Stijepo Obad

Dalmacija u modernosti

Uredili: Nikša Varezić i Marko Trogrlić

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

STIJEPO OBAD / DALMACIJA U MODERNOSTI

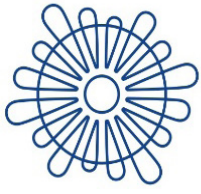

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

IZDANJA FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U SPLITU
EDITIONES FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS SPALATENSIS

IZDAVAČ
Filozofski fakultet u Splitu / Faculty of Humanities and Social Sciences in Split
Sveučilište u Zadru / University of Zadar

ZA IZDAVAČA
prof. dr. sc. Ina Reić Ercegovac
prof. dr. sc. Josip Faričić

UREDNICI
doc. dr. sc. Nikša Varezić
prof. dr. sc. Marko Trogrlić

LEKTURA
Anđela Milinović Hrga

PRIJEVOD
Marko Ercegović, Marijana Erstić, Maja Bilić

RECENZENTI
prof. dr. sc. Mladenko Domazet
izv. prof. dr. sc. Marko Rimac

UDK
Margita Zakarija (Sveučilišna knjižnica, Split)

GRAFIČKA OBRADA
Redak d. o. o., Split

SLIKA NA OVITKU
Spljet – Spalato (1908.)
Tiskao: *G*[iacomo] *Pandza*
www.zaboravljenadalmacija.hr

TISKANO IZDANJE ODOBRILO FAKULTETSKO VIJEĆE FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU NA V. REDOVITOJ SJEDNICI AK. GOD. 2023./2024. ODRŽANOJ 21. 2. 2024.

ONLINE IZDANJE ODOBRILO FAKULTETSKO VIJEĆE FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU NA IX. REDOVITOJ SJEDNICI AK. GOD. 2025./2026. ODRŽANOJ 17. 6. 2026.

ISBN (Tisak): 978-953-352-113-8

ISBN (Online): 978-953-352-158-9

TISKANO I ONLINE IZDANJE ODOBRIO SENAT SVEUČILIŠTA U ZADRU NA VII. REDOVITOJ SJEDNICI AK. GOD. 2023./2024. ODRŽANOJ 27. 2. 2024.

ISBN (Tisak): 978-953-331-484-6

ISBN (Online): 978-953-331-633-8

Stijepo Obad

DALMACIJA U MODERNOSTI

Uredili:

Nikša Varezić

Marko Trogrlić

FILOZOFSKI FAKULTET U SPLITU,
SVEUČILIŠTE U ZADRU,
SPLIT - ZADAR, 2026.

SADRŽAJ

Predgovor 7

Pobuna krajišnika u Zadru godine 1813. 11

Napuljska revolucija u očima dalmatinskih pomoraca 19

Sukob talijanskih i austrijskih interesa na Jadranu u revoluciji 1848. - 1849. 31

Dalmatinsko društvo u preporodno doba 39

Službeno mišljenje o grafiji u Dalmaciji sredinom četrdesetih godina XIX. stoljeća 57

Dalmatinsko društvo1848.-49. godine..... 69

Dalmacija za vrijeme izlaženja „Zore dalmatinske" 85

Neki problemi oko „Zore dalmatinske" u početku izlaženja 95

Seljačko pitanje u Dalmaciji revolucionarne godine 1848./49. 105

Razvoj školstva u Dalmaciji u preporodno doba..... 123

Tri faze u ponarođenju splitske općine 137

Splitski težaci u narodnom preporodu..... 153

Splitska zagora u Hrvatskome narodnom preporodu..... 167

Trogir u narodnom preporodu 183

Hrvatski narodni preporod u gradu i otoku Pagu 199

Razvoj hrvatskoga narodnog preporoda na otoku Rabu 221

Narodno-preporodno gibanje u Dubrovniku i Boki kotorskoj 1860./61. godine.... 235

Hrvatska društva u Boki kotorskoj do Drugoga svjetskog rata..... 251

Josip Kažimir Ljubić, zastupnik u Dalmatinskom saboru 275

Špiro Brusina u svom vremenu 287
Kraj hajdučije u Dalmaciji 299
Razvoj socijalističke ideje u Dalmaciji 313
Počeci radničkog pokreta u Dubrovniku 321
Pouke i poruke Supilove „Crvene Hrvatske" 341
Kazalo osobnih imena 349
Kazalo geografskih imena 359

PREDGOVOR

U nekadašnji Odsjek, a današnji Odjel za povijest, nekoć Filozofskog fakulteta, a sada Sveučilišta u Zadru, najveći dio svojega dugog i plodnog profesionalnog života ugradio je i naš ugledni hrvatski povjesničar, znanstvenik i sveučilišni nastavnik, prof. dr. sc. Stijepo Obad, koji je preminuo prije tri godine, na Uskrsni četvrtak, 8. travnja 2021. I danas ga se, dok pišemo ove retke, unatoč neumoljivome tijeku vremena, sjećamo s velikim poštovanjem i iskrenom zahvalnošću. Pred očima nam trajno lebdi njegova uspravna figura. Uspravna stasom i karakterom.

U svojemu je životu, napisali smo to u spomenu povodom njegova preminuća[1], prof. dr. sc. Stijepo Obad plodno djelovao, nesebično se trošio i mnogo ostvario. Sačuvao je u svemu tome svoju izvornu osobnost - kako je on to znao reći – onu „konavoskog seoskog sina", autentičnu u gotovo djetinje dobrohotnome postupanju. Bio je pravi gospar. Gospar stasom i glasom. Bio je cijeli svoj život uspravan u plemenitim ljudskim, humanističkim i domoljubnim načelima i svojim jasnim kršćanskim uvjerenjima.

U fokusu znanstvenoistraživačkoga rada prof. Obada bila je novovjekovna povijest Dalmacije, a napose proučavanje dalmatinskoga sela od druge polovice 18. stoljeća pa sve do konca Prvoga svjetskog rata. No, kad se pregleda njegova bibliografija, gotovo da i nema tema iz novovjekovne dalmatinske povijesti koje na određeni način nije dotaknuo, osobito baveći se gospodarskim, političkim i socijalnim pitanjima dalmatinskih gradova, prigradskih sredina i sela. Pitanja, pak, vezana za pretpreporodno razdoblje, osobito za hrvatski narodni preporod u Dalmaciji te općenito preporodne prilike, bila su također ključna tema profesorovih brojnih priloga. Tu su i njegovi radovi iz povijesti prosvjećivanja, školstva, zdravstva i zadrugarstva u Dalmaciji.

1 Marko Trogrlić, „Vita honesta beata est – Častan život je blažen život. In memoriam: Stijepo Obad (Pridvorje, 11. siječnja 1930. – Zadar, 8. travnja 2021.)", *Vijenac*, br. 708 (22. travnja 2021.), str. 29.

Stijepo Obad prvi je hrvatski povjesničar koji se uhvatio u koštac s razdobljem neoapsolutizma u Dalmaciji. Boka kotorska i njezina povijest ležala mu je posebno na srcu. Nije zanemario ni povijest turizma, ni povijest novinstva, a ni vanjske, političke ni kulturne utjecaje na dalmatinsko društvo, napose one koji su se manifestirali kao posljedica sukoba interesa velikih sila na istočnome Jadranu. Vrela iz Znanstvene knjižnice u Zadru, Državnog arhiva u Zadru, ali i vrela iz knjižnica i arhiva u Šibeniku, Trogiru, Splitu, Dubrovniku, Cavtatu, Zagrebu, Rijeci, zatim Herceg-Novome, Kotoru, Cetinju, Srijemskim Karlovcima, Novom Sadu, Beogradu te Beču, Trstu, Veneciji i Padovi, bila su predmetom profesorovih mukotrpnih istraživanja. Posvetio se i istraživanju južnih hrvatskih granica, napose onih na poluotoku Prevlaka, odnosno rtu Oštro, pred izazovom tuđih presezanja, starijih, ali i onih novijega datuma.

Prof. Obad napisao je ukupno 240 radova: 60 znanstvenih i 180 stručnih radova i osam knjiga, od kojih jednu na engleskome jeziku i jednu u drugome izdanju. Uredio je i priredio za tisak više zbornikā znanstvenih i stručnih radova. Aktivno je sudjelovao na brojnim znanstvenim i stručnim skupovima, kolokvijima, tribinama, okruglim stolovima, javnim pozvanim predavanjima i predstavljanjima knjiga. O tome svemu zorno svjedoči *Zbornik Stijepa Obada* – koji se sastoji od 35 radova te njegove bibliografije – koji su mu u čast, a o njegovu 80. rođendanu i 50. godišnjici znanstvenoga rada, 2010. godine priredili i izdali njegovi bivši studenti razasuti na mnogim stranama domovine i svijeta.[2]

Nakon što je 2014. godine objavljen prvi svezak njegovih odabranih radova pod naslovom *Dalmacija u novijoj hrvatskoj povijesti i kulturi*, a koji je priredio kolega dr. sc. Ante Bralić[3], hrvatskoj historiografskoj i široj javnosti predajemo i ovaj, drugi svezak odabranih radova Stijepa Obada, pod skupnim i sadržajnim naslovom *Dalmacija u modernosti*. Ovom prigodom sabrani su radovi koji kao svojevrsni *pars pro toto* označavaju Profesoru posebno drage teme, poput onih o dalmatinskome društvu 1848./49. godine, o seljačkome pitanju u Dalmaciji tih istih burnih godina, o Dalmaciji u preporodnome razdoblju, o hrvatskim društvima u Boki kotorskoj te, konačno, o težaštvu i hajdučiji u Dalmaciji. Donosimo i dva rada koji tematski nadilaze dalmatinske granice:

2 Marko Trogrlić ... [et al.], *Zbornik Stijepa Obada*. Zadar: Sveučilište, Odjel za povijest / Zavod za povijesne znanosti HAZU; Split: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu; Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2011, 795 str.

3 Stijepo Obad, *Dalmacija u novijoj hrvatskoj povijesti i kulturi*, Zadar: Sveučilište, Matica hrvatska, 2014, 420 str.

onaj o Napuljskoj revoluciji iz 1821. te onaj u svezi sukoba talijanskih i austrijskih interesa na Jadranu revolucionarne 1848./49. godine.

Sve radove u ovoj knjizi donosimo u obliku i sadržaju u kojemu su bili objavljeni u raznim publikacijama. Tekstovi su bili lektorirani kada su se tiskali, stoga odražavaju tadašnji jezični standard. To se naravno odnosi i na uporabljeni znanstveni aparat. U tekstove se minimalno interveniralo, a u najvećoj su se mjeri ispravljali sažetci na stranim jezicima, zatipci i očite tiskarske pogreške. Uzevši u obzir okolnosti u kojima je profesor Obad istraživao, pisao i objavljivao te mogućnosti kojima je raspolagao, iskreno se divimo njegovim historiografskim intuicijama i postignućima. Možda će se oni današnjemu čitatelju, a napose povjesničaru, zbog novijih historiografskih postignuća i spoznaja, ponegdje u svojim izvodima i zaključcima činiti prevladanima, no to u cjelini nipošto neće umanjiti niti njihovu vrijednost niti će im oduzeti one originalne naglaske i intuicije koje je Profesor naslućivao, pronalazio, elaborirao i sintetizirao, a koji svjedoče o njegovome golemom istraživačkom trudu pa i zanosu, koji ga je u svemu tome nosio, a koji je uvijek u svojoj najdubljoj srži bio i ostao historiografski.

* * *

Ova knjiga i njezino objavljivanje jesu i izričaj zahvalnosti našemu dragom profesoru Stijepu Obadu. To je i naš dug njegovoj ljudskoj dobroti, znanstvenoj čestitosti i profesorskoj veličini s kojom nas je uvijek prihvaćao, pratio i činio nam mnoga dobročinstva. Željeli bismo da svi oni koji ovu knjigu uzmu u ruke i njome se budu služili osjete barem nešto od onoga duha Obadove historiografske marljivosti kao što smo to osjećali mi koji smo je s tolikom radošću priređivali.

Marko Trogrlić i Nikša Varezić

Split, veljača 2024. godine

POBUNA KRAJIŠNIKA U ZADRU GODINE 1813.

Jedna od najkarakterističnijih epizoda iz sukoba interesa velikih sila, Francuske s jedne i Austrije i Engleske s druge strane, na istočnoj obali Jadrana potkraj godine 1813. svakako je borba za Zadar. Stjecajem povijesnih okolnosti na jednoj i drugoj neprijateljskoj strani našli su se, u većini, Hrvati i Srbi, poznati pod zajedničkim imenom Krajišnici. Krajišnici u francuskoj vojsci u Zadru otkazivali su poslušnost, pokušali prijeći k sunarodnjacima u austrijskoj vojsci i sudjelovati u zajedničkoj pobuni s domaćim hrvatskim stanovništvom u Zadru. S obzirom na velike gubitke francuske vojske na evropskim bojištima, Francuzima u Zadru nije drugo preostalo nego da pristanu na kapitulaciju pred nadmoćnijim snagama saveznika. Tako se izbjeglo prolijevanje krvi među Krajišnicima, koji su od suparničkih sila bili gurnuti u sukob za tuđe interese.

Dosadašnja historiografska dostignuća u svezi pobune Krajišnika u francuskoj vojsci u Zadru, na smjeni dviju stranih uprava, francuske i austrijske, starijeg su datuma.[1] Naime, to su više rezultati uzgrednih istraživanja jedne od više završnih epizoda francuske uprave u Dalmaciji. Ovaj rad temelji se na dosadašnjim historiografskim dostignućima i vlastitim istraživanjima. Izdvojit ćemo tri pitanja koja nam se čine najzanimljivijim u širem sukobu interesa velikih sila na istočnoj obali Jadrana: prvo, upozorit ćemo na buntovništvo Krajišnika u francuskoj posadi, drugo, na njihovu vezu s domaćim hrvatskim stanovništvom u Zadru i pokušaj da prijeđu na austrijsku stranu, kako ne bi došlo do izravna sukoba između Krajišnika u dvjema neprijateljskim vojskama, i treće, čin kapitulacije kao posljedicu stanja u okupacijskoj vojsci i odnosa njezina većeg dijela prema stanovništvu Grada i sunarodnjacima u austrijskoj vojsci koja je opsjedala Zadar.

I za francuske uprave Zadar je spadao među najjače utvrđene bastione na istočnoj obali Jadrana, osobito u Dalmaciji, o čijoj je snazi i otporu ovisilo držanje ostalih francuskih posada u pokrajini. Za Ilirskih provincija Zadar je bio sjedište divizije sastavljene od dva hrvatska puka, poznatih pod imenom Otočki i Lički. Tu je i Dalmatinski pandurski puk sastavljen od deset četa raspoređenih uzduž Dalmacije, te Narodna garda i tzv. Ilirska flotila.[2]

Nakon francusko-austrijskog sukoba 1809. antifrancusko raspoloženje u Zadru i ostaloj Dalmaciji jača, te je sve više austrijskih pristaša u građanstvu i francuskim gradskim posadama. Nakon poraza u Rusiji 1812. francuska ekspanzija slabi, a sljedeće godine Francuzi trpe poraze, osobito nakon ulaska Austrije u rat. U jesen 1813. austrijske trupe oslobađaju pojedine Ilirske pokrajine: Karlovačku krajinu, Rijeku, Istru, Kvarnerske otoke, Kranjsku, a jedinice generala Franje Tomašića krenule su prema Dalmaciji. U dalmatinskim vodama

1 S obzirom da je rad izvorno objavljen u: Vojna Krajina, Povijesni pregled – historiografija. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber 1984: 331-335. (op.ur), historiografska dostignuća na koja se autor poziva su F. Vaniček, Specialgeschichte der Militärgrenze, Vienne 1875, vol. 4; T. Erber, Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814, parte quarta, Zara 1899, 42-72; P. Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815, Paris 1893, 437 - 444 i P. Boppe, La Croatie militaire (1809-1813). Les régiments Croates a la grande armée, Paris-Nancy 1900, 86-91.

2 Š. Peričić, Sudjelovanje Dalmatinaca u Napoleonovoj ratnoj mornarici (1806-1813), Pomorski zbornik, knj. 5, Zadar 1967, 569-596.

prisutne su engleske pomorske snage, koje još od godine 1811.[3] ugrožavaju Francuze na istočnoj obali, osobito sa svoje baze na otoku Visu.

Nesnošljivost prema Francuzima očitovala se u dezertiranju iz vojske, izbjegavanju vojne obveze,[4] podavanja daće i tlake, osobito od kolovoza 1813. kada je Austrija navijestila rat Francuskoj. Još u ljetu, a osobito jeseni Francuzi i Austrijanci razvili su široku propagandu po Dalmaciji, napose u njezinu sjevernom dijelu. Propagandni materijal dolazio je iz Zadra i Gospića na adresu pravoslavnog arhimandrita Gerasima Zelića u manastiru Krupi.[5] Austrijske proklamacije slao je iz Gospića general Franjo Danese da ih Zelić razašalje prijateljima u Zadru, Šibeniku, Splitu, Dubrovniku i Boki kotorskoj. S istom svrhom ide i francuski general iz Zadra Claude Roize[6] koji šalje arhimandritu razne letke propagandna sadržaja, primjerice kako su Francuzi stigli blizu Beča te da, navodno, s Levanta, preko Turske, dolaze u Dalmaciju četiri stotine tisuća francuskih vojnika. Po svemu sudeći to su bili lažni podaci koje je Austriji naklonjeni Zelić i sam uočio.

Konačno u listopadu 1813. krenuo je iz Gospića prema Dalmaciji bataljon austrijskih vojnika na čelu s generalom Tomašićem, među kojima je bio znatan broj Krajišnika Hrvata i Srba. Put ih je vodio preko Gračaca u Knin, prvu dalmatinsku utvrdu koju je trebalo osvojiti. Tvrđavu je čuvalo osam stotina vojnika porijeklom iz Dalmacije i nešto Francuza, koji su bez borbe prešli na austrijsku stranu. Time je bio otvoren put prema Zadru i ostaloj Dalmaciji. Na poziv arhimandrita Zelića stotinu Žegaraca pridružilo se Tomašićevim vojnicima kako bi im pomogli osvojiti Zadar.[7]

3 D. Foretić, Vis u međunarodnom zbivanju na početku XIX stoljeća. Mogućnosti, br. 7, 8, 9/1956.

4 Historijski arhiv Zadar, Štampe, sv. 16, br. 1114, 8. V. 1813. Sedam vojnih obveznika iz okolice Zadra pokušalo je izbjeći vojnu obvezu, a to su: Mate Baričević (Murvica), Blaž Lakić (Pakoštane), Ante Vrsaljko (Nadin), Mate Boca (Islam Latinski), Vido Maslarda (Polače), Mijat Marinović, Filip Matac i Ivan Boguić iz Poljica.

5 Žitie Gerasima Zelića, U Budimu 1823, 611.

6 Claude Roize, baron, rodio se 13. studenoga 1778. u Toulonu. Od dobrovoljca u francuskoj kraljevskoj mornarici došao je do generala brigade. Imao je veliko vojničko iskustvo iz raznih pohoda: na Levantu, Sredozemlju, Kanadi. Baltiku, Norveškoj, Santo Domingu, Sredozemlju, Italiji. Nosilac je više visokih odlikovanja. U Zadar je došao 7. ožujka 1813. Od konca godine 1815. je na raspolaganju, a u mirovini od 16. ožujka 1827. Umro je 25. studenoga 1847.

7 Žitie Gerasima Zelića, 615.

U Zadru se nalazio drugi bataljon prvog hrvatskog puka.[8] Komandu je imao francuski general Roize. Bio je vrlo nepovjerljiv prema hrvatskom bataljonu, tim više što je činio većinu francuskih snaga u ovome gradu. Po svemu sudeći, vjernost hrvatskih Krajišnika i dalmatinskih legionara[9] Napoleonu nije bila jednaka na početku francuske uprave i njezinu kraju ili pak tada kada su u domovini ili na nekom evropskom bojištu. General je postupao više taktički zbog različite strukture vojničkog i starješinskog sastava jedinica u Zadru. Uglavnom to su bili Krajišnici, Hrvati i Srbi, zatim Talijani i Francuzi. Ratnu flotilu činili su dalmatinski i bokeljski mornari.[10] Iz opreza general je bio primoran izvršiti neka pregrupiranja na način da je povukao hrvatski garnizon iz tvrđave Brevilaqva i naredio da se uništi baterija na bastionu.

Uza sav generalov oprez Krajišnici i mornari napuštali su svoje jedinice i prelazili austrijskoj vojsci koja se nalazila u blizini Grada u kojoj su u većini bili Hrvati i Srbi iz Krajine. To su isto činili i Talijani. Jedino su Francuzi, njih četrdeset pet artiljeraca, ostali vjerni Napoleonu. Bataljon od devet stotina Krajišnika sve se više osipao jer su mnogi samovoljno napuštali službu spuštajući se niz zidine Grada kako bi prešli u austrijski logor. Oficiri, podoficiri i vojnici otvoreno su govorili da se ne žele boriti protiv svojih sunarodnjaka u austrijskoj vojsci.[11] Roize je bio uvjeren da bi Krajišnici masovno dezertirali čim bi im se ukazala mogućnost da dođu do gradskih vrata. I tako su se Francuzi našli u bezizlaznoj situaciji. General je smatrao promašajem ako naredi Talijanima da udare na Krajišnike. Jedino mu je preostalo da upotrijebi artiljeriju, ali je austrijska bila uspješnija od francuske. Da bi dobio na vremenu, naredio je komandantu bataljona Lemaiću da s tri stotine Krajišnika uništi veliku lijevu austrijsku bateriju. Krajišnici ne samo da nisu htjeli napadati austrijske trupe nego su prelazili k njima. To su isto činili i talijanski vojnici. Generalu nije preostalo drugo nego da održi mogući red u vojsci koja je ostala bez potrebna morala.

Takvu situaciju u Zadru zatekle su austrijske trupe i engleska flotila koje su s kopna i mora opsjedale Grad, Jedni i drugi strpljivo su očekivali rasplet događaja, kako bi mirno, bez krvi ušli u Zadar. Svakako su računali na krajiške

8 Historijski arhiv Zadar, Intendenza 1813, Regimento di Cavalleria Croata, fasc. IV, br. 1064, 1491, 1566.

9 Dalmatinska legija formirana je godine 1806, sudjelovala je na raznim bojištima, pa čak i u Rusiji godine 1812.

10 P. Boppe, n. dj. 87.

11 P. Boppe, n. dj. 88.

i talijanske nezadovoljnike u francuskoj vojsci kao i na protufrancusko raspoloženje u narodu.

Nakon dulje opsade Grada ponestalo je hrane, te je narod počeo očajavati tim više što se približavala zima. Gradonačelnik Zadra je bio prisiljen zamoliti Roizea da ublaži nevolje u Gradu. Njegova molba nije bila uslišana. Nakon toga došlo je do nezadovoljstva među građanima i do povezivanja s nezadovoljnicima na tvrđavi. Nezadovoljstvo je preraslo u pobunu[12] tako da je jedna skupina pobunjenika pokušala zauzeti bateriju koju su držali Talijani. Međutim topovska paljba s bastiona Grimani odvratila ih je od nakane, ali ne i žrtava.

Povezivanje krajiških pobunjenika i domaćih nezadovoljnika dovelo je do pobune u kojoj se istakla nekolicina Zadrana. Francuski general ih je pokušao smiriti, preko hrvatskih oficira, ali sve je bilo uzaludno. Oficir Knapić pao je kao žrtva pobune. Pobunjenicima je bila svrha da se dokopaju skladišta municije na bastionu Citadela[13] koji je branilo šezdeset Talijana, ali su bili odbijeni topovskom paljbom, tako da su se morali vratiti u kasarnu i odatle se do kasno u noć braniti puščanom vatrom.[14]

Oružana protuakcija spriječila je da ne dođe do krvoprolića u Zadru. Naime postojala je mogućnost da se hrvatski oficiri raziđu po Gradu i da se otvori zatvor u kojemu je dvije stotine zatvorenika čekalo slobodu.[15]

Da bi izbjegao međusobni sukob, Roize se pokušao sporazumjeti s Krajišnicima kako bi zajednički napali Austrijance i Engleze. Računao je i na Nacionalnu gardu koja je brojila tri stotine ljudi. Međutim bio je u zabludi. Nezadovoljni gardisti otkazivali su službu, a pripadnici ratne flote negodovali su zbog toga što dulje vrijeme nisu primali plaću. U tako bezizlaznoj situaciji jedino je preostalo da se zaključi kapitulacija[16] koju su potpisali komandant Picquet, po ovlaštenju generala Roizea, major Turszky zastupao je generala Franju Tomašića, dok je kapetan Cadogan bio opunomoćenik engleskog komodora Hostea. Francuzi su kopnenim putem prebačeni, s oružjem i opremom, do prvih francuskih položaja u Italiji. Hrvatski mornari bili su otpušteni. Vojna

12 P. Boppe, n. dj. 89.

13 Danas Omladinski dom (op. Stijepo Obad).

14 P. Boppe, n. dj. 89.

15 Historijski arhiv Zadar, Intendenza 1813, fasc. III, br. 2541, 2649, 2781, 3470, 3842, 4117, 4781, 4896, 5079, 5164, 5589.

16 P. Pisani, n. dj. 436.

oprema i municija prepuštena je austrijskoj vojsci, a građanskim osobama, koje su bile u francuskoj službi, zagarantirano je pravo na mirovinu. Ranjeni i bolesni vojnici upućeni su brodom u Italiju, a posljednji je isplovio general Roize, jednim engleskim brikom, u istom smjeru.

Nakon sklopljene kapitulacije i povlačenja Francuza tri stotine austrijskih vojnika ušlo je u tzv. rogatu tvrđavu[17] kako bi preuzeli skladišta oružja, municije i hrane. S promjenom nove uprave formirani su organi nove vlasti.[18]

Austrijska vojska na čelu s generalima Franjom Tomašićem i Todorom Milutinovićem nastavila je operacije po Dalmaciji. Zahvaljujući nezadovoljstvu mjesnog stanovništva i dezertiranju Hrvata i Srba, nekoliko francuskih utvrda palo je bez otpora.[19] Šibenik, Skradin i Trogir predali su se ustanicima, a Split britanskoj floti. Jedino su pandurske posade Klisa i Norina dulje pružale otpor. Britanska flota i jedan hrvatski bataljon, sastavljen od izbjeglica i zarobljenika, operirali su po južnoj Dalmaciji i Boki kotorskoj. Dubrovnik je došao u austrijske ruke uz pomoć domaćih ustanika. Crnogorci su poveli borbu za Boku i uz suradnju bokeljskih ustanika i Engleza osvojili Herceg Novi i Kotor. Na temelju odluke Bečkog kongresa Boka kotorska i dubrovačko područje s ostalom Dalmacijom čini tzv. Kraljevinu Dalmaciju u sklopu Austrije.

I da zaključimo. Godina 1813/14. na istočnom Jadranu obilježena je u povijesti smjenom dviju uprava: francuske koja prestaje, i austrijske koja dolazi po drugi put. To je istodobno tužna bilanca jedne osvajačke politike koju zamjenjuje druga ništa manje neprijateljska prema narodima i području koje je ušlo u okvir nove države. Francuzi su se morali povući s istočne jadranske obale zbog velikih poraza i uzmicanja s osvojenih područja u Evropi, kao i neposlušnosti i nemira koji se javio kod naših ljudi vojnika i građana kada su se našli u situaciji da prolijevaju krv za tuđe interese. Jednom prilikom Napoleon je upozorio maršala Marmonta da ne može računati na hrvatske pukovnije, osobito onda kada se bore u svojoj zemlji. O tome svjedoči njegovo sugeriranje generalu Bertrandu da dubrovački garnizon ne bude sastavljen samo od Hrvata, već da

17 Danas gradski park (op. Stijepo Obad).

18 U Service historique de l'armée de terre, kut. C^{6}7, Château de Vincennes, Paris, nalazi se šest spisa, pisama i izvještaja koji se odnose na položaj francuske vojske u Zadru koncem godine 1813. Za ovu informaciju dugujem zahvalnost kolegi Dragi Roksandiću. Međutim, zbog kratkoće vremena nisam mogao doći do spomenutih spisa.

19 T. Erber, n. dj. 70-72; G. Praga, Storia di Dalmazia, terza edizione, Padova 1954, 215.

bude pomiješan s Francuzima i Talijanima. To nepovjerenje prema Napoleonu lijepo se očitovalo u hrvatskom bataljonu u Zadru. Dezertiranje Hrvata i Srba u francuskoj vojsci i sudjelovanje u pobuni s domaćim stanovništvom prisililo je Francuze na popuštanje tim više što je Grad bio pod opsadom s kopna i mora. Kapitulacija je bila jedino moguće rješenje tim više što su francuske trupe u drugim krajevima Evrope uzmicale pred nadmoćnijim snagama saveznika. Time je izbjegnuto krvoproliće među Krajišnicima koji su činili većinu u francuskoj i austrijskoj vojsci, a koje su dvije imperijalističke sile pokušale gurnuti u sukob za vlastite interese.

REBELLION OF FRONTIERSMEN IN ZADAR IN 1813.

Summary

One of the most characteristic episodes from the conflict of interests between the great powers, France on the one side and Austria and England on the other, on the eastern Adriatic coast at the end of 1813, is certainly the battle for Zadar. Due to the confluence of historical circumstances, the majority of Croats and Serbs, known as Krajišnici (frontiersmen), found themselves on one and the other enemy side or "on both enemy sides". The population of Krajina (the Military frontier) in the French army in Zadar disobeyed and tried to defect to their compatriots in the Austrian army and participate in a joint rebellion with the local Croatian population in Zadar. In view of the heavy losses suffered by the French army on the European battlefields, the French in Zadar had no choice but to surrender to the superior forces of the Allies. Thus, bloodshed among the people of Krajina, driven into conflict by rival forces for the interests of others, was avoided.

NAPULJSKA REVOLUCIJA U OČIMA DALMATINSKIH POMORACA

Dalmacija je saznala o revolucionarnim događajima u Napuljskom Kraljevstvu preko pomoraca koji su bili najbolja veza između dviju obala. Dalmacija se zanimala za drugu stranu Jadrana uglavnom iz ekonomskih razloga, nudeći svojim zapadnim susjedima ribu, proizvode uzgoja stoke i poljoprivrede iz svoje neposredne turske pozadine. Za vrijeme revolucije smanjio se djelokrug trgovine. Dalmacija nije mogla ostati postrani s obzirom na događaje u Napulju, Papinskoj Državi, Kraljevstvu Venecije i Lombardije, Španjolske i drugim zemljama. Dalmatinski pomorci govorili su o događajima i širili vijesti. Bilo je karbonara i u Dalmaciji, čije su zamisli potekle iz napuljskih. Pojavili su se u svim dalmatinskim gradovima i manjim mjestima. Vjerovalo se da su neki od njih imali direktne kontakte sa svojim istomišljenicima u Napulju. Austrijske su vlasti pojačale strogu kontrolu mora i kopna, a posebno brodova i pomoraca. Austrija se bojala da će se pokret za novo državno uređenje proširiti iz Napulja do Dalmacije, imajući u vidu da je austrijski ugled u Italiji već bio ugrožen. Na Kongresu u Ljubljani Sveti savez povjerio je Austriji zadatak smirivanja revolucije u Napulju, gdje će ona održavati red i mir do 1827.g.

I

Poslije Bečkog mirovnog kongresa 1814/15. Italija je i dalje ostala politički i gospodarski razjedinjena. Pored nezavisnog Pijemonta. talijanski sjever (Lombardsko-Mletačka Kraljevina) je u sklopu Habsburgovaca, a jug pod dinastijom Burbona (Napuljska Kraljevina ili Kraljevina Obiju Sicilija), dok središnjim dijelom upravljaju razni dinasti i rimski papa. Kako u ostaloj Europi, tako i na Apeninskom poluotoku pobijedio je apsolutizam na štetu načela narodnosti.

U to doba na europskom jugu izbio je pokret protiv nametnutog apsolutizma, a za uvođenje ustavnog sistema. Za spomenuti je revolucije u Španjolskoj i Portugalu, koje su ostavile znatna traga u Francuskoj i Italiji. U tomu su veliku ulogu odigrala tajna društva nastala u mržnji prema apsolutizmu, poznata pod zajedničkim imenom karbonara. Takva društva djelovala su u Francuskoj, Španjolskoj, Portugalu, Italiji, te su se proširila na jonske otoke,[1] Egipat, istočnu jadransku obalu, osobito Dalmaciju.

Jedno od glavnih žarišta karbonarske »zaraze« u tom dijelu Sredozemlja jest Napuljska Kraljevina.[2] Zemljom apsolutistički upravlja Ferdinand IV. Burbon. Svjetovnom i duhovnom plemstvu vraćene su privilegije. Reakcija je oštro obračunavala s liberalnim snagama koje su plod Francuske revolucije. Takav postupak izazvao je otpor kod sitnog građanstva, inteligencije, liberalnog plemstva i nižeg svećenstva, ali bez šireg oslonca na seljake i niže gradske slojeve. Pobuna je najprije izbila u vojsci pod vodstvom karbonara generala G. Pepea. Cilj je bio osloboditi se apsolutizma, uspostaviti ustavni sistem i liberalnu vladu. Kralj je obećao i zakleo se na ustav, a narod i pobunjena vojska vjerovali su da će po njemu vladati.[3]

1 Historijski arhiv u Zadru (HaZd), Presidijalni spisi, br. 964, 7. X. 1820.

2 HaZd, Spisi Policijske direkcije u Zadru, 1820, br. 56, 62, 87, 91, 127, 133, 136, 145, 147, 148, 150, 157, 169, 170, 176, 383, 200, 231, 232, 240, 241, 244, 245, 249, 255, 256, 276, 277, 278, 280, 287, 288, 289, 293, 295, 304, 308, 309, 325, 326, 328, 334-336, 348, 350, 396, 403, 406, 420, 466,471, 472, 497.

3 Renato Sòriga, Le Società segrete e i moti del 1820 a Napoli, Roma 1921; isti, Gli inizi della Carboneria italiana, u: Il Risorgimento italiano, Torino 1928; Antonio Gramsci, II Risorgimento, Torino 1949; Sante Romiti, Le marine militari italiane nel Risorgimento (1748—1816), Roma 1950.

II

O revolucionarnim zbivanjima u Napuljskoj Kraljevini znalo se u Dalmaciji ponajviše preko dalmatinskih, a i nekolicine talijanskih trgovaca pomoraca.[4] Po njihovim izjavama revolucija je izbila zbog toga što je narod bio opterećen brojnim nametima kojima nije mogao udovoljiti zbog nestašice novca. Mnogi emigranti postali su pravi tirani. Štetu koju su pretrpjeli za vrijeme francuske vlade žele nadomjestiti nametima na narod. Činovnici su prave neznalice, nepošteni i razuzdani. Znatan broj ljudi uklonjen je zbog toga što su bili u službi pod Josipom Bonaparteom i Joakimom Muratom. Napuljski revolucionari traže da se nekolicina ministara i činovnika smijeni, da se ukinu izvanredni nameti, da se zavede ustav po uzoru na španjolski iz 1812, da narodna skupština donosi zakone i bira državne vlasti kojoj će kralj biti podčinjen.[5]

Na čelu pobunjenika nalazio se general G. Pepe. Kralj je bio primoran potvrditi ustav, a njegov sin potpisao je konstitucionalne zakone u očevo ime.[6] Na obali Monopolija primijećeno je da je narod naoružan, da se vije nova revolucionarna crveno-plavo-crna zastava, a u katedrali se pjevala himna Ambrozijana.

4 Življe pomorske trgovačke veze Dalmacije s Napuljskom Kraljevinom uspostavljene su potkraj osamnaestog stoljeća, kada je Kraljevina otvorila svoj konzulat u Dalmaciji i za prvog konzula postavila Splićanina, svećenika Petra Dalla Costu (1796 - 1824). Costa se trudio da unaprijedi trgovinu između dviju zemalja i da dalmatinski trgovci budu posrednici u trgovini između turske Bosne i Hercegovine i druge strane Jadrana, osobito Napulja. Od 1817. Austrija je dopustila slobodnu trgovinu po kopnu i moru među zemljama koje je iznova dobila kao i onima koje je od ranije posjedovala (Naučna biblioteka Zadar, Zbirka plakata 1817, Javljegne br. 2792/1038 od 23. II. 1817). Dopuštena je trgovina sijenom, slamom, svinjskim salom, sirom, slaninom, maslom, lojanim svijećama, sapunom, svim vrstama hrane, konjima i krmnim blagom. Dalmacija je mogla ponuditi, pogotovo u vrijeme dok je bila živa karavanska trgovina s Bosnom i Hercegovinom, slanu ribu, sirovo željezo, sirovi vosak, vunu, pokrivače itd. S druge strane obale uvozi se platno, svila, sukno, grnčarija, sočivo, užad, vino, ulje, voće. Zbog ratnih prilika trgovina se nije mogla unaprijediti uza sva nastojanja napuljskog konzula. Neki pomorci bili su pod sumnjom da su u vezi »s revolucionarnim patriotima« (Vidi detaljnije B. Z. Napuljski konzul za Dalmaciju, Narodna odbrana br. 1-2, 1929). U poslijeratnim godinama uvozi se sol, šećer, pšenica, haringa, rum i rukotvorine iz Napulja, te riža, ulje, drvo, papir, bakreno posuđe iz ostalih krajeva. Trgovina s bosansko-hercegovačkim proizvodima je opala uslijed uspostavljanja sanitetskog kordona, jer se u nekim krajevima Dalmacije pojavila kuga.

5 HaZd, Pres. spisi, br. 691, 1820, sv. 33.

6 HaZd, Pres. spisi, br. 691/p. p. od 21. VII. 1820. i br. 742/p.p. od 24. VII. 1820, sv. 33.

Inače u Kraljevini je mirno, objavljeno je snižavanje poreza na sol i duhan, dok građanski i vojni činovnici nose revolucionarni trikolor.[7]

Po drugim vijestima, u Apuliji su izbile pobune. U nekim pak dijelovima Kraljevstva trenutno je mirnije, pored starih, viju se i nove zastave, osobito na brodovima.[8] U Bariju, primjerice, svatko je morao imati novu zastavu i vikati: »Živio ustav«,[9] a bogatiji građani imali su čak i oružje. Neredi su se smirili čim se prenijela vijest da je kralj potpisao ustav, ali pobunjenici traže da se zbog nesposobnosti odrekne vlasti u korist svoga sina.[10] U cjelini uzevši, Napuljci su nesložni, jedni su za ustav, a drugi ga žele oboriti. Inače, može se ustvrditi da je francuska filozofija u tim krajevima ostavila duboka traga i nije ju moguće lako iskorijeniti.[11]

III

Odjek napuljskih događaja u Dalmaciji bio je u početku neznatan. Po riječima dubrovačkog okružnog poglavara Weidmansdorfa, stanovnici tog kraja imaju višestruki dodir sa suprotnom obalom, ali u Dubrovniku nema osobe koja bi bila u vezi sa začetnicima događaja u Napulju. Weidmansdorf primjećuje da obrazovani ljudi kod svih naroda žele konstitucionalnu upravu i raduju se što 2/3 europskih naroda to postižu.[12] On inače kontrolira sva pisma koja dolaze i odlaze u Napulj, Brindisi, Barlettu, Anconu i druga veća mjesta u inozemstvu. Posebnu brigu vodi o otoku Korčuli, gdje se širi vijest o napuljskoj revoluciji koju su donijeli pomorci.[13]

I obrazovani svijet Boke kotorske zna za napuljsku revoluciju i to najviše preko pomoraca i privatnih pisama, kaže okružni poglavar u Kotoru Pajtoni. Bokelji primaju vijesti mirno i indiferentno,[14] malo se interesiraju za političke događaje u Italiji, Španjolskoj, Francuskoj i Njemačkoj, izuzev ako imaju izravni utjecaj na trgovinu i pomorstvo. Više se zanimaju za događaje u Rusiji, Turskoj,

7 Isto.

8 HaZd, Pres. spisi, br. 752/p.p. od 30. VII. 1820, sv. 33, br. 902/p.p. od 23. VIII. 1820, br. 973/p.p. od 30. VIII. 1820, br. 962/p.p. od 1. IX. 1820, sv. 34.

9 HaZd, Pres. spisi, br. 5310/670 od 18. VII. 1820, sv. 33.

10 HaZd, Pres. spisi, br. 7799/p.p. od 2. VIII. 1820, sv. 33.

11 HaZd, Pres. spisi od 11. VIII. 1820, sv. 34 i br. 902/p.p. od 23. VIII. 1820, sv. 34.

12 HaZd, Pres. spisi, br. 811/p.p. od 9. VIII. 1820. i br. 900/p.p. od 23. VIII. 1820, sv. 34.

13 Isto.

14 HaZd, Pres. spisi, br. 812/p.p. od 9. VIII. 1820, sv. 34. Usp. br. 864/p.p. od 16. VIII. 1820, sv. 34.

Engleskoj, osobito za operacije koje Turska vodi protiv albanskih ustanika pod vodstvom Ali-paše.[15]

IV

Revolucionarni parlament u Napulju imao se sastati 1. listopada 1820. i pretresati razna pitanja u vezi ustava. Međutim glavni grad Kraljevine zahvatili su neredi, kuće su morale biti zatvarane po dva do tri dana, a neki građani postali su žrtve narodnog bijesa. Vojska je bila u pripravnosti da krene na grad.[16] Činovnici koji su bili naklonjeni kralju poslije zakletve na ustav smijenjeni su i umjesto njih postavljene su osobe sklone novom stanju. U Brindiziju i okolini, pripovijeda jedan pomorac, svi su se izjasnili za ustav.[17]

Pomorci su također saznali da trupe narodne garde u pokrajini Abruzzo kreću prema granici Romagne, a znatan dio stanovništva je naoružan i pripravan da pođe u napad kad se austrijske trupe približe granici.[18] Moguće je vidjeti i parole s natpisom: »Tvornica ove manufakture je u Londonu«.[19]

U Manfredoniji, prema jednom očevidcu, karbonari po danu i noći održavaju sastanke u jednoj palači, vrši se novačenje, te pored stare zastave s tri trobojne vrpce, činovnici, neki građani i svećenici nose novu, ali poštuju i austrijsku zastavu.[20]

Napuljci su se nadali da će ih Austrijanci napasti, te da ne bi bili iznenađeni formirali su tri legije sastavljene od karbonara. Jedan pomorac je saznao da se u Napulju pojavila engleska, flota sa sedam fregata, a pred Sicilijom druga.[21] Napuljska flota je slaba, ima samo jednu fregatu. Među mornarima nalazi se puno karbonara. Karbonari nisu složni, pojedine sekte gloždaju se međusobno, a s druge strane narod je umoran i prijeti opasnost da neće dati otpor.[22]

15 Isto.

16 HaZd, Pres. spisi, br. 1508 od 11. IX. 1820. U usporedbi s Gvelfima, karbonari su bili brojniji. U znak revolucionarnosti nosili su vrpcu s tri boje, crveno-plavo-crnu.

17 Isto.

18 HaZd, Pres. spisi, br. 1073 od 20. IX. 1820. i br. 1073/p.p. od 25. IX. 1820.

19 Isto.

20 HaZd, Pres. spisi, br. 1361 od 7. XI. 1820.

21 Pred mogućnošću rata s Austrijom, Napuljci su zabranili izvoz žita u druge zemlje.

22 HaZd, Pres. spisi, br. 81/p.p. od 13. XII. 1820.

Austrijanci su se zaista spremali napasti Napuljce. Najprije su zabranili izvoz i provoz konja kako u austrijske zemlje, tako i u talijanske države i inozemstvo.[23] Zabranjen je izvoz oružja i baruta u druge zemlje, osobito Napuljsku Kraljevinu, te luke Jadrana i Mediterana.

V

Što se tiče pokreta na Siciliji, moglo bi se reći da je imao autonomističko obilježje. Sredinom srpnja izbili su nemiri na otoku sa zahtjevom da Sicilija bude nezavisna od Napulja, da ima svoga kralja iz Ferdinandove porodice. U Palermu dolazi do krvavih obračuna među strankama.[24] Sicilijanci prijete da neće ostati pod tadašnjom vladom, već žele ustavnu kraljevinu.[25] Prema vijestima pomoraca, general Pepe s četiri tisuće ljudi[26] stigao je u Palermo. U gradu je bilo trenutno mirno.[27] Do sukoba je ipak došlo, koji se završio na štetu vojske. Narod je zapalio arhiv vrijednosnih papira, pregledništvo i pokućstvo potkralja koji je pobjegao u Napulj.

Sicilijanci su bili podijeljeni na dvije stranke i svaka je imala svoga konzula ili starješinu esnafa. Izabrana je revolucionarna Provizorna vlada koja rukovodi svim poslovima. Mornaricom je rukovodio Dalmatinac Antun Škobelj, podrijetlom Dubrovčanin.[28] Sicilijanska vlada bila je spremna pregovarati s Napuljcima, te je odlučila poslati 10-12 osoba u Napulj, koji su s ovima trebali raspravljati o nezavisnosti Sicilije.

Sicilijanci su imali dvije zastave. Narod je nosio novu napuljsku trobojnu zastavu, dok je revolucionarna vlada imala bijelu s crnim orlom. Narod je svoju zastavu nazivao ustavnom. Pojedinci su pak nosili žutu vrpcu na šeširu ili odijelu u znak nezavisnosti.[29]

Naši pomorci dolazili su do vijesti od raznih izvora koje se međusobno nisu slagale. Po riječima jednog, silna vojska iz Kalabrije iskrcala se u Trapaniju na

23 Naučna biblioteka Zadar, Zbirka plakata 1820, br. 21998/5767 od 19. XII. 1820.

24 HaZd, Pres. spisi, br. 878 od 20. VIII. 1820, sv. 34.

25 HaZd, Pres. spisi, br. 894/p.p. od 23. VIII. 1820.

26 HaZd, Pres. spisi od 29. VIII. 1820, sv. 34.

27 HaZd, Pres. spisi, br. 973/p.p. od 30. VIII. 1820, sv. 34.

28 HaZd, Pres. spisi, br. 432 od 15. IX. 1820. i br. 1073 od 20. IX. 1820. Antun Škobelj rođen je u Palermu, gdje se prije više godina nastanio njegov otac.

29 HaZd, Pres. spisi, br. 1508 od 11. IX. 1820. i br. 1073 od 20. IX. 1820.

Siciliji da napadne Palermo.[30] U trodnevnom sukobu bilo je dvije stotine mrtvih te stotinu i pedeset ranjenih.[31] Prema izjavi drugog pomorca bilo je naoružano 140 tisuća ljudi protiv unutrašnjih i sicilijanskih ustanika. U Messini su iskrcane napuljske trupe koje su krenule u Palermo[32] te je poslije oštrog sukoba poginulo dvije tisuće Palermljana i osam tisuća Napuljaca koji su stradali od mina.[33] Nakon toga Katanija i Palermo su se predali. U palermsku luku dolazili su i odlazili strani brodovi. Domaći brodovi znali su isploviti s novom, a na putu izvjesiti staru zastavu.[34] Na takvom jednom brodu sa starom zastavom primijećen je natpis: »Per la costituzione«.[35]

Poslije krvavih obračuna Napuljaca sa Sicilijancima, na otoku je zavladao mir. Napuljci su Palermu i okolici nametnuli tešku kontribuciju. Stanovništvo Sicilije je i dalje ostalo uz konstituciju.[36]

VI

Dalmatinski pomorci čuli su za nemire i nerede u ostalim apeninskim državama i u inozemstvu. Susjedna Papinska Država bila je poznata po karbonarima, osobito grad Faenza.[37] Čulo se da je i ovdje imala izbiti revolucija[38] i da je Papa čak odlučio da se povuče u jedan samostan blizu Beča da ne bi dospio u ruke karbonara. Narod traži da se ukinu nameti, da svi gradski činovnici budu samo svjetovnjaci, da se smanje plaće kardinalima i prelatima i crkvenim posjednicima i da Rim dobije narodnu skupštinu, koja će skupa s Papom voditi državne poslove i tako stati na kraj kardinalskom despotizmu.[39] Austriji je itekako

30 HaZd, Pres. spisi, br. 432 od 15. IX. 1820. i br. 1073 od 20. IX. 1820.

31 Isto.

32 HaZd, Pres. spisi, br. 1146 od 1. X. 1820. Na Pagu se pronijela vijest da su karbonari masakrirali četiri tisuće najvećih posjednika.

33 HaZd, Pres. spisi, br. 1403 od 7. XI. 1820. i br. 1458 od 14. XI. 1820. U Messini je došlo do stranačkih gloženja. Narod je tražio ukidanje poreza. Svi su nosili trobojne nove zastave, a na to su bili prisiljeni i stranci.

34 HaZd, Pres. spisi, br. 238/p.p. od 15. IX. 1820.

35 HaZd, Pres. spisi, br. 1112 od 26. IX. 1820.

36 HaZd, Pres. spisi, br. 1536/p.p. od 21. XI. 1820.

37 HaZd, Spisi Policijske direkcije u Zadru, br. 1377/p.p. od 31. X. 1820.

38 HaZd, Pres. spisi, br. 812/p.p. od 9. VIII. 1820.

39 HaZd, Pres. spisi, br. 691, 1820, sv. 33.

bilo stalo da se srede prilike u Papinskoj Državi, a posebno kakav će stav zauzeti Papa prema karbonarima u zemlji i inozemstvu.[40]

Pored Papinske Države, Pijemont i Lombardsko-Mletačka Kraljevina nisu bile oproštene od karbonara. U Milanu i Torinu su navodno izbile revolucije koje su kratko trajale.[41]

Naši pomorci su također saznali da Francuzi i Španjolci žive po ustavu, ali da su u objema zemljama neredi, u Parizu revolucija u kojoj je izginulo dvadeset tisuća osoba, ali da je kraljeva vojska pobijedila.[42] Španjolski kralj je ugrožen od karbonara, a narod neće da ga prizna za kralja nego »jednog generala«.[43]

Uvidjevši opasnost od ustavnog pokreta koji je prijetio austrijskom prestižu u Italiji, članice Sv. Alijanse bile su prisiljene donijeti odluku da se Austriji povjeri da uguši pokret u Italiji i Napuljskoj Kraljevini. Umjesto da brani ustav kako je obećao, Ferdinand IV. iznevjerio je napuljske buržoaske revolucionare, pozvao Austrijance koji su nanijeli teški poraz Napuljcima 7. ožujka 1821. Čuvajući red i mir, ostali su u Napulju sve do 1827.

VII

Za vrijeme revolucije u Napulju, Dalmacija je bila relativno mirna. I u njoj se javljaju karbonari koji su idejno u vezi s onim iz Napulja, protiv kojih se vode policijske istrage, pretresi, hapšenja i sudski postupci.[44] Među njima neki su

40 Ministar unutrašnjih poslova Sedlnicki bio je zabrinut viješću da je papa Pio VII uputio španjolskom i napuljskom svećenstvu i madridskom kabinetu *breve* s obzirom na to da je u objema zemljama izbila revolucija. U *breveu* se kaže: »da konstitucije nisu protivne katoličkoj vjeri, nego dapače da su u potpunoj suglasnosti s najsvetijim načelima iste«. (HaZd, Presidijalni spisi, br. 895/p.p. od 23. VIII. 1820, sv. 34). Sedlnicki potvrđuje F. Tomašiću da su o tome pisale madridske novine i traži od njega da tajnim putem dođe do *brevea* i da sazna što je svećenstvo poduzelo, je li širilo *breve*, da li je bilo posljedica i koliko mu je uspjelo da ih riješi. Tomašić je preko podčinjenih organa poduzeo sve mjere u Dalmaciji pa i preko svećenstva, ali ništa nije mogao saznati. Vjerovalo se da je to možda karbonarska propaganda. Da se *breve* pojavio sigurno bi se svećenici oduprli Papi i kardinalima. Pretpostavlja se da je Papa svojim nuncijima u Španjolskoj i Napulju dao uputstva što mogu odobriti, a što osuditi, a neprijatelji su to iskoristili šireći vijest kako se Papa navodno slaže s karbonarskim načelima.

41 HaZd, Pres. spisi, br. 812/p.p. od 9. VIII. 1820. i br. 864/p.p. od 10. VIII. 1820, sv. 34.

42 HaZd, Pres. spisi, br. 878 od 20. VIII. 1820, sv. 34. Usp. br. 902/p.p. od 23. VIII. 1820, sv. 34, te br. 1403 od 7. XI. 1820.

43 HaZd, Pres. spisi, br. 1146 od l. X. 1820. i br. 1458 od 14. XI. 1820.

44 HaZd, Pres. spisi, br. 498 od 24. X. 1820, te br. 115/p.p. od 23. X. 1820.

ranije bili masoni,[45] drugi istodobno i masoni i karbonari,[46] ili pak čisti karbonari kojih je bilo svakako najviše. Njih je bilo u svim većim, ali i nekim manjim dalmatinskim mjestima.[47] Sedlnicki preporučuje da se s njima treba postupiti bez milosrđa. Bečke policijske vlasti preko onih u Zadru naredile su svim političkim policijskim, sanitarnim, pa i vojničkim organima da se strogo pazi na putnike na kopnu i pomorce koji dolaze s napuljske i ostale talijanske obale. Tako je primjerice okružni poglavar u Splitu, Reha, vratio sve Napuljce bez putnice, jer je konstatirao da se od strane napuljskih vlasti vrše zloupotrebe.[48] Sedlnicki ide tako daleko u naređenju podčinjenim organima u Dalmaciji da strogo paze na osobe sumnjivih načela, porijekla i vladanja, koji dolaze iz zemalja gdje su nemiri i revolucije ili pak gdje je revolucionarna tendencija uzela maha. Osobito se vrši kontrola domaćih i stranih pomoraca, zapisnički se s njima razgovara o tome što su čuli i vidjeli, pregledavaju se brodovi u slučaju da ne prenose oružje, barut, sumnjive političke osobe, pisma, spise tiskane u inozemstvu i dr.[49] Moguće je da se neki karbonari dopisuju s trgovačkim kućama u Italiji kao Bignami u Bologni i Milanu, Klajber u Firenzi i Hopel u Napulju,[50] ili kao što se vjeruje da su karbonari iz Visa i Komiže bili povezani s onima iz Barlete.[51] Karbonare je bilo vrlo teško otkrivati, jer je u njihovoj zakletvi bila obaveza stroge tajnosti i to pod prijetnjom smrtne kazne, tim više kad se zna da su austrijske vlasti zabranjivale svako tajno udruživanje.[52]

Austrijski dvor nije priznavao novu napuljsku vladu, te stoga nije primao njihove nove konzule, vicekonzule i konzularne agente.[53] Stari napuljski kon-

45 HaZd, Pres. spisi, br. l130/p.p. od 29. IX. 1820.

46 HaZd, Pres. spisi, br. 519 od 16. II. 1821. i br. 1449/p. od 25. X. 1820.

47 HaZd, Pres. spisi, br. 894 od 23. VIII. 1820, sv. 34.

48 HaZd, Pres. spisi, br. 753/p.p. od 4. VIII. 1820, sv. 33.

49 HaZd, Pres. spisi, br. 894 od 23. VIII. 1820, sv. 34.

50 HaZd, Pres. spisi, br. 1354 od 7. XI. 1820. i br. 1249 od 21. X. 1820.

51 HaZd, Spisi Policijske direkcije u Zadru, br. 275 od 13. VIII. 1820.

52 HaZd, Štampe 1815, br. 37, sv. 72.

53 Š. Peričić, Diplomatsko-konzularna predstavništva stranih zemalja u Dalmaciji za vrijeme II. austrijske uprave, Pomorski zbornik, 6, Zadar 1968, 622 te O. Randi, II Servizio consolare italiano in Dalmazia, Archivio storico per la Dalmazia, vol. V, fasc. 26, Roma 1928, 55, 56. Napuljski konzul u Dalmaciji sa sjedištem u Splitu, Petar Dalla Costa, postao je 1820. generalni konzul. Pored konzula Kraljevina je imala i nekoliko konzularnih agenata u Dalmaciji: Stijepo Glumac u Dubrovniku, koji je bio istodobno sicilijanski i papinski konzularni agent (HaZd, Pres. spisi, br. 712/p.p. od 24. VII. 1820, sv. 33), Giovanni Desseco na

zularni službenici mogli su ostati, ali čim bi se utvrdilo da vrše poslove nove revolucionarne vlade, austrijske vlasti morale su im odmah uskratiti svaki daljnji boravak u Dalmaciji.

*

Dalmacija nije mogla ostati postrani događaja u Napulju i Italiji ni biti slobodna od utjecaja iz tih krajeva. Dalmatinska liberalna javnost koju uglavnom čini sitno građanstvo, osobito inteligencija, pod utjecajem masonstva i karbonarstva potajno podržava ustavna načela napuljskih istomišljenika. Naši pomorci kao prijevoznici između dviju obala bili su istodobno i prenosioci novih ideja i raznovrsnih glasina o revoluciji koje uvijek nisu bile istinite. Austrija se bojala da se ustavni pokret iz revolucionarnog Napulja ne prenese u njezinu politički »mirnu« pokrajinu Dalmaciju, u kojoj su se pored oštrih policijskih mjera pojavila ista gibanja u početnoj fazi. Uslijed revolucije u Napulju s jedne i zatvaranja dalmatinsko-bosansko-hercegovačke granice s druge strane, te pomanjkanje interesa Austrije za razvitak pomorskog brodarstva, trgovački promet između Dalmacije i Napulja tih godina opada, što će se negativno odraziti na gospodarsko stanje pomoraca. Na kraju možemo sa sigurnošću pretpostaviti, ako ne i zaključiti, da su naši pomorci suosjećali s borbom Napuljaca i ostalih Talijana, tim više što je ta borba bila uperena protiv Burbona, a u sjevernoj Italiji Habsburgovaca pod kojima se nalazila i njihova domovina.

Hvaru, Giuseppe Misniani u Kotoru, Mihovil Ivanišević u Makarskoj, Domenico Castoldi u Splitu, Carlo Fama, također u Splitu, koji se prije nekoliko mjeseci preselio u Napulj (HaZd, Pres. spisi od 20. VII. 1820. sv. 34), Andrea Bioni u Šibeniku, Lorenzo Siminiatti na Visu, G. Salghetti Drioli u Zadru, te G. Salghetti Drioli, sin, također u Zadru i Miho Costa u Sinju (HaZd, Spisi Policijske direkcije u Zadru, br. 354, 1820, te Š. Peričić, Diplomatsko-konzularna predstavništva stranih zemalja u Dalmaciji za vrijeme II. austrijske uprave, 601 – 607).

NAPLES REVOLUTION AS SEEN BY THE DALMATIAN SAILORS

Summary

Dalmatia became acquainted with the revolutionary happenings in the Kingdom of Naples through sailors who were the best connections between the two coasts. Dalmatia was interested in the other side of the Adriatic mainly for economic reasons, as it needed manufacturing and colonial goods, at the same time offering to its western neighbours fish, products of cattle-breeding and agriculture, from its immediate Ottoman background. During the revolution the extent of trade was diminished. According to what the sailors said, the revolution began due to increased taxes, lack of money, terror, etc. There was also an uprising in the army led by the Carbonaro general G. Pepe, not only in the Naples but also in the other parts of the Kingdom, and many became victims of the people's anger. The insurgents demanded the abolition of all additional impositions, the resignation of some ministers and officials, demanded that the King abdicate in favour of his son because of his incompetence, that a new Constitution be introduced along the lines of Spanish one from 1812, and that a parliament be established to which the King would be responsible. The King had to swear that he would obey the Constitution. Otherwise, the Neapolitan people were divided. Some supported the Constitution, others were against it. The sailors from Dalmatia and other countries claimed that there were upheavals in Sicily against Naples for the island's independence and autonomy. Both sides suffered losses in bloody encounters. A temporary government was formed, and the navy was led by Antun Škobelj, a Dalmatian from Dubrovnik. Besides the Neapolitan flag, the Sicilians were given their white flag with the black eagle. The temporary government was inclined to negotiate Sicilian independence with the Neapolitans. Dalmatia could not stay aside from the events in Naples, the Papal State, the Kingdom of Venice-Lombardy, Spain and other countries. Dalmatian sailors discussed the events and spread the news. There were also Carbonari in Dalmatia, whose ideas originated from those of Naples. They appeared in ali major towns and smaller places. It is assumed that some of them had direct contact with their fellow-thinkers in Naples. The Austrian authorities tightened controls at the sea and on the land, especially on ships and sailors. Austria was afraid that the constitutional movement would spread from Naples to Dalmatia, especially because its reputation in Italy was endangered. At the Congress in Ljubljana the Holy Alliance entrusted Austria with the task of putting down the revolution in Naples where it ensured peace and order until 1827.

SUKOB TALIJANSKIH I AUSTRIJSKIH INTERESA NA JADRANU U REVOLUCIJI 1848. - 1849.

Talijanske nacionalne težnje 1848. i njezini zahtjevi za zemljama istočnog Jadrana ugrozili su čvrsti položaj Austrije u tim dijelovima. Oslobodilačkom ratu Venecije i Lombardije pridružio se i ostatak Italije, kako na kopnu tako i na moru. Združena mletačka, sardinijska i napuljska flota branila je Veneciju od austrijske blokade, te se trudila uništiti ili zarobiti brodove Monarhije koji su plovili između Trsta i Pule. Kombinirana talijanska, engleska i francuska flota, s druge strane, krstarila je duž cijele istočnojadranske obale; posade trgovačkih i ratnih brodova širile su revolucionarnu promidžbu i dijelile pučanstvu oružje i streljivo u svrhu podizanja ustanka protiv Austrije, pokušavajući tako zadržati vojne formacije Monarhije na prostoru između Trsta i Budve. Sve je to imalo za cilj pripajanje bivših mletačkih posjeda novorođenoj Republici. Zanimljivo je da u tim krajevima nije bilo pomorskih sukoba. Na istočnoj obali Jadrana Austrijanci su bili u defenzivi. Bili su prisiljeni tražiti vojnu pomoć iz inozemstva, te su osnivali postrojbe narodne straže i naoružavali narod, kako bi spriječili moguću trostruku opasnost: nemire među stanovništvom gradova i ruralnih područja, iskrcavanje neprijatelja, prodor Crnogoraca i Turaka s kopna. Kad su se strane flote pojavile blizu obale, brojni vojni garnizoni premješteni su iz unutrašnjosti u utvrđene obalne točke; ojačane su bokeljske i zadarske utvrde te je razrađen plan obrane Dubrovnika, kao i cijele obale od Cavtata do Korčule. S obzirom na duljinu obale, austrijska je mornarica bila relativno mala i neučinkovita, osobito nakon gubitka mletačkog Arsenala i brojnih brodova i mornara. Da bi održala blokadu Venecije, Monarhija je morala angažirati naoružane trgovce. Jačanjem svojih kontrarevolucionarnih snaga Austrija je ugušila mletačke, ali i opće talijanske revolucionarne težnje prema istočnojadranskoj obali, čime je nakratko ponovno učvrstila svoj položaj na Jadranu.

Dolaskom u posjed istočne slavenske i sjeverozapadnog dijela talijanske obale, Austrija postaje pomorska i mediteranska zemlja, a Jadransko more austrijsko. I pored toga ona ostaje kontinentalna država, a na Jadran je orijentirana koliko je morala, prvenstveno da ga čuva od sredozemnih gusara i da osigura svojoj trgovini put prema istoku. Do 1848. nju nitko ne ugrožava na moru, ali s obzirom na dužinu obale, ima malu ratnu flotu i to većinom na jedra. S druge strane ona ne pokazuje ni smisao za more, niti pak koristi njegove prednosti kao druge zemlje, osobito one na atlantskoj obali Evrope, koje još od ranije postaju i zahvaljujući moru ostaju jake pomorske, trgovačke i kolonijalne sile.

Revolucionarna zbivanja i previranja četrdesetosme u jadranskim zemljama Habsburške Monarhije, osobito gubitak venecijanske ratne luke, arsenala, znatnog broja brodova i mornara koji prelaze u ruke mletačkih revolucionara, prisililo je Austriju da pristupi obnovi, izgradnji i povećanju plovnog parka, reorganizaciji mornarice i proširenju nacionalnog sastava posade brodova, kako bi se mogla suprotstaviti udruženim snagama talijanskih država.

Oslobodilačkom ratu Venecije i Lombardije revolucionarne godine 1848. priskočila je u pomoć ostala Italija s kopna, sardinska i napuljska flota s mora, te englesko i francusko brodovlje, koje je kružilo po Jadranu, više u težnji za prestižem na Mediteranu. Revolucionarna venecijansko-sardinsko-napuljska flota od devetnaest brodova i pet parobroda pojavila se pred austrijskom ratnom lukom u Trstu.[1] Sardinski ratni brodovi npr. krstarili su uzduž istočne i zapadne jadranske obale od svibnja sve do rujna,[2] a pored ostalog imali su zadatak zarobiti ili pak uništiti sve austrijske ratne brodove od Trsta do Pule.[3] Uslijed nedolaska Napuljaca, čitava akcija na ovom dijelu Jadrana svedena je na to da se spriječi

1 G. Praga, Storia di Dalmazia, Padova 1964, 226. Vidi u: Historijski arhiv u Zadru, Presidijalni spisi Namjesništva za Dalmaciju (u daljem tekstu HaZd, Pres. spisi), br. 1067, 1110, 1129, 1151, 1416, 1635, 1872, 2008, 2098, 2106, 2315, 2534, 2693 II/l - 8.

2 M. Rojnić, Nacionalno pitanje u Istri 1848-1849, u: Historijski zbornik 1-4 (1949), 90. Vidi i HaZd, Pres. spisi, br. 367/R, 1102, 1190, 1199, 1264, 1230, 1231, 1277, 1303, 1304, 1635, 2008, 2098, 2166, 2116, 2124, 2249, 2253, 2313, 2324 II/10 - 8.

3 Prije ulaska sardinske ratne flote u jadranske vode sardinska vlada je izjavila da austrijski brodovi neće biti uznemirivani, ali će ih sardinski ratni brodovi zaustaviti, pregledati isprave i vrst tereta, kako bi se uvjerili da su trgovački i da se ne bave gusarstvom. U protivnom bit će dovedeni u neku sardinsku luku i podvrgnuti će se odluci viših sardinskih vlasti. Sardinci su također izjavili da svojim brodovima neće napadati austrijske, ali da će se braniti, ako budu napadnuti (HaZd, Pres. spisi, br. 1299/p VIII/2 - l od 25. IV. 1848).

austrijskim brodovima ulaz i izlaz iz tršćanske luke, te »u izmjeni nekoliko topovskih hitaca s Austrijancima u Caorleu i Piranu«.[4] Sardinci su još pomišljali osvojiti otok Vis kao važnu austrijsku osmatračnicu na Jadranu, ali vlada taj prijedlog nije prihvatila.[5]

I napuljski ratni brodovi kružili su po ostalom Jadranu, a često su se viđali u vodama Visa. Pokraj otoka je prošlo devetnaest ratnih brodova u smjeru jugoistok.[6] Mjesna Narodna straža bila je spremna »odbiti svaki napad koji bi došao izvana.«[7] Sva važnija mjesta na otoku bila su u njezinim rukama.[8] Ona je imala zadatak da čuva red i mir, ustav, zakone, da brani vladara i čitav otok u slučaju neprijateljskog iskrcavanja.[9]

Pored sardinske i napuljske flote i »nekoliko mletačkih brodova, ukažu se oko zaliva bokokotorskog«[10] te kao u ostaloj Dalmaciji »čekaju da na kopno pristupe i da razviju zastavu sv. Marka.«[11] I u Boki se očekivao dolazak sardinske i napuljske flote, pa je u tu svrhu pooštren »oprez na obali«,[12] te je u zaljev uplovio austrijski ratni brod iz Dubrovnika radi pojačanja.

I engleska eskadra bila je spremna uploviti u Jadransko more s namjerom da se usidri u tršćanskoj luci, kako bi zaštitila engleske podanike i njihovu imovinu.[13] Iz sastava te eskadre uplovila je u Trst parna fregata »Terible«, a najavljen je dolazak fregate na jedra »Spartak« i nekih drugih manjih plovnih jedinica. O pojavi engleske ratne flote u vodama Jadrana upozorena je Glavna vojna

4 V. Marchesi, Storia documentata della rivoluzione e della difesa di Venezia negli anni 1848-9, Venezia 1916, 210. Usp. G. Praga, nav. dj., 227.

5 V. Marchesi, nav.dj., 210.

6 HaZd, Pres. Spisi, br. 367 od 15. V. 1848. Usp. 97/R II/10 - 8. Usp. HaZd, Pres. spisi, br. 1199 II/10 - 8 od 17. V. 1848.

7 G. Novak, Povijest Splita, III, Split 1965, 157.

8 Članovi Narodne straže žive u velikoj bijedi, jer su napustili svoja zanimanja, te uslijed bolesti i neradne godine na otoku, traže od države plaću.

9 G. Novak, Vis, Zagreb 1961, 225.

10 V. M. G. Medaković, P. P. Njegoš posljednji vladajući vladika crnogorski, Novi Sad 1882, 164. Vidi I HaZdr.Pres. spisi, br. 1604, 1619 VII/2 - 8

11 Arhiv Istorijskog instituta u Beogradu, Ostavština M. Bana, sign. V/1, br. 1.

12 P. Butorac, Boka kotorska prema narodnome pokretu u revolucionarnoj godini 1848, u: Rad JAZU 260 (1938), 130, 134.

13 HaZd, Pres. spisi, br. 1299/p VIII/2 – 1 od 25. IV. 1848.

komanda u Zadru, okružni poglavari i lučke kapetanije na čitavu obalnom području.[14] Engleski ratni brodovi zapaženi su u šibenskom i zadarskom arhipelagu, te je potvrđeno da je posada jedne fregate prodavala otočanima oružje i streljivo.[15] U višku luku uplovio je jedan engleski ratni brod, a u vodama Visa, te u kanalu između Visa i Hvara primijećeni su francuski i engleski ratni i trgovački brodovi s austrijskim nacionalnim bojama.[16]

Gonjenje Austrijanaca iz sjevernih talijanskih pokrajina pobudilo je Mlečane na akciju da dignu stanovništvo istočne obale protiv Austrije, a u krajnjem cilju da se ti krajevi priključe obnovljenoj Mletačkoj Republici.[17] Mlečani su se oslanjali na protalijanski orijentirano građanstvo, pa je u tom smislu potkraj 1848. i sam Tommaseo uvjeravao Manina da će »mletačka mornarica naći u Dalmaciji na snažne pobornike njihove stvari.«[18] Posade venecijanskih, sardinskih, napuljskih, te engleskih i francuskih ratnih i trgovačkih brodova, pokušavale su

14 Isto. Vidi HaZd, Pres. spisi, br. 700, 710, 817, 818, 860 X/2 - 1.

15 HaZd, Pres. spisi, br. 2 od 26. IV. 1848.

16 HaZd, Pres. spisi, br. 1067 II/10 – 8 od 5.V. 1848. Josip Martini s napuljskog broda Sv. Nikola doplovio je iz Reggio di Calabria vozeći agrume u Trst i izjavio da je 9. studenog u Hvaru bila usidrena jedna francuska fregata i još jedan brod, te brod između Visa i Hvara te jedna domaća fregata (HaZd, Pres. spisi, br.2534/p II/10 – 8 od 11. XI. 1848). Vidi i Pres. spisi, br. 1110, 2249, 2544, 2545 II/10 – 8.

17 U Veneciji se jedno vrijeme ozbiljno pomišljalo na priključenje zemalja istočne obale obnovljenoj Republici. Tiskani su proglasi i upućeni brojni pozivi Istranima i Dalmatincima da se priključe republikanskoj vojsci i da pošalju svoje predstavnike u Legislativno vijeće. Potkraj 1848. utemeljena je i Dalmatinsko-istarska legija, većinom sastavljena od Dalmatinaca i Istrana nastanjenih u Veneciji. Na sjedinjenju ovih krajeva s Venecijom istakli su se Tommaseo, Paravia, Lazaneo, V. Solitro, F. Seismit–Doda itd. Pukovnik Sartori uvjeravao je Tommasea da je u Dalmaciji »sve spremno da se digne revolucija i da se iščekuje samo njegovo naređenje.« Tommaseo nije na to pristao. O pokušajima sjedinjenja zemalja istočne obale Mletačkoj Republici i stanju u tim krajevima vidi slijedeću važniju literaturu: G. Novak, Prošlost Dalmacije, II, Zagreb 1944; Maninova vlada, u: Zbornik JAZU, Zagreb 1960; Povijest Splita, III, Split 1965; Vis, Zagreb 1961; S. Antoljak, 1848. godina i Split u: Istoriski zapisi, X, Cetinje 1954; Dalmatinsko pitanje kroz vjekove, Zagreb 1944; K. Milutinović, Nikola Tommaseo i Jadransko pitanje, u: Jadranski zbornik, IV, Rijeka 1959/60; Njegoš u borbi za Dalmaciju 1848, u: Zadarska revija, br. 1/1964; P. Butorac, Boka Kotorska prema narodnom pokretu u revolucionarnoj godini 1848, u: Rad JAZU, 260, Zagreb 1938; S. Obad, Lijeve tendencije u dubrovačkom previranju 1848/1849. godine, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XVI, 1965, Sarajevo 1967; Njegoš i Dubrovnik revolucionarne godine 1848, Dubrovnik, 1-2, Dubrovnik 1963; M. Rojnić, Nacionalno pitanje u Istri 1848-1849, Historijski zbornik, 1-4, Zagreb 1949.

18 V. Marchesi, Storia documentata..., 469. Usp. A. Tamaro, La Dalmazia e il Risorgimento nazionale, Rasegna italiana, VIII, Roma 1918.

širiti revolucionarne vijesti i dijeliti oružje i municiju stanovništvu u priobalnom pojasu, osobito na dalmatinskim otocima.[19] Tako npr. među dalmatinskim otočanima jedan engleski kapetan širi glasine, kako se u Milanu vode neprekidne borbe građana s carskom vojskom, da su podignute barikade, te da je ustanicima stigla pomoć od osam tisuća Pijemonteza. Poslije petodnevne borbe kralj Alberto Emanuel je svečano ušao u grad (Milano, op. ur.) u pratnji trideset tisuća boraca, dok se general Radetzki povukao u pravcu Verone s trideset tisuća austrijskih vojnika.[20] Posada jedne engleske fregate davala je »revolucionarne izjave otočanima«[21] šibenskog i zadarskog arhipelaga. Također i posada jednog brika koji je doplovio iz Venecije, a usidrio se pred lukom u Vodicama, pripovijedala je skupini seljaka na obali »da u Veneciji kao i na drugim stranama u Italiji nije bio prihvaćen ustav koji je proglasio naš vladar Ferdinand I. te da je u Veneciji proglašena republika.«[22] Pripovijedali su o velikim neredima u Austriji i Rusiji, te pokazivali trobojne značke Mletačke Republike.[23] Njihove akcije su ostavile malo traga u narodu, s obzirom da je taj naraštaj sve više zaboravljao Veneciju, a privikavao se na Austriju.[24] S druge strane njihove namjere unijele su nemire i strah u organe austrijske vlasti, a pogotovo su utjecale na stav općina po pitanju sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom.

Izgubivši Veneciju, Austrija je nastojala sačuvati istočnu jadransku obalu od »revolucionarne talijanske zaraze«, na kojoj je bilo relativno mirno, osim u Grblju gdje su događaji imali revolucionarno obilježje. U ovim stranama Austrija nije imala dovoljno kopnenih i pomorskih snaga da sačuvaju red i mir

19 HaZd, Pres. spisi, br. 473 XII/2 - 1.

20 HaZd, Pres. spisi, br. 818 X/7 - l od 10. IV. 1848.

21 HaZd. Pres. spisi, br. 2 i 13 od 26. III. 1848.

22 HaZd, Spisi registrature Namjesništva, br. 5344/1464 od 29. III. 1848.

23 Isto.

24 Posada brika izjavila je da su venecijanski građani te da su se iskrcali na obalu da kupe vina i drugih potrepština. Mjesni serdar pazio je na njihovo kretanje. Uslijed nedostatka vojske, oružja i streljiva, serdar se obratio šibenskom pukovniku, ovaj zadarskom okružnom poglavaru i dalje Namjesništvu za pomoć. Također su se čule vijesti koje nisu potvrđene da su kod Visa zapaženi strani brodovi koji su prodavali oružje i streljivo otočanima i seljacima u neposrednom zaleđu. O nemirima na drugoj strani Jadrana izvještavali su i stanovnici otoka Premude, koji su svakodnevno slušali grmljavinu artiljerije iz pravca Ankone. Tako npr. posada jednog broda iz provincije Bari pokušala je kupiti pušćanog baruta na dalmatinskoj strani, ali su austrijske vlasti odredile granicu preko koje se ne smije prodavati, osobito prodavačima u Zlarinu (Pres. spisi, br. 1872 11/108 od 21. VII 1848. Usp. Pres. spisi br. 473 XII/7 - l od 4. III. 1848).

i da spriječe moguću trostruku opasnost, i to neprijateljsko iskrcavanje s mora, upad Crnogoraca i Turaka s kopna, te nemire i nerede po gradovima i selima. Tako npr. sa svih strana Dalmacije traži se pomoć u vojsci i oružju od Glavne vojne komande u Zadru. Kada se pojavila strana ratna flota duž obale, Austrija je bila prisiljena prebaciti vojne posade iz jednog u drugi kraj, ili pak iz unutrašnjosti u primorska utvrđena mjesta. Dalmacija je dobila 450 vojnika iz Austrije, te diviziju iz sastava ličkog pograničnog puka.[25] Komandant vojne komande u Dubrovniku general Vilhelm Reiche po naređenju Glavne komande u Zadru, izradio je plan obrane Dubrovnika i obale od Cavtata do Korčule. Osnovna koncepcija toga plana bila je spriječiti neprijateljsko iskrcavanje i to u suradnji mjesnog vojnog garnizona, teritorijalne straže i naoružanog naroda.[26] Također su pojačana i neka primorska utvrđenja u Boki, ne samo zbog »crnogorskih upada, nego i protiv eventualnih pokušaja talijanskih ratnih brodova da napadnu Boku i iskrcaju čete.«[27] I Zadar s okolinom se spremao za obranu. Jedna baterija bila je spremna braniti grad od stranog iskrcavanja, dok je stanovništvo zemuničke, biogradske i arbanaške serdarije bilo naoružano u svrhu obrane obale. Na Molatu i Silbi, u Bibinjama i Sukošanu su postavljene osmatračnice.[28] Glavna vojna komanda u Zadru obratila se hrvatskom banu Jelačiću za pomoć da pošalje iz Like jedan hrvatski puk, te su tako početkom lipnja stigle tri čete, smještene u Obrovac, Smilčić, Zemunik, Benkovac i Skradin.[29]

Po naređenju iz Beča, pojačana je kontrola putova na kopnu i moru, kako ne bi došlo do krijumčarenja oružja i municije[30] u venecijansko i lombardijsko područje.

Bez obzira na postojeće vojne snage i pomoć koju je dobila, te oslanjanje na teritorijalne straže, narodnu gardu i djelomično na naoružani narod, Austrija je na Jadranu u cjelini bila vojnički slaba, osobito u ratnoj mornarici. To se lijepo vidi prilikom blokade Venecije i omjera snaga u venecijanskim vodama. Da bi

25 Historijski arhiv u Dubrovniku (Arhiv općine), Povjerljivi spisi, br. 1205/p od 24. V. 1848. Usp. HaZd, Pres. spisi, br. 697 II/10 - 8 od 2. IV. 1848. Vidi S. Antoljak, 1848 godina i Split, u: Istoriski zapisi, X, Cetinje 1954, 123-126.

26 HaDu, Povjerljivi spisi, br. 295/p od 28. V. 1848, Fasc. della corrispondenza riservata del'anno 1848 dal l al 66.

27 P. Butorac, nav. dj., 131, 132.

28 G. Praga, Storia di Dalmazia, 226.

29 G. Praga, nav. dj., 227.

30 HaZd, Pres. spisi, br. 393/p XII/7 od 22. II. 1848. Usp. Pres. spisi, br. 393/304, XII/2 - l.

blokirali Veneciju, Austrijanci su bili prisiljeni naoružati i brodove trgovačke mornarice. U tu svrhu vojni komandant Trsta obraća se pokrajinskoj vladi u Zadru da pronađe trgovačke brodove koji će se otkupiti i pridodati ratnoj mornarici radi blokiranja Venecije.[31] Uz brodove se traže i mornari koji će služiti na ratnim brodovima kao oficiri i podoficiri.[32] Dalmatinska vlada obraća se svim okružnim poglavarima u Zadru (Ivačiću), Splitu (Kempteru), Dubrovniku (Roszneru), i Kotoru (Grietzu) da među trgovcima nađu pouzdane ljude koji će služiti u ratnoj mornarici.[33] U bokokotorskom zaljevu bilo je malo brodova u lukama, većinom natovarenih raznovrsnom robom. Iz ostale Dalmacije znatan broj javio se iz mjesta i otoka Visa.[34]

Druga pak strana Jadrana oslanjala se na pomoć talijanskih država, koja uvijek nije bila sigurna, osobito od strane Napulja, a i Sardinije poslije poraza kod Novare. Venecija je na kraju ostala sama, dugo se branila i posljednja se predala Austrijancima.

Četrdesetosmaški događaji na Jadranu u uskoj su vezi s cjelokupnim zbivanjima u Monarhiji, posebno na Apeninskom poluotoku. Talijanske nacionalne težnje i pretenzije uvukle su Mlečane i ostale Talijane u rat s Austrijom, kako na kopnu, tako i moru. Udružena venecijansko-sardinsko-napuljska, te engleska i francuska flota bile su više u mirnoj ofanzivi prema istočnoj jadranskoj obali, dok su se Austrijanci za čitavo vrijeme nalazili u obrani. Koliko je poznato, otvorenih pomorskih sukoba na ovim stranama nije bilo. Borbe na moru uglavnom su se odvijale u venecijanskim vodama. Strane pomorske intervencije imale su zadatak pomoći opsjednutoj Veneciji, zatim nastaviti krstarenje uz istočnu obalu i time zadržati austrijske trupe na čitavu prostoru od Trsta do Budve, i najzad pomoću revolucionarne propagande i oružja pokušati dići stanovništvo istočne obale protiv Austrije, te konačno sve te nekadašnje mletačke posjede priključiti obnovljenoj Republici. Okretanjem političkih događaja u korist Austrije i jačanjem kontrarevolucionarnih snaga, talijanski planovi prema zemljama istočne obale su propali. Austrija je za neko vrijeme ponovo učvrstila svoje pozicije na Jadranu.

31 HaZd. Pres. spisi, br. 720/p od 4. IV. 1848. 11/10 - 8. Vidi Pres. spisi, br. 1049, 1049, 1275, 1403, 1801 II/10 -8.

32 HaZd, Pres. spisi, br. 739 II/10 – 8 od 6. IV. 1848.

33 HaZd, Pres. spisi, br. 722 II/10 – 8 od 4. IV. 1848.

34 G. Novak, Vis, 225. Vidi i HaZd, Pres. spisi, br. 720, 722, 739, 2256 II/10 - 8.

CONFLICT BETWEEN ITALIAN AND AUSTRIAN INTERESTS ON THE ADRIATIC DURING THE REVOLUTIONARY YEARS 1848-1849

Summary

Italy's national aspirations in 1848 and her claims to countries of the East Adriatic had jeopardized Austrian firm hold on those parts. The liberation war of Venice and Lombardy was joined by the rest of Italy, both on the mainland and on the sea. A combined Venetian, Sardinian and Neapolitan fleet defended Venice from the Austrian blockade, and tried hard to destroy or capture vessels of the Monarchy plying between Trieste and Pula. A combined Italian, English and French fleet, on the other hand, was cruising along the whole of the eastern coast of Adriatic; crews of both trading and war vessels were spreading revolutionary propaganda and handing out arms and ammunition to the people at large for the purpose of bringing about an uprising against Austria, thus trying to hold up troops of the Monarchy throughout the space between Trieste and Budva. All this was aimed at annexing the former Venetian possessions to a reborn Republic. Curiously enough, there were no naval engagements in those parts. On the eastern coast of the Adriatic the Austrians were on the defensive. They were compelled to ask for military help from abroad, and were founding national guard units and arming the people, in order to prevent a possible treble danger: enemy landings, invasion by Montenegrins and Turks from the mainland, and unrest among the population of towns and rural areas. When those foreign fleets had made their appearance near the coast, numbers of military garrisons were transferred from the interior to fortified coastal points; the fortifications of Boka and Zadar were strengthened and a plan for the defence of Dubrovnik and of the whole coast from Cavtat to Korčula was elaborated. Considering the length of the coast, Austria's navy was relatively small and inefficient, notably after the loss of the Venetian Arsenal and numerous ships and sailors. To maintain her blockade of Venice, the Monarchy had to employ armed merchantmen. By strengthening her counter-revolutionary forces, Austria had stifled the Venetian as well as the general Italian revolutionary aspirations towards Eastern Adriatic coast, thus consolidating anew her position on the Adriatic for a spell.

DALMATINSKO DRUŠTVO U PREPORODNO DOBA

Dalmatinsko društvo u prvoj polovici devetnaestog stoljeća je statično i neizdefinirano. Njegova socijalna struktura je u skladu s gospodarskim prilikama toga doba u Dalmaciji. Na vlasti je takozvani oligarhijski sloj, koji ima gospodarsku moć i političku vlast, sastavljen od doseljene i domaće birokracije, koji uz pomoć viših austrijskih vlasti i talijanskog jezika provode austrijsku politiku u pokrajini i zagovaraju slavo-dalmatinsku ideologiju u svrhu očuvanja klasnih pozicija. Na najnižoj socijalnoj ljestvici je gradski puk koji nema društvenu svijest i moć. Između njih je građanski međusloj, koji se gospodarski slabo razvija. U njemu je najdinamičnija inteligencija svjetovna i crkvena, ponajviše hrvatskog porijekla, koja zagovara ilirsku ideologiju, uz koju se javlja hrvatska i srpska nacionalna ideologija i jedna prijelazna struja koja sadrži elemente spomenutih ideologija. Preporodno gibanje u Dalmaciji javilo se pod utjecajem franjevačkih i fiziokratskih tradicija osamnaestog stoljeća i preteča preporoda, zatim ilirskih utjecaja s hrvatskoga sjevera, i zapadnog liberalizma te modernizacije kopnenoga, pomorskog i poštanskog prometa, što je omogućilo brži protok novih ideja. Ilirsko gibanje u Dalmaciji ima liberalno i demokratsko obilježje.

Da bi se bolje shvatili početci hrvatske nacionalne integracije u Dalmaciji, potrebno je najprije ukratko se osvrnuti na političke prilike i specifičnosti društvenoga, gospodarskog i intelektualnog stanja i suprotnosti u dalmatinskom društvu, napose njegovu gradskom dijelu.

Koncem osamnaestog i u ranom devetnaestom stoljeću istočna jadranska obala, posebno dalmatinski prostor, spada u najnemirnije područje na hrvatskom tlu uopće. To se lijepo očituje u sukobu interesa velikih sila Austrije, Francuske, Rusije i Engleske. S tim u vezi izbili su sukobi između domaćih gusara uz obalu i među otocima, koji su bili u službi tih sila, zatim nemiri seljaka, novačenje i hajdučija pojačali su društvenu napetost. Sve to previranje na kopnu imalo je socijalno i antifrancusko obilježje. Kada se tomu dodaju suše, nerodice, gladi i bolesti te prisilni radovi na izgradnji cesta, daća i tlaka zemljišnim vlasnicima i državi, tada je moguće bolje shvatiti prilike u kojima se našlo dalmatinsko društvo toga doba.[1]

S druge strane, dolaskom Francuza ukidaju se ustanove staroga feudalnog društva i otvara proces modernizacije i demokratizacije, što se očituje kroz više projekata[2] i ukidanje Grimanijeva zakonika (1806.), po kojemu su seljaci u Dalmatinskoj zagori, Makarskom primorju i području Neretve došli u posjed zemlje te kroz osnivanje novih ustanova – općina s demokratskijom socijalnom strukturom njihovih tijela u usporedbi s ranijim plemićkim vijećima. Tu je i nastojanje nove uprave da se otvaraju osnovne i srednje škole te visokoškolska ustanova u Zadru,[3] tako da se proširila socijalna osnovica njihovih polaznika. Sve te novine dolazile su izvana ili iznutra i označavale su skromne začetke prijelaza iz staroga feudalnog u moderno građansko društvo, kojemu se obrisi mogu

1 Lujo Vojnović, Pad Dubrovnika, sv. 1-2, Zagreb 1908; Pavao Butorac, Boka kotorska nakon pada Mletačke Republike do bečkog kongresa (1797-1815), Rad JAZU, knj. 265, Zagreb 1938, 1-154; Frano Baras, Iz memoara maršala Marmonta, Čakavski sabor, Split 1977, 15-270; Šime Peričić, Oskudica i glad u Dalmaciji u XIX i početkom XX stoljeća, Radovi Zavoda za povijesne znanosti JAZU, 13, Zagreb 1980, 1-32; Vinko Foretić, Rusko-crnogorski rat s Francuskom 1806-1807. godine i pad Dubrovnika, Zbornik Jugoslavenske zemlje i Rusija za vreme prvog srpskog ustanka 1804-1813, Naučni skupovi Srpske akademije nauka i umetnosti, knj. XVII, Odelenje istorijskih nauka, knj. 4, Beograd 1983, 327-339; Vjekoslav Maštrović, Posljednji gusari na Jadranskom moru, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1983, 15-233; Stjepan Antoljak, Bune pučana i seljaka, Zagreb 1956.

2 Vidi godišnje izvještaje generalnog providura Dalmacije Vincenza Dandola, datirane 31. XII. 1806. - 1809., koji se čuvaju u Historijskom arhivu u Zadru (dalje HAZd).

3 Stijepo Obad, Visoko školstvo u Zadru tijekom devetnaestog stoljeća, Radovi, Razdio društvenih znanosti, sv. 6, 1975/1976, Filozofski fakultet, Zadar 1976, 401 - 423.

tek nazrijeti. U javnom životu, upravnoj i sudskoj praksi, školstvu, obvezan je talijanski jezik kao sredstvo upravljanja, ali se postupno probija i hrvatska riječ kada se vlast obraća neukim slojevima naroda putem oznanjenja,[4] preko prvog lista na hrvatskom jeziku Kraglskog Dalmatina, Stullijeva rječnika[5] itd.

Skromni nagovještaji preobražaja tradicionalnog u novo društvo zakočeni su za austrijske uprave. Novoskrojena Kraljevina Dalmacija na Bečkom kongresu (1814./15.) sastavljena je od 3 područja dviju bivših republika (mletačke i dubrovačke), dakle, uže Dalmacije, dubrovačkog kraja i Boke kotorske[6] s različitim stupnjevima gospodarskoga i društvenog i kulturnog razvitka njezinih dijelova. Nova austrijska Dalmacija upravno je odijeljena od uže Hrvatske i Slavonije, koje su bile na višem stupnju gospodarskoga i društvenog razvoja i s različitim tipovima zemljišnih odnosa. Dalmacija i Istra svrstane su u zapadnu polovicu Monarhije, u takozvanu Cislajtaniju, a Vojna krajinaž među njima je izravno podčinjena Beču. Sve će se to ubuduće odraziti na integracijske tokove između hrvatskog sjevera i juga. Uz sve različitosti stupnja gospodarskoga, društvenog i kulturnog razvitka triju dijelova nove proširene Dalmacije, austrijske vlasti su se trudile da na različite načine integriraju Dalmaciju preko središnjih građanskih i crkvenih ustanova, višega crkvenog školstva,[7] zajedničkog pravopisa[8] i štokavske ikavice, što se je, uz službeni talijanski jezik, provodilo u upravnoj i sudskoj praksi,[9] jer su široki slojevi grada i sela poznavali samo svoj materinski jezik.

4 Vjekoslav Maštrović, Zadarska oznanjenja iz 18., 19. i početka 20. stoljeća, Jadertina croatica, Zagreb, JAZU, 1979, 17-117.

5 Zlatko Vince, Putovima hrvatskoga književnog jezika, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 1978,154-159; Mijo Ivan Brlek, Joakim StuIli (1730-1817), dubrovački leksikograf (Prolegomena za monografiju), Anali, XVIII, Zavod za povijesne znanosti izdavačkog centra JAZU, Dubrovnik 1980, 221-249.

6 Stjepan Antoljak, Kako je nastala austrijska pokrajina Dalmacija, Časopis za hrvatsku povijest, knj I, sv. 3, Zagreb 1943, 223-239.

7 Ivan Ostojić, Centralno bogoslovno sjemenište za Dalmaciju, Split 1969; Ljubomir Vrcelj, Klirikalna škola u Šibeniku i Zadru (1834-1864), Almanah, Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku, Zagreb 1971, 119.

8 Zlatko Vince, Zapisnik pravopisne komisije u Zadru 1820, Radovi, sv. 14, Filozofski fakultet Zadar, 1976, 133-142; Isti., nav. dj., 131-139.

9 Vjekoslav Maštrović, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX. stoljeću, Radovi, Prilog sv. IV i V, Institut JAZU u Zadru, Zagreb 1959, 60-82; Vjekoslav Maštrović, Zadarska oznanjenja, 135-227.

Za Austrije Dalmacija je pošteđena od ratova, ali nije oslobođena od unutrašnjih društvenih previranja u gradskom i seljačkom društvu i prodora liberalnih ideja[10] izvana raznim kanalima, ponajviše s razvijenoga evropskog Zapada. Stoga se budno pazi na bivše slobodne zidare, domaće i talijanske karbonare[11] te na Bokelje koji su priskočili u pomoć grčkim revolucionarima (1821.),[12] ili pak na one koji se oduševljavaju Srpanjskom revolucijom u Francuskoj (1830.),[13] Mazzinijevom „Mladom Italijom" (1833.),[14] preslušavaju se dalmatinski studenti koji se vraćaju iz Italije, domaći i talijanski trgovci i kontroliraju se rodbinske i prijateljske veze između sunarodnjaka dviju obala.

U društvenom životu i dalje je prisutna klasna suprotnost između grada i sela, kape i šešira,[15] otpor oduzimanju viška rada kolona i kmetova u obalnom i otočkom dijelu. To se lijepo očituje u sudskim parnicama zbog neredovite daće i tlake u gradskom društvu i razvoju lihve u seljačkom društvu Dalmatinske zagore, Makarskog primorja i područja Neretve i širenju hajdučije,[16] više u zagorskom dijelu Dalmacije i brdskim predjelima Boke kotorske, a u Primorju i otocima gotovo nikako.

U promijenjenim političkim prilikama, za Austrije, započeti proces demokratizacije se prekida, osobito prva dva desetljeća, politički život zamire jer nema ustava i demokratskih sloboda. Na upravna mjesta dolazi se imenovanjem, a ne izborom, počevši od seoskog glavara do pokrajinskog gubernatora,

10 Stijepo Obad, Razvoj slobodoumlja u gradskom društvu Dalmacije od prosvjetiteljstva do pojave ilirizma, Radovi, ll, Razdio društvenih znanosti, 1984/1985, Filozofski fakultet, Zadar 1985, 149-162

11 Andrea Ostoja, La carboneria e le sette segrette in Dalmazia e in Istria (1813-1824), Atti e memorie della Società dalmata di storia patria, vol. VII, Roma 1970, 15-224. Usp. Stijepo Obad, O karbonarima u Dalmaciji, Zadarska revija, br. 1, 1975, 96-100.

12 Luka Tomanović, Bokelji u ratu za oslobođenje grčko, Zadar 1873; Petar Šerović, Bokeljski pomorci u ratu za oslobođenje i nezavisnost Grčke, 1821-1828, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, III, 1965, 139-142; Ignacije Zloković, Kapetan Mato Mrsa pomorac i pedagog, Pomorski zbornik, 14, Rijeka 1976, 467-476.

13 Šime Peričić, Kako se Srpanjska revolucija odrazila u Dalmaciji, Zadarska revija, br. 6, 1966, 507-512; Stijepo Obad, Razvoj slobodoumlja u gradskom društvu Dalmacije od prosvjetiteljstva do pojave ilirizma, 153-155.

14 Stijepo Obad, nav. dj., 156-157.

15 Kosta Milutinović, Nikola Tommaseo o Dalmaciji, Mogućnosti, br. 7, 1967, 756-759.

16 Stijepo Obad, Kraj hajdučije u Dalmaciji, Radovi, 12, Razdio povijesnih znanosti, 1985/1986, Filozofski fakultet, Zadar 1986, 286.

i to u pravilu iz imućnijih slojeva društva. Istaknutija mjesta u središnjoj upravi i sudstvu, ali i u pokrajini, pokrivaju stranci, ponajviše doseljeni Talijani i Nijemci. Jedna od demokratskih tekovina ostala je na snazi, a to je da su svi građani jednaki pred zakonom, što se najbolje očitovalo u sudskim parnicama.

U preporodno doba (1835.-1848.) naziru se obrisi modernizacije, koja dolazi izvana i iznutra. Modernizacija izvana očituje se u izradi modernog katastra, kojemu je prethodio premjer zemljišta, kako bi se s tradicionalnog poreza desetine prešlo na zemljarinu koja je uvedena u sredini stoljeća. U tom pogledu Dalmacija se uvrstila u red naprednih zemalja Habsburške Monarhije. I dalje prevladava agrarna zajednica[17] s nerazvijenom socijalnom strukturom, izložena lihvarskoj eksploataciji u Zagori, daći i tlaci u Primorju. U dubrovačkom kraju i Boki kotorskoj početkom četrdesetih godina, uveden je državni porez desetina, kao u ostaloj Dalmaciji, što se očitovalo u pojačanom siromašenju, nezadovoljstvima i otporu. Česte suše i nerodice između 1845.-1847. mnoge su seljake dovele do prosjačkog štapa.[18] Godine 1836. seljaci su dobili olakšicu po kojoj su daću, tlaku i porez državi mogli podmiriti u novčanom iznosu, a ne samo u naturi kao do tada, pa tu treba vidjeti začetke robno-novčanih odnosa. Tome su mogli udovoljiti rijetki imućniji seljaci i to ne u svim krajevima Dalmacije.

Skromna trgovačka razmjena s gravitacionim zaleđem je nešto življa za ukinuća karantene, osobito poslije godine 1845. I pomorska trgovina postupno oživljava zahvaljujući uzdizanju domaćeg jedrenjaštva.[19] Izgradnjom ceste

17 Jakov Kupek, Gospodarske i kulturne prilike u Dalmaciji krajem trećeg decenija XIX st. Radovi, sv. 20, Institut JAZU, Zadar 1973, 227-245; Hrvoje Morović, Izvještaj poglavara E.Rehe o prilikama u splitskom okrugu u godini 1822, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 8, 1984, 233-262; Bernard Stulli, Građa o gospodarstvu Dalmacije u prvoj polovini XIX stoljeća, Izdanja Historijskog arhiva u Splitu, sv. 10, Split 1980, 135-194; Stijepo Obad, Dalmacija na evropskim izložbama sredinom devetnaestog stoljeća, Radovi, sv. 9, Razdio društvenih znanosti, Filozofski fakultet, Zadar 1982, 103-111; Šime Peričić, Prvobitna proizvodnja dubrovačkog okružja od 1815. do 1848. godine, Anali, sv. XXI, Zavod za povijesne znanosti JAZU, Dubrovnik 1983, 1-19; Bernard Stulli, Građa o stanju u Dalmaciji 1818. god., Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU, vol. 13, Zagreb 1983, 119-190; Šime Peričić, Politika Austrije prema šumskom fondu Dalmacije od 1814. do 1848. god., Acta historico-economica lugoslaviae, X, Zagreb 1983, 63-70.

18 Stijepo Obad, Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine, Šibenik spomen-zbornik o 900. obljetnici, Muzej grada Šibenika, Šibenik 1976, 331-340.

19 Vjekoslav Maštrović, Pomorstvo Zadra u XIX stoljeću, Pomorski zbornik, sv. II, Zagreb 1962, 1615-1636; Šime Peričić, Prilog poznavanju pomorsko-trgovačkog prometa dubrovačkog okružja od 1815. do 1850. godine, Anali sv. XV-XVI, Historijski odjel Centra za znanstveni

preko Velebita (1832.) i otvaranjem Lloydove parobrodarske linije (1836.)[20] uz dalmatinsku obalu pojačava se promet robe, pošte, putnika i turista izletnika.[21] Izletnički turizam, kao najstariji oblik modernog turizma, javlja se u Dalmaciji sredinom četrdesetih godina prošlog stoljeća. U dubrovačkoj trgovačkoj komori se raspravlja (1839.) da su Dalmaciji potrebni vlastiti parobrodi, do kojih će se doći u zadnjoj četvrtini stoljeća, zbog nedostatka domaćeg kapitala i konzervativnosti dalmatinskih brodara. Tada su se javile i prve dvije štedionice u Zadru i Dubrovniku. Nalazeći se skupa s Istrom, Trstom i Lombardijom u zapadnoj polovici Monarhije, interesi dalmatinskih trgovaca, pomoraca i intelektualaca kreću se u tom smjeru. Dalmatinsko tržište je ostalo razbijeno, jer se višak trgovačke robe, uglavnom kreće prema Trstu, tada najjačem trgovačkom središtu na istočnoj obali Jadrana. Carinske barijere i brojne takse sprječavale su razvoj trgovine, tako da je Dalmacija stalno bilježila negativnu trgovačku bilancu. Do konca preporodnog razdoblja dalmatinska trgovina s drugom jadranskom obalom i gravitacionim zaleđem, osobito sa sjevernim hrvatskim zemljama je dosta skromna. Domaća gradska privreda je bila na obrtničkoj, rječe na manufakturnoj razini te nije bilo unutrašnjih snaga koje bi težile stvaranju jedinstvenoga dalmatinskog i hrvatskog tržišta, niti jakoga trgovačkog križišta i modernih prometnica koje bi pospješile integracijski proces. U slaboj trgovačkoj razmjeni između Dalmacije i sjevernih hrvatskih zemalja dalmatinski trgovac nije mogao biti integrirajući faktor, poput trgovaca u banskoj Hrvatskoj. Dakle, u Dalmaciji se nisu još razvile ekonomske snage koje bi u gospodarskoj integraciji hrvatskih zemalja vidjele svoje interese. Socijalni sastav dalmatinskog društva izgledao je ovako: Najviši društveni sloj sastavljen je od dijela vladajuće nacije, dakle, birokratskog aparata i domaćeg plemstva koji su pomoću talijanskog jezika provodili austrijsku politiku i talijanizaciju Dalmacije. Taj sloj ima gospodarsku moć i političku i kulturnu premoć, povlašteni položaj i zaštitu viših austrijskih vlasti.

rad, Dubrovnik 1978, 303-319; Isti, Prilog upoznavanju pomorske trgovine Zadra u XIX stoljeću, Adriatica maritima, sv. III, Zavod JAZU, Zadar 1979,181-202; Isti, Pomorsko-trgovinski promet Boke kotorske od 1815. do 1850. godine, Acta historico-oeconomica lugoslaviae, sv. 6, Zagreb 1979, 71-81.

20 lvan Pederin, Austrijski Lloyd i turizam u Hrvatskoj, Adriatica Maritima, br. 2, Zadar 1978, 105-109.

21 lvo Perić, Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici od pojave parobrodarstva do 1941. godine, Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku. Posebna izdanja, Monografije, knj. 7, Dubrovnik 1983, 9-26; Vlatko Jadrešić, Boris Jurić, Turizam zadarskog kraja, Turistički savez općine, Zadar, 1985, 69-73.

To je takozvani oligarhijski sloj,[22] otuđen od naroda, koji je provodio konzerviranje postojećeg stanja, zagovarao dalmatinsku cjelinu, posebnost, trgovačke i kulturne veze s drugom jadranskom obalom. Da bi sačuvali stečene pozicije, taj sloj se grčevito suprotstavlja integraciji hrvatskih zemalja. Uz najviši društveni sloj, u gradskom društvu, na najnižoj društvenoj ljestvici je gradski puk, sastavljen od sitnih obrtnika, zanatlija, ribara, težaka u gradskim predgrađima i kućnih slugu.

Veliku prazninu između najvišega i najnižeg društvenog sloja čini tanki građanski međusloj, tek u skromnom nastajanju. Tom sloju pripadaju slobodna gradska zanimanja, liječnici, odvjetnici, bilježnici, profesori, vlasnici brodova, obrtničkih i manufakturnih radionica, kućevlasnici itd.

Postavilo se pitanje kako prevladati postojeće suprotnosti u dalmatinskom društvu. Vladajući sloj, među kojima ima stranaca i domaće aristokracije, sastavljen ponajviše od Italo-Dalmata i Slavo-Dalmata, zagovara slavodalmatinsku ideologiju i gospodarsku i kulturnu orijentaciju prema razvijenijim središtima na Apeninskom poluotoku, osobito njegovu austrijskom dijelu. Zbog očuvanja klasičnih interesa oni zaziru od bilo kakvih veza s hrvatskim etničkim zaleđem. Najniži društveni sloj, gospodarski podčinjen i izrabljivan, ovisan je o dijelu vodećeg sloja, neprosvijećen, bez ikakve društvene svijesti, bio je nemoćan za bilo koju akciju. Treći tanki društveni međusloj, osobito njegov intelektualni dio, svjetovnoga i crkvenog porijekla, liberalne orijentacije, prihvatio je ideologiju ilirskog pokreta, koja je imala integrirajuću ulogu i svrhu da se prevlada dalmatinska razjedinjenost, dalmatinstvo, dubrovčanizam, bokeljstvo i vjerske razlike. To je bio put da se potisne pokrajinski partikularizam, približe Hrvati i Srbi, među kojima su bile najizrazitije razlike na vjerskoj osnovi.

Preporodno gibanje u dalmatinskom društvu teklo je dulje nego što se ranije mislilo. Pojedinačni zahtjevi za sjedinjenje Dalmacije s ostalom Hrvatskom javili su se za mletačke uprave, osobito u doba prosvjetiteljstva. Naime, jezik dubrovačkih pisaca, Kačićev jezik[23] i jezik drugih hrvatskih pisaca štokavaca svjedoči o nastajanju općehrvatskoga standardnog jezika prije ilirskoga pokreta.

22 Nikša Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869), Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Monografije 11, Zagreb 1930, 36.

23 lvan Pederin, Slovinstvo i patriotizam kod Kačića, Makarski zbornik, I, Makarska 1971, 407-416; Isti, Odnos hrvatske naobrazbe prema Kačiću kao ostvarenje hrvatskog narodnog preporoda, Kolo, br. 1-2, Zagreb 1971, 24-35; Isti, Pojam jezičnog i književnog standarda

Budući da u gradskom društvu Dalmacije još nije bilo građanstva, kod franjevaca Provincije Presvetog Otkupitelja zamjećuju se klice preporoda još u ranom osamnaestom stoljeću. Na poetski i vizionarski način to se vidi kod Andrije Kačića Miošića i kasnije Filipa Grabovca.

Na franjevačke tradicije nadovezuju se ideje fiziokrata,[24] tako da neki među njima razmišljaju o gospodarskom jedinstvu Dalmacije sa sjevernim hrvatskim zemljama. Među njima neka budu spomenuti Radoš Ante Michieli Vitturi, Ivan Dinko Stratico, Julije Bajamonti, Ivan Luka Garanjin, Đuro Ferić i Petar Grisogono.

Misao o integraciji javlja se i kod preteča preporoda, među kojima je nekolicina pripadala krugu oko zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca.[25] Neki među njima smatraju hrvatski prostor kao cjelinu sa sjedištem u Zagrebu. S nekima od njih Vrhovac se dopisivao i sakupljao dokumentaciju kako bi dokazao Bečkom dvoru o pravu Hrvatske na Dalmaciju te radio na tome (1814.) da se međusobno približe hrvatski pravopisi, kajkavski, slavonski i dalmatinski. Među njima se ističu Andrija Dorotić,[26] biskup Fabijan Blašković i njegov generalni vikar Ivan Josip Pavlović Lučić te braća Šimun (Srećko) i Antun Kačić iz Makarske, Petar Vrgada, plemić iz Zadra, Kazimir Draganić Vrančić, plemić iz Šibenika, Ciprijan Quarko, svećenik iz Trogira,[27] te Đuro Ferić[28] i Joakim Stulli iz Dubrovnika. Kod Đure Ferića se mogu uočiti neke naznake koje će se kasnije javiti u ilirskom pokretu. Ne bi se smjeli zaobići ni drugi pregaoci od pera,

kod bogoljubnog blagoslovca Stjepana Margetića Jajčanina, Kritika, br. 17, 1971, 224; Isti, Grabovčeva koncepcija hrvatskoga narodnog preporoda, Kačić, br. III, 1970, 139-146.

24 Ivan Pederin, Dalmatinski fiziokratski pisci u XVIII st. o uporabi hrvatskog jezika, Jezik, br. 2, 1982/83, 48-49; Isti. Fiziokratski pokret u Dalmaciji, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, X, br.1-2, Zagreb 1984, 167-203; Isti, Franjevačka i slobodnozidarska tradicija u ilirizmu, Kačić, 17, 1985, 435-447.

25 Josip Kolanović, Djelatnost Maksimilijana Vrhovca na povezivanju hrvatskih zemalja (do 1809), Historijski zbornik, XXXVII (1), 1984, 31-60; Isti, Jedna sporna epizoda iz života Maksimilijana Vrhovca, Croatica christiana periodica, 7, Zagreb 1981, 1-28; Zlatko Vince, nav. dj., 165-171.

26 Vicko Kapitanović, Fra Andrea Dorotić (1761-1837), II suo tempo, la sua attività e ili suo pensiero, Roma 1978, 33-93. Pobliže o političkom radu fra Andrije Dorotića vidi doktorsku disertaciju gore spomenutog autora, napose Dorotićeve veze s biskupom Vrhovcem.

27 Josip Kolanović, nav. dj., 51-60.

28 Ivan Pederin, Đuro Ferić kao pjesnik hrvatskih fiziokrata i jedan od začetnika hrvatskoga narodnog preporoda, Anali, sv. XXI, Zavod za povijesne znanosti JAZU, Dubrovnik 1983, 1-25.

primjerice Ivan Kreljanović Albinoni[29] i Nikola Jakšić[30] iz Zadra, Ivan Skakoc iz Trogira, Dujam Srećko Karaman iz Splita i Antun Kaznačić iz Dubrovnika. Oni su svjesni svoje narodne, ali i narodne pripadnosti Dalmacije i pisanom riječi utirali putove budućem ilirskom gibanju u Dalmaciji.

U najvišem društvenom sloju javljaju se zahtjevi za političkom integracijom za pada Mletačke Republike (1797.), u kome prednjači plemstvo i franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja, kojima se pridružuju i pravoslavni kaluđeri.[31] Inicijativa dolazi iz Zadra, Šibenika, Trogira, Splita i Makarske. U zahtjevima se podvlači sjedinjenje Dalmacije s Ugarskom u čijem sastavu su Hrvatska i Slavonija. Uz političko sjedinjenje iz Splita dolazi zahtjev Beču o mogućnosti obnavljanja starog naslova kojeg je imao splitski nadbiskup kao „primas Hrvatske i Dalmacije"[32], ali Bečki dvor tome nije udovoljio.

Poslije mira u Campo Formiju (1797.) došlo je do političkog zaokreta, Dalmacija se našla s ostalim hrvatskim zemljama u okviru Austrije, ali upravno odvojena od Hrvatske i Slavonije. Od tada inicijativa za sjedinjenje prelazi na hrvatski sjever. Ona dolazi s tri strane, od zagrebačkog biskupa Maksimilijana Vrhovca, županija, Hrvatskog sabora te zajedničkog Ugarsko-hrvatskoga sabora u Bratislavi, osobito godine 1802.[33] Brojna dokumentacija koju su sakupile županije i Hrvatska kraljevska konferencija svjedoči da Dalmacija povijesno pripada Hrvatskoj i Slavoniji, ali sve to Bečki dvor odbacuje. Pitanje sjedinjenja se postavilo na Hrvatskom saboru 1825. i na zajedničkom saboru u Bratislavi 1825.-1827. i 1830. godine.[34] Na Hrvatskom saboru (1832.) ponovno se govori o sjedinjenju u duhu Draškovićeve Disertacije. Grof Karlo Sermage, između

29 Vjekoslav Maštrović, Zadranin Ivan Kreljanović Albinoni, istaknuti hrvatski intelektualac iz početka XIX st., Radovi, sv. 19, Institut JAZU, Zadar 1972, 63-96. Vidi Mate Zorić, Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku, Rad, Odjel za filologiju JAZU, 357, Zagreb 1971, 359-362.

30 Živko Nižić, Nikola Jakšić, zadarski književnik, prevodilac i rodoljub (1762-1841), Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Djela, knj. 7, Zadar 1984, 5-104.

31 Grga Novak, Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797-1814), Rad JAZU, knj. 269, Zagreb 1940, 1-110.

32 Josip Kolanović, nav. dj., 55.

33 Stjepan Antoljak, Dalmatinsko pitanje kroz vjekove, Zagreb 1944, 55-155; Ferdo Šišić, Kako je postao današnji geografski pojam Dalmacije i pitanje sjedinjenja s Hrvatskom, Jadranska straža, Jadranska biblioteka, sv. 4, Beograd 1927, 19-30.

34 Stjepan Antoljak, nav. dj., 160.

ostalog, je naglasio: „Nije naša briga neosnovana i spram zak. čl. V. od ove godine 1830., da Dalmacija i protiv historijskih dokaza neće biti ujedinjena kraljevini Ugarskoj preko Hrvatske i Slavonije, već, šta više, vidimo, da se izraz „svetoj kruni kraljevstva" i u zakonima izbjegava, da ovim kraljevinama ne ostane ni sjena, da je Dalmacija nekad s njima činila jedno tijelo."[35] U tom duhu dobili su hrvatski saborski zastupnici na saboru u Bratislavi uputu da ishode kod cara da banska vlast ponovno dobije stari ugled sjedinjenjem Dalmacije s ostalim hrvatskim zemljama.[36] Na bratislavskom saboru (1832.-1836.) nerazborito se postupalo s hrvatskim zastupnicima i njihovim zahtjevima, na što je upozorio jedan madžarski političar (1834.) da „sama pak rastava Hrvatske od Ugarske znači propast Ugarske", jer poslije toga „ne može više ni govora da bude o kakovu sjedinjenju Rijeke, Dalmacije i Bosne s nama, budući da su sve te zemlje napučene jednim istim narodom".[37]

Međutim, Gajevo ilirsko sjeme već je bilo palo na plodno dalmatinsko tlo, ne toliko u početku koliko kasnije. Naime, tradicija ilirskog imena na dalmatinskom prostoru imala je duboka korijena. Još od humanizma i renesanse taj se naziv upotrebljava za jezik[38] i narod u književnosti, znanosti i upravnoj praksi. Pod tim imenom se osnivaju zavodi,[39] kolegiji, a u ranom devetnaestom stoljeću nastale su Ilirske provincije, u okviru kojih je i Dalmacija. Ilirsko ime znatno se proširilo u Dalmaciji ne toliko tridesetih koliko četrdesetih godina u novinskim člancima, prozi i poeziji, upravi, sudstvu,[40] školstvu i dopisivanju. Tim imenom i ideologijom zanosi se školovana omladina liberalnog usmjerenja, starija inteligencija uglavnom se ne odriče dalmatinskoga i dubrovačkog pravopisa[41], a neki

35 Stjepan Antoljak, nav. dj., 162.

36 Stjepan Antoljak, nav. dj., 162-163.

37 Stjepan Antoljak, nav. dj., 163.

38 Ivan Ostojić, Kako su Hrvati nazivali svoj jezik, Kolo, br. 1-2, 1971,119-128; Benedikta Zelić-Bučan, Nekoliko izvornih svjedočanstava o hrvatskom nazivu hrvatskog jezika, Kolo, br. 1, 1971/72,118; Ista, Napomena na članak Ivana Ostojića kako su Hrvati nazivali svoj jezik, Kolo, 3, 1971, 247-248; Ivan Pederin, Mjesto i uloga hrvatskog jezika u mletačkom Zadru i mletačkoj diplomaciji, Jezik, br. 3, 1984, 73-79.

39 Josip Butorac, Antun Ivandija, Povijest katoličke crkve među Hrvatima, Zagreb 1973, 182-183.

40 Vjekoslav Maštrović, Zadarska oznanjenja, 194-226; Isti, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX stoljeću, 80-81.

41 Tako, primjerice Ante Kuzmanić, Jerolim L. Vrdoljak, Stjepan Ivičević, Šime Ljubić i drugi drže se dalmatinskog pravopisa, a Antun Kaznačić, Pijerko Bunić i ostali dubrovački rodoljubi, uglavnom starije generacije, upotrebljavaju dubrovački pravopis.

među njima surađuju u preporodnim časopisima i listovima. Među Gajevim pristašama su osobe slobodna intelektualna zanimanja i dijecezansko svećenstvo, porijeklom i službom vezani za gradsko društvo. Osnovnu naobrazbu ilirci su stjecali uglavnom u mjestima rođenja, a šestorazrednu gimnaziju i dvije godine filozofije, dijecezansko i redovničko sjemenište u trima primorskim gradovima Zadru, Splitu[42] i Dubrovniku. Sinovi imućnijih roditelja studirali su na austrijskim sveučilištima, ponajviše u Padovi[43] i Beču, gdje su stjecali akademska zvanja: liječnik, pravnik i profesor, dok su sinovi roditelja, skromnijih materijalnih mogućnosti, studirali u pokrajinskoj bogosloviji za dijecezansko svećeništvo u Zadru[44] ili pak u trima franjevačkim bogoslovijama, koje su pripadale trima tadašnjim franjevačkim provincijama: Sv. Jeronima u Zadru, Sv. Franje u Dubrovniku i Presvetog Otkupitelja u Sinju. Tu je i Klirikalna škola[45] za spremanje pravoslavnog svećenstva, koja je školske godine 1841./42. premještena u Zadar.

Prva Gajeva ilirska veza u Dalmaciji je Josip Grubišić, preturski činovnik u Orebiću na poluotoku Pelješcu, koji u samu početku odobrava Gajev rad.[46] Zatim se javlja nekolicina Dubrovčana različita socijalna porijekla i profesija, kao što su otac i sin Antun i Ivan August Kaznačić, prvi odvjetnik i pjesnik, a drugi liječnik, zatim pisac Pijerko Bunić, svećenik Antun Roči te mladi Medo Pucić, Mato Vodopić i Jozo Amerling, prvi student u Padovi, a druga dvojica na zadarskoj bogosloviji. Među prvima iz Dalmacije javljaju se prilozi u Danici Đure Ferića 1836. i Antuna Kaznačića sljedeće godine, ali se drže staroga dubrovačkog pravopisa. I Stjepan Ivičević iz Makarske, činovnik i posjednik, dugo se je držao dalmatinskog pravopisa i štokavske ikavštine. Učitelj Andrija Stazić iz Splita te Frane Kovačević, također iz Splita, i Ivan Katalinić iz Trogira, umirovljeni austrijski oficiri, postupno prelaze sa štokavske ikavštine i dalmatinskog pravopisa na Gajev pravopis i štokavsku ijekavštinu. Šibenski ilirski krug prihvaća Gajev pravopis

42 Ovom prilikom zahvaljujem dr. Slavku Kovačiću na arhivskim podacima iz Nadbiskupskog arhiva u Splitu.

43 Stijepo Obad, Studenti dalmati all'Università di Padova, Atti XXXI, br. 1 (2001): 469-478.

44 Ivan Ostojić, nav. djelo.

45 Ljubomir Vrcelj, nav. djelo.

46 Stijepo Obad, Doprinos Ljudevita Gaja širenju ilirstva u Dalmaciji, Institut za hrvatsku povijest, Radovi 3, Zagreb 1973, 125.

i štokavsku ijekavštinu.[47] Ističu se dr. Božidar Petranović, sudac, Špiro Popović, činovnik i posjednik, i Viktor Galeotović, odvjetnik.[48] Tu je i skupina Šibenčana koji žive izvan rodnog grada: bračni par Marko Antun Vidović, tajnik Okružnog poglavarstva u Zadru i supruga Ana Vidović, pjesnikinja, te Ante Zorčić i Josip Mrkica, svećenik. Zadarska skupina je podijeljena. Dr. Ante Kuzmanić, liječnik, pokretač i urednik „Zore dalmatinske", uporno je zagovarao štokavsku ikavštinu i dalmatinski pravopis, dok su Petar Preradović, aktivni austrijski oficir, svećenici i profesori na zadarskoj bogosloviji Nikola Valentić i Mate Šantić stajali na pozicijama zagrebačkih iliraca. U otočkoj Dalmaciji ilirsku ideju su prihvaćali Matija Kapor,[49] posjednik i sakupljač starina u Korčuli, Petar Nižetić[50], profesor i također sakupljač starina u Starigradu na otoku Hvaru. Iz seljačkog društva Dalmacije jedini do sada poznati rodoljub je Jerolim Vrdoljak iz Imotskog, franjevac Provincije Presvetog Otkupitelja, ali je do kraja ostao na pozicijama koje je zastupao Ante Kuzmanić.

Najjača Gajeva ilirska veza u Dalmaciji je Božidar Petranović „Ilir iz Šibenika". Petranović proširuje preporodnu aktivnost iliraca i Danice ilirske pokretanjem *Ljubitelja prosvještenija Srbsko dalmatinskog magazina* (1836.) kojim obilježava početak preporoda, ali i začetak procesa srpske nacionalne integracije u Dalmaciji. Do godine 1840. u Magazinu se ne spominje ilirsko ime, više zbog političkih prilika, napose unijaćenja, ali i Petranovićevih veza sa Srijemskim Karlovcima i hrvatskim ilircima. Do godine 1840. nema ilirskog imena u Magazinu, zatim dolazi do njegove zabrane (1843.), koja ga je, čini se, potpuno izbrisala iz tog periodika. Po naslovu Magazina i sadržaju članaka u

47 Rade Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo, Svjetlost, Sarajevo 1968, 65-72; Stijepo Obad, Doprinos Ljudevita Gaja širenju ilirstva u Dalmaciji, 126.

48 Stijepo Obad, Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine, Šibenik – spomen zbornik o 900. obljetnici, Šibenik 1976, 344-348.

49 Stijepo Obad, Doprinos Ljudevita Gaja širenju ilirstva u Dalmaciji, 131.

50 Među pristašama ilirskog pokreta s otoka Hvara svakako treba spomenuti prof. Petra Nisitea iz Starigrada. Osnovnu školu je završio u rodnom mjestu, sjemenište u Splitu, a studij fizike i matematike u Padovi. Neko vrijeme je boravio u Italiji, pokrenuvši jedan časopis u Veneciji, a u Gorici je bio ravnatelj Liceja. Petar Nisiteo je bio jedan od nasljednika Hektorovića. Vrativši se u Starigrad, živio je na svom imanju i bavio se sakupljanjem starina i novca. U doba francuske uprave napisao je odu „All' Illirio risorto" koja je u posjedu dipl. ing. Ive Politea, potomka Hektorovića i Nisitea u Starigradu. Petar Nisiteo je bio više godina načelnik općine u Starigradu. Mladi Šime Ljubić je bio pod utjecajem Nisitea, što se očitovalo u njegovu radu i idejnom sazrijevanju. Na ovim podacima dugujem zahvalnost dr. Niku Dubokoviću Nadaliniju, istaknutom polihistoru otoka Hvara.

njemu vidi se da je ponajviše namijenjen Srbima, ali i Hrvatima, koji ga manje čitaju, a neki u njemu i surađuju, budući da je tiskan predvukovskom ćirilskom grafijom na slavenosrpskom jeziku. U razmatranom razdoblju Magazin je bio najznačajniji integrirajući faktor u srpskom građanstvu Dalmacije, gdje se najviše čitao, osobito među trgovcima i svećenicima. Ta integracija je imala svoje uspone i padove. Do dolaska dubrovačkog paroha Đorđa Nikolajevića za urednika (1841.), Božidar Petranović, urednik i suradnik toga glasila, imao je najvažniju ulogu u nacionalnom osvješćenju srpskog građanstva u Dalmaciji. On je vjerovao da su Srbi i Hrvati „jednog roda i plemena" te je upotrebljavao srpsko ime za oba naroda i jezik, ali i ilirsko ime za Hrvate i Srbe i jezik kojim govore. Po njemu su stanovnici Dalmacije „Srbi obiju crkava", a u Dalmatinskoj zagori su sami Srbi. S druge pak strane Petranović se zalagao za zajednički književni jezik Hrvata i Srba.

Do godine 1839. mnogima u Dalmaciji, pa ni Božidaru Petranoviću, nije bila jasna ilirska ideja koju mu pobliže pojašnjava Ljudevit Gaj na njegov upit.[51] To objašnjenje Gaj će objaviti u Danici te će ubuduće ilirska ideologija biti jasnija pristašama pokreta na širem hrvatskom i južnoslavenskom prostoru. Nakon posjete Ljudevita Gaja i Antuna Mažuranića Dalmaciji (1841.)[52] i pokretanja „Zore dalmatinske" (1844.),[53] preporodno gibanje je uzelo širokog maha, što se zamjećuje u povećanju broja aktivnih i pasivnih pristaša, osobito za urednikovanja Ivana Augusta Kaznačića i Nikole Valentića, kada je tiskana u ilirskom duhu. Grofu Sedlnitzkom nije bilo drago što je „Zora dalmatinska" krenula kulturnim i književnim smjerom, dakle, problemima koje je zanimalo građanstvo, koji su u preporodno doba bili aktualni, dakle, suprotno onome što je on želio da pomogne selu i seljacima poukama u obradi zemlje, boljem čuvanju plodina i higijeni na selu.[54] Austrijskim vlastima bilo je drago što Ante Kuzmanić ne prihvaća Gajev pravopis, koji je vodio kulturnoj integraciji hrvatskih zemalja. Isto tako

51 Stijepo Obad, nav. dj. 128, bilj. 44; Kosta Milutinović, Božidar Petranović i Dalmacija, Radovi, sv. XXII-XXIII, Centar JAZU, Zadar 1976, 77-96; Ivo Perić, Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića, Radovi, br. 16, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1983, 59-61.

52 Stijepo Obad, nav. dj, 129-132 s navedenim bilješkama.

53 Vjekoslav Maštrović, Pripreme za izdanje „Zore dalmatinske" u Zadru god. 1842. i 1843, Radovi, sv. IV-V, Institut JAZU, Zadar 1958/1959, 85-116.

54 Ivan Pederin, Odnos austrijske cenzure prema evropskim književnostima, filozofiji, novinstvu i političkoj ideologiji, Matica srpska, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, knj. XXXII/2, 1984, 222.

u pjesmi Ivana Kukuljevića „Dalmaciji“[55] Josef Sedlnitzky je vidio želju njezina autora za političkom integracijom hrvatskih zemalja. Stoga je ministar upozorio cenzuru u Zagrebu da ne dopusti da se u zagrebačkoj periodici ubuduće tiskaju prilozi o Dalmaciji.

Jezični i pravopisni separatizam lijepo se očituje u „Zori dalmatinskoj” za urednikovanja Ante Kuzmanića, koji sa Šimom Starčevićem i Jerolimom L. Vrdoljakom zagovara i provodi štokavsku ikavštinu i pravopis iz godine 1820. Kuzmanićev krug ne prihvaća ilirski okvir, Gajev pravopis i štokavsku ijekavštinu, već nastoji afirmirati hrvatstvo[56] kroz više članaka, osobito godine 1848. Ante Kuzmanić je, po svemu sudeći, prvi nacionalno svjesni Hrvat u Dalmaciji. Pripadnici njegova kruga nisu ilirci u smislu jezičnog jedinstva, ali su zagovornici sjedinjenja hrvatskih zemalja i hrvatske nacionalne ideologije. Ta ideologija nije bila ilirska, ali je preporodna.

Međutim, bilo je rodoljuba koji su načelno prihvaćali ilirsku ideologiju i južnoslavensku i slavensku uzajamnost, ali nisu mogli lako prevladati tradicionalne posebnosti, dalmatinsku, dubrovačku i bokeljsku. Stariji i konzervativniji nisu se mogli odreći svojih pravopisa[57] i zamijeniti ih zajedničkim Gajevim, koji je ubuduće trebao biti u uporabi u svim hrvatskim zemljama.

Jedna manja skupina koju čine Stjepan Ivičević, svećenik Šime Ljubić iz Starigrada na otoku Hvaru, koji je pod utjecajem Petra Nižetića, i svećenik Stjepan Buzolić, čine prijelaznu struju između spomenutih ideologija, zalažu se za dalmatinsko slavenstvo i uvažavanje dalmatinske specifičnosti. I u njima postupno sazrijeva ideja o potrebi sjedinjenja hrvatskih zemalja, ali da ne dođe do pretapanja Dalmacije u užu Hrvatsku.

Još od kraja osamnaestog stoljeća u gornjem sloju staroga gradskog društva javio se domovinski osjećaj takozvano „slavo-dalmatinstvo“[58] zasnovano na pripadnosti Dalmaciji kao društvenoj cjelini, temeljenoj na slavenskoj većini, s posebnostima povijesnoga i kulturnog razvoja. Oni djeluju, tridesetih i četrdesetih godina, unutar oligarhijskog vladajućeg sloja i propagiraju da stanovnici

55 Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, XII, br. 56, Zagreb 1846, 201-202.

56 Zlatko Vince, Putovima hrvatskog književnog jezika, 328.

57 Pismo Meda Pucića Ljudevitu Gaju 3. VII. 1843. iz Padove, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 26, Zagreb 1956, 402-403. Vidi: Danica, br. 33, 19. VIII. 1843, 129-130.

58 Mate Zorić, Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku, 357-358.

Dalmacije nisu Talijani ni Hrvati nego Dalmatinci, takozvani Slavo-Dalmati, koji se služe talijanskim jezikom, pa su prema tome različiti od Hrvata. Oni se zalažu da dalmatinsko ime dignu na stupanj nacionalnog imena. Tako se uz ilirsku i hrvatsku javila slavo-dalmatinska nacionalna ideologija kao dezintegraciona i separatistička.

Za preporodnog gibanja bilo je pokušaja osnivanja društvenih ustanova, koje bi služile građanskom društvu, tek u skromnu nastajanju. Pored dva muzeja u Splitu (1821.)[59] i Zadru (1832.)[60] bilo je više neuspjelih pokušaja pokretanja listova poučnog karaktera, zatim „Ilirske čitaonice" (1839.) od strane Špire Popovića iz Šibenika, poput one u Zagrebu, koja je konačno osnovana u Zadru godine 1847./48. pod istim imenom.[61] Tu je i „Zora dalmatinska", preporodni list, tiskan u hrvatskom i ilirskom duhu, ovisno o ideološkom opredjeljenju njezinih urednika. Za ustavna života godine 1848. utemeljeno je još nekoliko društava i čitaonica, primjerice, društvo „Domoljubi" u Korčuli, „Mila Dalmatinska" u Starigradu na otoku Hvaru, „Slavljanska čitaonica" u Kotoru i „Kanjoš" u Budvi.[62] Na prijelazu godina pokrenuto je „Društvo Slavenska lipa u Dalmaciji",[63] prvo hrvatsko društvo u Dalmaciji. Sva ta društva i čitaonice imali su kulturno značenje, a „Slavenska lipa" u Zadru političko i gospodarsko obilježje. Sva ta glasila, društva i čitaonice trebali su poslužiti novom građanstvu, koje je bilo nezadovoljno društvenim životom, jer su postojeća „casina" bila povlaštena i pristupačna ponajviše za pripadnike višeg društvenog sloja u svim gradskim sredinama gdje su djelovala.

Na kraju bismo mogli zaključiti sljedeće. Na temelju novijih znanstvenih dostignuća početak preporoda u Dalmaciji, svakako, trebalo bi pomaknuti stotinjak godina ranije, jer se franjevačke i fiziokratske tradicije osamnaestog stoljeća ne mogu zanemariti. Naime, obje tradicije izgrađuju narodnu svijest, prva

59 Nenad Cambi, Ivan Marović, Mladen Nikolanci, Željko Rapanić, Arheološki muzej u Splitu, Vodič, Split 1973, 5-47.

60 Šime Batović, 150 godina Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar 1982, 11-12.

61 Vjekoslav Maštrović, Osnivanje ilirske čitaonice u Zadru 1847. i 1848. god. s osvrtom na zadarsku čitaonicu iz 1807. godine, Radovi, sv. 21, Centar JAZU, Zadar 1974, 46-55; Stijepo Obad, Dalmacija revolucionarne 1848/49. godine. Odabrani izvori, Izdavački centar Rijeka, Biblioteka Dokumenti, sv. 11, Rijeka 1987, 37-42.

62 Stijepo Obad, nav. dj., 25.

63 Stijepo Obad, Slavenska lipa u Zadru, Radovi, 5, Filozofski fakultet, Zadar 1974, 127-142; Isti, Dalmacija revolucionarne 1848/49. godine, Odabrani izvori, 206-215.

u seljačkom društvu na folkloru i povijesti, a druga u gradskom društvu, težeći gospodarskoj obnovi domovine, koja je šira nego što je Dalmacija. Dakle, pojedinac bi ubuduće trebao tražiti svoje interese u široj zajednici, naciji. Na ove tekovine nadovezuju se Vrhovčeve pristaše iz Dalmacije, koji vizionarski naziru i kroz pisanu riječ utiru putove budućem preporodnom gibanju. Poslije dalmatinske inicijative za sjedinjenje hrvatskih zemalja (1797.) sljedećih pola stoljeća poticaji dolaze s hrvatskog sjevera od Maksimilijana Vrhovca, županija Hrvatskog sabora u Zagrebu i zajedničkog u Bratislavi. Za sukoba interesa velikih sila, u doba francuske uprave i pojačane cenzure u prva dva desetljeća austrijske dominacije, dolazi do zatišja, da bi se od sredine tridesetih godina nekolicina rodoljuba okrenula prema hrvatskom i južnoslavenskom zaleđu, gdje je ilirska ideja uzimala šireg maha.

Poslije odjeka francuske Srpanjske revolucije zamjećuje se pojačani razvoj slobodoumlja u Dalmaciji, do kojega dolazi pod utjecajem zapadnih liberalnih ideja, preko krijumčarenja knjiga i periodika, koji stižu iz zapadnih izdavačkih središta na istočnu obalu Jadrana, a odatle u unutrašnjost. Zapadni utjecaji u dodiru s ilirskom koncepcijom i domaćom tradicijom dali su dalmatinsku varijantu ilirskog pokreta, koja ima liberalno i demokratsko obilježje, temeljeno na specifičnostima gospodarskoga, društvenog i kulturnog razvoja. Poticaj preporodu treba tražiti u razvoju cestovnoga, poštanskog i parobrodarskog prometa, liberalizaciji prometa stranih knjiga i periodika, koje dovodi do pokretanja domaćih listova i časopisa, među kojima ima nekoliko koji zbog vlastima neodgovarajuće koncepcije i nedovoljna broja pretplatnika nisu ugledali svjetlo dana.

Suprotnosti u nerazvijenom dalmatinskom društvu, napose njegovu gradskom dijelu, moguće je bilo prevladati prihvaćanjem ilirske ideologije koja je vodila kulturnoj, nacionalnoj gospodarskoj i političkoj integraciji hrvatskih zemalja. Hrvatsko okupljanje i južnoslavensku uzajamnost pod ilirskim imenom zagovara svjetovna i crkvena inteligencija, uglavnom iz gradskog društva, ali nije bila idejno jedinstvena oko temeljnih pitanja preporoda: zajedničkog jezika i pravopisa. Većina nacionalno probuđene i liberalno usmjerene inteligencije prihvaća ilirsku ideologiju, ne toliko tridesetih koliko četrdesetih godina, dok je Kuzmanićev krug za integraciju, ali se protivi Gajevu pravopisu i štokavskoj ijekavštini, zagovara dalmatinski pravopis i štokavsku ikavštinu kao jedinstveni književni jezik te hrvatstvo koje stavlja iznad i izvan južnoslavenskoga nacionalnog konteksta. Treći pak prihvaćaju jezične i kulturne tekovine iliraca, ali naglašavaju dalmatinsku specifičnost i čine prijelaznu struju između ilirske i hrvatske

ideologije. Nasuprot integracionim snagama djelovale su i konzervativne dezintegracione snage vladajućeg sloja u gradskom društvu, pod zaštitom austrijskih vlasti, zagovarajući slavo-dalmatinsku ideologiju i separatističku Dalmaciju, odvojenu od Hrvatske i Slavonije, koja bi ubuduće kulturno i trgovački bila orijentirana prema drugoj jadranskoj obali, osobito njezinu austrijskom dijelu. Prema tomu integracioni procesi u Dalmaciji do godine 1848. tekli su pod ilirskim, hrvatskim i srpskim imenom, a dezintegracioni proces pod slavo-dalmatinskim imenom, sa svrhom da se dalmatinsko ime digne na stupanj nacije.

Za gotovo petnaestak godina ilirskog gibanja udareni su temelji modernoj hrvatskoj nacionalnoj svijesti, višoj kvaliteti u odnosu prema dotadašnjem osjećaju etničke pripadnosti. Na temelju zajedničkog jezika i pravopisa izgrađivala se zajednička domovina.

U svezi s tim zamjećuju se skromni obrisi modernizacije i demokratizacije koja se očituje kroz vanjske i unutrašnje utjecaje, povezivanje Dalmacije s većim gradskim središtima na istočnoj obali i unutrašnjosti parobrodarskim linijama austrijskog Lloyda i novoizgrađenom cestom preko Velebita, pojavi izletničkog turizma, osnivanju novčanih zavoda, pokretanju listova, otvaranju čitaonica i škola, nešto većem protoku stranih i domaćih knjiga i periodike, koje su trebale najviše koristiti mladom građanstvu, tek u skromnom nastajanju. Sve to se dosta teško rađalo u uvjetima Metternichova apsolutizma, zatvorenosti granica, moćne cenzure, kako bi se Dalmacija obranila od zapadnog liberalizma, panslavizma i pravoslavlja i veza sa Zagrebom, Srijemskim Karlovcima. S razvojem gradske privrede i građanskog društva, u drugoj polovici stoljeća, doći će u Dalmaciji do posebna organiziranoga preporodnog pokreta, koji vodi liberalno građanstvo u gradskom društvu i pučka inteligencija u seljačkom društvu, na temeljima ilirskih tekovina i revolucionarne 1848./49. godine.

DALMATIAN SOCIETY DURING THE CROATIAN NATIONAL REVIVAL PERIOD

Summary

During the 19th century, the society in Dalmatia developed in parallel with the economic conditions of the time. The highest social class had the economic power, as well as the political one. It consisted of both domestic and foreign high-ranking clerks, aristocracy and landowners. They used the Italian language, enjoyed the support from the Austrian authorities, and thus governed the region. This oligarchical clique tried hard to preserve the status quo in the society, by advocating the Slavic-Dalmatian ideology. At the bottom of this social structure were the city folk, including craftsmen, fishermen, peasants and household help. The middle-class, which was, in terms of economy, developing rather slowly, occupied the gap between the highest and the lowest ranks. Among the middle-class group, the most active were civil and clerical intellectuals, mostly of Croatian origin. These middle-class intellectuals championed Illyrian ideology, and its national, cultural and economic integration with Croatia. It also promoted the South-Slav integration. This undergoing process can mostly be observed among the urban rather than rural part of the society.

SLUŽBENO MIŠLJENJE O GRAFIJI U DALMACIJI SREDINOM ČETRDESETIH GODINA XIX. STOLJEĆA

Za ilirskog pokreta, četrdesetih godina devetnaestog stoljeća, u uporabi je više pravopisa u Dalmaciji, primjerice stari i novi dalmatinski, dubrovački, „ruski“ i stari crkveni u Boki kotorskoj. Dalmatinska vlada bila je svjesna da neće moći uvesti jednoobraznost u pisanju na prostoru Kraljevine Dalmacije. Svjetovni i crkveni poglavari zagovarali su dalmatinski, a mladi školovaniji naraštaj bio je skloniji prihvatiti ilirski pravopis. Postupno prihvaćanje toga pravopisa vodilo je jedinstvenom hrvatskom književnom jeziku i stvaranju moderne hrvatske nacije.

I.

Poslije više rasprava o pravopisno-jezičnim problemima u Dalmaciji[1] za vrijeme prve faze hrvatskog narodnog preporoda, pokušat ćemo iznijeti neka mišljenja o tom složenom pitanju koje uglavnom dominira u javnom životu pokrajine do 1848. godine. U to se doba u Dalmaciji upotrebljavaju dva jezika, hrvatski i talijanski. Hrvatski jezik češće se naziva ilirski, dalmatinski, slovinski, rijetko hrvatski, kod Srba osobito u Boki više srpski. U gradskim središtima uz

1 U nekim svojim studijama taj problem najprije spominje Ljudevit Jonke: Saglasno u književnom jeziku 19. stoljeća, Rad JAZU, knj. 327, Zagreb 1962; isti, Zasluge A. Vebera za naš književni jezik, Rad JAZU, knj. 309, Zagreb 1956; isti, Borbe oko imeničkog oblika genitiva množine u 19. stoljeću, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad 1957; isti, Ideološki osnovi Zagrebačke filološke škole 19. stoljeća, Filologija I, Zagreb 1957; isti, Osnovni problemi jezika hrvatske književnosti u 19. stoljeću, Radovi Slavenskog instituta, 2, Zagreb 1958; isti, Sporovi pri odabiranju govora za zajednički književni jezik u Hrvata u 19. stoljeću, Radovi Slavenskog instituta, 3, Zagreb 1959.
Izravno i opširno o tom problemu najviše je pisao Zlatko Vince, Rad pravopisne komisije u Zadru god. 1820, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 1, Zadar 1960; isti, Stav Zore dalmatinske u Zadru prema težnjama iliraca za jedinstvenom grafijom u hrvatskoj književnosti, Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 6, Sarajevo 1961; isti, Pravopisno-jezična previranja u sjevernoj Dalmaciji prije 1860, Radovi Instituta JAZU, VIII, Zadar 1961; isti, Pogledi Božidara Petranovića na književni jezik, Zbornik za filologiju i lingvistiku, IV-V, Novi Sad 1961; isti, Puristička zaoštrenost suradnika „Zore dalmatinske", Ivšićev zbornik, Zagreb 1963; isti, Zadar kao središte raspravljanja o književnom jeziku u prvoj polovici XIX stoljeću u Dalmaciji, Radovi Instituta JAZU, 11-12, Zadar 1965; isti, Gramatike zadarsko-dalmatinskog jezičnog kruga, Zadarska revija, 4, Zadar 1971; isti, Sudbina ikavice u jeziku hrvatske književnosti 19. stoljeća, Forum, 3, Zagreb 1971; isti, Polemike pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća oko pripadnosti štokavštine, Forum, 6-7, Zagreb 1971; isti, Za cjelovitu povijest hrvatskog književnog jezika, Republika, 11, Zagreb 1971; isti, M. Bobrowski i A Kucharski svjedoci i suradnici reforme hrvatske latiničke grafije u 19. st., Rocznik slawistyczni, t. XXXIII, cz. I, Krakow 1972; isti, Borba za hrvatsku terminologiju u dalmatinskoj Hrvatskoj, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 19, 1972; isti, Leksikografski pokušaj u dalmatinskoj Hrvatskoj, Forum, 1-2, Zagreb 1972; isti, Ljudevit Gaj i hrvatski književni jezik, Jezik, Zagreb 1972/73; isti, Udio Slavonije i Dalmacije u oblikovanju hrvatskog jezika, Prilozi za VII međunarodni kongres slavista, Warszava 1973; isti, Početak narodnog preporoda u svjetlu jezičnih suprotnosti, Forum, 1-2, Zagreb 1973; isti, Odnos A. Kuzmanića prema Lj. Gaju (s posebnim obzirom na grafijsku jezičnu problematiku), Radovi Instituta za hrvatsku povijest, 3, Zagreb 1973; isti, Zasluge Šime Starčevića za hrvatski književni jezik, Filologija, 7, 1973, 157-201.
U nekim svojim radovima osvrnuo se na to pitanje R. Auty, Dalmatia and the Illyrian linguistic reforms, Annali dell'Istituto universitario orientale, Sezione slava, Napoli 1959; isti, „Ortografical Innovations and Controversies among the Western and Southern Slavs during the Slavonic National Revival", The Slavonic-East European Review, vol. XLVI, Number 107, July 1968.

obalu, na otocima i kopnu govori se hrvatski i talijanski, u selima samo hrvatski, a u glavnom gradu pokrajine Zadru ponajviše talijanski među činovnicima i doseljenim privrednicima. Osim pučkog govora u upotrebi su dva specifična oblika crkvenoslavenskog jezika, jedan pisan ćirilicom u pravoslavaca i drugi pisan glagoljicom u katolika. Glagoljica se zanemaruje, a ćirilica proširuje isključivo među pravoslavnima „che amano chiamarsi serviani".[2]

Hrvati se služe latinicom, rijetki znaju ćirilicu, osim katolika u Boki kotorskoj koji se u dopisivanju služe i ćirilicom.

U užoj Dalmaciji u upotrebi je dalmatinski pravopis iz 1820. godine koji je u jedinstvenu pismu udružio sjevernu i srednju Dalmaciju. Dubrovčani i Bokelji uglavnom ne prihvaćaju dalmatinsku grafiju. Ilirski pravopis iz 1836. godine prihvaćaju rijetki dalmatinski ilirci, među njima ponajviše Dubrovčani. Postepeno prihvaćanje ilirskog pravopisa povećalo je raznolikost u načinu pisanja. Dalmatinska ilirska omladina, osobito studenti, zahtijevaju da se napusti dalmatinski i dubrovački pravopis, a prihvati ilirski.[3]

Početkom četrdesetih godina javljaju se zahtjevi da se tiskaju i neka djela na ilirskom pravopisu. Također se vode rasprave da se školske knjige za dva prva razreda pučkih škola prevedu na „ilirsko-dalmatinski jezik."[4] U vezi s tim dalmatinska vlada formirala je 1843. godine stručnu komisiju koja je trebala ispitati da li da se i dalje zadrži pravopis iz 1820. godine ili u njega unijeti neke izmjene. Komisija je utvrdila da je dalmatinski pravopis bolji od ilirskog s primjedbom da se dugo slovo „S" zamijeni malim „s".[5] Dalmatinska vlada prihvatila je mišljenje Komisije. To je isto potvrdila i Dvorska komisija za nauke u Beču.

Međutim i dalje su učestali zahtjevi da se stara i nova narodna djela i „Zora dalmatinska" tiskaju na ilirskom pravopisu, te se dalmatinska vlada obratila

2 Historijski arhiv Zadar (dalje HAZd), Presidijalni spisi Namjesništva (dalje PSN), XI/2-6, br. 1256/p, 27. VII. 1845.

3 Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska, br. 33, 19. VIII. 1843, 130; Usp. J. Horvat-J. Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. 26, Zagreb 1956, 403, bilj. 2; O pravopisnom jedinstvu u užoj Dalmaciji, vidi Z. Vince, Pravopisno-jezična previranja u sjevernoj Dalmaciji prije 1860. godine, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, 286.

4 HAZd, PSN, 50/2-6, br. 1256/p, 27. VIII. 1845. U spisima gotovo se uvijek navodi „ilirski" jezik.

5 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 1256/p, 27. VIII. 1845. Zagrebački, odnosno ilirski pravopis u spisima se navodi kao „hrvatski" pravopis.

okružnim poglavarima i biskupima (1844.) da ispitaju što misli narod i oni osobno o grafiji u Dalmaciji.[6]

II.

U užoj Dalmaciji, tj. u zadarskom i splitskom okružju, mišljenja su podijeljena. Politički pretor u Zadru utvrđuje da ilirska grafija pravi poteškoće u čitanju i izgovaranju, da su Dalmatinci navikli na pravopis iz 1820. godine s primjedbom da se naglašeno „s" zamijeni dugim „S".[7] Zadarski općinski načelnik Nakić iznosi mišljenje stanovnika Zadra da se oni koji pišu „ilirskim" jezikom moraju držati dalmatinskog pravopisa. U zadnje vrijeme, javlja on, „Zora dalmatinska" ne drži se dalmatinskog pravopisa, donosi članke na ilirskom pravopisu koji po njegovu mišljenju izazivaju neugodnosti, te predlaže i da se izdavaču, tj. braći Battara naredi da se list tiska na pravopisu iz 1820. godine.[8]

Šibenski pretor Bernardi izjavljuje da pravopis iz 1820. godine najbolje odgovara „duhu i karakteru ilirskog dalmatinskog jezika". Ilirski pravopis zagovara mali broj osoba, više „zbog težnje za nečim novim".[9]

U skradinskoj preturi oni koji poznaju materinski jezik i čitaju novine „više su skloni onom pravopisu koji je u zadnje vrijeme objavljen u Hrvatskoj."[10] U tom kraju ilirsku književnost gotovo nitko ne poznaje, a oni koji znaju čitati i pisati, iako ilirski pravopis ne izgovaraju savršeno, upotrebljavaju pravopis Kačić-Miošić i njemu sličnih pisaca, te pravopis nekih suvremenika. Pretor Zanich ne može dati svoje mišljenje, jer nije stručno upućen u pravopisno pitanje.[11]

Drniški pretor saznaje da je opća želja na njegovu području da se zadrži pravopis iz 1820. godine s tim da se naglašeno „s" zamijeni dugim „S".[12]

Po mišljenju kninskog pretora pravopis iz 1820. godine više odgovara katolicima nego pravoslavcima u Dalmaciji, izuzimajući Dubrovčane koji se drže

6 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 1256/p, 27. VIII. 1845. god. Jednom naredbom dalmatinska vlada zabranila je ilirski pravopis, a cenzura je pazila na ispunjenje te zapovijedi (Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska, br. 10, 8. III. 1845.).

7 HAZd, PSN, Xl/2-6, br. 243/pr, 24. V. 1845.

8 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 34/p, 9. V. 1845.

9 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 192/pr, 12. V. 1845.

10 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 14/pp, 10. V. 1845.

11 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 196/pr, 12. V. 1845.

12 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 220/pr, 19. V. 1845.

svoje pravopisne tradicije. Pravoslavni nisu dobro primali dalmatinski pravopis, radije primjenjuju „alfabeto serviano“[13] kako u knjigama tako i u dopisivanju. Jedan od razloga što pravoslavni i Dubrovčani nisu prihvatili dalmatinski pravopis jest taj što pravopis iz 1820. godine nije predvidio mijenjanje slova „i“ sa slovom „e“, npr., vrieme, mlieko, viera, koje dalmatinski ikavci izgovaraju mliko, vrime, vira, a banovinski Hrvati vreme, mleko, vera.[14] Međutim u kninskoj preturi ima osoba koje bi željele ilirski pravopis koji je „u suglasju s izgovorom koji je kod Hrvata opće analogan izgovoru dalmatinskih pravoslavaca i Dubrovčana“.[15] Pretor misli da je dalmatinski pravopis prikladniji, jer je jednostavan, jasan i razumljiv, dobio je zakonsku moć, ne ograničava izgovor pravoslavaca ni Dubrovčana...“[16] te ga treba zadržati, pogotovo u školskim knjigama.

Crkveni poglavari u ovom dijelu Dalmacije, nadbiskup zadarski J. Godeassi i kaptolski vikar u Šibeniku Klišković izjavljuju da je opće mišljenje da ostane pravopis iz 1820. god. Svaki drugi pravopis po mišljenju Kliškovića izazvao bi nezadovoljstvo, osobito ilirski, jer je zamršeniji, puno se razlikuje od dalmatinskog i trebalo bi ga posebno učiti. On se zalaže za pravopis iz 1820. god. [17] Nadbiskup J. Godeassi primjećuje da ima takvih koji „zbog vlastitog interesa i trgovačkih špekulacija, a ne zbog drugih razloga, željeli bi, da se ovdje općenito upotrebljava pravopis, koji je u upotrebi u Hrvatskoj.“[18] Po njegovu mišljenju nije potrebno uvoditi ilirski pravopis kada je već u upotrebi dalmatinski, na kome su tiskane mnoge knjige, i drugo, dalmatinsko narječje ne bi trebalo miješati s drugim narječjem koje je puno njemačkih riječi. Godeassi zagovara dalmatinski pravopis s tim da se mjesto dugog „S“ ostavi malo „s“.[19]

Dalmatinski pravoslavni episkop J. Mutibarić utvrđuje da je ilirski pravopis puno cjenjeniji nego dalmatinski, premda je katoličko stanovništvo više sklono dalmatinskom pravopisu. Episkop ne može dati stručno mišljenje, ali podržava

13 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 1256, 27. VIII. 1845. Pod srpskim alfabetom misli se na tradicionalnu crkvenu ćirilicu.

14 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 1256, 27. VIII. 1845.

15 Isto.

16 Isto.

17 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 647/p, 15. III. 1845.

18 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 21/p, 17. III. 1845.

19 Isto.

ilirski pravopis, jer ga narod više cijeni.[20] Na temelju skupljenih mišljenja zadarski okružni poglavar Pavo Rešetar zaključuje da je u njegovu okružju opće mišljenje, uz neke iznimke, da i dalje ostaje dalmatinski pravopis i da dugo „S" zamijeni naglašenim „š",[21] tim više što se dalmatinski pravopis približava „modernom hrvatskom pravopisu".[22] Po njegovu mišljenju male su razlike između dalmatinskog i ilirskog pravopisa. Dalmatinski pravopis je lagan i uobičajen „na njemu su tiskana djela klasika", te bi ukinućem bilo otežano čitanje njihovih djela. Okružni poglavar ne slaže se s mišljenjem zadarskog načelnika u pogledu pravopisa „Zore dalmatinske", zbog toga što je list u privatnom vlasništvu, te se vlasnik i urednik ne mogu prisiliti da se služe dalmatinskim ili ilirskim pravopisom. Na pretplatnicima je, kaže on, da odluče da li će kupiti list ili neće.

Splitski okružni poglavar Grietz u svome okružju nije mogao pronaći osobu koja je mogla dati stručno mišljenje o tom pitanju. On smatra da latinica nije prikladna „jer se latinskim slovima ne mogu točno izraziti svi glasovi ilirskog jezika."[23] Zalaže se za dalmatinski pravopis u tiskanim predmetima s izmjenom dugog „S" u naglašeno„š".

Njegovo mišljenje dijeli i ono malo osoba koje „vole i njeguju narodni jezik".[24] Ilirski pravopis više odgovara duhu slavenskog jezika, nemoguće ga je uvesti kao nešto novo, a s druge strane oduzeo bi narodnom jeziku njegovu osobitost.

Biskup Lujo M. Pini konstatira da je u Splitu mali broj pristalica ilirskog pravopisa, koji je istina jedinstveniji, ali je dalmatinski prikladniji, te je većina za taj pravopis. Biskup Pini se zalaže da se djela na narodnom jeziku tiskaju na dalmatinskom pravopisu.[25]

Prema izvještaju hvarskog biskupa, na Hvaru, Braču i Visu opća je želja da se uvede pravopis kojim je tiskan Schiavetto ili Epistolar oca Petra Kneževića iz 1773. godine, koji je nastojanjem oca A. Jukića ponovno tiskan 1838. godine. Tim pravopisom pisali su mnogi pisci, npr. Vitaljić, njime se služe župnici i

20 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 1256/p, 27. VIII. 1845.

21 Isto.

22 Isto.

23 Isto.

24 Isto.

25 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 28/p, 3. IV. 1845.

propovjednici i mnogi drugi koji čitaju „ilirske knjige". Po njegovu mišljenju pravopis poznaje mali broj osoba i čitaju ga s poteškoćama.[26]

III.

U Dubrovniku nema „vatrenih pobornika"[27] dalmatinskog pravopisa jer se taj pravopis razlikuje od onog kojim su pisali dubrovački klasici, kaže dubrovački načelnik N. L. Pucić. Dubrovčani se nisu držali zadarskih pravopisnih zaključaka, pa ni Franjo M. Appendini, predsjednik Komisije iz 1820. godine, koji za drugo izdanje svoje Ilirske gramatike nije uzeo dalmatinski pravopis. U Dubrovniku „posebno među omladinom ima onih koji se zalažu za hrvatski pravopis".[28] Međutim, načelnik zagovara dubrovački pravopis, ali ne vjeruje „da bi bio zao pothvat, kada bi se u ovoj Pokrajini uveo Hrvatski pravopis."[29] Pošto nema velikih razlika između ta dva pravopisa, jednoobraznost u pisanju koristila bi narodu koji govori istim jezikom u izmjeni misli i sporazumijevanju.

Dubrovački pretor podvlači kako je taj grad poznat po književnim djelima kojima je nazvan Atenom, cijenjen je kod hrvatskih književnika i drugih naroda kod kojih se gaji „ilirski jezik". Dalmatinski pravopis upotrebljava se uz obalu, ali ne u zagorskoj Dalmaciji. Ilirski pravopis je jednostavniji i jasniji. Tim se pravopisom, po njegovu mišljenju, služi većina Dalmatinaca koji u zadnje vrijeme teže da unaprijede domaću književnost. Ide se za tim da se Dalmatinci upute u pravopis koji upotrebljavaju Hrvati. Oni koji njeguju narodni jezik „daju prednost pravopisu što ga upotrebljavaju Hrvati, pa kada bi se ovaj primijenio u Dalmaciji, to bi bilo jedino sredstvo kojim bi se približilo jedinstvu".[30] Za to se mišljenje zalaže pretor.

Očito dubrovački pretor je pristalica ilirskog pravopisa, što je bilo smjelo tim više jer se radi o politički odgovornoj osobi. Njegova tvrdnja da je većina Dalmatinaca prihvatila ilirski pravopis netočna je. Godine 1844. mali broj dalmatinskih Hrvata piše tim pravopisom. On zna da treba pisati onako kako piše većina poznatih pisaca, a tada „većina pisaca potječe iz Hrvatske."[31] U Dalmaciji

26 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 829/P, 9. IV. 1845; br 1256/p, 27. VIII. 1845.

27 HAZd, PSN, br. 1256, 27. VIII. 1845.

28 HAZd, PSN, br. 201/p, 20. IV. 1845. U izvornom spisu ova rečenica prekrižena je očito drugim perom.

29 Isto.

30 HAZd, PSN, br. 134/1, 15. III. 1845.

31 Isto.

u koju ubraja i Dubrovnik, u upotrebi je više pravopisa. Starije osobe zagovaraju dalmatinsku, a mlađe u većini prihvaćaju zagrebačku grafiju.[32] Po mišljenju dubrovačkog biskupa Tome Jederlinića Dubrovčani imaju „potpuno nepovoljno"[33] mišljenje o dalmatinskoj grafiji. U „Zori dalmatinskoj", kaže on, moglo se pročitati da su dubrovački pisci proglašeni jezičnim klasicima, pa ipak je dubrovački pravopis zanemaren. Neki nepristrani Dubrovčani zalažu se za jedan jedinstven pravopis u Dalmaciji.

Biskup podržava odluku dalmatinske vlade da se u službenim poslovima i školskim knjigama upotrebljava pravopis iz 1820. godine, a piscima ostaje slobodno da odaberu koji će pravopis primijeniti u tiskanju svojih djela.

Tako je dubrovački okružni poglavar Karlo Roszner zaključio da u njegovu okružju ne postoji jedinstvena težnja u pogledu pravopisa u Dalmaciji. Dalmatinski pravopis u tom kraju nije prihvaćen. Oni koji se bave jezikom i književnošću daju prednost zagrebačkom pravopisu. To se može vidjeti iz izvještaja dubrovačkog načelnika i pretora koji su više naklonjeni hrvatskom nego dalmatinskom pravopisu.[34] Karlo Roszner predlaže da se prihvati dalmatinski pravopis za tiskanje školskih knjiga za osnovne škole kako je dalmatinska vlada predložila, a Dvorski dikasterij u Beču potvrdio. Vlada nije zabranila upotrebu ilirskog pravopisa, na kome su se mogla tiskati stara i nova djela na narodnom jeziku.

Stariji Dubrovčani u dopisivanju više su se držali tradicionalnog dubrovačkog pravopisa koji je u usporedbi s dalmatinskim iz 1820. jače bio pod talijanskim utjecajem. U dubrovačkoj grafiji nije bilo dosljednosti. S druge strane njezina primjena nije prelazila granice Dubrovnika.

Austrijskim vlastima bilo je u interesu da u jedinstvenoj grafiji sjedini ili pak približi užu Dalmaciju, Dubrovnik i Boku kotorsku, te je jedan od zadataka zadarskog sastanka pravopisne komisije bio da se ukinu bitnije razlike između dubrovačke i dalmatinske grafije. U tom se nije uspjelo. Dubrovčani i Bokelji u većini i dalje su se služili svojim tradicionalnim pravopisima, a u službenoj upotrebi dalmatinskim pravopisom iz 1820. godine. Tako je u jedinstvenoj grafiji

32 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 53/1, 25. IV. 1845; br. 1256, 27. VIII. 1845.

33 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 813/p, 9. IV. 1845; br. 1256, 27. VIII. 1845.

34 „ (...) si inchina piuttosto per 1' ortografia croata, e non per la dalmata." Vidi Z. Vince, Rad Pravopisne komisije u Zadru godine 1820., Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio lingvističko-filozofski, 1, 1959/1960, sv. l, 78.

sjedinjena samo sjeverna i srednja Dalmacija koja je od sredine tridesetih godina postala kočnica širenju ilirske grafije na ovome području. Ilirci su težili da se kroz ilirski pravopis (1836.) postigne jedinstvenost u pisanju kod svih Hrvata i južnih Slavena. Dopuštali su npr. da se slovo e može izgovarati u ekavskom, ikavskom i ijekavskom obliku. Iako se pisanje i izgovaranje refleksa jata nije ostvarilo po zamisli tvoraca, ono je preko ijekavskog izraza približilo i povezalo hrvatsku i srpsku književnost.[35]

IV.

U Boki kotorskoj više je u upotrebi ćirilica nego latinica. Od pravopisa upotrebljava se „ruski",[36] a znatan je broj osoba koje vole stari pravopis kojim su pisane pravoslavne vjerske knjige. Okružni poglavar misli da nema razlike između dalmatinskoga i ilirskog pravopisa. Pošto je u njegovu okružju većina stanovništva pravoslavne vjere, školske i druge knjige treba tiskati na „ilirskom" jeziku i ćirilici.[37]

Prema riječima kotorskoga biskupa Stjepana Pavlovića Lučića većina katoličkoga svjetovnog svećenstva sklona je pravopisu kojim je pisan Schiavetto i katolički katekizam koji se upotrebljava u kotorskoj biskupiji. Manji dio prihvaća dubrovački pravopis, a nikome se ne dopada pravopis „Zore dalmatinske". Kotorski biskup zalaže se za dalmatinski pravopis s tim da se ukine odvajanje enklitika od riječi, npr. umjesto „činili su, reci joj, vidi se trebalo bi pisati cinilisu, recijoj, vidise."[38] Mlađe katoličko svećenstvo bolje pozna dalmatinski pravopis, koji je naučilo u Centralnom ilirskom sjemeništu u Zadru.

S mišljenjem kotorskog okružnog poglavara ne slaže se službeni izvjestitelj I. J. Vitezić, koji tvrdi da latinica ima prednost nad ćirilicom, jer u Dalmaciji prevladava u rukopisima i tisku. U Boki kotorskoj ćirilica se može zamijeniti latinicom u predmetima koji se odnose na književnost i vjeru. U javnoj nastavi zahtijeva se jednoobraznost, jer bi se u suprotnom, po mišljenju izvjestitelja, pravoslavni u Dalmaciji smatrali posebnom nacijom i u predmetima koji se ne odnose na vjeru. U pokrajini treba održati slogu, kaže on, to zahtijeva zajednički

35 Lj. Jonke, Sporovi pri odabiranju govora za zajednički književni jezik u Hrvata u 19. stoljeću, Radovi Slavenskog instituta, 3, Zagreb 1959, 34.

36 Pod ruskim misli se na građansku ćirilicu ruskog tipa.

37 HAZd, PSN, 50/2-6, br. 949/p, 23. II. 1845.

38 Isto.

cilj, potrebe pučanstva bez razlike vjere, i treba poznavati latinicu i talijanski jezik. Vitezić vjeruje da u Boki ne bi bilo zapreke za uvođenje „ilirskog" jezika i latinice za one predmete koji se ne odnose na religiju.[39]

Nakon sakupljenih mišljenja o pravopisu u Dalmaciji iskristaliziralo se službeno mišljenje da knjige i rukopisi namijenjeni naobrazbi bez obzira na vjeru i narodnost pisani „pokrajinskim" jezikom i latinicom moraju biti tiskani dalmatinskim pravopisom. U obzir dolaze i zakoni, normativni akti koje izdaje dalmatinska vlada, knjige za osnovne škole i književne novine u kojima raspravljaju domovinska pitanja. Po mišljenju Vitezića ostala književna djela mogu se tiskati po želji pisca bilo starim ili novim dalmatinskim pravopisom, dubrovačkim ili ilirskim, koji po njemu ne dolikuje „Zori dalmatinskoj". Vjerske knjige npr. katekizam i liturgijske knjige za potrebe pojedinih biskupija mogu se pretiskavati u starom pravopisu, jer je teško postići jednoobraznost u pisanju. Značajna novina je izdavanje školskih knjiga na „narodnom „jeziku, pomoću kojih će se, kaže Vitezić, učvrstiti „značenje narodnosti"[40] u Dalmaciji. Godine 1844. pokrenut je u Zadru književni list „Zora dalmatinska" koga uređuje Ante Kuzmanić. Na stranicama toga periodika vode se pravopisne rasprave između pristalica zadarske i zagrebačke filološke škole. Skupina oko Ante Kuzmanića branila je ikavski govor i dalmatinski pravopis iz 1820. godine, koji je po njima savršeniji od ilirskog iz 1836. godine. Uzroke treba tražiti ne samo u grafijskim rješenjima nego i u neshvaćanju nove ideje koja je iz Zagreba zračila na sve hrvatske i južnoslavenske zemlje. S druge strane književni krug oko Ante Kuzmanića bio je svjestan jake kulturne i književne tradicije i središta nekadašnje hrvatske države u Dalmaciji, te se je teško mirio s uzdizanjem Zagreba u maticu nacije. Povijesni proces se nije mogao zaustaviti, pa je konačno rješenje postignuto u drugoj polovici devetnaestog stoljeća.

*

Sredinom četrdesetih godina devetnaestog stoljeća u Dalmaciji su postojala različita mišljenja o pravopisnom pitanju. U tri dalmatinske regije u upotrebi su različite grafije. U užoj Dalmaciji upotrebljava se stari i novi dalmatinski pravopis, u Dubrovniku dubrovački, kod pravoslavnih Bokelja „ruski" i stari crkveni,

39 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 1256, 27. VIII. 1845. O I. J. Viteziću vidi Vjekoslav Maštrović, Pripreme za izdanje „Zore dalmatinske" u Zadru god. 1842. i 1843., Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. IV-V, Zagreb 1959, 93, bilj. 24.

40 HAZd, PSN, XI/2-6, br. 1256, 27. VIII. 1845.

kod katolika stari dalmatinski i dubrovački. Ilirski, najmlađi pravopis, probijao se uz velike poteškoće, više u Dubrovniku, a gotovo nikako u Boki kotorskoj, što je u skladu sa slabim odjekom ilirskog pokreta u tom dijelu Dalmacije. Dalmatinska vlada bila je svjesna da neće postići jednoobraznost pisanja, pogotovo u dalmatinskom pravopisu, što je potvrdila i praksa kroz dvadeset godina. S druge strane nije mogla dopustiti pravoslavnim Bokeljima da upotrebljavaju isključivo ćirilicu, jer bi to vodilo pravoslavnom separatizmu u Dalmaciji.

Pravopisni separatizam odražava stanje ilirskog odjeka u pokrajini i političku pozadinu dijela njegovih nosilaca. Svjetovni i crkveni poglavari, uz rijetke izuzetke, zagovaraju dalmatinski pravopis, a mlađi naraštaj, školovana omladina, poneki trgovci u sjevernoj Dalmaciji zbog trgovačkih interesa s banskom Hrvatskom skloni su prihvatiti ilirsku grafiju. Prihvaćanje ilirske grafije, kao najboljeg sredstva ilirskog povezivanja u Dalmaciji, odražava lagano preporodno gibanje koje je objektivno vodilo hrvatskoj nacionalnoj integraciji i (južno) slavenskom kulturnom približavanju.

THE OFFICIAL OPINION ON THE ORTOGRAPHY IN DALMATIA IN THE MID-1840s

Summary

During the Illyrian movement in the 1840s, multiple ortography systems were in use in Dalmatia, including the old and new Dalmatian, Dubrovnik, "Russian," and the old church slavonic script in the Bay of Kotor. The Dalmatian government was aware that it would not be able to enforce uniformity in writing throughout Dalmatia. Secular and religious leaders advocated for Dalmatian, while the younger, more educated generation was inclined to accept the Illyrian orthography. The gradual acceptance of this orthography led to the standardized Croatian literary language and the formation of the modern Croatian nation.

DALMATINSKO DRUŠTVO1848.-49. GODINE

U članku se raspravlja o prilikama u Kraljevini Dalmaciji za druge austrijske uprave, napose o nacionalnom buđenju 1848. godine. Konstatira se da je dalmatinsko društvo zaostalo u svom seoskom i gradskom dijelu. Dalmatinsko građanstvo i seljaštvo je društveno i gospodarski nerazvijeno, etnički i vjerski podijeljeno, u kasnofeudalnim kolonatskim i kmetskim odnosima, međusobno nesnošljivo, osobito prema oligarhijskom sloju u gradovima koji imaju gospodarsku moć i političku vlast. U Dalmaciji žive tri etničke skupine: Hrvati, Srbi i Talijani Katoličke i Srbi Pravoslavne crkve. Pod utjecajem ilirskoga pokreta i talijanskoga Risorgimenta, slavonska većina, hrvatske etničke pripadnosti, okreće svoje poglede 1848./49. godine prema hrvatskom sjeveru. Taj novi narodni osjećaj dobio je nacionalno obilježje. Pravoslavni pod utjecajem Vuka S. Karadžića i Pravoslavne crkve, proglašuju se nacionalnim Srbima. Talijanska manjina pod utjecajem odgoja, tiska i talijanskoga preporoda, osjeća se dijelom nacionalnim Talijanima. Pobjedom kontrarevolucionarnih snaga u Austriji, nacionalno buđenje za neoapsolutizma je usporeno, da bi za novih ustavnih sloboda 1860./61. godine oživjelo.

Kraljevina Dalmacija nastala na Bečkom kongresu 1814./15. prostirala se na dugoj liniji od Raba do Budve s glavnim gradom Zadrom, civilnim i vojnim sjedištem ove krajnje južne pokrajine carstva.[1] U prvim desetljećima austrijske uprave Dalmacija je izričito zaostala polufeudalna zemlja s različitim političkim i društvenim razvitkom svojih dijelova, uže Dalmacije, dubrovačkoga kraja i Boke kotorske, te se ubrajala među najzaostalije zemlje austrijske Cislajtanije. Nagoviješteni gospodarski i društveni razvoj, za francuske uprave, zakočen je izvanekonomskim mjerama austrijske dominacije. Napoleonski ratovi, epidemija kuge, zbog koje je neko vrijeme bila ograđena sanitarnim kordonom, napose carinski sustav, usporit će razvitak gradske privrede, koja je na razini obrta, a time i trgovine, prometa i gospodarstva uopće. Naime, kolonatski i kmetski odnosi na selu i cehovska proizvodnja u gradu sputavali su inicijativu, poslovnost i stvaranje viška rada. Ono što je bilo zahvaliti je poduzetnosti domaćih ljudi, osobito u pomorstvu, a ne pomoći austrijskih vlasti.[2]

Nedostatak hrane, manufakturne i kolonijalne robe nadoknađuje se iz skromna uvoza s druge strane Jadrana i gravitaciona zaleđa. Budući da se više uvozilo nego izvozilo, Dalmacija je stalno bila u negativnoj trgovinskoj bilanci.

Društveni se razvitak odvijao dosta sporo i bio je u skladu s gospodarskim prilikama u pokrajini. Naime, stara naslijeđena struktura na području obiju republika, mletačke i dubrovačke, lagano se razlagala. Na jednoj je strani najniži

1 Stjepan Antoljak, Kako je nastala austrijska pokrajina Kraljevina Dalmacija, Časopis za hrvatsku povijest, 3, Zagreb 1943, 232-239.

2 Grga Novak, Prošlost Dalmacije, II, Zagreb 1944, 315-320; isti, Ekonomske prilike u Dalmaciji pred 1848. god., u: Dalmacija na raskršću 1848. god., Rad JAZU, Odjel za filozofijske, historijske, pravne, društvene i ekonomske nauke, knj. I, Zagreb 1948, str. 20-40; isti, Povijest Splita, IV, Čakavski sabor, Split, 1978; Rade Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1982, 17-48; Jakov Kupek, Gospodarske i kulturne prilike u Dalmaciji krajem trećeg decenija XIX stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 20, Zadar 1973, 227-245; Hrvoje Morović, Izvještaj poglavara E. Rehe o prilikama u splitskom okrugu u godini 1822, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 8, Split 1974, 233-262; isti, nav. dj., sv. 9, Split 1977, 165-201; Bernard Stulli, Građa o gospodarstvu Dalmacije, izdanje Historijskog arhiva u Splitu, Split 1974, 165-201; isti, Građa O stanju u Dalmaciji 1848. god., Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Zagrebu, vol. 13, Zagreb 1983, 119-190; Šime Peričić, Prilog upoznavanju pomorske trgovine Zadra u XIX stoljeću, Adriatica maritima Zavoda JAZU u Zadru, sv. III, Zadar 1979, 181-191; Stijepo Obad, Dalmacija na evropskim izložbama sredinom devetnaestog stoljeća, Radovi, Razdio društvenih znanosti, 9, 1980/1981, Filozofski fakultet, Zadar 1982, 103-106; isti, Pokušaj unapređenja Dalmacije za neoapsolutizma (1852-1860), Radovi, Razdio društvenih znanosti, 10, 1983/1984, Filozofski fakultet, Zadar 1984, 75-78.

sloj sa širokom seljačkom osnovicom na selu i pukom u gradu, a na drugoj najviši sloj posjednika i činovnika stranoga i domaćeg porijekla, takozvani oligarhijski sloj, koji ima gospodarsku moć i političku vlast. Između njih je slabo razvijeni građanski međusloj, koji će narasti s razvojem gradske privrede u drugoj polovici stoljeća.[3]

Za Metternichova se apsolutizma austrijske vlasti oslanjaju na konzervativne snage koje žive od tuđega rada, rada kolona i kmetova, od državnih plaća, imaju vlast, gospodarsku i društvenu moć. Poput ostalih zemalja Monarhije i Dalmacija je bila zatvorena za zapadne utjecaje, ali je ipak bila zapljusnuta slobodoumnim idejama pod utjecajem pokreta karbonara, napuljske, grčke, napose srpanjske revolucije u Francuskoj i Mazzinijeve „Mlade Italije".[4] Nalazeći se skupa s Venecijom i Lombardijom u austrijskoj državnoj zajednici, uz talijanski službeni jezik dolazi u Dalmaciju i novo činovništvo većinom talijanskoga porijekla koje pomaže razvoju moderne uprave. Dalmatinska je inteligencija u gradskom društvu još od ranije pratila kulturna, znanstvena i umjetnička dostignuća s evropskoga Zapada, posebice talijanske književne pravce koji su imali odraza i u Dalmaciji što se očituje u velikoj književnoj produkciji na talijanskom jeziku, ali uz neke izuzetke, male književne vrijednosti.[5] U djelima dalmatinskih pisaca opaža se kulturno dvojstvo i razapetost između dviju obala. Preko rodbinskih, osobnih i trgovačkih veza, pisama, novina i knjiga, a napose studenata, dalmatinsko građanstvo, uz sve zapreke, više prati politička kretanja na Apeninskom poluotoku nego u vlastitoj zemlji koja do godine 1832. nema

3 Grga Novak, Socijalne prilike u Dalmaciji prije 1848. godine, u: Dalmacija na raskršću 1848. god., 19; Rade Petrović, nav. dj., 17-48; Nikša Stančić, Dvije Dalmacije, u: Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869), Institut za hrvatsku povijest, Monografije 11, Zagreb 1980, 39-60.

4 Andrea Ostoja, La carboneria e le sette segrete in Dalmazia e in Istria (1813-1824), Atti e memorie della Società dalmata di storia patria, vol. VII, Roma 1970, 15-224. Vidi Stijepo Obad, O karbonarima u Dalmaciji, Zadarska revija, 1, 1975, 95-100; isti. Razvoj slobodoumlja u gradskom društvu Dalmacije od prosvjetiteljstva do pojave ilirizma, Radovi, Razdio povijesnih znanosti, 11, 1984-1985, Filozofski fakultet, Zadar 1985, 149—162; Šime Peričić, Kako se je Srpanjska revolucija odrazila u Dalmaciji, Zadarska revija, 6, 1966, 507-512.

5 Grga Novak, Kulturne prilike u Dalmaciji od 1814. godine do pojave Zore dalmatinske, u: Dalmaciji na raskršću 1848. god., 41-57; Mate Zorić, Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku, Rad, Odjel za filologiju JAZU, 357, Zagreb 1971, 353-476; Živko Nižić, Nikola Jakšić, zadarski književnik, prevodilac i rodoljub (1762-1841), Zavod za povijesne znanosti JAZU u Zadru, Djela, knj. 7, Zadar 1984, 5-104.

svojih novina.[6] Kada se tomu doda i oskudna tiskana riječ, višestruko puta veća na talijanskom nego hrvatskom jeziku, moguće je sagledati kulturnu klimu u predilirsko doba u Dalmaciji.

Gornji sloj gradskoga društva, napose inteligencija, zalazi u „casina" i „Gabinetto di lettura", zabavlja se i raspravlja o talijanskim problemima s kojima su bili upoznati preko spomenutih izvora. S druge strane, austrijske vlasti plaše se talijanskog Risorgimenta, koji je imao odjeka i u Dalmaciji. Naime, bilo je gimnazijalaca i sjemeništaraca koji su učili napamet revolucionarne pjesme talijanskoga preporoda. Kroz svjesnu politiku denacionalizacije javljao se pokrajinski partikularizam sa slavo-dalmatinskom nacionalnom idejom[7], koja je imala povijesnu ulogu i razvoj.

Od sredine tridesetih godina dio liberalnoga građanstva okreće se ilirskom pokretu i Zagrebu, njegovu kulturnom središtu. Preko ilirizma, zajedničkoga jezika i pravopisa, Ljudevit Gaj je težio podrediti dalmatinski partikularizam neutralnom ilirskom imenu, to jest približiti Dalmatince, Dubrovčane i Bokelje međusobno i sve skupa banovinskim Hrvatima. To je objektivno vodilo hrvatskoj nacionalnoj integraciji.[8] Kroz petnaestak godina rada na kulturnoj integraciji došlo je do sjedinjenja štokavske i čakavske Dalmacije, približavanja Hrvata i Srba u Dalmaciji, buđenja nacionalne svijesti kod dijela inteligencije, kroz ilirsku ideju, zajedničko ime, jezik i pravopis. Velika zasluga u tome pripada Ljudevitu Gaju, koji je s Antunom Mažuranićem posjetio Dalmaciju (1841.),[9] upoznao se s prilikama i nekolicinom kulturnih i književnih djelatnika s kojima se dopisivao. On je povezao nacionalne snage i orijentirao ih prema Zagrebu i Hrvatskoj u trenutku kada se činilo da će dalmatinsko ime prevladati genetičko. S pojavom „Zore dalmatinske"[10] i njezina urednika Ante Kuzmanića javlja se narodni duh i svijest o kulturnom jedinstvu hrvatskoga naroda. Bez obzira na

6 Godine 1832. pokrenuta je u Zadru „Gazzetta di Zara", službeno glasilo austrijske uprave u Dalmaciji. Prestala je izlaziti koncem godine 1850.

7 Mate Zorić, nav. dj., 354-364. i dalje.

8 Rade Petrović, nav. dj., 49-53; Grga Novak, Dalmacija na raskršću 1848. god., 48-79.

9 Stijepo Obad, Doprinos Ljudevita Gaja širenju ilirstva u Dalmaciji, Radovi, Institut za hrvatsku povijest, 3, Zagreb 1973, 123-138.

10 Grga Novak, Dalmacija na raskršću 1848. god., 71-79; Vjekoslav Maštrović, Pripreme za izdanje „Zore dalmatinske" u Zadru god. 1842/1843, Radovi Instituta JAZU, IV-V, Zadar, 1958-1959, 85-116; Tode Čolak, Zora dalmatinska (1844-1849). Prilog proučavanju književnosti ilirskog pokreta u Dalmaciji, u: Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd 1959, IV-2, 359-413.

različita gledanja u pitanju jezika između zadarskoga i zagrebačkoga jezičnog kruga,[11] „Zora" je pomogla stvaranju preduvjeta da se s kulturnog rada prijeđe na politički.

Do političkoga zaokreta u Austriji dolazi sredinom ožujka 1848. Tomu je prethodila gospodarska kriza koja je dovela do financijskog sloma, a da se i ne govori o općem nezadovoljstvu zbog policijskoga i apsolutističkog režima kneza Metternicha. Revolucionarni val, potaknut iz Pariza, proširio se po jugozapadnoj Evropi, osobito na Apeninskom poluotoku.[12] Revolucionarna previranja, u njegovu središnjem i sjevernom dijelu pod Austrijom, imala su odraza u dalmatinskim gradovima, posebice Splitu. Opozicija se javila, čini se, kod Italo-Dalmata koji su veličali Italiju, Pija IX. i slobodu. Revolucionarna previranja u Evropi, napose pojava Komunističkoga manifesta, potakli su dalmatinsku vladu da upozori svjetovne i crkvene vlasti na opasnost od komunizma i radikalizma te da im se odupru hrabro i snažno svim sredstvima, posebice tiskom.

Ožujski događaji u Beču označili su prijelaz od apsolutističke k ustavnoj Austriji, imali su odraza u gradskom i seoskom društvu Dalmacije. Na ulicama i trgovima primorskih gradova, osobito u Zadru, Šibeniku, Splitu, Dubrovniku i Kotoru, našli su se pripadnici svih društvenih slojeva i klicali najavljenim ustavnim slobodama.[13] Na prvi se pogled činilo da je zavladao klasni mir i da su prevladane društvene suprotnosti koje su nagrizale dalmatinsko društvo. Međutim, narod je bio jedinstven kada se radilo o svrgavanju Metternichova režima, a unutrašnji problemi ostali su isti. Poslije nekoliko dana oduševljenja izbila je stara klasna mržnja između puka i oligarhijskoga sloja te kolona i kmetova sa zemljišnim vlasnicima.[14] Vlasti upozoravaju na red i mir, poštivanje važećih

11 Zlatko Vince, Putovima hrvatskoga književnog jezika, Zagreb 1978, 315-367, 373-379.

12 Grga Novak, Prošlost Dalmacije, II, 334-336; Grga Novak, Dalmacija na raskršću 1848. god., 85-90.

13 Grga Novak, Dalmacija na raskršću 1848. god., 91; Stjepan Antoljak, 1848. godina i Split, Istorijski zapisi, sv. 1, Cetinje 1954, 119-144; isti, 1848. godina i Zadar, Zadarska revija, br. 3-4, 1972, 234-248; Stijepo Obad, Lijeve tendencije u dubrovačkom previranju 1848/1849. godine, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1965, 91-100; Pavao Butorac, Boka Kotorska prema narodnome pokretu u revolucionarnoj godini 1848, Rad, Historičko-filološki i Filozofsko-juridički razred, knj. 260, JAZU, Zagreb 1938, 122-124.

14 Stijepo Obad, Seljačko pitanje u Dalmaciji revolucionarne godine 1848/49, Fiskovićev zbornik, II, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 22, Split 1980, 247; isti, Klasni nemiri na dalmatinskom selu revolucionarne 1848/49. godine, Slobodna Dalmacija, br. 9812, 16. X. 1976, str. 6.

zakona i propisa, dok se ne donesu novi, jamči se sloboda tiska, osnivanje narodnih straža, pokretanje pokrajinskoga sabora, te je izgledalo da ima sloboda za svakoga.

Na temelju ustavnih sloboda došlo je do pokretanja novina, narodnih straža, čitaonica i društava. Dubrovnik je dobio prve svoje novine „Rimembranze della settimana" i „L'Avvenire" na talijanskom jeziku, ali u slavenskom, a poneki članci i hrvatskom duhu. Pored „Gazzette di Zara" i „Zore dalmatinske" u Zadru se pojavljuje „Staffetta" i „La Dalmazia costituzionale", koja je u skladu s novim slobodama donosila raznorazne članke pristaša i protivnika sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Da bi se sačuvao narušeni red i mir po gradovima i gradićima, osnivane su narodne straže, koje su po socijalnoj strukturi imale klasno obilježje. Usporedo sa sređivanjem prilika u Monarhiji gubile su smisao postojanja, te su se postupno gasile. Pored Ilirske čitaonice, utemeljene 1847. u Zadru,[15] prve takve vrsti u Dalmaciji, u Korčuli je osnovano društvo Domoljubi, u Starom Gradu na otoku Hvaru Mila dalmatinska, u Kotoru Slavjanska čitaonica, a u Budvi Kanjoš. Na prijelazu godina u Zadru je utemeljeno Društvo Slavenska lipa u Dalmaciji,[16] poput Slavenske lipe u Zagrebu. To je bilo prvo hrvatsko društvo u Dalmaciji, tek u nastajanju. Sva ta društva imala su kulturno obilježje, a Slavenska lipa još i političko i gospodarsko značenje. Sve je to govorilo o demokratizaciji političkoga i društvenog života u Dalmaciji. Godine 1848. mogu se izdvojiti tri osnovna problema: prvo, sjedinjenje Dalmacije s ostalim hrvatskim zemljama, drugo, uvođenje hrvatskoga jezika u škole, sudove i urede, i treće, razrješenje kolona i kmetova od zemljišnih odnosa. Inicijativa dolazi najprije iz banske Hrvatske od istaknutih pojedinaca, gradova i županija. U dalmatinskom tisku očitovali su se različiti stavovi od natražnjačkih, preko umjerenih, do ultraliberalnih.[17] U brojnim polemikama, napisima i izjavama iskristalizirale su se tri političke struje: autonomistička, aneksionistička i legitimistička. Autonomisti ili Slavo-Dalmati zagovarali su autonomiju Dalmacije suprotstavljajući se aneksionistima, koji su izrasli iz kratke tradicije ilirizma i na zajedničkoj kulturnoj osnovici prihvaćali sjedinjenje Dalmacije s hrvatskim sjeverom. Legitimisti su bili za status quo.

15 Vjekoslav Maštrović, Osnivanje Ilirske čitaonice u Zadru 1847. i 1848. god. s osvrtom na Zadarsku čitaonicu iz 1807, Radovi JAZU, Zadar 1974, 29-57.

16 Stijepo Obad, Slavenska lipa u Zadru, Radovi, Filozofski fakultet, Zadar 1974, 127-142.

17 Stjepan Antoljak, 1848. godina i Zadar, 247.

U službenim i privatnim pozivima između ostaloga se kaže kako su banovinski i dalmatinski Hrvati jedan narod koji su podijelili drugi koji su bili jači i da je došao trenutak da se politički sjedine. Oni se pozivaju na historijsko pravo, porijeklo, jezik, običaje, vjeru i nekadašnji život u zajedničkoj državi. Pored političke zagovaraju i gospodarsku integraciju.[18] Navode kako Hrvatska i Slavonija mogu ponuditi viškove žita kojim Dalmacija oskudijeva, a napose drva za gradnju brodova. S druge strane Dalmacija je mogla ponuditi sjevernim krajevima vino, ulje, ribu, sol, južno voće. Predlažu da svatko u svojoj kući bude gospodar i da neće dirati u dalmatinske posebnosti. Pozivaju ih da pošalju svoje predstavnike u Zagreb na razgovore o sjedinjenju. Čini se da banovinski Hrvati nisu bili pobliže upoznati sa strukturom nosilaca vlasti u dalmatinskim općinama, koje su bile u rukama oligarhijskoga sloja, dakle, protivnika sjedinjenja. Oni su na vlast došli za apsolutističkoga režima imenovanjem, a ne izborom. Na banovinske pozive dalmatinske općine odgovorile su trojako. Jedne su odbile, druge odložile, a treće ga prihvatile uz ograde.[19] Među rijetkima koje su prihvatile sjedinjenje jest općina Obrovac[20], koja je poticala i druge općine da pošalju najbolje ljude u Zagreb na sjednicu Hrvatskoga sabora, gdje će se raspravljati o sjedinjenju.

Naime, iz travanjskoga se ustava moglo vidjeti da je Dalmacija nedjeljivi dio austrijskoga carstva i svaka se politička promjena morala pretresti u Državnom saboru u Beču.[21] Prema tome svi odgovori kojima se odbija ili odlaže sjedinjenje bili su u skladu sa slovom i duhom ustava. Druga zapreka sjedinjenju jesu neriješeni hrvatsko-ugarski odnosi koji se povlače u nekim odgovorima, napose u zajedničkom odgovoru bokeljskih općina. Kada se taj problem riješi, neće biti zapreka da dođe do sjedinjenja, stoji u odgovorima drugih općina, napose u pismu Općinskoga vijeća u Cavtatu. U mnogim odgovorima se ne krije ljubav, sloga, bratstvo te spoznaja da se radi o jednom narodu.

Pored službenih odgovora općina bilo je i pojedinačnih, primjerice, nekolicine župnika i paroha iz Dalmatinske zagore, Klisa, Konjskoga, Muća, Prugova

18 Grga Novak, Dalmacija na raskršću 1848. god., 106; Rade Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, 58-59; Stjepan Antoljak, 1848. i Zadar, 237-238; Pavao Butorac, Boka Kotorska prema narodnome pokretu u revolucionarnoj godini 1848., 126-127.

19 Grga Novak, nav. dj.,140-166; Rade Petrović, nav. dj., 59.

20 Grga Novak, Poziv Obrovca za Slavenstvo Dalmacije, 7. IV. 1848, u: Magazin sjeverne Dalmacije, II, Split 1935, 87-94; isti, Dalmacija na raskršću 1848. god., 107, 108.

21 Grga Novak, Dalmacija na raskršću 1848. god., 115-119.

i Vrlike,[22] koji po nagovoru Matije Bana, na njegovu agitacionom putu po Dalmaciji za sjedinjenje, između ostaloga naglašavaju da su oni Dalmatinci i Hrvati i da prihvaćaju sjedinjenje. Po nagovoru vlasti dalmatinske općine nisu poslale svoje predstavnike na razgovore u Hrvatski sabor, već su se zauzimale da se to pitanje raspravi na Dalmatinskom saboru ili Carevinskom vijeću u Beču. U svezi s tim izrađen je Nacrt statuta, Izborni red, ali do osnivanja Sabora nije došlo.

Otuđeni je dio građanskoga sloja, osobito Italo-Dalmati, bio blizak pokretu na Apeninskom poluotoku. Obnavljanjem Mletačke Republike upućeni su pozivi Dalmatincima da se jave u Dalmatinsko-istarsku legiju.[23] U talijanskom, napose venecijanskom tisku, javili su se brojni članci u kojima se govori o simpatijama Dalmatinaca prema Veneciji, kako su građanstvo i vojska za Veneciju, inteligencija podijeljena, a narodne straže i seosko stanovništvo za Austriju. U svemu je tomu bilo pretjerivanja, pogotovo kada se govori o pristašama Venecije. Međutim, odgovora na pozive nije bilo, niti odziva za Dalmatinsko-istarsku legiju,[24] koja je bila sastavljena od Dalmatinaca nastanjenih u Veneciji i ostaloj sjevernoj Italiji. Svakako da je među Talijanima i talijanašima bilo simpatija za Veneciju, ali se njihov glas nije čuo zbog vlastite nemoći kao i neprijateljstva između Austrije i Venecije, jer je bilo opasno tražiti izdvajanje Dalmacije iz Austrije. U tom je smislu reagirao Petar Petrović Njegoš, preko takozvanog Objavlenija,[25] upozorivši Bokelje i Dubrovčane da budu vjerni banu Jelačiću, to jest hrvatskom sjedinjenju. Ukoliko prihvate talijanske pozive, Crnogorci će se obračunati s njima kao izdajnicima. Svakako su mletačke natražnjačke snage skupa s onima u Dalmaciji odigrale negativnu ulogu na taj način što su u borbi za vlastitu slobodu, tu istu slobodu uskraćivale hrvatskoj većini u Dalmaciji i pokušale je vratiti u preživjele političke okvire i odnose.

22 Rade Petrović, nav. dj., 67-69.

23 Giuseppe Praga, Arigo Zink, Documenti del 1848-1849 a Zara e in Dalmazia, u : La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-1849, Udine 1949, 11. (bilj. 17), 15, 37-38, 41-42, 47-48, 53-54, 67-68, 88-90.

24 Grga Novak, Maninova vlada, Nacionalni komitet i Garibaldinci u odnosu na Dalmaciju, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, vol. 3, Zagreb 1960, 23-58.

25 Petar II Petrović Njegoš, Izabrana pisma, ur. Jevto Milović, Titograd 1967, 283-284; Stijepo Obad, Njegoš i Dubrovnik revolucionarne godine 1848., Dubrovnik, 1-2, 1963, 51-54.

Vijesti o mogućem iskrcavanju Talijana na istočnoj obali Jadrana te pojava venecijanskih, sardinskih i napuljskih brodova u dalmatinskim vodama,[26] više su bile u znaku zastrašivanja i zadržavanja austrijskih trupa na istočnoj obali kako bi se olakšao sukob Talijana s Austrijancima u Veneciji i Lombardiji. U nedostatku vojnih snaga general Reiche je u Dubrovniku dao naoružati narod uz obalu od Korčule do Cavtata, oko Zadra i Biograda, te otok Vis. Britanska vlada upozorila je mletačku vladu da njezini brodovi ne smiju zauzeti nijednu točku u Dalmaciji. Sve to, kao i činjenica da je Venecija bila pod austrijskom blokadom, upućuje na zaključak da su mletački planovi 1848. prema Dalmaciji u praksi propali. Od tada dalmatinski Talijani, posebice pristaše sjedinjenja s Venecijom, nisu dobro gledani od austrijskih vlasti, koje unaprijed taktiziraju između njih i Hrvata i Srba, dajući prednost ovima drugima, osobito u mornarici.

Sjedinjenju Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno Veneciji suprotstavili su se legitimisti, optužujući prve zbog promjene, a druge radi izlaska iz Austrije. Oni su to smatrali protuustavnim činom. Promjena odnosa unutar carstva bila je opasna, jer bi se time poremetila ravnoteža između ugarskoga i austrijskog dijela Monarhije. S druge strane Austrija se plašila slavenskog pokreta unutar Carstva, što se očitovalo i na Slavenskom kongresu u Pragu[27] koga su pozdravili i dalmatinski rodoljubi i unaprijed se složili s njegovim odlukama. Stoga su legitimisti bili protiv hrvatskoga sjedinjenja, a za to da Dalmacija i dalje ostane samostalna kraljevina u okviru zapadnoga dijela carstva.

Drugo pitanje očituje se u nastojanju da se otvaraju osnovne škole, a hrvatski jezik uvede u škole, urede i sudove. Dalmatinski zastupnici u Beču, Božidar Petranović i Stipan Ivičević, zauzimaju se da se u svakoj većoj župi otvore osnovne škole kao i dva seminara za učitelje u Splitu i Dubrovniku.[28] Pored nekoliko nižih muških osnovnih škola, godine 1848. otvorene su i druge, ponajviše u sjedištima seoskih župa i parohija, kojima su učitelji uglavnom bili seoski župnici i parosi. Mnoge su među njima bile kratka vijeka zbog nedostatka financijskih sredstava, prostorija, učila i školovanih učitelja.

26 Stijepo Obad, Sukob talijanskih i austrijskih interesa na Jadranu u revoluciji 1848/49., Pomorski zbornik, 6, Zadar 1968, 531-538.

27 Grga Novak, Slavenski kongres u Pragu i Dalmacija, u: Dalmacija na raskršću 1848. god., 194-199.

28 Grga Novak, Dalmacija na raskršću 1848. god., 229.

Problem zemljišnih odnosa treće je ključno pitanje koje se stalno provlači kroz četrdeset osmu. Klasne suprotnosti između sela i grada i otpori kolona i kmetova zemljišnim vlasnicima javljaju se u pojačanu obliku uoči četrdeset osme. Nametanje plaćanja desetine u dubrovačkom i bokokotorskom okružju, zatim suše, nerodice i gladi 1846. i 1847. – sve je to dovelo do siromašenja, povećanih sudskih parnica i bune kmetova u Konavlima (1843.-1847.).[29]

Do nemira je došlo već u veljači 1848. zbog upada Crnogoraca u bokokotorsku Dobrotu iz koje upućuju poziv Konavljanima da pruže otpor austrijskoj vlasti koja ih globi i robi, da zaborave na ranija neprijateljstva između Crnogoraca i Konavljana i da se međusobno povežu protiv zajedničkoga neprijatelja.[30] Vlasti su zaplijenile poziv i o tome obavijestile vladu u Zadru, a Konavljane naoružavali kako bi se skupa s Pokretnom kolonom branili od eventualnoga upada Crnogoraca. Međutim, od toga nije bilo ništa.

Četrdesetosmaške ustavne slobode mnogi su seljaci u Dalmaciji shvatili na taj način da ne trebaju davati daću i tlaku zemljišnim vlasnicima, niti plaćati porez državi. To je bilo opasno zbog dva razloga: prvo, došla bi u pitanje egzistencija zemljišnih vlasnika, budući da je mnogima zemlja bila jedini izvor življenja i drugo, neplaćanjem poreza moglo je doći u pitanje osiromašenje pokrajinske blagajne. U proljeće i ljeto 1848. pokrajinski guverner August Turszky poziva seljake, osobito u primorju, na poštivanje zatečenih odnosa. Međutim, zakon o ukidanju feudalnih odnosa od 7. rujna 1848. nije primijenjen u Dalmaciji, kao u drugim zemljama Monarhije, navodno zbog specifičnosti dalmatinskoga agrara.[31]

Sva upozorenja građanskih vlasti nisu uspjela te su morale posredovati vojne vlasti oružjem kako bi prisilile seljake u Konavlima, Neretvi, Pagu,[32] pogotovo u Boki kotorskoj na ispunjenje obveza. Lokalne vlasti u Boki tuže se Guberniju u Zadru, a ove banu Jelačiću u Zagreb, kako Crnogorci potiču Grbljane da se opiru austrijskim vlastima. Jelačić nastoji smiriti stanje na taj način što poziva Bokelje na lojalnost, a Petra Petrovića Njegoša na dobrosusjedske odnose. Njegoš mu odgovara da su seljaci Grblja, gdje su otpori bili najjači, opterećeni nametima i da im ne mogu udovoljiti. Zbog društvenoga previranja, potajnoga

29 Stjepan Antoljak, Bune pučana i seljaka u Hrvatskoj, Zagreb 1956, 105-108.

30 Historijski arhiv Zadar, Spisi Registrature Namjesništva, kat. X1V/1, br. 7105, 24. III. 1848.

31 Stijepo Obad, Seljačko pitanje u Dalmaciji, 253-254.

32 Stijepo Obad, nav. dj., 248-250.

miješanja Crne Gore i straha od eventualnoga iskrcavanja Talijana na nekim točkama u Dalmaciji, Glavna komanda u Zadru zatražila je vojno pojačanje, koje stiže iz sjeverne Hrvatske i Vojne krajine. Zbog angažiranja austrijske vojske na talijanskom bojištu u Dalmaciju je stigla skromna pomoć koja je bila raspoređena na osjetljiva mjesta u primorju i otocima. Napetost u Grblju i dalje je postojala, osobito između Okružnoga poglavara Eduarda Grietza i grbljanskih seljaka. Nepopuštanje ni s jedne ni s druge strane završilo se oružanim obračunom krajem rujna, u kojemu je bilo mrtvih i ranjenih na objema stranama.[33] Za kratko vrijeme Grbljani su uspjeli potisnuti austrijsku vojsku, nisu se pokoravali građanskim vlastima, osnovali su svoju narodnu vlast i sud. Poslije zaokruživanja ustanika s kopna i mora i velikih žrtava došlo je sredinom listopada do pomirenja.

Vlasti su smanjile porez i pomilovale ustanike, a omrznuti Eduard Grietz razriješen je dužnosti i s nekoliko je drugih činovnika napustio Boku. Mjesto njega postavljen je Gabrijel Ivačić.

Snagom oružja prijetilo se seljacima u Konavlima i Neretvi te su intervencijom građanskih vlasti i vojničkom prijetnjom napokon pomireni. Nemira je bilo i na otoku Olibu. Pokrajinski guverner August Turszky ponovno je upozorio kolone i kmetove u primorju na ispunjenje obveza, a političke i sudske vlasti da paze na red i mir i njihovo izvršavanje.

Međutim, mira nije bilo, posebice u Boki kotorskoj i dubrovačkom kraju. Dubrovačka se vlastela pobojala da ne ostane bez zemlje, za neke jedinog izvora življenja te su osnovali Društvo za očuvanje prava vlasništva na selu u dubrovačkom okružju[34], kako bi se obranili od „komunizma" koji je protiv privatna vlasništva, ali se Društvo intervencijom vlasti ubrzo ugasilo.

Među najaktivnije četrdesetosmaške djelatnike spadaju Ante Kuzmanić[35] i Božidar Petranović[36]. Kuzmanić se trudio da budi narodnu svijest preko članaka

33 Slavko Mijušković, Grbljanska buna 1848. i Njegoš, Stvaranje, 9-10, Titograd — Cetinje 1973, 9-10; Stijepo Obad, nav. dj., 252-253.

34 Arhiv Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku, sign. AN-VI/5-Ve.

35 O aktivnosti Ante Kuzmanića, vidi Zora dalmatinska, 1848.

36 Pobliže o Božidaru Petranoviću, vidi u: Kosta Milutinović, Božidar Petranović i Dalmacija, Radovi Centra JAZU u Zadru, XXII-XXIII, Zadar 1976, 84-86; Ivo Perić, Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb 1966, 68-79.

u „Zori dalmatinskoj", a i društvenim radom. Božidar Petranović se skupa sa Stipanom Ivičevićem iz Makarske zauzimao u Carevinskom vijeću u Beču, između ostaloga, za uvođenje hrvatskoga jezika i književnosti, kao predmeta u dalmatinskim gimnazijama i otvaranje učiteljske škole i bogoslovije za glagoljaše. U govoru svojim biračima u Kninu obećava da će se zauzeti za narodne potrebe,[37] ali se kasnije tuži banu Jelačiću da se od svega što je predložio Ministarstvu ništa ne poduzima. Njegove je nakane javno podržavao Špiro Popović iz Šibenika, osobito uvođenje hrvatskoga jezika u osnovne škole i otvaranje tih škola. I splitski je biskup Pini tražio da se u Splitu otvori sjemenište i bogoslovija, ali do toga nije došlo. Jedino se ostvarilo otvaranje Privatnoga pravnog studija u Zadru.[38] Naime, zbog ratnih prilika u austrijskoj Italiji mnogi su se dalmatinski studenti vratili kućama te su vlasti, na molbu roditelja, za studente prava otvorili taj studij, na kojemu su predavali vrsni zadarski pravnici, pred kojima su studenti polagali ispite. Smirivanjem prilika u Italiji godine 1851. privatni pravni studij je zatvoren.

U drugoj polovici 1848. suzile su se mogućnosti za sjedinjenje. Sva aktivnost iscrpljivala se u tomu da se hrvatski jezik uvede u osnovne škole te da se otvaraju nove osnovne škole, prevode knjige na hrvatski jezik i da se u sudovima oglasi i proglasi pišu na hrvatskom jeziku, koji moraju poznavati činovnici zbog komunikacije sa strankama. Najviše što je u tome postignuto bilo je uvođenje hrvatskog jezika kao predmeta u zadarsku, splitsku i dubrovačku gimnaziju,[39] koje od 1849. od šestorazrednih postaju osmorazredne.

Imenovanje bana Jelačića za gubernatora Dalmacije, početkom prosinca 1848., pozdravili su hrvatski i srpski rodoljubi s oduševljenjem kao stepenicu bliže k sjedinjenju. Protivnicima sjedinjenja smetala je činjenica što je ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije istodobno i guverner Dalmacije — u čijim rukama je građanska i vojna vlast. Tek nakon objašnjenja ministra Stadiona da

37 Zora dalmatinska, br. 29, 17. VII. 1848, 113-114.

38 Šime Peričić, Privatni zavod za pravni studij i pokušaj osnivanja Pravne akademije u Zadru, Zadarska revija, 4, 1967, 301-312; isti, Privatni studij prava u Dalmaciji u prošlom stoljeću, Odvjetnik, 6-7, 1968, 152-159; Stijepo Obad, Visoko školstvo u Zadru tijekom devetnaestog stoljeća, Radovi, Filozofski fakultet, Zadar 1976, 414-415.

39 Grga Novak, Borba za narodni jezik u školama, sudovanju i uredovanju u Dalmaciji, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, VIII—IX, Dubrovnik 1962, 11-31; isti, Dalmacija na raskršću 1848. god., 228-238.

i poslije imenovanja Jelačića za guvernera, Dalmacija ostaje zasebna austrijska krunovina, duhovi se smiruju.[40]

Umjesto sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, zadarska i splitska općina pokazuju zanimanje za Kvarnerske otoke — da se priključe Dalmaciji kao što su i ranije bili.[41] S tim se složio i Jelačićev zamjenik Strassoldo u Zadru. Na poziv zadarske općine stanovnici otoka Lošinja i Cresa izjasnili su se pozitivno, ali se tomu protive središnje vlasti u Beču, tako da je akcija dviju dalmatinskih općina propala.

Nakon izjave ministra Stadiona splitska općina nije krila svoj autonomistički stav. Nalazeći se u geografskom središtu Dalmacije, Split je imao sve uvjete razvoja, postao je središte karavanske i pomorske trgovine i najvažnija izvozna luka u Dalmaciji. Split je težio da bude glavni grad Dalmacije.[42] Zadarska birokracija branila je svoj prestiž, jer je Zadar imao višestoljetnu tradiciju glavnoga grada Dalmacije, sjedište Nadbiskupije i najbliži među dalmatinskim gradovima sjevernoj Hrvatskoj. Međutim, Zadar nije imao uvjeta za gospodarski razvoj poput Splita i nalazio se na krajnjem sjevernom rubu pokrajine. I Šibenik je pretendirao da bude sjedište nekih pokrajinskih ustanova, blizu je bosanske granice zbog trgovine, a ima zatvorenu luku s mora. Središnjim vlastima u Beču više je odgovarao Zadar kao glavni grad, jer bi premještaj ureda iziskivao velike troškove, a s druge strane u odnosu prema drugim gradovima bliži je Beču.

Na prijelazu je godina u Boki kotorskoj i dalje bilo nemirno. Lokalne se vlasti tuže Guberniju u Zadru, Jelačiću u Zagrebu i Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beču na Njegoša i Crnogorce da potiču Bokelje na bunjenje. Grof Franz Stadion moli Jelačića da utječe na Njegoša da se ponaša kao častan susjed te da utječe na Bokelje da se mirnim putem riješe unutrašnji problemi. Jelačić piše Njegošu i posebno Bokeljima, pozivajući ih na vjernost, a Njegoš mu odgovara da će tek onda biti mira kada se u Boki smanje daće.

Pobjedom kontrarevolucionarnih snaga u Austriji u listopadu 1848., ponovno jačaju centralističko-apsolutističke snage, tako da vladajuće pozicije zauzimaju dvorski krugovi. Pozivajući se na nemire u Mađarskoj, Beču i Carevini,

40 Grga Novak, nav. dj., 208-209.

41 Bernard Stulli, Oko pripadnosti kvarnerskih otoka 1848/49. i 1861. god., Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, XXV, Rijeka 1982, 330-331, 341.

42 Grga Novak, Dalmacija na raskršću 1848. god., 129-130.

novi car Franjo Josip nametnuo je austrijskim narodima nov ustav od 4. ožujka 1849. kojim započinje zaokret u unutrašnjoj politici Carstva.[43] Dalmacija je i dalje ostala politički odvojena od Hrvatske i Slavonije. Nikakvih realnih mogućnosti nije bilo da dođe do sjedinjenja. Četrdesetosmaške slobode postupno iščezavaju. Zbog visoke kaucije, koju je trebalo položiti po zakonu o tisku, listovi „Gazzetta di Zara", „L'Avvenire", „La Dalmazia costituzionale" i „Zora dalmatinska" postupno se gase. Umjesto njih godine 1849. pokrenut je „Smotritelj dalmatinski", a nešto kasnije „Glasnik dalmatinski" koji na štokavskoj ikavici uređuje Ante Kuzmanić. Na talijanskom jeziku izlazi službeni „L'Osservatore Dalmato" pod uredništvom Jakova Čudine.[44] U Dubrovniku je počeo izlaziti prvi književni periodik „Dubrovnik Cviet narodnog književstva"[45] koji je pokrenuo i uređivao dubrovački književni krug — Matija Ban, Medo Pucić i Ivan August Kaznačić. Istovremeno je u Zadru pokrenut prvi službeni list, „List zakona i dilopisah za krunovinu dalmatinsku", tiskan na hrvatskom, talijanskom i njemačkom jeziku. S tim se završava narodnopreporodno gibanje uoči nadolazećeg neoapsolutizma.

Godine 1849. politički život postupno zamire, a rasprave o budućnosti Dalmacije prestaju usporedo s gašenjem tiska. Ante Kuzmanić konačno prihvaća zagrebački pravopis,[46] ali i dalje ostaje pri štokavskoj ikavici. To mu zamjera Špiro Popović, preko Gajevih „Narodnih novina", da izopačava jezik i izgovor, da vrijeđa pravoslavne i da radi protiv sjedinjenja i napretka. Kuzmanić to shvaća kao izravni napad na hrvatski jezik i ime. Polemika se proširila na širi krug i pod jezičnim i vjerskim plaštem poprimila nacionalno obilježje.

Poslije četrdeset osme Austrija gubi povjerenje u Talijane, pa i u one u Dalmaciji, te se sve više okreće jadranskim Slavenima, napose Hrvatima. Naime, dalmatinski su Hrvati bili na dobru glasu kao vrsni mornari i starješine na važnim bojištima 1848. Zbog nestašice vojske u Dalmaciji je (1849.) zavedeno vojačenje koje se nije odnosilo na Dubrovčane i Bokelje zbog nemira koji su vladali u tom kraju godine 1848. Međutim, nemira je bilo i kasnije te su neki mislili da bi trebalo pojačati vojni garnizon kako bi se uspostavio red i mir. Austrijske

43 Grga Novak, nav. dj., 253-262.

44 Grga Novak, nav. dj., 242-249.

45 Ivo Perić, Preporodno-politički i kulturni značaj almanaha „Dubrovnik" sredinom devetnaestog vijeka, Dubrovnik, 2, Dubrovnik 1968, 81-93.

46 Zora dalmatinska, br. 4, 1. 1. 1849, 4.

vlasti prijekim okom gledaju na sve one koji su se istakli godine 1848. te su mnogi među njima došli na popise sumnjivih osoba.

S ukidanjem kontumacije, zbog kolere, godine 1849. oživljava trgovina s gravitacijskim zaleđem. Sve se više raspravlja o unapređenju poljodjelstva, stočarstva, industrije, zanatstva, brodarstva i gospodarstva uopće. U tom je smislu provedena akcija za otvaranje pomorskih škola u Kotoru, Dubrovniku, Splitu i Zadru, budući da je dalmatinsko jedrenjačko brodarstvo oskudijevalo školovanim kadrom. Pokušavaju se srediti i pravno-imovinska pitanja s Crnom Gorom. Zaokretom u politici razmišljalo se o revidiranju zakonodavstva te se pristupilo raspravama o budućem upravnom i sudskom preuređenju Dalmacije.

LA SOCIETÀ DALMATA NEGLI ANNI 1848 - 1849

Riassunto

L'articolo verte sulla situazione nel Regno di Dalmazia durante il secondo governo austriaco, in particolare sul Risorgimento nazionale croato. Si nota che la società dalmata regredisce sia nell'ambiente rurale che in quello urbano. La popolazione borghese e contadina della Dalmazia è socialmente ed economicamente sottosviluppata, etnicamente e religiosamente divisa. Vigono rapporti tardo-feudali e colonici e s'avverte l'insofferenza nei confronti del governo oligarchico nelle città che ha nelle mani ogni potere politico ed economico. In Dalmazia convivono tre gruppi etnici e due chiese cristiane: i croati e gli italiani di confessione cattolica e i serbi di religione ortodossa.

Sotto l'influenza del movimento illirista e del Risorgimento italiano, la maggioranza slava, di etnia croata, rivolge lo sguardo 1848/49 verso il nord croato e accetta l'unificazione. Questo nuovo sentimento nazionale si tinge di caratteristiche nazionali. Gli ortodossi, sotto l'influenza di Vuk S. Karadzic e la Chiesa ortodossa, si proclamano serbi nazionali. Gli appartenti della minoranza italiana, grazie all'influsso della formazione, della stampa e del Risorgimento italiano, si autodefiniscono per lo più italiani nazionali. Dopo la vittoria delle forze controrivoluzionarie in Austria, il sentimento nazionale, forte negli anni del Neoassolutismo, si indebolisce negli anni Cinquanta, per ricrescere poi con la proclamazione delle nuove libertà costituzionali nel 1860/61.

DALMACIJA ZA VRIJEME IZLAŽENJA „ZORE DALMATINSKE”

Poslije dvadesetpetogodišnjega mrtvila u austrijskoj pokrajini Dalmaciji, pisac konstatira da četrdesetih godina, osobito za izlaženja „Zore dalmatinske” (1844.-1849.), dolazi do postupnoga gospodarskog i duhovnog oživljavanja, osobito u gradskom društvu Dalmacije. To se lijepo očituje u obnavljanju karavanske i pomorske trgovine, napose u rastu jedrenjačkoga brodarstva, koje je stradalo u napoleonskim ratovima. Dalmacija je izrazito seljačka zemlja s kolonatskim, kmetskim i njima sličnim odnosima, koji se godine 1848. ne ukidaju, kako je to učinjeno u banskoj Hrvatskoj i drugim austrijskim zemljama, navodno zbog specifičnosti dalmatinskoga agrara. Tekovine agrarne i industrijske revolucije jedva da se zamjećuju. Najviše koristi u suvremenijoj obradi zemlje i čuvanju plodina donosila je „Zora dalmatinska”, poučavajući vlasnike i obrađivače zemlje da je ona, kako to uče fiziokrati, izvor života naroda.

Nasuprot vladajućem oligarhijskom sloju, koji zagovara autonomnu Dalmaciju u okviru Austrije, mlado intelektualno i poslovno građanstvo s pojavom ilirskoga pokreta u banskoj Hrvatskoj radi na kulturnoj integraciji Dalmacije s ostalim hrvatskim zemljama, a godine 1848./49. i njihovu političkom sjedinjenju. Talijanski Dalmatinci gledaju na Veneciju, odnosno Italiju, a nacionalno probuđeni Srbi upiru poglede prema Srijemskim Karlovcima, Vojvodini i Srbiji, otkuda dolaze poticaji za nacionalno buđenje. Sa „Zorom dalmatinskom” započinje hrvatski narodni preporod u Dalmaciji, koji će se produbiti i proširiti u svojoj zrelijoj fazi šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća.

Ulaskom Dalmacije u sastav Habsburške Monarhije (1813.) sve su se hrvatske zemlje, nakon pada srednjovjekovne hrvatske države, našle po drugi put u okviru jedne države, višenacionalne Austrije, i u njezinu sastavu ostale sve do raspada godine 1918. Za prva tri desetljeća života u novoj državi najznačajnije promjene u Dalmaciji javile su se na svim razinama upravljanja i sudovanja. Habsburška Monarhija ustrojena je kao apsolutistička, centralistička, vojnička i policijska država, u kojoj nema ustava i sloboda kao u građanskim društvima zapadnoeuropskih zemalja koje su prolazile kroz liberalnu fazu razvitka kapitalizma. Austrijsko zakonodavstvo donijelo je u Dalmaciju novi način rada, reda i življenja, osobito u gradovima, odgovornije shvaćanje dužnosti, počevši od seoskoga glavara do pokrajinskoga upravitelja. Sve će to postupno dovesti do preobrazbe dijela građanstva koji je bio izravno uključen u novi sustav ponašanja.

Nakon napoleonskih ratova, materijalnih i ljudskih gubitaka u njima, Dalmacija se u društvenom i gospodarskom pogledu sporo oporavljala. I dalje su zadržani kolonatski i kmetski odnosi na selu (gdje je živjela većina dalmatinskoga žiteljstva) koji su kočili razvitak poljodjelstva i stočarstva, a time i višak rada u razmjeni sela i grada. Skromni pomaci u gradskom privređivanju koji su rijetko prerastali iz obrta u manufakturu, doveli su do male razmjene dobara između Dalmacije i drugih zemalja. Tomu su pridonijele carinske zapreke, nedostatak brodova koji su stradali u napoleonskim ratovima i sporo se izgrađivali u rijetkim dalmatinskim brodogradilištima, nedostatak domaćega i državnog ulaganja i zatvorenost granica prema Hercegovini i Bosni zbog haranja bolesti i epidemija, sve će to utjecati na sveukupni društveni i gospodarski razvitak Dalmacije. Izgradnjom ceste preko Velebita i uvođenjem Lloydove parobrodarske linije, koja je Trst povezivala s istočnojadranskim gradovima i lukama, Dalmacija je sa svojim glavnim gradom Zadrom postala bliža Beču i Austriji. Usporedno s ustrojem nove građanske vlasti, u skladu sa slovom i duhom austrijskoga Građanskog zakonika, došlo je do reorganizacije crkvene uprave u Dalmaciji. Bečki vrh utjecao je na papu, koji je izdao bulu *Locum Beati Petri* (1828.) kojom se ukida nekoliko starih biskupija i dvije nadbiskupije, splitska i dubrovačka, koje su svedene na biskupije i sve podređene Nadbiskupiji i Metropoliji u Zadru. Tako je Zadar postao sjedište najviše svjetovne, crkvene, vojničke i policijske vlasti i najvišega dijecezanskog učilišta zadarske bogoslovije. Pokušaji da se najviši upravni i sudski organi vlasti premjeste dijelom u Šibenik, Split i Dubrovnik, s obzirom na to da se Zadar nalazio na krajnjem sjevernom rubu Dalmacije, nisu uspjeli. Do toga nije došlo, čini se, iz dvaju

razloga. Prvo, zbog lakšega i bržeg međusobnog komuniciranja najviših pokrajinskih vlasti, i drugo, zato što ih je bečki vrh bolje nadzirao.

U to doba u Dalmaciji živi oko četiri stotine tisuća stanovnika, ponajviše na selu, kako u primorju i na otocima tako i u Dalmatinskoj zagori. Većina je žiteljstva katoličke vjeroispovijesti i hrvatske etničke pripadnosti, pa pod utjecajem hrvatskoga nacionalnog preporađanja postupno dolazi do hrvatske nacionalne svijesti, ponajprije kod svjetovne i crkvene inteligencije u gradskom društvu, napose u njegovu primorskom dijelu. Među većinskim katoličkim žiteljstvom živi osamdesetak tisuća stanovnika pravoslavne vjere, ponajviše u selima kopnenoga dijela sjeverne Dalmacije i brdskim krajevima Boke kotorske, a posve malo ili gotovo nikako u gradovima i gradićima primorske i otočne Dalmacije. Među to stanovništvo Srpska pravoslavna crkva širi srpsku nacionalnu svijest. U primorskim i otočnim gradovima i gradićima živi i etnička skupina Talijana, najviše u gradovima, rijetko na selima, koji izvore života nalaze u državnim i privatnim službama, trgovini i posjedima. Tu je i ponešto Židova u primorskim gradovima, najviše u Dubrovniku i Splitu.

Stanovništvo Dalmacije nije bilo ravnopravno u poreznim obvezama prema državi. Tako, primjerice, žitelji dubrovačkoga kraja i Boke kotorske ne plaćaju državni porez, takozvanu desetinu, niti idu u vojsku kako je to u ostaloj Dalmaciji. Austrijske vlasti to čine kako bi uspostavile ravnotežu snaga i zadovoljile Dubrovčane i Bokelje, prve jer im na Bečkom kongresu nisu dopustili obnavljanje dubrovačke države, nego su je integrirali u proširenu Kraljevinu Dalmaciju, a druge zbog povlastica koje su imali za Mletačke Republike. Protivljenja u ostaloj Dalmaciji na nepravednu podjelu tereta prema državi prisilila su vlasti da u Dubrovniku i Boki u ranim četrdesetim godinama uvedu porez, takozvanu paušalnu desetinu i kućarinu, što će izazvati nezadovoljstva i otpore, osobito kod siromašnijega dijela pučanstva. To se nezadovoljstvo povećava pobunom kmetova u Konavlima (1843.-1847.) protiv vlasnika zemlje u Dubrovniku, s kojima su se obračunale zemaljske oružničke snage.

Nakon ukidanja sanitarnoga koridora između Dalmacije i Bosne i Hercegovine četrdesetih godina, oživljava karavanska trgovina između dalmatinskih gradova i zaleđa, koju remete hajduci u sjevernoj Dalmaciji i brdskim predjelima Boke kotorske. Austrijske se vlasti trude da u tim kulturno i gospodarski zaostalim sredinama, udaljenim od glavnih prometnica, uvedu red i mir i postupno kultiviraju patrijarhalno stanovništvo i uvedu ga u civilizacijske

tijekove. Kada se tomu dodaju suše, nerodice i gladi, osobito od godine 1845. do 1847., zatim nerazriješeni zemljišni odnosi, popraćeni sudskim parnicama, napose pojava lihve u seljačkom društvu Zagore, Makarskoga primorja i područja Neretve, tada se može donekle sagledati pravo stanje u dalmatinskom društvu uoči četrdeset osme.

Prvih desetljeća austrijske uprave, osobito četrdesetih godina, Zadar izrasta u činovnički grad u koji dolaze službenici s obiteljima iz talijanskoga i njemačkog jezičnog područja, uglavnom iz zemalja zapadnoga dijela Austrijskoga Carstva, takozvane Cislajtanije. Staro hrvatsko, uglavnom domorodačko i novodoseljeno žiteljstvo daje obilježje životu u gradskoj jezgri na poluotoku, gdje živi oko sedam tisuća stanovnika. Na svim razinama uprave, sudstva i školstva u uporabi je talijanski, u dopisivanju s višim vlastima u Beču njemački, a hrvatski jezik uglavnom je isključen iz službene uporabe osim u oznanjenjima puku, koji nije znao talijanski ni njemački jezik. Kulturne potrebe građanstva uglavnom podmiruju talijanske putujuće družine i zabave u Casinu, u koji su mogli ući samo članovi, i to pripadnici gornjega sloja zadarskoga društva. Godine 1847. javlja se Ilirska čitaonica, a sljedeće godine Slavenska lipa, koje okupljaju širi krug građanstva.

Za tri desetljeća trajanja austrijske vlasti sve čine da dođe do integracije triju povijesnih sastavnica: uže Dalmacije, dubrovačkoga kraja i Boke kotorske u jedinstvenu cjelinu Kraljevinu Dalmaciju, koliko preko državnih ustanova toliko i pomoću štokavske ikavice u službenoj komunikaciji s pukom, potom zajedničkoga pravopisa, Zadarske metropolije, Dijecezanske bogoslovije, Filozofskoga liceja, Franjevačke provincije sv. Jeronima i pravoslavne Klirikalne škole, koja je iz Šibenika preseljena u Zadar.

Proces integracije u susjednim zemljama, banskoj Hrvatskoj, Vojvodini, Srbiji i Apeninskom poluotoku utjecao je i na sunarodnjake u Dalmaciji. Ilirski pokret ili hrvatski narodni preporod odjeknuo je kod svjetovne i crkvene inteligencije koja se zalagala za kulturno povezivanje hrvatskoga juga i sjevera, a koje je objektivno vodilo hrvatskoj nacionalnoj, političkoj i gospodarskoj integraciji. Doseljeni činovnici, ostatci gradske aristokracije i veći posjednici talijanskoga i hrvatskog podrijetla, takozvani slavenski i talijanski Dalmatinci, zalažu se za integraciju Dalmacije, ali u okviru Austrije, što će u drugoj polovici 19. stoljeća dovesti do težnji za autonomijom Dalmacije u Austriji. Pod utjecajem crkvenoga središta iz Srijemskih Karlovaca, vojvođanskoga i srbijanskog tiska i djela

Vuka Stefanovića Karadžića, crkvena i svjetovna inteligencija budila je srpsku nacionalnu svijest dalmatinskih Srba usmenom i pisanom riječi, osobito preko „Srpsko-dalmatinskoga magazina". Uz široku ilirsku ideju javlja se i hrvatska nacionalna ideja, koju zagovara Ante Kuzmanić i uži krug oko njega. Kuzmanić se ne slaže sa sjevernohrvatskim i dalmatinskim koncepcijama iliraca, ali se zalaže za sjedinjenje Dalmacije s užom Hrvatskom i Slavonijom. Bilo je i takvih koji su lutali tragajući za svojim nacionalnim bićem, koje će naći u drugoj polovici 19. stoljeća, kada su se sva strujanja i lutanja konačno kristalizirala u tri nacionalne svijesti na ovom prostoru: hrvatsku, srpsku i talijansku.

Pod utjecajem Vuka Stefanovića Karadžića i njegove teze o Srbima triju vjera, Božidar Petranović, pokretač i urednik „Srpsko-dalmatinskoga magazina" u Dalmaciji, pristaša ilirskoga pokreta, na kojega se Ljudevit Gaj oslanja u Dalmaciji, istodobno negira postojanje Hrvata štokavaca ijekavaca i ikavaca u Dalmaciji i naziva ih Srbima zapadne Crkve. Poput Karadžića, i Petranović drži da su Hrvati samo čakavci koji žive na dalmatinskim otocima. Teza o Srbima katoličke vjere najprije će proklijati u Dubrovniku, a zagovaraju je Matija Ban i Medo Pucić, odgojitelji na srpskom dvoru, s kojima započinje zanimljiva pojava Srba katoličke vjere u Dubrovniku, koja će u drugoj polovici 19. stoljeća zauzeti širi mah i u ostaloj Dalmaciji, napose u Boki kotorskoj pod utjecajem velikosrpske propagande, ali će se ograničiti uglavnom na školovane i imućnije pojedince i neće se proširiti u niže slojeve puka.

Petranovićevo držanje prema hrvatskim štokavcima ijekavcima i ikavcima u Dalmaciji nije bilo u suglasju s njegovim deklariranim ilirstvom, po svemu sudeći iza toga se krilo Karadžićevo velikosrpstvo. To se lijepo očituje u nesnošljivu odnosu prema Anti Kuzmaniću, nacionalno deklariranom Hrvatu, koji je kao urednik „Zore dalmatinske" i „Glasnika dalmatinskog" zagovarao štokavsku ikavicu i uporno pisao na tom govoru velikoga dijela dalmatinskih Hrvata, ali i Hrvata u drugim hrvatskim zemljama. Suprotstavljena mišljenja, uvijena u crkveno ruho, odrazit će se na stranicama „Glasnika dalmatinskog" godine 1849. i 1850. Velikosrpsko svojatanje pripadnika hrvatskoga naroda u Dalmaciji i svođenje Hrvata na čakavske otoke dovest će do otpora, osobito u drugoj polovici 19. stoljeća, i to potkraj preporodnoga pokreta, kada je došlo do političkoga razlaza između Hrvata i Srba u Narodnoj stranci Dalmacije. Srbi osnivaju svoju Srpsku stranku i pokreću njezino glasilo „Srpski list", povezuju se s deklariranim Talijanima, osobito iredentistima, i služe velikosrpskoj i talijanskoj iredentističkoj politici u svojatanju Dalmacije.

Uz proces nacionalne integracije četrdesetih godina zamjećuje se u Dalmaciji i proces demokratizacije prosvjete i kulture, što se očituje kroz otvaranje osnovnih škola izvan gradova i gradića, u većim seoskim župama te se time proširila socijalna osnovica polaznika. Tu je i neuspio pokušaj otvaranja ilirske čitaonice u Šibeniku, po uzoru na zagrebačku, do koje će doći godine 1847./48. u Zadru. Bilo je pokušaja pokretanja novina u Zadru i Splitu, ali do toga nije došlo zbog nedovoljna broja pretplatnika ili zato što vlasti tomu nisu bile naklonjene. Pokušalo se osnovati znanstveno-gospodarsko društvo, neka vrst akademije znanosti i umjetnosti koja je s Muzejom u Zadru i Splitu trebala skupljati i proučavati gradu, i unaprijediti poljodjelstvo. Uz službenu Gazzettu di Zara (1832.-1851.) četrdesetih se godina pojavilo više novina i časopisa, dva na hrvatskom i osam na talijanskom jeziku, a to su: „Zora dalmatinska" (1844.-1849.), „La Dalmazia" (1845.-1847.) i „Strenna dalmata" (1847.) u Zadru te „Rimmembranze della settimana" i „L' Avvenire" (1848.) u Dubrovniku i „La Dalmazia costituzionale" i „Štafeta" (1848.) u Zadru te „Glasnik dalmatinski" i „Osservatore dalmato" (1849.-1866.) također u Zadru. Neki listovi u Dubrovniku i Zadru gase se iste godine, jedino i dalje izlazi „Zora dalmatinska" do ljeta godine 1849. a nešto duže „Gazzetta di Zara", koju zamjenjuje službeni „Glasnik dalmatinski" i „Osservatore dalmato".

Prva je tekovina industrijske revolucije u Dalmaciji pojava parobroda tvrtke *Monte Promina* sredinom četrdesetih godina, koji je prevozio siverićki ugljen iz Šibenika u Split. Razmišlja se o projektu željeznice prema zaleđu. Čine se napori da se unaprijedi poljodjelska proizvodnja, uvedu nove kulture i bolje čuvaju plodine. Budući da većina pučanstva u Dalmaciji živi od zemlje i da je ona, po učenju fiziokrata, izvor života naroda, urednici „Zore dalmatinske", napose Ante Kuzmanić i urednik časopisa „La Dalmazia" Ivan Franceschi Perinović, trude se da educiraju čitatelje, a time i moderniziraju poljodjelstvo pokrajine objelodanjujući članke koji su pisani na temelju dostignuća znanosti kako bi se vlasnici zemlje i poljodjelci poučili racionalnijoj obradi u duhu fiziokratskih poruka. Do toga je došlo, to prije što su agrarne komisije osnovane po općinama malo učinile oko unapređenja poljodjelske proizvodnje. Tih je godina na državni trošak završena izmjera zemljišta i na temelju toga izrađen moderni katastar po kojemu se od sredine stoljeća umjesto tradicionalne desetine ubuduće državi daje zemljarina, koju plaća vlasnik zemlje koji živi u gradu, a koloni i kmetovi u tome participiraju. U tom pogledu Dalmacija se uvrstila među napredne zemlje Habsburške Monarhije.

Za kratkotrajna ustavnog života godine 1848./49. omogućeno je i političko djelovanje, prvi put otkako je Dalmacija došla u sastav Habsburške Monarhije. Svrgavanjem Metternichova apsolutizma i zavođenjem ustavnih sloboda pokreću se novine, osnivaju narodne straže za čuvanje reda i mira u gradovima i gradićima Dalmacije. Idejna strujanja prethodnih godina dobila su političku potvrdu. To se najbolje očituje kroz odgovore na pozive sjevernohrvatskih gradova i županija za sjedinjenje Dalmacije s užom Hrvatskom i Slavonijom. Budući da je većina općina bila u rukama osoba odanih režimu, iskristalizirala su se tri stava: jedni su s rezervom prihvatili sjedinjenje, drugi su ga odbili, a treći su zagovarali stanje kakvo jest. U nekim općinama došlo je do izbora općinskih vijeća koja su se za Metternichova sustava bila imenovala. Zahvaljujući demokratizaciji života, dolazi do pojave novih društava, primjerice, Domoljubi u Korčuli, Mila Dalmatinska u Starigradu na otoku Hvaru, Slavjanska čitaonica u Kotoru i Društvo Slavenska lipa u Zadru. Sva ta društva imala su kulturno značenje, a Slavenska lipa u Zadru i političko i kulturno. S obzirom na to da su ranija „casina" bila samo za uski krug povlaštenoga građanstva, spomenuta društva i čitaonice novi su kvalitet demokratskoga udruživanja, prvi put od austrijske vlasti u Dalmaciji.

Tri su temeljna problema četrdeset osme u Dalmaciji. Prvo, pitanje sjedinjenja Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, drugo, pitanje uvođenja hrvatskog jezika u urede i škole, i treće, ukidanje zemljišnih odnosa. Do sjedinjenja nije moglo doći jer se o promjeni granica moglo raspravljati i odlučiti samo u bečkom parlamentu. Među značajne tekovine dalmatinske 1848./49. svakako spada uvođenje hrvatskoga jezika kao predmeta u zadarsku, splitsku i dubrovačku gimnaziju. Prema obrazloženju austrijske birokracije do razrješenja zemljišnih odnosa nije moglo doći zbog toga što je dalmatinsko kolonatstvo drugačiji odnos od sjevernohrvatskoga kmetstva, koje pripada srednjoeuropskom tipu zemljišnih odnosa, ukinutih četrdeset osme, a dalmatinsko kolonatstvo spada u mediteranski tip, koji treba naknadno proučiti i kolonima oglasiti. Međutim, do toga nije došlo te su koloni i kmetovi bili prisiljeni da se sami otkupljuju od zemljišnih vlasnika ponajviše zaradama u stranom svijetu, osobito u obje Amerike. Pobjedom centralističko-apsolutističkih snaga četrdesetosmaške slobode postupno iščezavaju, osobito od oktroiranoga ustava (1849.), a zavođenjem neoapsolutizma pedesetih godina bili su ponovno vraćeni dužnosnici na svim razinama upravljanja, koji su bili odani režimu, a svi oni koji su se na temelju

četrdesetosmaških sloboda istakli u domoljubnu djelovanju, došli su na popise sumnjivih osoba i bili izloženi nadzoru policije i novoustrojene žandarmerije.

*

Na kraju se može reći da je Dalmacija četrdesetih godina 19. stoljeća ili, preciznije, za izlaženja „Zore dalmatinske" još uvijek zaostala pokrajina Carstva, koju je austrijska vlast zanemarivala. Ona je i dalje izrazito seljačka zemlja s dominantnim kolonatskim i kmetskim odnosima, koji godine 1848./49. nisu razriješeni kao u sjevernim hrvatskim i ostalim austrijskim zemljama zbog specifičnosti dalmatinskoga agrara. Nedostatak domaćega kapitala i državnoga ulaganja, uz neprimjerene carine, dovest će do sporoga razvitka gradskoga gospodarstva i provozne trgovine, a time i poslovnoga građanstva. Obrisi industrijske i agrarne revolucije jedva se uočavaju. Kroz pisanu riječ, osobito novopokrenute novine i časopise, šire se fiziokratske poruke o zemlji kao izvoru života naroda. Provođenje tih poruka otežano je zbog toga što je apsolutna većina seoskoga žiteljstva nepismena, a zemlja koju obrađuju u rukama je gradskih posjednika. Uz vladajući oligarhijski sloj postupno narasta poslovno i intelektualno građanstvo, koje četrdesetih godina pripada različitim idejnim strujanjima, ali će u konačnici dovesti do hrvatskoga, srpskog i talijanskog nacionalnog okupljanja. Hrvatskoj nacionalnoj i kulturnoj integraciji puno je pridonijela „Zora dalmatinska", napose za urednikovanja Ante Kuzmanića. Osviještena hrvatska svjetovna i crkvena inteligencija okrenuta je Zagrebu, središtu preporoda i matici nacije, srpska prema Srijemskim Karlovcima, a talijanska upire poglede na Veneciju, odnosno Italiju. Pojava nacionalnoga hrvatstva u „Zori dalmatinskoj" novi je kvalitet koji se sporo probijao, ali je bila prava vizija koju je nadolazeće vrijeme potvrdilo.

DALMATIEN ZUR ZEIT DES ERSCHEINENS VON „ZORA DALMATINSKA"

ZUSAMMENFASSUNG

Nach dem fünfundzwanzigjährigen Stillstand in der österreichischen Provinz Dalmatien kommt es, dem Autor zufolge, in den vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts und zur Zeit des Erscheinens von „Zora dalmatinska" (1844-1849), zu einem allmählichen wirtschaftlichen und geistigen Wiedererwachen, besonders innerhalb der städtischen Gesellschaft Dalmatiens. Das manifestier sich deutlich im Aufleben des Karawanen und Seehandels, v.a. aber in der Zunahme der Segelschifffahrt, die in den Napoleonischen Kriegen. Dalmatien ist damals ein ausgesprochenes Bauernland mit Kolonatsverhältnissen, Verhältnissen von Leibeigenschaft u.ä., die im Jahre 1848 noch nicht abgeschafft worden sind, wie es in Nordkroatien und in anderen österreichischen Ländern der Fall gewesen ist, dies angeblich wegen der Agrarbesonderheit Dalmatiens. Die positiven Errungenschaften der Agrar und Industrierevolution sind hier kaum bemerkbar. Die besten Auswirkungen auf die zeitgenössische Landbebauung und Früchteaufzucht und -einlagerung zeigte dabei „Zora dalmatinska", indem sie die Agrarbesitzer und Landwirte, wie die Physiokraten lehrte, das Land sei die Lebensquelle eines Volkes.

Im Gegensatz zu der oligarchischen herrschenden Führungsschicht, die das autonome Dalmatien im Rahmen von Österreich befürwortet, setzt sich das junge Bildungs- und Wirtschafts-Bürgertum mit dem Erscheinen der Illyrischen Bewegung in Nordkroatien für die kulturelle Integration Dalmatiens mit anderen kroatischen Ländern und im Jahre 1848/1849 auch für ihre politische Vereinigung ein. Die italienischen Dalmatiner hingegen schauen nach Venedig, beziehungsweise nach Italien, und die nationalerwachten Serben richten ihre Blicke auf Srijemski Karlovci, Vojvodina und Serbien, woher auch die Anregungen für das Erwachen des nationalen Bewusstseins kommen. Mit „Zora dalmatinska" fängt die kroatische Nationalbewegung in Dalmatien an, die in ihrer reiferen Phase in den sechziger und siebziger Jahren des neunzehnten Jahrhunderts an Tiefe und Resonanz gewinnt.

NEKI PROBLEMI OKO „ZORE DALMATINSKE"U POČETKU IZLAŽENJA

Pojava „Zore dalmatinske" 1844. godine u Zadru, koju uređuje dr. Ante Kuzmanić, značajan je kulturni događaj u Dalmaciji na početku preporoda. Ona se tiska na dalmatinskom pravopisu iz 1821. i ikavskom narječju. Poslije početnoga uspjeha, Kuzmanić nailazi na razilaženje sa suradnicima u „Zori" i suprotstavljanja nekolicine istaknutih imena od pera u Dalmaciji. Neki mlađi u Dalmaciji hoće „horvatski" pravopis, iako Kuzmanić u početku nije bio protiv Gajeva pravopisa i ijekavskoga narječja. Drugi pak nisu se slagali sa sadržajima „Zore", misle da list treba pomoći seljacima da se izvuku iz gospodarske i duhovne zaostalosti. Liječnik Kuzmanić nije imao obrazovnu širinu Gajevu, bio je samovoljan i u komunikaciji nesnošljiv. Rasprave između pristaša zagrebačke i zadarske filološke škole mnoge su intelektualce opterećivale. Kako je vrijeme odmicalo, Gajev pravopis iz 1836. i ijekavsko narječje imali su sve više zagovornika te je postupno Zagreb preuzimao vodeće mjesto u stvaranju jedinstvenoga pravopisa i književnog jezika. Na kraju rasprava Ante Kuzmanić 1849. godine prihvaća Gajev pravopis.

„Zora dalmatinska" prvi je hrvatski književni periodik u Dalmaciji, koji je godine 1844. u Zadru pokrenuo Splićanin dr. Ante Kuzmanić, a izdavali zadarski tiskari i knjižari Petar i Napoleon Battara.[1] Naslov i program lista privukli su, u početku, lijepi broj pretplatnika iz Dalmacije i izvan nje.

Tijekom prve godine izlaženja lista iskrslo je nekoliko problema s kojima su se suočili urednik i izdavači. Mi ćemo se uglavnom zadržati na dva pitanja s kojima znanstvena javnost nije upoznata. Riječ je o nesuglasicama koje su nastale u književnom krugu oko „Zore dalmatinske" i nekim mišljenjima o sadržaju i odjeku lista u Dalmaciji.

Pravopisno-jezični problem u Dalmaciji prvi je dotakao Ljudevit Jonke u nekoliko studija, a kapitalna istraživanja studiozno i opširno izvršio je Zlatko Vince.[2] Kao što je poznato, sredinom četrdesetih godina devetnaestog stoljeća u Dalmaciji se upotrebljavaju različite grafije. Na području uže Dalmacije u upotrebi je stari i novi dalmatinski pravopis iz 1820., u Dubrovniku dubrovački, a u Boki kotorskoj, kod pravoslavaca „ruski" i stari crkveni, a katolika stari dalmatinski.[3] Za dvadesetak i više godina dalmatinski se pravopis udomaćio ne toliko u Dubrovniku i Boki kotorskoj koliko u ostaloj Dalmaciji. Ipak se Dubrovčani i Bokelji postupno privikavaju na dalmatinski pravopis, tim više što je bio u službenoj i administrativnoj praksi. Naime, upravni, sudski i drugi spisi, oglasi, proglasi i plakati uopće, koji se od strane pokrajinskih organa upućuju narodu na hrvatskom jeziku, tiskani su dalmatinskim pravopisom iz godine 1820. Međutim, mladi školovani naraštaj, osobito studenti, zahtijevali su da se uvede „horvatski novi pravopis".[4] Takve i slične želje javile su se kod Hrvata i Srba u

1 O „Zori dalmatinskoj" pisali su u nas Petar Kasandrić, Zora dalmatinska 1844—1848., Iskra, br. 1, 1894; Isti, Kako je osvanula Zora Dalmatinska (Prigodom šezdesete obljetnice), Smotra dalmatinska, br. 1, 1904; Isti, Otrag šezdeset godina. Iz dalmatinskih novina 1848. godine, Smotra dalmatinska, br. 1, 1908; Petar Karlić, Preradović prema „Zori dalmatinskoj", Hrvatska njiva, br. 11, 1918; Nikola Simić, Nešto o Zori dalmatinskoj, Iskra, br. 1, 1894; Jakša Ravlić, Zora dalmatinska, Književnik, br. 1, 1945; Antun Barac, Hrvatska književnost, knj. I, Književnost ilirizma, Zagreb 1954; Vjekoslav Maštrović, Pripreme za izdanje „Zore dalmatinske" u Zadru god. 1842. i 1843., Radovi Instituta JAZU, IV—V, Zadar 1959; Tode Čolak, „Zora dalmatinska", Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, knj. IV—2, Beograd 1959.

2 O tome vidi iscrpnu bibliografiju u raspravi S. Obada, Službeno mišljenje o grafiji u Dalmaciji sredinom četrdesetih godina XIX. stoljeća, Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 21, Zadar 1974, bilj. 1.

3 Stijepo Obad, nav. dj., 133—141.

4 Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, br. 33, 19. VIII. 1843. Vidi J. Horvat, J. Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, u: Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. 26, Zagreb 1956, 403, bilj. 2.

sjevernoj Dalmaciji, pogotovo kod mlađih Dubrovčana „koji se zalažu za hrvatski pravopis".[5]

S obzirom da se većina stanovništva u užoj Dalmaciji služila ikavskim govorom i dalmatinskim pravopisom i da je većina pretplatnika „Zore" iz tog dijela Dalmacije, prvom uredniku lista Anti Kuzmaniću nije bilo teško da se opredijeli za taj govor i pravopis. U dalmatinskom pravopisu Kuzmanić je vidio bolja rješenja nego u ilirskom, koji se u Dalmaciji tek probijao, a pogotovo u usporedbi s dubrovačkim, koji je bio ograničen na grad i okolicu. Iz „Poziva"[6] i „Pridgovora"[7] stječe se dojam da je Kuzmanić tolerantan i sklon za razgovore i dogovore. U pismu Vladislavu Hraniloviću, na početku godine 1844., između ostalog, piše: „Ja i Izdatelji (braća Battara op. S. O.) primičemo se Vašega pravopisa, samo da se možemo dobroj pomoći nadati, a onda nadriknjige neka barbljaju koliko im drago, a vi, o Zagrebčani chete se veseliti i napijati u slavu. Brate Vladimire, knjigu ti nemogu produljiti jagma je na meni".[8] Dakle, na početku tiskanja lista Kuzmanić nije bio protiv Gajeva pravopisa, barem na riječima, niti ijekavskog narječja. Naime, na tom narječju tiskao je nekoliko prinosa. Međutim, praksa je bila drugačija. Umjesto razgovora i sporazuma od četvrtog broja „Zore" Kuzmanić ulazi u pravopisnu i jezičnu raspru sa zagovornicima zagrebačke filološke škole. To je nanijelo puno štete kulturnom približavanju između dalmatinskih i banovinskih Hrvata.

Ante Kuzmanić kreće se, razmišlja i piše u okvirima dalmatinske hrvatske tradicije. U mnogim njegovim člancima to se lijepo očituje. On je gajio veliku ljubav prema užoj domovini, napose hrvatskom jeziku. Na jednom mjestu Kuzmanić ovako piše: „jezik slavni hervatski na sercu mi lexi iako me ono boli, kad vidim štogod da je njemu protivno".[9] On sumnja u dobre namjere zagrebačke filološke škole i ilirsku koncepciju sjedinjavanja literatura. Neće da čuje za zagrebačku i dubrovačku knjigu, već zastupa hrvatsku tradiciju u Dalmaciji, što

5 Historijski arhiv Zadar (HAZd), Presidijalni spisi Namjesništva (PSN), br. 201/p, 20. IV. 1845.

6 Vjekoslav Maštrović, Jadertina croatica, II, Zagreb 1954, 149.

7 Zora dalmatinska, br. 1, 1. 1. 1844; Grga Novak, Prošlost Dalmacije, II, Zagreb 1944, 330.

8 Nacionalna i sveučilišna biblioteka Zagreb (NSBZ), R 4702 C (A. Kuzmanić V. Hraniloviću, 15. II. 1874).

9 NSBZ, R 5904b (A. Kuzmanić S. Ivičeviću, 6. V. 1844.).

se lijepo vidi iz riječi koje je uputio Stipanu Ivičeviću u Makarskoj na početku godine 1844. koje glase: „Mi smo Hervati i hervatski imamo pisati".[10]

Pored pravopisnog i jezičnog problema javile su se i nesuglasice oko uređivanja „Zore" i stava njezina urednika prema prinosima nekih suradnika. Tako, primjerice na Kuzmanića se tuži Andrija Stazić iz Splita da mu ne tiska članke u „Zori" te mu prorokuje skori odlazak iz „Zore".[11] To isto misle Mate Šantić[12] i Mihovil J. Granić[13] iz Zadra, koji ga optužuju da objavljuje samo ono što mu se sviđa i da samovoljno kljaštri članke. Santić misli da Kuzmanić ne poznaje hrvatski jezik, kvari ga i tako stvara novi način pisanja. Inače Santić se zalaže za jedinstveni ilirski pravopis.

S druge pak strane Kuzmaniću se predbacuje da u „Zori" nema članaka od kojih bi seljaci imali praktičnu korist. Po svemu sudeći Kuzmanić je dobro poznavao položaj dalmatinskog seljaka koji nepismen i neprosvijećen i od austrijskih vlasti zanemaren, grca u dugovima i prepušten je sebi. Stoga je i najavio takve sadržaje u „Zori" koji će mu pomoći da se postupno izvlači iz zaostalosti. U seoskim župnicima, učiteljima, glavarima i činovnicima vidio je najbolje posrednike koji će prenositi „Zorine" pouke i poruke među seljake. Međutim, uslijed nedovoljne organizacije, svijesti i odgovornosti pretplatnika, poremećena odnosa urednika sa suradnicima, te jezičnih i pravopisnih raspri, koje su okupirale Kuzmanića, sve će to utjecati da „Zora" u prvoj godini izlaženja nije opravdala obećanja njezina urednika.

Zanimljivo je vidjeti što o svemu tome misli Stipan Ivičević, jedan među bližim Kuzmanićevim suradnicima. Naime, on ocjenjuje da je „Zora" došla u krizu, uglavnom, iz dva razloga. Prvo, što „njezini načelnici neumidu uvriti se u ljubav i srca štiocah", i drugo, što imade neprijateljah, koji je mraze, i vidim pravo da će je omraziti".[14] Svakako, Ivičević je dobro utvrdio dijagnozu bolesti lista. To se lijepo vidi iz pisama upućenih Stipanu Ivičeviću godine 1844. Objektivan i nepristran, Ivičević je iskreno želio da se prvo hrvatsko književno glasilo u Dalmaciji održi u životu sve dotle dok se netko drugi ne pojavi ili neki drugi bolji list ne pokrene. On dobro poznaje Kuzmanićevu koncepciju,

10 NSBZ, R 5904b (A. Kuzmanić S. Ivičeviću, 2. 1. 1844.).

11 NSBZ, R 5904b (A. Stazić S. Ivičeviću, 27. 1. 1844.).

12 NSBZ, R 5904b (M. Šantić S. Ivičeviću, 10. II. 1844.).

13 NSBZ, R 5904b (M. J. Granić S. Ivičeviću, 18. VII. 1844.).

14 Hrvatski državni arhiv (HDA), Spisi S. Ivičevića, sv. II (S. Ivičević F. M. Kovačeviću, 30. IV. 1844.).

kriterij i namjere, stoga mu nudi suradnju, hrabri ga i savjetuje mu da se drže jedan drugoga. S druge strane ne krije svoje neslaganje s Kuzmanićem, koji je ušao u bitku sa zagovornicima zagrebačke filološke škole i suradnicima „Zore". Savjetuje mu da prihvati zagrebački pravopis radi književne sloge, da ne odbija suradnike, među kojima ima perspektivnih pera kao npr. Mate Šantić koji „umi naški".[15] Ivičević se drži one tiskati pa onda napasti. To mu je jednom prilikom i napisao: „Ti sij, a ja ću pliti".[16]

Stipan Ivičević spada među rijetke suvremenike koji je dobro poznavao duh, jezik i namjere Ante Kuzmanića. Mnogi nisu razumjeli Kuzmanićev jezik u „Zori", piše Ivičević, zato što križa, umeće i stvara nove riječi. Naime, Kuzmanić je slijedio narodni govor i zagovarao da se jezik uči u puku. On uvodi „došlice", kako piše Ivičević, „u skupštinu starenicah".[17] Prema tome njegove su zasluge velike „u pomlađenju jezika i u sabiranju živih i vrućih besidah iz ustah Narašćaja živućega".[18] Iako je Ivičević sklon tradiciji, ipak smatra da je možda dobro što Kuzmanić tako radi, na kraju će „izać sridnje pomladjeno, baš ono što se traži".[19] Kuzmanićevo nametanje u „Zori" i onemogućavanje drugima da slobodno iznose misli neki su shvaćali kao da želi „ugrabiti samovladanje u književstvu".[20] Iako nisu bili u svemu „jedne misli", Ivičević se nada da će doći dan kada će se složiti. Naime, Ivičević je svjestan posla koji rade i misije koju vrše, gleda unaprijed i ocjenjuje ako narodu pomognu da se uzdigne, „ostaćemo na glasu, ako li ne ništa. Bilo i prošlo".[21] Kuzmanić je među svima u Dalmaciji prvi zaorao brazdu, piše Ivičević, i ralo se nalazi u njegovoj ruci. Koliko god mu nije simpatično Kuzmanićevo „samovoljstvo", ipak smatra da mu treba dati podršku. U protivnom nastala bi velika praznina u kulturnom i književnom životu koja bi i te kako štetila cilju preporoda. Ivičević je svojim autoritetom ublažavao nesuglasice između urednika i dijela suradnika, zagovarao mir i slogu, a vremenu prepustio da ocijeni tko je bio u pravu. Najprije treba postići slogu i jedinstvo,

15 HDA, Spisi S. Ivičevića, sv. II (S. Ivičević — A. Kuzmaniću, 17. III. i 18. V. 1844.).

16 HDA, Spisi S. Ivičevića, sv. II (S. Ivičević — A. Kuzmaniću, 18. V. 1844.).

17 Isto.

18 HDA, Spisi S. Ivičevića, sv. II (S. Ivičević — M. Graniću, 3. VIII. 1844.).

19 HDA, Spisi S. Ivičevića, sv. II (S. Ivičević — A. Kuzmaniću, 18. V. 1844.).

20 Isto.

21 Isto.

kaže on, jer kakva je korist što su ljudi oko „Zore" iste krvi, kada među njima ne vlada jedan duh.[22]

Ivičevićevo nastojanje da se nesuglasice isprave i odnosi poprave nije urodilo plodom. Produbljuje se sukob sa zagrebačkim filološkim krugom, a nekolicina iz „Zorina" književnog kruga postupno se udaljuje od Kuzmanića i njegovih istomišljenika. Još u veljači 1844. Kuzmanić je oštro pisao „društvu Zagrebačke Čitaonice, čuvši da se ponešto ružno tamoker o meni misli, a opet spomenuo sam se našega vrednoga gosp. Gaja, koji je govorio da sam ga ja potvorio. Tako mi živoga Boga mene su uncuti potvorili, i dosta sam siromah tuge podnio". Sve je to bilo, čini se, povezano s pravopisnim raspravama, koje su dovele do ogovaranja i međusobnih optuživanja. Kuzmanić je bio spreman „prexići u jedan mah svaku pekljaniju"[23] koja se plete u zagrebačkoj Čitaonici protiv njega. Za one iz Dalmacije koji se ne slažu sa sadržajem „Zore" i koji ga napuštaju kaže da su „linčine" i pita ih čime dokazuju i potvrđuju ljubav prema svome narodu.[24]

Upravo takvo mučno stanje oko „Zore dalmatinske" u Zadru navelo je neke na razmišljanje o pokretanju novog lista. Tako je npr. u Splitu Ivan Katalinić, major u mirovini, namjeravao pokrenuti list „Prijatelj seoski"[25] na hrvatskom i talijanskom jeziku poput lista „L' amico del contandino". Istodobno se i Frane M. Kovačević, također iz Splita, spremao izdavati list „Dnevnik",[26] koji bi donosio književne i političke članke. Akcija Splićana nije uspjela, čini se, zbog nedovoljna broja suradnika i pretplatnika.[27]

Novonastali problemi oko „Zore dalmatinske" zabrinuli su urednika i izdavača, koji su bili prisiljeni potražiti lijeka u pokrajinskim organima vlasti. Izdavači Battara obraćajući se vladinim organima u Zadru da pomognu list, tj. da ga preporuče biskupskim ordinarijatima, školama i drugim ustanovama te da otkupe potreban broj primjeraka i da ih podijele općinama, župnicima

22 HDA, Spisi S. Ivičevića, sv. II (S. Ivičević — M. Graniću, 3. VIII. 1844.).

23 NSBZ, R 4702C (A. Kuzmanić — V. Hraniloviću, 15. II. 1844.).

24 NSBZ, R 5904B (A. Kuzmanić — S. Ivičeviću, 6. III. i 6. V. 1844.).

25 NSBZ, R 5904b (A. Stazić — S. Ivičeviću, 27. I. 1844, potom F. M. Kovačević — S. Ivičeviću, 19. IV. 1844.); Historijski arhiv Zadar (HAZd), XI/2—6, br. 406/p, 15. II. 1845; br. 1014, 14. VI. 1845; Srbske novine br. 54 od 7. VII. 1845.

26 Arhiv JAZU Zagreb, Ostavština Kaznačić (F. M. Kovačević — Kaznačiću, 20. IV. 1844.). novine br. 54 od 7. VII. 1845.

27 HAZd, XT/2—6, br. 2914/p, 19. VIII. 1845; br. 2867/p, 19. XII. 1845.

i učiteljima.[28] Pokrajinska vlada zatražila je najprije od okružnih poglavara i biskupskih ordinarijata da odgovore i iznesu mišljenje o svrsishodnosti takva časopisa, pozivajući se na molbu izdavača i program lista.

Iz odgovora okružnih i preturskih poglavara i biskupskih ordinarijata može se izvući nekoliko problema s kojima se suočila „Zora dalmatinska" na terenu tijekom prve godine izlaženja. U početku „Zora" je bila privlačna, ali je postupno, uslijed pravopisnih, jezičnih i filozofskih rasprava, gubila na zanimljivosti i popularnosti.[29] Činjenica je da se tim pitanjima u Dalmaciji bavio uski krug ljudi. Jedni misle da se „Zora" sve manje čita zbog toga, jer ne odgovara željama i potrebama čitatelja.[30] Drugi opet smatraju da uzroke treba tražiti u siromašnom stanju pretplatnika i oskudnu sadržaju lista.[31] Makarski preturski poglavar podvlači da je do takva stanja došlo uslijed različita jezika, siromašna sadržaja lista, previše je poezije, a premalo poznatih imena[32] koja bi pridonijela kvaliteti periodika.

Iz prispjelih odgovora mogla bi se izvući zajednička misao da „Zoru" treba prilagoditi potrebama dalmatinskog sela. Neki misle da bi po sadržaju trebala izgledati poput lista „L'amico del contandino"[33], koji izlazi u Udinama (Friuli). Preporuča se da list donosi popularne članke u obliku pitanja i odgovora iz poljoprivrede, stočarstva, obrta i kućanstva, da daje moralne pouke i objašnjava prirodne pojave u svrhu otklanjanja predrasuda u narodu.[34] Šibenski kaptolski vikar Šime Klišević smatra da je Dalmaciji potreban književni časopis pisan „dalmatinskim jezikom"[35], koji će širiti književno znanje i ljubav prema hrvatskom jeziku, ali i upoznati čitatelje s tekovinama koje postižu drugi narodi. I on misli da bi list mogao doprinijeti unapređenju poljoprivrede, trgovine i obrta, a seljaka uputiti u vinogradarstvo i stočarstvo. Klišević također predlaže da list donosi pouke o odgoju, odnosno da poučava kako će ljudi naći sreću u obiteljskom

28 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 406, 22. II. 1845; br. 562/p, 24. IV. 1843.

29 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 245, 14. XII. 1844.

30 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 1014, 14. VI. 1845.

31 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 245, 14. XII. 1845; br. 194, 15. XII. 1844.

32 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 208/pov, 31. 1. 1845.

33 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 238/pov, 14. XII. 1844; br. 24, 12. XII. 1844.

34 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 2816/p, 30. XI. 1844; br. 194, 15. XII. 1844; br. 245,14. XII. 1844; br. 200/pov, 18. XII. 1844.

35 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 94, 19. 1. 1845.

životu.[36] Pored spomenutih sadržaja preturski poglavar u Makarskoj zalaže se da „Zora" prati suvremene političke i vojne događaje, jer neobrazovani svijet lakše prati i prihvaća takve pouke nego znanost i filozofiranje.[37]

Mnogi se slažu s time ako „Zora" bude donosila privlačne članke, pisane na zabavan način i s praktičnim primjerima, da će itekako pomoći emancipaciji naroda. Naime, narod treba liječiti od tradicionalnih poroka sirovosti, lijenosti, rasipnosti, zločina i poučavati ga kako da se izvuče iz siromaštva. Preko „Zore" moglo bi se utjecati na otvaranje pučkih škola i prosvjećivanja naroda, misle drugi, a donošenjem gospodarskih propisa unaprijediti poljodjelstvo i privredu uopće.[38] Za razliku od drugih, splitski preturski poglavar preporuča da se „Zora" tiska dvojezično, na hrvatskom (ilirsko-dalmatinski) i talijanskom jeziku.[39] U odgovorima prevladava mišljenje da će se list najbolje raspačavati preko župnika, učitelja, serdara i njihovih zamjenika te preko pismenih seoskih glavara i službenika Teritorijalne straže.[40] S tim se mišljenjem ne slažu hvarski preturski i splitski okružni poglavar zbog toga što ovi neće razumjeti sva narječja u „Zori" i drugo, korist od besplatne podjele lista imat će samo braća Battara.[41]

Ipak svi se oni slažu s tim da list treba izlaziti, ali u novom ruhu, koje će odgovarati potrebama i ukusu većine čitatelja i da pomoć pokrajinske vlade, prema riječima okružnog poglavara u Zadru, neće izostati.[42] Iako neki nisu za pokuse već za bolje uređivanje „Zore", ipak, u većini, svi žele novu izmijenjenu „Zoru" koja će pomoći seljaku, obrtniku, trgovcu i intelektualcu u svakidašnjem praktičnom životu.

Na kraju ovoga izlaganja zaključno se može reći sljedeće. S pokretanjem „Zore dalmatinske" iskrslo je više problema koji su utjecali na daljnji razvoj preporoda. Pored više puta naglašavane tvrdoglavosti Ante Kuzmanića u polemikama oko jedinstvenog jezika i pravopisa, između zagrebačke i zadarske filološke škole, čini se da je problem dublji. Naime, tu se radi o tome tko će preuzeti vodstvo u duhovnoj integraciji hrvatskog naroda: Dalmacija središte nekadašnje

36 Isto.

37 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 208/pov, 31. 1. 1845.

38 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 245, 14. XII. 1844.

39 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 194, 15. XII. 1844.

40 Isto.

41 HAZd, PSN, XI/2—6, br. 139/p, 15. II. 1845.

42 Isto.

hrvatske države i kulture s bogatom književnom i kulturnom baštinom na štokavskoj ikavštini i s dalmatinskim pravopisom iz godine 1820. ili Zagreb s užom Hrvatskom koji prihvaća štokavsku ijekavštinu i Gajev pravopis iz 1836. koji sve više kroz ilirski pokret preuzima vodstvo u duhovnom sjedinjenju. Dalmacija u to doba nema svjesno građanstvo koje bi organizirano postavilo integracijske zahtjeve, nego pojedinačne glasove, pa je morala prepustiti vodstvo Zagrebu.

Kuzmanić u početku nije bio protiv Gajeva pravopisa i štokavske ijekavštine. On je za slogu, samo je nedostajala strpljivost, taktičnost, bolje međusobno razumijevanje, posebno poznavanje kulturne tradicije u Dalmaciji kao i integracione snage u zagrebačkoj ilirskoj inicijativi, koja je objektivno vodila duhovnoj integraciji hrvatskog naroda. Posljedica toga je jezični separatizam, koji je štetno djelovao na međusobno kulturno približavanje.

Anti Kuzmaniću pripada zasluga da je prvi oko „Zore dalmatinske" okupio gotovo sve rodoljubive snage od pera u Dalmaciji i prvi zaorao brazdu u kulturnom preporodu ove hrvatske pokrajine. Nedovoljna elastičnost i samovolja izazvale su zavist kod dijela suradnika, koji mu predbacuju da se hoće nametnuti svima i preuzeti vodstvo na književnom polju. Tako se umjesto početne sloge javljaju dvije struje, jedna oko Ante Kuzmanića, koja zagovara štokavsku ikavštinu i dalmatinski pravopis iz 1820., i druga mlađa koja postupno sve više prihvaća Gajev pravopis i širu ilirsku koncepciju.

Podvojenost u „Zorinu" književnom krugu odrazila se i u siromašnu sadržaju lista. Pretplatnika je bilo sve manje. U toj pojavi treba vidjeti dva uzroka: prvo, što urednik Kuzmanić nije pogodio potrebe čitatelja, i drugo, što su njegovi neprijatelji odvraćali čitatelje od lista i njezina urednika. Izdavačima i uredniku nije preostalo drugo nego da zatraže pomoć od pokrajinskih organa vlasti. Pošto se splitske inicijative nisu ostvarile, pokrajinske vlasti dale su podršku „Zori" pod uvjetom da poučnim člancima, više nego do tada, koristi svim društvenim slojevima u svakidašnjem praktičnom životu, osobito seljaku u mijenjanju navika i društvenih poroka. U međuvremenu Kuzmanić se povlači, a uredništvo preuzima dubrovački ilirac dr. Ivan August Kaznačić, koji je pokušao preko Gajeva pravopisa, ijekavskog izgovora i šireg kruga suradnika učiniti „Zoru" sponom u dalmatinsko-banovinskim kulturnim nastojanjima.

SOME PROBLEMS OF THE JOURNAL „ZORA DALMATINSKA“ AT THE BEGINNING OF ITS PUBLICATION

Summary

With the advent of the journal “Zora Dalmatinska” and its editor, Ante Kuzmanić (1844), Croatia made a significant step towards the Croatian National Revival. The members of literary circle that gathered around Kuzmanić were undoubtedly true patriots. However, due to linguistic and spelling disputes with representatives of the Zagreb philological school and the rigorous attitude of the editor towards the contributions by some collaborators, two schools of thought appeared in the literary circle around the journal. The one assembled around Ante Kuzmanić was advocating the idea that Dalmatia, as the centre of the earlier Croatian State and culture, should have supremacy and the leadership role in the movement. Kuzmanić believed that the rich literary heritage in the ikavian dialect was the basis upon which it was necessary to build the Croatian literature further. Therefore, in the journal he consented to the ikavian dialect and the Dalmatian spelling from the year 1820. In the beginning he was also in favour of the Illyrian spelling and permitted the printing of articles in the ikavian dialect. The other school of thought included those who did not agree with Kuzmanić's views. They welcomed the wider Illyrian conceptions and desired to bring Dalmatia closer to the broader Croatian community and culture. The most influential personality in the latter group was Stipan Ivičević. In the beginning, Ivičević supported Zora's editor, but on seeing that Kuzmanić was losing both fellow workers and readers, and that in Split two new journals were being prepared, he lent his full support to the Split initiative, which, however, failed because of lack of subscribers. As the very publication of the “Zora Dalmatinska” was jeopardized, its publishers, the brothers Battara, appealed to provincial authorities for help. Through the medium of church authorities in Dalmatia they learned that the journal did not correspond to the requirements of readers. They picked up that the journal ought to be rearranged and adapted to the needs of the population in the provinces. Seeing that Kuzmanić had refused to proceed editing the journal at the beginning of 1845, the editorship was taken over by the Dubrovnik citizen Ivan A. Kaznačić, who paid more attention and gave an extra advantage to the Illyrian spelling in order to assemble a larger circle of co-workers and readers, thus to make the journal a link in the cultural efforts between Dalmatian and the part of the Croatia under the rule of “Ban” (viceroy) and the “Sabor” (Croatian parliament).

SELJAČKO PITANJE U DALMACIJI REVOLUCIONARNE GODINE 1848./49.

O nemirima na dalmatinskom selu revolucionarne godine 1848./49. gotovo se ništa ne zna, pa ćemo ovom prilikom pokušati pronaći uzroke tim previranjima koja su izbila u nekoliko mjesta Dalmacije. Gibanja na selu promatrat ćemo kroz dvije razvojne faze i to: od objavljivanja ustavnih sloboda u ožujku 1848. do proglašenja zakona o ukidanju kmetstva u rujnu iste godine, te od rujna 1848. do ožujka 1849. kada je konačno objavljeno da se rujanski zakon ne odnosi na agrarne odnose u Dalmaciji. Najprije da vidimo stanje u dalmatinskom agraru uoči četrdeset osme.

U prvoj polovini devetnaestog stoljeća agrarni odnosi u Dalmaciji su prilagođeni najprije francuskom, pa austrijskom zakonodavstvu. U užoj Dalmaciji su prevladavali kolonatski, a u dubrovačkom kraju i Boki kotorskoj kmetski odnosi.[1] Postojali su i slobodni seljaci, ponajviše u Dalmatinskoj zagori, koji su za francuske uprave (1806.) dobili zemlju u vlastiti posjed. Za austrijske dominacije dalmatinski seljaci nisu jednako tretirani u obvezama prema državi. Koloni iz uže Dalmacije plaćali su desetinu, a kmetovi u dubrovačkom kraju i Boki kotorskoj, do početka četrdesetih godina, oslobođeni su poreza. Sušne, nerodne i gladne godine, bolesti i epidemije i višestruke obveze prema zemljišnim vlasnicima i državi, zaduživanja i dugovanja gradskim i varoškim lihvarima dovest će do produbljivanja klasnih suprotnosti i nesnošljivosti između kape i klobuka, što se očituje u brojnim tužbama, sudskim parnicama, neredima i nemirima, otkazivanjima daće i tlake i pobunama. Svakako su tome doprinijele i poruke velike Francuske revolucije koje su, uglavnom, prenosili pomorci, osobito za francuske uprave. O tome lijepo svjedoči dubrovački vlastelin i zemljišni vlasnik Pavo Bassegli-Gozze. U prva dva desetljeća devetnaestog stoljeća, primjećuje Bassegli-Gozze, kmet je opijen revolucionarnim parolama, traži zemlju i očekuje promjene u agrarno-proizvodnim odnosima. Među seljacima proširena je parola kako je zemlja Božja, a ne zemljišnih vlasnika, i da plodovi rada pripadaju onome koji je obrađuje. Revolucionarnu misao s europskog Zapada prenosili su mornari, a ona je ponajviše zaokupljala Pelješčane, ali i Konavljane. Učestala su otkazivanja daće i tlake zemljišnim vlasnicima što je dovodilo do međusobnih prepiranja i povećanog broja sudskih parnica. Tome su krivi i odvjetnici s Korčule i Hvara koji brane seljake u neispunjavanju ugovorenih obveza prema dubrovačkim vlasnicima,[2] među kojima je bio i Pavo Bassegli-Gozze.

1 Antonio degl'Ivellio, Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, Dubrovnik 1873; Vladimir Pappafava, O kmetstvu s osobitim obzirom na Dalmaciju i o kmetskih i težačkih odnošajah na području bivše Dubrovačke republike, Zagreb 1886; Milorad Medini, O postanku i razvitku kmetstva i težačkih odnosa u Dalmaciji, Zadar 1920; Danica Miljković, Agrarno pitanje u Boki Kotorskoj Naselje Prčanj (1838-1941), Spomenik Srpske akademije nauka CHI, Nova serija 5, Beograd 1953.

2 Paolo de Bassegli, Nale` de Gozze, Economia Politica: Pensieri Sull'Economia Agricola o sia Analisi sull'lndole e Natura Del contratto Rurale dei Ragusei, 1820, rkp. br. 79/d u Historijskom arhivu u Dubrovniku (vidi D. Roller, Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XV stoljeća, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 5, Zagreb 1955, 15-16).

Zaista, u više sela došlo je do niza otpora, nereda i nemira ne samo na dubrovačkom području nego i u ostaloj Dalmaciji. Zahtjevi da se otkaže ili pak ukine daća i tlaka javili su se godine 1814./15. u selima Trpnju, Janjini, Kuni[3] i Bristu[4] na poluotoku Pelješcu, nemiri u Krapnju,[5] te selima u okolici Biograda[6] (1818.), ponovno na Pelješcu (1825.), Vodicama[7] blizu Šibenika (1829.). Nemira i nereda, prema Stjepanu Antoljaku, bilo je i sljedećih godina u drugim mjestima Dalmacije.[8] Tu je, svakako, otpor skupine konavoskih kmetova dubrovačkim zemljišnim vlasnicima (1844.-1847.) među kojima se isticao Božo (Božur) Lasić iz sela Dunava.[9] To je bio najjači socijalni nemir na dalmatinskom selu uoči četrdeset osme.

Ustavne slobode objavljene u ožujku 1848. narod na selu shvaćao je svakojako. Naime, neuki seljaci nisu znali što je to ustav ili konstitucija, kako se tada znalo reći. Svatko ga je shvaćao i tumačio na svoj način. Većina seljaka primila ga je tako kao da je došao kraj daći i tlaci. S druge strane kružile su vijesti, pod utjecajem iz gradova, kako će vlada objasniti svoje namjere seljacima, naravno sa svrhom da ih smiri i osigura njihovu privrženost. Svakojake vijesti unijele su strah i nepovjerenje, kaže jedan suvremenik, tako da je čovjek mogao, tako reći preko noći, izgubiti ugled koji je imao u određenoj sredini. Zavladala je opća nesigurnost.[10]

S druge strane narod je dočekao nove promjene s olakšanjem i nadom da je došao kraj gospodarskom i političkom pritisku koji je najbolje osjećao u odnosima s okolnim sindicima, okrutnim procjeniteljima i pobiračima poreza, serdarima i pandurima, doušnicima i svima onima koji su na bilo koji način tlačili i eksploatirali seljake. Narod na selu donekle je vjerovao da u novoj ustavnoj

3 V. Pappafava, nav. dj. 47.

4 HAZd, Miscellanea, 28, Poz. 16/162, 1. 1-2.

5 HAZd, Spisi austrijskog Namjesništva za Dalmaciju (1814-1818), 1815/3, br. 321, 366 i 570 (u dj. Stjepan Antoljak, Bune pučana i seljaka, Zagreb 1956, 105 (bilj. 68 i 69).

6 HAZd, Spisi austrijskog Namjesništva za Dalmaciju, 1818, br. 752 (u S. Antoljaka, nav. dj., 5 – bilj. 70.

7 S. Antoljak, nav. dj., 105.

8 HAZd, Spisi austrijskog Namjesništva za Dalmaciju, 1829, 105-11, br. 578 (u nav. djelu S. Antoljaka, 105 bilj. 71).

9 Pobliže o tome vidi S. Antoljak, nav. dj., 105-108.

10 HAZd, Spisi registrature Namjesništva za Dalmaciju (SRN), br. 274/p, 1848, 1/7.

Austriji unaprijed neće biti nasilja i otimačine od strane činovnika, procjenitelja prihoda, zemljišnih vlasnika i gradskih lihvara.

Nemiri seljaka i otkazivanja daća u nekim agrarnim sredinama bili su dovoljna opomena vlastima da pozovu na red, mir i čuvanje vlasništva. Naime, suše, nerodice i gladi prethodnih godina dovele su mnoge seljake u situaciju da nisu mogli udovoljiti uobičajenoj daći i tlaci. Zaprijetila je opasnost da ta pojava uzme šire razmjere. Stoga je pokrajinski guverner Ivan August Turszky bio prisiljen da potkraj ožujka uputi okružnicu koju su župnici čitali narodu s oltara. Turszky obavještava pučanstvo da svi zakoni i naredbe ostaju na snazi sve dotle dok se ne ukinu. U nastavku dalmatinski guverner kaže kako ima pokušaja da se mimoiđu zakoni i da se ne pokorava ustavnim vlastima. Na kraju poručuje da se najavljeni ustav ne bi smio shvatiti „poput jedne nezauzdane Sloboštine".[11] Uz svjetovne vlasti koje se nisu kompromitirale u narodu, seoski župnici, po preporuci biskupa, najviše su mogli utjecati na očuvanje mira i poštivanja postojećih zakona na selu.[12]

Iz ovoga se mogu izvesti dva zaključka. Prvo, na početku ustavnog života ne postavlja se na dnevni red agrarno pitanje i, drugo, osobe omrznute za starog režima i dalje su ostale privilegirane i pod zaštitom u novoj ustavnoj Austriji. Sve je to unosilo sumnju i mnoge pokolebalo u prvotnom nadanju da će nova ustavna vlast biti pravednija od prethodne. U Dalmaciju je sporo prodirao novi ustavni val, to više što su na glavnim upravnim mjestima i dalje ostali ljudi koji su postavljeni za Metternichova sustava. To lijepo uočava i ocrtava Antun Orose[13] ukazujući na slabosti starog režima i daje prijedloge za pravednije uređenje Dalmacije. Orose ukazuje na klasne razlike i izrabljivanje seljaka, bezočnost birokracije, korupciju i lihvu, na težak položaj seoskih župnika koji moraju da se bore s glađu. Seljak je osiromašio, kada podmiri obveze, ostane mu dvadeseti dio od ukupnog prihoda. Da bi udovoljili zemljišnom vlasniku i državi, u pogledu daća, mnogi su bili prisiljeni da se zadužuju ili da založe zemlju kod gradskih lihvara. Orose smatra da bi izrabljivače osiromašenih seljaka trebalo kazniti.[14] U prvoj fazi, tj. u proljeće i ljeto godine 1848. izbilo je nekoliko nemira

11 Vjekoslav Maštrović, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX stoljeću, Zagreb 1955, 70.

12 HAZd, Atti politici, spis br. 6, 27. III. 1848.

13 Antun Orose, vladin dugogodišnji činovnik pri središnjoj pokrajinskoj blagajni u Zadru.

14 Parole di un disinteressato e leale funzionario dello stalo circa la rigenerazione della Dalmazia sotto la costituzione opuseolo di Antonio Orose, Zara 1848, 45, 67, 68.

i nereda uperenih protiv omrznutih lokalnih načelnika općina i sindika okružnih poglavara, procjenitelja desetine, poreznika, imućnijih građana koji su se na bilo koji način zamjerili narodu. O tome lijepo svjedoči revolt paških težaka uperen protiv lokalne birokracije i imućnijih Pažana u povodu proslave ustavnih sloboda koji se očitovao prilikom organiziranja zakuske na paškom trgu.[15] Skupina težaka omela je gozbu, prevrnula stol, pobacala hranu i prolila piće, uzvikujući da je to plod njihova rada i znoja. Čuo se i pucanj pred općinskom zgradom s namjerom da se ubije tajnik općine. Intervencijom pandura i mjesne vojničke posade s noževima na puškama nemiri su smireni. Jedan vojnički starješina bio je ranjen u sljepoočnicu.[16] Među inicijatorima nereda uhapšeni su Frane Paro i Šime Dubelli. Novonastali nemiri i neredi u Pagu zabrinuli su ne samo mjesne građanske i vojne vlasti nego i okružne i pokrajinske vlasti u Zadru. Okružno poglavarstvo strahuje da bi na Pagu mogla „buknuti pučka buna".[17] Seljaci su govorili „nema ovdje šale, svi se boje naše srdžbe."[18] Lokalne vlasti su obavještavale pretpostavljene u Zadru da se mogu očekivati „novi neredi"[19] upereni protiv općinske blagajne i imućnijih mještana.

Također je došlo do nereda u paškoj solani, koje su smirili panduri. Stalno se prijetilo novim nemirima koji su trebali prerasti u „opći ustanak"[20] sa svrhom da se puste iz zatvora kolovođe pobune. S druge pak strane vlasti su optuživale težake da im je jedina svrha da se dokopaju općinske blagajne, da opljačkaju imućnije posjednike, činovnike i skladište soli.

Potkraj ožujka živjelo se u Pagu u velikom strahu. Stiglo je i pojačanje[21] kako bi se vratio red i mir i osigurao život nekim osobama koje su se zamjerile narodu za starog režima, a isto tako da se očuva privatno i državno vlasništvo od napada pobunjenika. Dvanaest uhapšenih paških težaka bilo je osuđeno na različite mjesečne kazne. Pojačani pandurski i vojnički odredi ostali su u Pagu do jeseni 1848. kako bi držali na oku pobunjene težake.

15 HAZd, Presidijalni spisi Namjesništva za Dalmaciju (dalje PSN), br. 7206/1414, 28. III. 1848, III-7202.

16 HAZd, PSN, br. 7202, 27. III. 1848, III-7202.

17 HAZd, PSN, br. 7253/1437, 6. IV. 1848, III-7202.

18 Isto.

19 Isto.

20 Isto.

21 HAZd, Atti politici, br. 148, 29. III. 1848, IX/6/4.

Nemiri na Pagu 1848. izraz su stare klasne mržnje između siromašnih težaka i privilegiranog tankog sloja koji je imao vlast i gospodarsku moć.

Slično se dogodilo i u donjem Poneretvlju i to u Metkoviću i Opuzenu. Naime, početkom svibnja došlo je do žestoke oporbe između skupine metkovskih težaka i popisivača nameta na košnju, ispašu i travarinu. Opuzenski težaci ustali su protiv mjesnih činovnika, tako da je tajnik preture morao napustiti mjesto.[22] Nasilno je svrgnut načelnik općine Vidović i prisjednik Sarić u Opuzenu, te sindik i njegov zamjenik u Metkoviću, a mjesto njih postavljene su druge osobe koje nisu bile omrznute u narodu. Izvršen je atentat na neke osobe u Opuzenu koje su se zamjerile narodu, među kojima su dvojica ranjena.[23] Stalne prijetnje da će doći do novih nemira i nereda prisilile su okružne vlasti u Splitu da pošalju u Opuzen Aleksandra Franula de Weisenturna kako bi zaveo red i mir i poveo postupak protiv uzročnika nereda. Lokalne vlasti u Opuzenu zatražile su vojničku pomoć, koja odmah nije mogla stići uslijed toga što „se u dalmatinskim vodama nalaze neprijateljski brodovi, pa se svakog časa može očekivati napad na mjesta koja nisu dovoljno zaštićena."[24] Ipak su upućena dva broda, jedan iz Kleka, a drugi iz Hvara, te pomoć u vojnicima i pandurima.[25] Oružana prijetnja svakako je utjecala na sređivanje prilika u dolini Neretve. Naime, izabrani su lokalni funkcionari u Opuzenu i Metkoviću, a u izboru su sudjelovali glavari okolnih sela i po dva najuglednija čovjeka iz mjesta. U tako smirenim prilikama izvršen je popis stoke i na temelju toga naplaćivala se travarina i desetina od usjeva.

Uzroke nemirima u donjem Poneretvlju, čini se, treba tražiti u nemogućnosti seljaka da plate dvostruki porez, zaostali iz 1846. i 1847. i onaj iz 1848. Drugo, vlasti su obećale da će izmijeniti neke općinske službe, a nisu to izvršile, pa je to dovelo do „teške pučke bune", koja je mogla zahvatiti i šire područje. U vezi s tim došla je do punog izražaja nesnošljivost prema općinskim i preturskim funkcionarima u Opuzenu i Metkoviću, što se najbolje očituje u njihovu nasilnom smjenjivanju. I treće, seljaci su shvatili da s novim ustavnim mjerama, ubuduće, neće imati obveze prema državi i zemljišnim vlasnicima, pa su se onako

22 HAZd, PSN, br. 6916/1776, 23. V. 1848, 11161-II-1848.

23 HAZd, PSN, br. 7073/1793 od 24. V 1848, 11161-III-1848.

24 HAZd, PSN, br. 583, 24. V. 1848, 11161-III-1848.

25 HAZd, PSN, br. 1963/2423, 7. VI. 1848, 11161-III-1848.

spontano digli i manifestirali svoju nesnošljivost i mržnju prema nepravednim društvenim odnosima i nosiocima starog režima.

I na otoku Korčuli, posebno u Blatu i Veloj Luci, seljaci su bili nezadovoljni nekim činovnicima, osobito procjeniteljima poreza. Naime, narod je godinama bio nezadovoljan popisivačem desetine Nikolom Batistićem koji je samovoljno, nepravedno i nerazumno postupao s poreznicima, ali se seljaci nisu na njega tužili od straha, jer je bio prijatelj blatskog sindika. Međutim, kada su seljaci saznali da se Batistić ponovno potvrđuje za popisivača desetine, „mnoštvo naroda pošlo je na trg (u Blatu, op. S. O.) prema sindikovu uredu, gdje su tražili da se Batistić odmah smijeni". Sindik Nikola Ostojić primio ih je s obećanjem da će se molba povoljno riješiti. U međuvremenu Ostojić je pokušao nagovoriti starije i uglednije osobe da odustanu od planirane namjere. Međutim, blatski i velolučki težaci nisu mirovali, nego su se obratili dubrovačkom okružnom poglavaru Karlu Roszneru s molbom, na kojoj su bila 263 potpisa, da se ovakav postupak ne može „uvažiti ni trpjeti", jer Ostojić hoće zadržati Batistića iz vlastite koristi, a „protiv općeg uvjerenja" naroda. Na temelju ustavnih sloboda molitelji traže da se za popisivača postavi Jakov Kalođera, pošten i u narodu dobro viđen i vješt, koji je posao popisivača desetine ranije obavljao u selima Smokvici, Čari, Blatu, Račišću i Pupnatu.[26]

Prema mišljenju sindika Nikole Ostojića, svibanjski nemir u Blatu je „sličio pobuni". Naime, Ostojić licemjerno primjećuje da je to prvi put, koliko je njemu poznato, da „se ovaj inače dobri narod Blata buni." On ih dalje optužuje da se bune protiv njega i mjesnog župnika kako bi došli do općinske blagajne i namirili uplaćeni novac za školske globe. Sličnog gledišta je i pretur Nikolić iz Korčule koji u cijelosti ne prihvaća zahtjeve težaka, jer bi to značilo, „poništiti istodobno sve zakone koje je Car potvrdio".[27] I pokrajinske vlasti u Zadru smatraju da je protest Blaćana neutemeljen, da je Batistić savjesno vršio dužnost, ali u interesu javnog mira smatraju da je poželjno da se iz Blata udalji.[28]

Uzroci nezadovoljstva seljaka u Blatu u uskoj su vezi s nepravednim i samovoljnim ponašanjem popisivača desetine koji se tako godinama mogao ponašati jer je bio pod zaštitom mjesnog sindika. Blato je tipična agrarna sredina u kojoj su seljaci živjeli isključivo od poljodjelstva, te za sušnih i nerodnih godina 1846.

26 Državni arhiv Dubrovnik (DAD), Okružno poglavarstvo, br. 4624, 1848, XII-II.

27 DAD, Okružno poglavarstvo, br. 4624, 1848, XII-II.

28 Isto. Vidi br. 5006, 28. VI 1848, XII-II.

i 1847. bili su itekako pogođeni. Njihov protest je bio u početku spontan i jednodušan, izraz otpora prema domaćim tlačiteljima.

Do žučnih prepiranja i negodovanja došlo je i u Konavlima. Naime, konavoski kmetovi shvaćali su ustavne slobode tako da zemlja pripada onima koji je obrađuju, a ne dubrovačkoj vlasteli i da će ih vlada u Zadru ili ona u Beču konačno osloboditi stoljetnih obveza. Mnogi kmetovi su nasilno otkazivali daću i tlaku, a procjenitelji desetine nisu smjeli dolaziti u Konavle, nego su se pregovori vršili u Cavtatu. U međuvremenu kroz Konavle je proširena vijest da će upasti Crnogorci, kao ono godine 1806., čije su se posljedice paljenja još vidjele, te se na taj način pokušalo oštricu naroda okrenuti na drugu stranu. To je bio taktički potez lokalnih vlasti u Cavtatu i Dubrovniku koje, uz pomoć župnika Grude Mata Vodopića i dubrovačkog vlastelina u Pridvorju Orsata Bundića, naoružaju Konavljane u svrhu čuvanja istočne granice Konavala od upada Crnogoraca. Zatražena je pomoć u pandurima i regularnoj vojsci, ali je sporo i u malom broju stizala, uslijed nedovoljna broja vojničkih posada u Dalmaciji.[29]

Ljetni mjeseci u Konavlima bili su vrlo „vrući". Vladala je opća netrpeljivost prema vlastima i veleposjednicima. Vlasti su slabo poštivane, a naredbe prije ismijane nego izvršene. Panduri i seoska ronda plašili su se osveta. Političke vlasti u Cavtatu i Dubrovniku bile su, čini se, u nemoći da održe red i pokornost. Bundićevi kmetovi u Pridvorju pokušali su ubiti svoga „gospara" Orsata u njegovu ljetnikovcu u tom mjestu kako bi se oslobodili daće i tlake. Zatim, svađe među nekim selima gornje i donje strane Konavala, uslijed otmice djevojke na Grudi,[30] te nemiri među selima u istočnoj strani Konavala zbog izvora Vodovađe, koji je služio za natapanje, pa prijetnje, izazivanja, opiranja javnim procjenama postale su svakodnevna pojava.

O svemu tome bile su upoznate općinske i preturske vlasti u Cavtatu, okružne u Dubrovniku i pokrajinske u Zadru. Namjesništvo je interveniralo na Glavnu vojnu komandu u Zadru da se, uslijed novonastalih neprilika, pošalje vojnička pomoć i panduri. Pokušali su također da se na miran način riješi spor oko izvora Vodovađe, naime, da se sazove zbor staraca i seoskih glavara na kome će se utvrditi uzroci nemira i neraspoloženja, a nakon toga da se poduzmu

29 HAZd, SRN, br. 2920/840, 24. III. 1848; br. 7104/1390, 28. III. 1848; br. 7549, 28. III. 1848, XIV/1.

30 HAZd, SRN, br. 5217/1557, 1848, XIV/1. Usp. M. Vodopić, Marija Konavoka, Dubrovnik 1971, 5-14.

odgovarajuće mjere. Po hitnom postupku, piše Vlaho Ghetaldi u ime gubernija, pretura u Cavtatu, treba razmotriti prijave vlasnika zemlje, koji su uglavnom bili iz Dubrovnika, kako bi im se sačuvao posjed i osigurala daća. Nalaže se postojećoj teritorijalnoj i vojnoj posadi da pronađu uzroke događajima koji su izbili u Pridvorju i Grudi.[31]

Tako je bilo. Formirana je jedna komisija koja je pomirila zavađena sela[32] i utvrdila da otmica djevojke nije jedini uzrok nesnošljivosti između nekih sela gornje i donje strane Konavala, već da se radi o tome da se Gruda u donjim Konavlima postupno sve više uzdizala i postajala glavno mjesto Konavala, sjedište serdara i sanitarnog čuvara. Teritorijalni pukovnik A. Šupuk izvještava Namjesništvo u Zadru da su u Konavlima potrebni energični koraci, osobito prema selima Ljuta, Mrcine i Dunave, kako se neredi ne bi proširili i na ostala sela i da ne hvataju dubljeg korijena.[33]

U uspostavljanju mira među zavađenim selima zaslužni su župnik Grude Mato Vodopić, vlastelin iz Pridvorja Orsat Bundić, sindik Grude Ivan Bronzan i glavar sela Zastolja Pero Ucović. Serdarija iz Grude je premještena u Zastolje da bude bliža tim selima. U međuvremenu stiglo je u Konavle sto pedeset vojnika i trideset pandura „da nas u miru zadrže, da se ne bi uzbunili; ili da pravie da reknem da nas nateraju, da careve danke izdamo".[34]

Uzroci previranja u Konavlima dosta su složeni. Naime, radi se o preteškom bremenu koje je palo na pleća kmetova, a očitovalo se u daći i tlaci prema dubrovačkim zemljišnim vlasnicima, koja se od godine 1836. mogla isplaćivati u novcu do kojega je za zemlju vezani konavoski kmet teško dolazio. Višak njegova rada odlazio je u domove dubrovačke vlastele, a od početka četrdesetih godina i u državnu blagajnu u vidu paušalne desetine. Nezadovoljstva seljaka lijepo se vide od 1844. do 1847., kada se odmetnula jedna skupina nezadovoljnika, pojačana nerodicom i glađu 1846. i 1847., da bi 1848. izbila u još jačem obliku. Nemiri 1848. očituju se u dva vida: prvo, nasilno otkazivanje daće i tlake državi i zemljišnim vlasnicima i drugo, međusobne zadjevice i svađe, kojima korijeni sežu i ranije, a koje su se znale plaćati i krvlju. Prve su zastrašivali, najprije upadom Crnogoraca, pa pojačanjem vojničke i pandurske posade, a druge,

31 HAZd, SRN, br. 14115/2724, 7. VII. 1848, XIV/1.

32 HAZd, SRN, br. 1358/2614, 1848, XIV/1.

33 HAZd, SRN, br. 14446/2794, 7. VII. 1848, XV/1.

34 Srbske novine, br. 79, 31. VIII. 1848.

zavađene međusobno, smirivali su razgovorima i dogovorima. Tako se raznim intervencijama uspjelo prigušiti nezadovoljstvo u Konavlima u proljeće i ljeto 1848. do kojega će ponovno doći zimi iste godine.

I u susjednoj Boki kotorskoj došlo je do nemira koji se kreću u dva smjera. Prvo, Grbljani su već 13. ožujka prestali plaćati desetinu i donijeli odluku da im mjesto austrijskog suda sudi narodni sud, kako u građanskim tako i u kaznenim parnicama i to na temelju običajnog prava.[35] Drugo, do nemira je dolazilo uslijed upada Crnogoraca, ponajviše iz Katunske nahije, u Škaljare, Dobrotu i Bogdašiće, pa je u međusobnim okršajima bilo mrtvih s obje strane, popaljenih i opljačkanih kuća i odnesenog blaga. Austrijske vlasti su se žalile, a ponekad i oštro reagirale na crnogorske upade. To je isto činio i ruski konzul u Dubrovniku Jeremije Gagić. Crnogorski vladika Petar II. Petrović Njegoš nije uvijek imao autoritet i moć da spriječi upade Crnogoraca u Boku, pa je bio ponekad prisiljen kažnjavati ih smrću.[36] Crnogorci se žale na četiri stvari: prvo, na zabranu sudjelovanja na bokeljskim pazarima; drugo, da ne mogu izgoniti stoku na ispašu u bokeljska brda; treće, da financijski nadglednici „pipaju naše žene, pod izgovorom da traže krijumčarenu robu" i četvrto, zahtijevaju da austrijske vlasti ne grade tvrđavu na Mircu. Okružni poglavar u Kotoru Eduard Grietz nije htio udovoljiti željama Crnogoraca, nego je tražio od crnogorske vlade da se, najprije, vrati oteto i nadoknadi šteta. Njegoš se vješto ispričava da nije mogao vjerovati da će „Crnogorci zapasti u tako žalosna zločinstva, i da će moje naredbe i sav moj upliv biti slab." Grietz je pokušao naoružati Bokelje kako bi se osjetili „zaštićeni", a od Namjesništva u Zadru tražio je „potrebnu silu" da se na taj način pojačaju „obrambene mjere."[37]

Svakako, najteži teret koji je osjećao siromašni bokeljski seljak, osobito onaj u Grblju, jest novonametnuti porez desetine u obliku paušala, koji se uslijed siromaštva, neradnih i gladnih godina, pogotovo od 1846. neredovito plaća. S obzirom da „Podstrekavanja" dolaze sa susjedne dubrovačke strane, Bokelji, kao i Konavljani, samovoljno otkazuju plaćanje poreza državi.[38] Nije u pravu okružni

35 Slavko Mijušković, Grbljanska buna 1848 i Njegoš, u: Stvaranje, br. 9-10, 1973, 1261.

36 HAZd, PSN, br. 778 i 779/b, 10. IV. 1848, Poz. X/3/l; br. 978, 28. IV. 1848, Poz. X/3/l. Vidi SRN, br. 2998/868, 26. III. 1848, XIV/I; br. 1084, 7. V. 1848, Poz. VII/1/4.

37 HAZd, PSN, br. 778/p, 10. IV. 1848, X/3/1.

38 HAZd, PSN, br. 776/p, 8. IV. 1848, Poz. X/3/l. Vidi Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske, br. 115, 19. X. 1848.

poglavar Eduard Grietz kada kaže da nije bilo upada Crnogoraca, da bi u Boki bilo sve mirno „kao da se oko nas ništa ne događa."[39]

Jaki nemiri izbili su u ljeto 1848. Grbljanski seljaci iz četrnaest sela potjerali su austrijske činovnike i izjavili da će sami organizirati vlast i da austrijsku ne priznaju.[40] Drugo, otkazali su plaćanje poreza, i treće, organizirali narodne sudove na kojima su rješavali međusobne sporove, primjerice, za psovke, udarce, ubojstva, krađe, dugove, uvrede, nasilja, zadobivene rane, „nevjernost postelje", i tome slično. Grbljani deklarativno izjavljuju da su lojalni, ali da nisu dužni caru plaćati porez, jer su ministri i činovnici „iđeli i njegovo i naše" kaže jedan suvremenik. U takvim teškim prilikama narodu su potrebni veliki ljudi, a Boka ih nema, piše Vuk Popović, pravoslavni svećenik iz Kotora, Vuku St. Karadžiću, te se plaši da ne dođe do prijekog vojnog suda, i čini mu se da austrijska vlast „nahodi mučati i trpjeti ih do zgode."[41]

Najjača previranja u Boki izbila su u grbljanskim selima. Naime, Grbljani su se suprotstavili okružnom poglavaru da plate zaostali porez. Nesnošljivost prema njemu i nekolicini činovnika u Kotoru proširila se prema austrijskoj vlasti uopće, što se je najbolje očitovalo prilikom izbora zastupnika za Ustavotvornu skupštinu u Beču, koji su organizirani u Kotoru 26. srpnja. Nekoliko stotina Grbljana sišlo je u Kotor koji su „nasiljem onemogućili izbor poslanika."[42] Tako Boka nije imala svoga zastupnika u bečkom parlamentu, već ju je zastupao dubrovački zastupnik Ivo Radmili. U međuvremenu održano je nekoliko sastanaka bokeljskih predstavnika u Tivtu, Bijeloj i na otoku Gospe od Skrpjela pred Perastom na kojima se raspravljalo o bokeljskim prilikama, međusobnim svađama, pogotovo između Rišljana i Hercegnovljana, postupcima okružnog poglavara i tome slično. Grbljani su se zauzeli da dignu i ostalu Boku, ali nisu uspjeli.

Pošto se Grbljane nije moglo privoljeti pokornosti, jedino je preostalo da dođe do oružanog obračuna. Tako je i bilo. Potkraj rujna krenulo je prema Grblju preko tisuću vojnika i pripadnika Teritorijalne straže, kojima se suprotstavilo preko dvije tisuće Grbljana. Austrijskoj dobro naoružanoj pješadiji pridružilo

39 HAZd, PSN, br. 778/p, 10. IV. 1848, X/l.

40 Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske, br. 82, 3. VIII. 1848. Vidi Sveobšte jugoslavenske serbske novine, br. 63, 15. VII. 1848.

41 Vukova prepiska, knj. VII, Beograd 1913, 20.

42 S. Mijušković, nav. dj.,1264. Pobliže o tome vidi na stranicama 1262-1264.

se nekoliko ratnih brodova koji su topovima tukli po grbaljskim brdima i selima.[43] Ustanicima je pritekla u pomoć prilična skupina Crnogoraca.[44] Bilo je mrtvih i ranjenih na objema stranama. Ovakav neuspjeli obračun austrijske vojske s ustanicima vodio je pomirbi do koje je došlo sredinom listopada u Kotoru. Naime, Grbljani su pristali da će ubuduće priznavati austrijsku vlast i zakone,[45] a austrijske vlasti su se obvezale da će smanjiti porez i dati amnestiju za kaznena djela. Tri najomraženije osobe u Boki Eduard Grietz, okružni poglavar, Antun Mazoleni, šef porezne uprave, i Ivan J. Jeremia, činovnik u preturi, morali su napustiti Boku, jer su se kompromitirali u narodu. Postupno su se povlačile i vojne jedinice i to u Ugarsku, ali su, ipak, ostale tri kompanije da čuvaju red i mir, kojega ni sljedećih godina nije bilo. Uzroke previranjima u Boki kotorskoj, posebno u Grblju, treba tražiti u novonametnutoj paušalnoj desetini, nerodici i gladi zbog koje je narod osiromašio i od godine 1846. nije mogao udovoljavati poreznim obvezama. S tim u vezi je i nasilno i bezobzirno postupanje birokracije iz Kotora, posebno okružnog poglavara Eduarda Grietza, koji ih je pokušao zavaditi s Crnogorcima s jedne i bokeljskim katolicima s druge strane, po planu Metternichovu. Buna se ograničila na područje Grblja, gdje je život bio oskudniji, pritisak bezobzirniji, što je dovelo do suprotnosti i nesnošljivosti koje su prerasle u bunu. Oružani obračun nije doveo do pobjede austrijskog oružja, pa je neminovno bilo privesti kraju prolijevanje krvi, sklopiti mir, oprostiti počinjena djela i smanjiti porez seljacima.

Do uskraćivanja poreza i uopće nezadovoljstva dolazi i u drugim krajevima Dalmacije: Paštrovićima,[46] Dubrovačkom primorju,[47] Mljetu, Pelješcu, okolici Šibenika, na otoku Rabu itd. Dubrovačka vlastela tuže se na pelješke kmetove da otkazuju daću i tlaku, nazivaju ih „varalicama", jer im ne daju ono „što ih po zakonu pripada". Do otpora najviše je dolazilo u općini Janjini. Seljaci su koristili udaljenost od pretura u Stonu i Orebiću, a dubrovački zemljovlasnici nisu se mogli zaštititi od kmetskih pronevjera, malverzacija i samovolje.[48] Rabljani pak bili su nezadovoljni nepravilnom razdiobom pašnjaka i spremni da s „oružjem

43 Kriegsarchiv Wien, M/A-XIII-10/26 d, br. 95, 6. X. 1848; br. 24081/IX, 9. XII. 1848.

44 Serbske Novine, br. 102, 19. XI. 1848; Dodatak k Srbskim Novinama, br. 102, 19. XI. 1848.

45 Srbske Novine, br. 44, 17. V. 1849.

46 HAZd, PSN, br. 322/r, 3. VII. 1848. Vidi br. 383/r, 22. VII. 1848.

47 HAZd, SRN, br. 7349/1443, 30. III. 1848, XIV/1.

48 HAZd, SRN, br. 9615/1861, 26. IV. 1848, XIV.

u ruci brane svoja prava".[49] Težaci šibenskog predgrađa pokazali su nesnošljivost i prijetili omrznutim birokratima, a drugi u okolici shvatili su ustavne slobode kao prestanak obveza prema zemljišnim vlasnicima i državi.[50]

Druga faza previranja na selu započinje donošenjem zakona o ukidanju kmetstva u rujnu 1848. Međutim, službeno je objašnjeno da se odredbe toga zakona ne mogu primijeniti na agrarne odnose u Dalmaciji, već da se mogu raskinuti slobodnom voljom stranaka. Nasuprot tome bilo je tumačenja da se agrarni odnosi u Dalmaciji temelje na podložništvu. Mnogi seljaci traže da se ukine daća i tlaka. Međutim, u ime dalmatinskog gubernija službeno se kaže da je ustav loše shvaćen i da je stanovništvu objašnjeno da nema promjena u odnosima privatnog prava, pa prema tome ostaju na snazi postojeći odnosi utvrđeni između seljaka i vlasnika zemlje.[51]

Nakon rujanskog patenta bilo je negodovanja među seljacima,[52] osobito na otoku Olibu. Naime, na polovici otoka, koji je bio u posjedu grofa Jurja Dede Mitrovića, izbio je nemir, tako da je procjenitelj i sakupljač daće Mate Ivanović ubijen od strane seljaka, a Dedina obitelj je morala pobjeći u Zadar.[53] Koloni su se pozivali na povelju od 7. rujna 1848. kojom se ukida podložništvo, prijetili su oružjem i odbijali daće. Da ne bi postupak seljaka na Olibu utjecao na ostale seljake u Dalmaciji i da bi se spriječili neredi, uskraćivanje desetine i drugih daća i uopće štete koje bi država mogla imati, gubernij je uputio na Olib zadarskog okružnog poglavara koji bi „svojom poznatom razboritošću umirio otočane, uspostavio mir i sredio odnose između njih i vlasnika grofa Dede, protumačivši im pravu svrhu i smisao carske Povelje." Tako je i bilo. Okružni poglavar s pukovnikom i članovima Narodne straže otputovali su ratnim jedrenjakom „Vestale" na otok. Oni su poduzeli sve da smire seljake, a dalmatinski guverner barun Ivan August Turszky dao je odmah tiskati Proglas i razaslati po Dalmaciji u kojemu se pobliže objašnjava Povelja od 7. rujna 1848.[54] Proglas je donesen na

49 HAZd, Atti politici, br. r. II 56667/1595, 4. IV. 1848. i PSN, br. 1536/p, 18. VI. 1848, VI/1/12.

50 S. Obad, Ekonomski, socijalni i politički razvoj Šibenika od 1814. do 1859. godine, Zbornik Šibenik, Šibenik 1976, 352, 355.

51 HAZd, SRN, br. 15718/3027, 1848, XV/1.

52 Na otoku Ugljanu bilo je nezadovoljstva i negodovanja seljaka.

53 HAZd, PSN, br. 24081/IX, 9. XII. 1848.

54 Isto. Vidi Zora dalmatinska, br. 51, 19. XII. 1848.

talijanskom i hrvatskom jeziku. Zbog zanimljivosti jezika i stila donosimo tekst na hrvatskom jeziku.

Proglašenje[55]

Po nikoliko prikazivanjah dosoje u poznanje doli podpisan Vladaoc, da pokle bi proglasena kraljeva Pecatnica 7 rujna t. g. koja tice dignutje veza od podloxstva, niki kmeti oli tezaci vladanja od Dalmacie, navlastito od primorja, cinise oslobodjeni davati gospodarim dodtke (?!) i davanja obicajna, a niki pak uzderxe ovo nedanje s'pritnjam, i savise s'vikom, smutnjom, i s'oruxjem.

Doli podpisani Vladaoc odredjujuchi proglasenje rečene Pecatnice za dignuti svaku sumnju vise nje tumacenja i razuma, naprisno prikazao stvar stariesinnam i pozvao je staresinske naredbe u kripost, od koji, svak moxe posnrati (!?), da ono stoje u recenoj Pecatnici bilo odredjeno ne tice pravih oli razloge koji se nalaze u vladagnu od Dalmacie medju gospodarim, i njihovim kmetim, oli texacim, buduchi da medju njima nenalazise nikakva veza od podloxstva.

Medju to, svitujuse i nagovaraju kmeti oli texaci od ovog vladanja, uzderxati bitje zakonito pravih, i razlogah, koji se nahode medju njima i gospodarim od zemljah, ni smuchivati po nijedan nagin red opcheni, za neugaziti u pristetne i trosne pravde s'gospodarim, i suvise u prigodi smutnje staviti se na pogibil (!) stegnutja od suda, i zakonitih pedipsah.

Zadar, 23. studenog 1848.
IVAN AUGUS BARON PL. TURSZKY

Građanski i vojnički guverner Dalmacije.

Iz Proglasa se mogu izvesti tri zaključka. Prvo, tumačenje rujanske Povelje najviše je uznemirilo kolone i kmetove u Primorju koji otkazuju ugovorenu i uobičajenu daću, glasno prijete, pa čak i oružjem. Drugo, Turszky podvlači da je objavio Povelju i objasnio narodu da se ona ne odnosi na Dalmaciju, budući da u dalmatinskom agraru ne postoji podložnička veza. Treće, savjetuje im da se ne bune i da ne raskidaju postojeće odnose, jer se time izlažu nepotrebnim izdacima.

55 HAZd, PSN, br. 24081/IX, 23. XI. 1848.

Proglas je tiskan u tisuću primjeraka i razaslan okružnim poglavarstvima, biskupskim ordinarijatima, pravoslavnom ordinarijatu i vikarijatu, ministarstvu unutrašnjih poslova i Predsjedništvu vlade u Beču. Proglas je čitan na javnim mjestima i u crkvama s oltara. Svrha je bila postići mir na selu. U tom smislu, ali nešto ranije, Turszky je uputio još jednu poruku dalmatinskim seljacima u kojoj se između ostalog kaže: „Budite dakle mirni brez predanja moji virni pribivaoci od selah, i ako se nabodu ljudi, koji traxu metnuti u sumnju rie vašega Cesara činiti ji kakone izdaice prama meni i protiva vašemu vlastitom dobroxitju i dilujte podobno po prigodi."[56]

Međutim, mira nije bilo. Na drugom kraju Dalmacije u Konavlima protive se kmetovi u selu Močićima da plate zaostale dugove dubrovačkim zemljovlasnicima i paušalnu desetinu državi, čini se, po primjeru odlaganja plaćanja zaostalih poreza koji je postignut s Grbljanima u susjednoj Boki kotorskoj. Otpor je bio toliki da lokalne vlasti u Cavtatu i Dubrovniku mole najviše građanske i vojne vlasti u Zadru da komanda brigade u Dubrovniku stavi na raspolaganje političkoj vlasti u tom kraju izvjestan broj vojnika „ne isključujući u slučaju potrebe i koji komad poljske artiljerije, što bi se moglo pokazati nužnim da se skrši svaki otpor."[57] Glavna vojna komanda u Zadru naredila je komandi brigade u Dubrovniku da dade potreban broj vojnika s laganim topom ili pak vojno pojačanje iz Kotora. Starješine upućene vojne jedinice surađivat će s okružnim povjerenikom Pavom Rešetarom, porijeklom iz Konavala, koji je imao zadatak da smiri seljake u tom kraju. Tu je bila na raspolaganju i Teritorijalna straža na čelu sa serdarom Nakićem.[58] Posredovanjem građanskih vlasti i vojničkim zastrašivanjem Konavljani su se primirili i obećali isplatiti zaostale dugove.

Da bi se spriječili slični otpori, u siječnju 1849. izdana je još jedna „Okolišnica" u kojoj se između ostalog kaže da je: „Opravnik Pravde naredio svim sudovima od Apela i Pozova i njima podložnim da u slučaju sile ili štete koje se jave u uskraćivanju dohotka gospodaru zemlje trebaju biti izvršena oštra i brza izviđanja i po potrebi i komisija Kriminalnog suda na mjestu odštete."[59] Pošto su kmetovi i koloni nasilnim putem otkazivali poslušnost, time se htjelo

56 HAZd, Miscellanea, 157, Poz. 24, 15. X. 1848.

57 HAZd, SRN, br. 26227/1995, 18. XII. 1848, 1/8.

58 HAZd, SRN, br. 26499/2022, 29. XII. 1848, 1/8.

59 Arhiv Splitsko-makarske nadbiskupije, br. 133, 24. I. 1849. Vidi HAZd, Štampe, sv. 26, br. 2541/2 t; List zakonah i dilapisah vlade za Krunovinu Dalmaciu,1849, 76-78.

još jedanput upozoriti da će biti zakonski kažnjeni svi oni „koji kreehu u tugjah imanjah i posidovanjah."[60] I ovim se je htjelo reći da će političke, vojne i sudske vlasti prisiljavati kmetove i kolone na dužnosti i obveze prema zemljišnim vlasnicima i državi.

Tijekom godine 1849. nemiri na selu jenjavaju osobito nakon objavljivanja patenta od 4. ožujka iste godine. U njemu se, pored ostalog, izričito kaže da: „do presude ob oporavljivosti u Dalmaciji zakona od 7. rujna 1848. mora tu te i u Dubrovniku ostat u krieposti sadanje stanje posjedničkih i vlastničkih odnošaja."[61]

Međutim, mira nije bilo jer su postojeći odnosi u agraru i dalje ostali, samo što su obveze u plaćanju zaostale desetine, primjerice, u Boki smanjene. Seljaci će se i dalje opirati daći i težiti za komadom vlastite zemlje do koje će dolaziti putem otkupa, a ponešto i silom, te će druga polovina stoljeća na dalmatinskom selu proći u znaku borbe za zemlju.

Naša prva ustavna borba u Dalmaciji prošla je u znaku sukoba između kape i klobuka. Naime, u četrdesetosmaškom previranju dominiraju dvije tendencije. Zemljišni vlasnici, koji žive od viška rada na selu, žele konzervirati postojeće odnose u agraru, a koloni i kmetovi pribjegavaju nasilnom otkazivanju i raskidanju preživjelih odnosa, kako bi dobili vlastiti komadić zemlje i postali ekonomski slobodni.

Otpori se javljaju, uglavnom, u primorju i na otocima, na dugoj liniji od Boke kotorske do Raba, gdje je bio život oskudniji, a pritisak jači i to u različitim oblicima od prijetnji zemljišnim vlasnicima i omrznutim činovnicima do samovoljnog otkazivanja daće, plaćanja poreza, pokušajima ubojstva, ubojstvima i protjerivanjima oholih ugnjetača i izrabljivača. Sve se to javljalo spontano, pojedinačno, međusobno nepovezano i bez zajedničkog vodstva. Najjače previranje izbilo je u bokokotorskom Grblju koje je dobilo karakter bune s revolucionarnim oblicima vlasti. Naime, buna u Grblju najviši je domet otpora u Dalmaciji godine 1848./49. kojom je bio ugrožen austrijski suverenitet u tom kraju.

Nemiri i otpori na dalmatinskom selu kreću se kroz dvije razvojne faze. U prvoj fazi, tj. u proljeće i ljeto 1848. oni su brojniji i jači, a u drugoj fazi postupno se smanjuju, kada se saznalo da se zakon o ukidanju kmetstva ne može

60 Isto.

61 V. Pappafava, nav. dj., 46.

primijeniti u Dalmaciji zbog specifičnosti agrarnih odnosa koje treba posebno proučiti. Vlasti pozivaju na red i mir i prijete zakonskim sredstvima i oružanom silom na izvršavanje obveza prema zemljišnim vlasnicima i državi. Tako je Dalmacija, među hrvatskim zemljama, ostala jedina u kojoj nisu riješeni agrarni odnosi godine 1848./49. Po svemu sudeći, ipak se radilo o podijeljenom vlasništvu na koje su se mogle primijeniti odredbe rujanskog zakona, međutim birokracija je samovoljno odgodila rješenje toga pitanja, jer je ocijenila da seljački otpori nisu toliko jaki da je prisiljena ukinuti kmetstvo i kolonatstvo. Stoga ostaje seljacima u drugoj polovini stoljeća da ga sami rješavaju otkupom, a ponegdje i silom.

THE PEASANT QUESTION IN DALMATIA DURING THE 1848-1849 REVOLUTIONARY PERIOD

SUMMARY

The movement in Dalmatian villages during the 1848-1849 revolutionary period is closely linked to the trends of social development before 1848. The unscrupulous behaviour of officials and tax collectors, particularly during the years of insufficient harvest and famine, as well as the introduction of taxation in southern Dalmatia, caused arbitrary revoking of tithe payments to the state and stipulated payments to the landowners, the peasants availing themselves of the constitutional rights proclaimed in 1848. Cases of resistance occurred in various places in Dalmatia, e.g. on Pag Island, in the Neretva River valley, on the Island of Korčula, in the Konavle Valley, at Grbalj in the Bay of Kotor, and on the Island of Olib. During the first stage, i.e. in the spring and summer of 1848 the disturbances were more numerous and violent, while during the second stage, when the Serfdom Abolition Act had been published in September 1848, the disturbances declined, particularly in 1849. The peasants were repeatedly called to preserve peace and order, and to comply with their tax duties. Since they remained stubborn, they were threatened with an armed intervention, which then took place on the Island of Pag, in the Neretva River valley, in the Konavle Valley, particularly at Grbalj where the resistance became a revolt followed by revolutionary characteristics of self-government. The civil and military authorities succeeded in suppressing the rebellion; they yielded to a certain degree, but the existing basic conditions were not changed. It was only decreed that the September Act cannot be applied to agrarian relations in Dalmatia. Owing to arbitrariness of the Austrian bureaucracy, however, the peasant question in Dalmatia remained unsolved, and it was left to the colons and serfs to solve it in the future either in a peaceful or in a violent way. Thus, Dalmatia was the only Croatian region where the agrarian conditions remained unresolved in the course of the 1848-1849 revolutionary period.

RAZVOJ ŠKOLSTVA U DALMACIJI U PREPORODNO DOBA

Do preporodnog pokreta razvoj dalmatinskog školstva tekao je dosta sporo, osobito za Metternichova i Bachova apsolutizma s malim pomakom za ilirskog pokreta i 1848. godine. Nastavni jezik u osnovnim školama i gimnazijama je talijanski, a u seoskim školama hrvatski. Prvi učitelji u gradskim i seoskim osnovnim školama su pretežno svećenici, a u gimnazijama, zbog nedostatka profesorskog kadra, ima i stranaca talijanskoga i njemačkog porijekla. Sve su škole pod nadzorom crkvenih vlasti. Dalmatinski studenti uglavnom se školuju na sveučilištima zapadne polovice Habsburške Monarhije, jer u Dalmaciji nema sveučilišta nego kratkotrajni pravni studij koji je za neoapsolutizma trebao prerasti u Pravnu akademiju u Zadru, ali do toga nije došlo zbog nebrige viših austrijskih vlasti.

Padom neoapsolutizma i uvođenjem ustavnog života dolazi do preporodnog pokreta, koji je imao odraza i u razvoju školstva, osobito šezdesetih i sedamdesetih godina. U preporodno doba zamjetan je proces demokratizacije koji se očituje u otvaranju novih škola, njihovu ponarođenju, osobito nakon pobjede narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor, povećanju broja školskih obveznika, ukidanju dvojezičnih talijansko-hrvatskih škola i postupnom uvođenju hrvatskoga kao nastavnog jezika. U to doba dolazi do posvjetovljenja škola, novoga zakonodavstva i organizacije školstva, što se očituje u prijelazu na šestogodišnje osnovno obrazovanje i suvremenije programe. Pored tri gimnazije u Zadru, Splitu, Dubrovniku, otvorena je i prva učiteljska škola u Zadru koja će ubuduće itekako utjecati u posvjetovljenju učiteljskoga kadra u Dalmaciji. Dalmatinski maturanti i dalje studiraju na austrijskim sveučilištima, a s otvaranjem Sveučilišta u Zagrebu, uz sve zapreke, neki završavaju studij u tome gradu. Mladi nacionalno probuđeni učitelji i profesori svakako će doprinijeti suvremenoj naobrazbi učenika, političkoj i nacionalnoj integraciji, što se lijepo može pratiti nakon pobjede narodnjaka nad autonomašima na izborima za Dalmatinski sabor 1870. godine.

Prije nego prijeđemo na razvoj školstva za hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji, najprije ćemo se osvrnuti na njegovo stanje u pretpreporodno doba. Pođimo od osnovnoga školstva.[1] Za francuske i austrijske uprave organizirano se radi na postupnom otvaranju osnovnih škola, više u gradovima i gradićima nego selima. One se otvaraju ponajviše u općinskim i preturskim središtima, a u petom desetljeću nešto više u sjedištima župa i parohija. Prema Pravilniku[2] iz godine 1823. one su organizirane kao niže i više u kojima se učilo čitati, pisati i računati, te stjecala osnovna znanja iz vjeronauka i poljodjelstva. Niže osnovne škole su osnivane po selima, a više uglavnom po gradovima. Razlika između seoskih i gradskih škola očitovala se u dužini trajanja i u nastavnim sadržajima. Škole na selu manje su se otvarale zbog neodgovarajućeg prostora, nedostatka opreme, školovanih učitelja i neriješena pitanja njihova financiranja. U seoskim školama učitelji su bili, uglavnom, župnici, a u gradskim školama svećenici i svjetovni učitelji sa skromnom učiteljskom naobrazbom stečenom na učiteljskim tečajevima, jer u Dalmaciji još nije bilo učiteljskih škola. Za ilirskoga gibanja, u četvrtom i petom desetljeću, bilo je poticaja od strane nekih rodoljuba, napose Špire Popovića i Ante Kuzmanića, da se otvaraju nove škole na hrvatskom nastavnom jeziku i na taj način širi prosvjeta u gradu i selu.

Ustavne slobode godine 1848./49. potakle su općine na otvaranje većega broja škola, osobito na selima. Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu u rujnu 1849. donijelo je odluku da nastavni jezik u osnovnim školama bude „ilirsko dalmatinski" ili talijanski. Budući da su oba jezika prijeko potrebna u procesu učenja, dalmatinski gubernij prepušta mjesnim vlastima da odluče koji će biti nastavni jezik. Biskupskim ordinarijatima, koji su imali nadzor nad školama, preporučeno je da utječu na učitelje, koji ne znaju hrvatski da ga savladaju.[3]

1 A. Ströll, Pučko školstvo u Dalmaciji od godine 1814. do 1910, Zadar 1900; P. Karlić, Škole u Dalmaciji za francuskog vladanja, Narodni list, Jubilarni broj, 1912; I. Dizdar, Kratak pregled pučke nastave u Dalmaciji kroz minulih pet decenija, Narodni list, Jubilarni broj, 1912; S. Urlić, Crtice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do g. 1910, I. dio do godine 1814, Zadar 1919; M. Ležaić, Prošlost i sadašnjost osnovne nastave u Dalmaciji, Split 1922; D. Berić, Školstvo Šibenika i njegove okolice u prošlosti (1914-1921), Školski vjesnik, br. 1-2, Split 1964; M. Zaninović, O školstvu u Zadru i njegovu kraju, Zadar 1979; isti, Iz prošlosti školstva Dalmacije, Zagreb 1987; isti, Školstvo Šibenika i okolice, Zagreb 1984; P. Bezina, Pučko školstvo i franjevci provincije Presvetog Otkupitelja (1735-1941), Split 1987; S. Obad, Počeci osnovnog školstva, Zbornik Dalmatinsko selo u prošlosti, Logos, Split 1990.

2 Regolamento ed istruzioni pel l`attivazione delle scoule elementari nella Dalmazia 1823. Zara.

3 V. Maštrović, Jezično pitanje u doba narodnog preporoda u Dalmaciji, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Matica hrvatska, Zagreb 1969, 235-236.

Prema odluci biskupske konferencije u Beču (1849.), na kojoj su bili i dalmatinski biskupi, svjetovne i crkvene vlasti su trebale preuzeti brigu oko organiziranja školstva. Svjetovne vlasti trebale su se brinuti oko otvaranja i izdržavanja škola i plaćanja učitelja, a crkvene vlasti bi imale nadzor nad školama i nastavom u njima. Tako su dalmatinske biskupije preko ordinarijata preuzele upravu i nadzor u osnovnim školama, osobito poslije sklopljenoga Konkordata. Stari problemi oko organiziranja nastave ostali su i dalje prisutni. Seoske škole otvaraju se u privatnim ili župnim kućama bez sigurne financijske potpore, te su se poslije kratka otvaranja zatvarale. Djeca su slabo pohađala škole, zbog udaljenosti od župnog središta i nerazumijevanja roditelja. S druge pak strane, mnogi siromašni roditelji nisu bili u mogućnosti nabaviti odjeću i obuću i knjige djeci. Neke škole su se otvarale pomoću zaklada, napose u pravoslavnom dijelu stanovništva.

Pored nižih i viših osnovnih škola postojale su i nedjeljne produžene škole, pri postojećim školama, za djecu od trinaeste do petnaeste godine. To su takozvane ponavljaonice. Mnogi roditelji su radije slali djecu u nedjeljnu nego u redovitu školu.[4]

Struktura osnovnih škola izgledala je ovako. U gradovima su bile glavne dvogodišnje pa trogodišnje škole, kako bi učenici bili spremniji da se upišu u reformiranu gimnaziju. Direktore i učitelje je postavljalo Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu. Pri glavnim osnovnim školama u Zadru i Splitu održavali su se učiteljski tečajevi od tri do šest mjeseci, a poslije 1848. godinu dana u kojima su se savladavale pedagoško-didaktičke vještine. U nižim osnovnim školama upravitelji su bili svećenici koje su postavljali biskupi, dok nadzornike imenuje car na prijedlog biskupa.[5]

Prema naredbama Ministarstva za nastavu i bogoštovlje od 23. ožujka 1855. i 28. srpnja 1858. nastavni jezik u osnovnim školama je trebao biti materinski jezik učenika. Međutim, te naredbe u Dalmaciji nisu provedene.

4 I. Perić, Borba za ponarođivanje dalmatinskog školstva 1860-1918, Hrvatski školski muzej, Zagreb 1974, 31.

5 M. Zaninović, Nadzor škola u Dalmaciji do propasti Austro-Ugarske 1918, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 4, Zagreb 1968, 34-35, 39, 41.

Pregled osnovnih škola po biskupijama godine 1856.[6]

Naziv djece	**Naziv školskog kotara**	**Naziv škole**	**Broj škola**	**Broj učitelja**	**Broj učenika**
Zadar		Osnovna škola	1	5	340
		Ženska osnovna škola u samostanu sv. Marije	1	4	250
	Zadar	Osnovna škola	3	20	650
	Pag	Osnovna škola	2	51	270
	Silba	Osnovna škola	1	13	130
	Ražanac	Osnovna škola	1	32	12
	Novigrad	Osnovna škola	3	25	130
	Biograd	Osnovna škola	2		75
	Sali	Osnovna škola	1		65
	Sv. Eufemija	Osnovna škola	6		100
	Rab	Trivijalna osnovna škola			332
Šibenik	Šibenik	Muška glavna škola	1	4	159
	Šibenik	Ženska glavna škola	1	4	94
	Drniš	Osnovna škola	3	3	109
	Tijesno	Osnovna škola	2	2	89
Split	Split	Muška glavna škola	1	4	229
	Split	Ženska Osnovna škola	1	-	-
	Split	Osnovna škola	5	7	321

6 Hof-und Staats Handbuch des Kasertums Osterreich fur des Jahr 1856, filnter Teil, 245-250.

Naziv djece	Naziv školskog kotara	Naziv škole	Broj škola	Broj učitelja	Broj učenika
	Trogir	Osnovna škola	5	7	242
	Sinj	Osnovna škola	2	2	145
	Omiš	Osnovna škola	2	2	76
	Makarska	Muška glavna škola	1	2	131
	Makarska	Osnovna škola	1	5	82
	Velika	Osnovna škola	1	1	14
	Imotski	Osnovna škola	2	2	108
	Metković, Vrgorac	Osnovna škola	3		
	Vrgorac	Osnovna škola	1		
Hvar	Hvar	Osnovna škola	1	44	160
	Hvar	Osnovna škola	2	8	239
	Svirce	Osnovna škola	8	11	332
	Brač	Osnovna škola	21	2	641
	Vis	Osnovna škola	1		233
Dubrovnik	Dubrovnik	Osnovna škola	7	7	205
	Cavtat	Osnovna škola	5	5	84
	Ston	Osnovna škola	4	4	68
	Orebić	Osnovna škola	4	4	128
	Korčula	Osnovna škola	6	8	320
Kotor	Kotor	Osnovna škola	10	23	281
	Budva	Osnovna škola	1	3	29
	Herceg Novi, Risan	Osnovna škola	2	4	46
	Novi	Osnovna škola	2	5	111
		Ukupno	124	212	7018

Pregled osnovnih škola u pravoslavnoj eparhiji godine 1856.[7]

Naziv eparhije	**Naziv školskog kotara**	**Naziv škole**	**Broj škola**	**Broj učitelja**	**Broj učenika**
Dalmatinska	Zadar	Zadarska osnovna škola	1	1	
	Dubrovnik	Osnovna škola	1	1	
	Herceg Novi	Osnovna škola	7	7	
	Kotor	Osnovna škola	5	5	
	Budva	Osnovna škola	2	2	
		Ukupno	16	16	397

Prema tome u Dalmaciji je godine 1856. bilo sto četrdeset osnovnih škola, od toga sto dvadeset četiri u katoličkom i šesnaest u pravoslavnom dijelu stanovništva. Nastavu je pohađalo sedam tisuća devetsto šezdeset četiri učenika, od toga sedam tisuća petsto šezdeset sedam katoličke i tristo devedeset sedam pravoslavne djece. Djecu je poučavalo dvjesto pedeset osam učitelja, od toga dvjesto dvanaest katolika i šesnaest pravoslavaca.

Za hrvatskog narodnog preporoda (1860.-1882.) narodnjaci se bore za otvaranje škola na selima, osobito u ponarođenim općinama. O tome se raspravlja na stranicama Narodnog lista, u Dalmatinskom saboru i u novootvorenim čitaonicama.

Pregled osnovnih škola u preporodno doba[8]

1861				**1871**				
Narodne osnovne škole	Dvojezične osnovne škole	Talijanske osnovne škole	Ukupno škola	Narodne osnovne škole	Dvojezične osnovne škole	Talijanske osnovne škole	Njemačke osnovne škole	Ukupno
23	125	9	157	132	65	24	1	220

Za desetak godina povećava se broj narodnih osnovnih škola višestruko, a dvojezične se smanjuju na polovicu. Za desetogodišnje autonomaške uprave

7 Isto.

8 A. Ströll, nav. dj., 40; I. Dizdar, nav. dj., 43.

znatno se povećao broj talijanskih škola, dok je jedna njemačka škola otvorena za djecu stranih činovnika u Zadru. Šezdesetih godina znatno se povećao broj osnovnih škola na hrvatskom jeziku, osobito na selu. Do toga je došlo ponajviše u ponarođenim općinama, više u Primorju i na otocima nego u Dalmatinskoj zagori. Na selima škole pohađaju, uglavnom, dječaci, sedamdesetih godina sve više i djevojčice, a u gradovima dječaci i djevojčice.

U Dalmatinskom saboru čuli su se zahtjevi da osnovne škole moraju biti na materinskom jeziku učenika i učitelja koji će ih poučavati na tom jeziku. Oni pak učitelji koji nisu znali hrvatski književni jezik trebali su ga naučiti. U glavnim gradskim školama mogao se predavati i talijanski ako roditelji učenika to žele. Narodnjaci su tražili da oba jezika budu ravnopravna. Škole je pohađalo svega 10% školskih obveznika. Prema tome apsolutna većina djece ne pohađa škole, osobito ženska.

U drugoj polovici šezdesetih godina dolazi do taktičkih promjena u bečkom vrhu prema Narodnoj stranci, što se odrazilo i u školstvu. Školske godine 1866./1867. Namjesništvo je uredilo da se u seoske škole uvede hrvatski kao nastavni jezik. Tomu je dosta doprinio namjesnik Franjo Filipović. U prilog tomu išao je i zakon (1867.) kojim se garantira hrvatski jezik u školama. Njegovo provođenje ometali su službenici u Namjesništvu, poglavarstvima i općinama.[9] Potkraj šezdesetih godina povećao se broj osnovnih škola na oko dvije stotine. U većini škola nastava se održavala na hrvatskom jeziku.

Na prijelazu iz šezdesetih u sedamdesete godine je došlo do korjenita zaokreta u dalmatinskom školstvu. Donesena su dva zakona o školstvu, državni i pokrajinski. Državni zakon (1869.) se odnosio na temeljnu organizaciju školstva.[10] Prema tome zakonu škole su podijeljene na osnovne i građanske, koje se dijele na javne i privatne. Pohađanje osnovne škole je obavezno. Nastavni jezik ne određuje općina nego Sabor. Na temelju toga zakona donesen je pokrajinski zakon, 1871. godine, o nadziranju škola u Dalmaciji. Po tom zakonu utemeljena su pokrajinska, kotarska i mjesna školska vijeća.

Spomenutim zakonima započinje proces sekularizacije i uvođenja reda u školstvu. Otada škole prelaze iz crkvenih u svjetovne ruke i nadzor. Pohađanje

9 D. Foretić, Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do Prvoga svjetskog rata, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, 75 (bilj. 16).

10 I. Dizdar, Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji, Naklada Hrvatske knjižarnice, Zadar 1913.

osnovne škole započinje s navršenom šestom i traje do dvanaeste godine, dakle, traje šest godina. Od dvanaeste do četrnaeste predviđeni su posebni oblici obrazovanja, tzv. „ponavljaonice" koje bi se održavale u svetačke dane.[11] Nadzor nad školama ubuduće će imati školska vijeća na tri razine.[12] Od tada je škola odijeljena od crkve, te se je trebala starati samo za poučavanje učenika iz vjeronauka. To je bio veliki zaokret k modernizaciji školstva, koja traje do propasti Austro-Ugarske Monarhije.

Pobjedom Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor (1870.) narodnjaci ubuduće puno rade na proširenju pučke nastave[13] i demokratizaciji školstva. Naime, oni teže da se hrvatski jezik uvede i u preostale osnovne škole i da se time provede njihovo konačno ponarođenje.[14] Borbu za humanističku slobodoumnu školu zagovaraju liberalni narodnjaci, što je naišlo na otpor kod natražnjaka koji zahtijevaju da ženska djeca ne bi trebala ići u školu. Školske godine 1875./76. ukinuto je dvojezično poučavanje u osnovnim i građanskim školama, primjerice, u Dubrovniku, tako da se nastava ubuduće održavala samo na hrvatskom jeziku. Sedamdesetih godina sve je više svjetovnih učitelja u školama, školovanih u Učiteljskoj školi u Arbanasima kod Zadra[15], a ubuduće još više s osnivanjem ženske učiteljske škole u Dubrovniku. I pored dobro pravno razrađenih zakona roditelji seoske djece opirali su se slanju školskih obveznika u školu zbog poljskih radova, poslova u domaćinstvu, slabe odjevenosti, siromaštva i udaljenosti od škole. Tako godine 1875. osnovnu školu u Dalmaciji je pohađalo 20% školskih obveznika, školske 1877./78. godine 14.264 učenika, a godine 1880. 65,9% obveznika. Te godine je u Dalmaciji bilo tristo osam osnovnih škola. Koncem sedamdesetih godina publiciran je novi školski program koji je sastavio pokrajinski školski nadzornik Dragutin Bakotić. U njemu su prvi put

11 I. Dizdar, nav. dj., 20.

12 M. Zaninović, nav. dj., 35-39.

13 Mjesno školsko vijeće činili su učitelji, ako je u školi učitelja onda upravitelj i dva do pet općinskih predstavnika. Po odluci Kotarskog školskog vijeća među njima bio je jedan nadzornik, obično vjeroučitelj „didaktičko-pedagoškog stanja u školi". Kotarsko školsko vijeće sastavljeno je od kotarskog poglavara, kotarskog školskog nadzornika, po jednog svećenika katoličke i pravoslavne vjere, dva prosvjetna radnika i dva predstavnika koje odredi Zemaljski odbor.

14 I. Perić, nav. dj.

15 D. Foretić, Život i rad Zavoda za narodne učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi, Spomen knjiga Učiteljske škole Zadar 1866-1965; M. Zaninović, O školstvu u Zadru i njegovu kraju, 56-63.

naglašeni tzv. nacionalni predmeti, hrvatski jezik, povijest i zemljopis. Slušajući povijest Austro-Ugarske Monarhije, učenici su stjecali osnovna znanja iz povijesti Dalmacije koja je u programu nazvana „naša domovina". Tu se zamjećuje plod narodnjačkog utjecaja, tako je nova modernizirana i demokratizirana škola doprinosila nacionalnom osvješćenju učenika, a time i hrvatskoj nacionalnoj integraciji.

Uz osnovne škole javio se novi tip škola, tzv. niže realne gimnazije i pomorske škole, koje su narastale s postupnim gospodarskim uzdizanjem Dalmacije.

Pregled nižih realnih gimnazija i pomorskih škola u Dalmaciji godine 1856.16

Naziv okružja	**Naziv školskog kotara**	**Naziv škola**	**Broj**	**Broj učitelja**	**Broj učenika**	**Opaska**
Zadar	Zadar	Niža realna gimnazija i Pomorska škola	1	9	65	Obje škole djelovale su zajedno
Split	Split	Pomorska škola i Niža realna gimnazija	1 1	2 2	19 38	
Dubrovnik	Dubrovnik	Pomorska škola i Glavna niža realna gimnazija	1 1	1 8	12 224	
Kotor	Kotor	Pomorska škola i Glavna niža realna gimnazija	1 1	2 5	11 180	

Navedene škole osnivane su u okružnim središtima u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru, zatim u Korčuli i Šibeniku. Nešto kasnije javile su se i druge niže realne gimnazije i tzv. građanske škole u gradovima i gradićima, te su se svršeni učenici tih škola mogli zaposliti kao činovnici u državnoj administraciji ili pak nastaviti školovanje u pomorskim školama. Dakle, usporedno s razvojem građanskog društva, državnih nadleštava i ustanova narastalo je i niže činovništvo koje se regrutiralo ponajviše iz spomenutih škola.

16 Hof und Staats Handbuch des Kaisertums Osterreich fur des Jahr 1856, fiinfter Teil, 246-250.

Jedna od najznačajnijih tekovina 1848./49. u Dalmaciji je reorganizacija triju gimnazija u Zadru, Splitu i Dubrovniku[17] i uvođenje hrvatskog jezika kao obveznog predmeta u njima. Nova reorganizacija podigla je dotadašnju šestorazrednu gimnaziju sa šest na osam razreda s tim da se Licej, koji je bio u sklopu sjemeništa, odnosno dvije godine filozofije, priključe gimnaziji kao sedmi i osmi razred. Dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću u Beču zauzeli su se da se hrvatski jezik uvede u škole što je i učinjeno godine 1849.,[18] s tim da preraste u obvezni nastavni predmet. Talijanski jezik ostao je i dalje kao nastavni. Izrađen je i novi školski plan i program. Među dalmatinskim gimnazijama prva je kroatizirana sinjska gimnazija u kojoj je godine 1854. nastavni jezik hrvatski.[19] To je bila prva srednja škola u Dalmatinskoj zagori otvorenog tipa s pravom javnosti, u kojoj su predavali profesori franjevci.

Pregled gimnazija u Dalmaciji[20]

1856.				**1859.**	
Grad	**Broj**	**Profesora**	**Učenika**	**Profesora**	**Učenika**
Zadar	1	10	131	11	126
Split	1	8	145	9	202
Dubrovnik	1	9	100	12	105
Sinj	1	3	34	4	60
Ukupan	30	30	410	36	493

Nakon pada neoapsolutizma dolaze bolji dani za srednje škole u Dalmaciji. Kroz preporodni pokret narodnjaci se zalažu pisanom i usmenom riječi za

17 O prošlosti dalmatinskih gimnazija vidi osnovnu i unutar nje drugu literaturu: Lj. Maštrović, 150 godina Zadarske gimnazije, Zadar 1954.; J. Posedel, Iz povijesti klasične gimnazije, Spomenica 150-godišnjice klasične gimnazije u Splitu 1817.-1967., Split 1967.; J. Posedel, Povijest gimnazije u Dubrovniku, Program C. K. Velike državne gimnazije u Dubrovniku za školsku godinu 1900.-1901. - 1902./190.3; I. Perić, Prošlost dubrovačke gimnazije, Godišnji izvještaj gimnazije „Marija Radeljević" u Dubrovniku šk. 1965./66.; Isti, Dubrovačka gimnazija od ponarođenja do danas (1869.-1969.), Dubrovnik 1969.; P. Bezina, Srednje školstvo u franjevačkoj provinciji Presvetoga Otkupitelja, Split 1989.

18 G. Novak, Borba za narodni jezik u školama, sudovanju i uredovanju u Dalmaciji (Prilog narodnom preporodu u Dalmaciji), Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, VIII-IX, Dubrovnik 1962., 11-31.

19 I. Petrov, Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, Sinjska spomenica 1715.-1965., Sinj 1965.

20 Hof und Staats handbuch des Kaisertums Osterreich flir des Jaahr 1856. funfter seil, 146-150.

jednakopravnost hrvatskog s talijanskim jezikom i ponarođivanje gimnazija i drugih škola u smislu da se nastava odvija na hrvatskom jeziku.

Za autonomaške dominacije u Dalmatinskom saboru, šezdesetih godina, išlo je dosta sporo u odnosu prema sedamdesetim i sljedećim godinama, poslije pobjede Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor godine 1870. U međuvremenu su osnovane i dvije učiteljske škole, muška u Arbanasima kod Zadra (1866.) i ženska u Dubrovniku, nekoliko godina poslije.

Pregled srednjih i stručnih škola, nastavnika i učenika škol. godine 1861./62.

Stupanj škole	**Naziv škole**	**Broj Škola**	**Broj nastavnika**	**Broj učenika**	**Opaska**
Srednje škole	Gimnazija	4	19	100	
	Realna gimnazija	4	48	552	
	Učiteljska škola	2	-	-	
Stručne škole	Pomorska škola	3	7	-	Ovdje se misli na dvogodišnji učiteljski tečaj u Zadru i jednogodišnji u Dubrovniku
	Babička škola	1	3	75	
	Ostalih škola i ustanova za obrazovanje i odgoj	5	-	195	

Među dalmatinskim gimnazijama dubrovačka je prva u kojoj je hrvatski jezik uveden kao nastavni u prvom i drugom razredu školske godine 1869./70.,[21] a sljedećih godina i u ostalima. Do toga je došlo zahvaljujući ponarođivanju općine godine 1869. Narodni duh postupno se širio i u drugim srednjim školama u Dalmaciji. U Učiteljskoj školi u Arbanasima ukinuta je dvojezičnost, a školske godine 1879./80. uveden hrvatski kao nastavni jezik. Do ponarođenja splitske gimnazije dolazi školske godine 1880../81.[22] Iste godine hrvatski jezik postaje nastavni za sve predmete i u Učiteljskoj školi u Dubrovniku koju vode časne sestre. I tako je zadarska gimnazija ostala jedina u kojoj hrvatski nije postao nastavni, iako su neki profesori i učenici to tražili, tim više što je Zadar bio najjača autonomaška kula u Dalmaciji.[23]

21 I. Perić, nav. dj., 24.

22 J. Posedal, nav. dj., 17.

23 Među tadašnjim profesorima u Dalmaciji neka bude spomenuta nekolicina njih koji su se istakli u rodoljubnom radu: dr. Juraj Pulić, dr. Miho Klaić, Natko Nobilo i Mate Ivičević u

Poslije ukidanja Zavoda za privatni studij prava u Zadru (1848.-1851.) za neoapsolutizma zauzela se zadarska općina da u glavnom gradu Dalmacije Zadru otvori stalno visokoškolsko učilište Pravnu akademiju,[24] poput one u Zagrebu. Zadarska općina se pozivala na pravnu tradiciju, pravni studij za francuske uprave, zatim privatni studij prava te novopokrenuti list *Pravdonoša*. S druge pak strane Zadar se nalazi u središtu istočne jadranske obale i raspolaže vrhunskim pravnim stručnjacima. Potrebe za pravničkim kadrom su bile velike, osobito za neoapsolutizma, kada je ojačao centralizam, a s njim i birokracija. Iako su Zadrani osigurali prikladne prostorije i financiranje Akademije iz postojećih zaklada, odobrenje se odugovlačilo, te je konačno Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu odgovorilo da ne smatra da je Dalmaciji potrebna takva Akademija. Dalmatinski studenti i dalje odlaze na studij prava na sveučilišta u austrijskoj Italiji do ujedinjenja Italije (1870.) ili pak u Beč, Graz i Innsbruck. Otvaranjem Sveučilišta u Zagrebu (1874.) ponešto studenata odlazi u Zagreb, ali im zagrebačka diploma nije priznata u Dalmaciji, te su morali polagati rigoroze na nekom sveučilištu u austrijskoj Cislajtaniji kojoj je pripadala i Dalmacija. Austrijskim vlastima nije bilo u interesu da dalmatinski studenti odlaze na studij u Zagreb s obzirom na proces političke, gospodarske i kulturne integracije hrvatskih zemalja te su i dalje nastojali da dalmatinsku mladež usmjere na austrijska sveučilišta kako bi se obrazovali na njemačkom jeziku i u austrijskom duhu.

Da zaključimo. U pretpreporodno doba razvoj školstva u Dalmaciji teče stihijski i neorganizirano. Za Metternichova i Bachova apsolutizma osnovan je mali broj škola, ako se izuzmu četrdesete godine za ilirskog pokreta i 1848. godine, tako da većina školskih obveznika, osobito na selima, nije pohađala školu. Prvi učitelji su svećenici zbog nedostatka školovanih svjetovnih učitelja. U trima dalmatinskim gimnazijama u Zadru, Splitu i Dubrovniku, u novoosnovanim pomorskim učilištima u tim gradovima i Kotoru, te u Primaljskoj školi u Zadru, predaju domaći ljudi, ali i stranci. Viših i visokih škola nema osim pravnog studija u Zadru, koji je trebao prerasti u Pravnu akademiju, ali do toga nije

Zadru, Lovro Borčić, Nikola Ivanović, Josip Peričić, Mate Ivičević i Antun Bakotić u Splitu, te Pero Budmani, Stijepo Skurla, Lovro Kukuljica, Josip Bunić i Luko Zore u Dubrovniku.

24 Š. Peričić, Privatni zavod za pravni studij i pokušaji osnivanja Pravne akademije u Zadru, Zadarska revija, br. 4, 1967; S. Obad, Visoko školstvo u Zadru tijekom devetnaestog stoljeća, Radovi, 6, Razdio društvenih znanosti, Filozofski fakultet, 1975/1976, Zadar 1976, 413-415.

došlo zbog nezauzimanja viših vlasti u Beču. U dalmatinskim školama nastavni jezik je talijanski, a na selu hrvatski. Sve su škole pod nadzorom crkvenih vlasti.

Padom neoapsolutizma u Bachovu izdanju, nove ustavne slobode 1860./61. omogućuju stranački i parlamentarni život koji će dovesti do buđenja političke i nacionalne svijesti. Za preporodnog pokreta, šezdesetih i sedamdesetih godina, dolazi do demokratizacije školstva, što se očituje u otvaranju novih škola, povećanju broja školskih obveznika, ukidanju dvojezičnih talijansko-hrvatskih škola i postupnu uvođenju hrvatskoga kao nastavnog jezika. Otvaranjem Učiteljske škole u Zadru novi svjetovni učiteljski kadar postupno će zamjenjivati gradske i seoske župnike, koji su uglavnom bili učitelji u školama. Krajem šezdesetih godina dolazi do posvjetovljenja škola, novoga školskog zakonodavstva i organizacije školstva, što se očituje u prijelazu s dvogodišnjih i trogodišnjih na šestorazredne škole i moderne programe.

Novi školski sustav, koji karakteriziraju suvremene i demokratske naznake, dovest će do unapređenja školstva, buđenja političke i nacionalne svijesti kod mladih naraštaja, osobito sedamdesetih godina, kada poslije pobjede narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor nastupaju bolji dani za preporodni rad. Mladi školovani učitelji i profesori na Učiteljskoj školi u Zadru i novoosnovanom Filozofskom fakultetu u Zagrebu, svakako će doprinijeti, u novim političkim uvjetima, modernizaciji i demokratizaciji sveukupne nastave i nacionalnoj integraciji mladog naraštaja u Dalmaciji.

THE DEVELOPMENT OF THE SCHOOLING SYSTEM IN DALMATIA DURING THE NATIONAL REVIVAL PERIOD

Summary

The development of the Dalmatian schooling system up to the Croatian national revival movement period was slow, especially during Metternich's and Bach's absolutism and with a little improvement during the Illyrian period and in the year 1848. The Italian language was used in primary and secondary schools, while the Croatian was being used in schools in rural areas. First teachers in schools in urban and rural areas were mostly priests, and in the secondary schools, because of the lack of adequate teachers, foreign instructors of Italian and German origin were teaching as well. All schools were supervised by the church authorities. Dalmatian students were mostly educated at the Universities in the western part of the Habsburg monarchy since there were no universities in Dalmatia but only short-term law school which, during the neo-absolutism, had to develop into the Law academy in Zadar. However, this was never realized since the Austrian authorities essentially did not care. With the fall of the neo-absolutism and with the introduction of the constitutional framework, a revival ensued, which was reflected in the development of the schooling system, especially in the sixties and the seventies. There was a significant democratization going on which was evident from the fact that new schools were opened, especially after the victory of the National Party in the election for the Dalmatian parliament. The number of prints increased, accompanied by the abolition of Italo-Croatian schools and gradual introduction of Croatian as the educational language. Those were times when the church enjoyed less influence. A new legal system was in force and the schools were re-organized. Primary schooling increased to six years and the programs enriched their offer. Apart from three secondary schools in Zadar, Split and Dubrovnik, there was the first Teacher's academy in Zadar which contributed greatly to the increase of the teaching staff in Dalmatia. Dalmatian students still enrolled the Austrian universities but with the opening of Zagreb University some graduated there, as well. Young and nationally-conscious teachers and professors contributed to the modern educational system, political and national integration, which was easily detectable after the victory of the "populists" over the "autonomists" at the election for the Dalmatian parliament in 1870.

TRI FAZE U PONAROĐENJU SPLITSKE OPĆINE

Za ustavnoga života, šezdesetih i sedamdesetih godina devetnaestoga stoljeća, došlo je u Splitu, koji je bio u vlasti autonomaša i talijanaša, do hrvatskoga nacionalnog i političkog osvješćenja, osnivanja hrvatskih društava i aktivnoga djelovanja političkih narodnjaka, osobito među nižim slojevima splitskoga društva. Narodnjaci su postupno razobličili autonomaškoga gradonačelnika Antonija Bajamontija, osobito među težacima splitske Varoši. Poslije poraza talijanske ratne mornarice kod Visa 1866. godine i pobjede narodnjaka na saborskim izborima 1870. godine, autonomaši u Splitu gube podršku austrijske vlasti, osobito poslije okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1878., te je zalaganjem narodnjaka, osobito njihova prvaka Gaja Bulata, raspuštena općinska uprava, zaveden Komesarijat i raspisani općinski izbori na kojima su pobijedili narodnjaci 1882. godine.

Ponarođenje splitske općine odvijalo se postupno za ustavna života kroz tri faze preporodnog pokreta. Prva faza može se promatrati kroz dvije etape: prva od godine 1861. do 1870. i druga od godine 1870. do 1880., kada konačno dolazi do raspuštanja autonomaške općine. Druga faza podudara se sa zavođenjem Komesarijata od godine 1880. do 1882. i treća posljednja odnosi se na pripreme za nove općinske izbore godine 1882. Pokušat ćemo, ukratko, prikazati razvoj borbe splitskih narodnjaka s autonomašima oko uzimanja pozicija u gospodarskom, političkom i kulturnom životu grada i okolice.

Do početka preporodnog pokreta gornji sloj gradskog društva primorskih gradova, napose Splita, toliko se otuđio od svoga slavenskoga, odnosno hrvatskoga zaleđa da je ponekom strancu izgledalo da se nalazi više u talijanskoj nego u hrvatskoj sredini. S obzirom na to da se većina putnika kretala unutar gradskih zidina, gdje se više čuo talijanski nego hrvatski jezik, osobito kod obrazovanog građanstva[1], koje je po porijeklu ili pak naobrazbi pripadalo talijanskoj kulturi, dojam je mogao biti donekle točan. Drugi pak koji bi zašao u gradska predgrađa, slučajno ili namjerno ili u sela s ove ili one strane Kozjaka i Mosora, mogao se uvjeriti da tu živi ono drugo pučanstvo koje stranci stoljećima nazivaju Morlacima, a njihov jezik „lingua morlacca", da su to isključivo Slaveni hrvatskog porijekla, seosko društvo različito od gradskoga.

U preporodno doba Split je životario u uvjetima nerazvijene gradske privrede koja se kretala na razini obrta, rjeđe manufakture. Od sredine pedesetih godina, osobito sljedećega desetljeća, uočavaju se skromni začeci akumulacije kapitala koji se temelje na brodogradnji, konjunkturi vinogradarstva, tranzitnoj trgovini, prerađivačkoj privredi i pokušajima osnivanja novčanih zavoda. Spori razvoj gradske privrede u uskoj je vezi s politikom austrijskih vlasti koje su izvanekonomskim mjerama kočile gospodarski uspon Splita, što se lijepo očituje u slabim prometnim vezama s gravitacijskim zaleđem, tako da je tek 1876. jednom krnjom željezničkom prugom spojen s ugljenokopima u Siveriću, koja je (1888.) produljena do Knina.[2]

1 Josip Smodlaka, Zapisi dra Josipa Smodlake, Razred za društvene nauke Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Prilozi novijoj jugoslavenskoj historiji, knjiga 5, Zagreb, 1972, 23-33. Vidi Danica Božić Bužančić, Kulturni i društveni život Splita u prvoj polovici XIX stoljeća, u: Dani hvarskog kazališta, XIX stoljeće, Split 1979, 380 - 399.

2 Igor Karaman, Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom, Mogućnosti, br. 6, 1965; isti, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Školska knjiga, Zagreb 1972, 137-138. S tim u vezi vidi navedenu literaturu u

Takvom stupnju gospodarskog razvoja odgovarala je socijalna struktura gradskoga stanovništva sastavljena od posjednika, činovnika, odvjetnika, liječnika, profesora, redovničkog i dijecezanskog svećenstva, trgovaca, obrtnika i zanatlija, pomoraca, težaka, ribara, fizičkih radnika, kućnih slugu itd.[3] Mnogi pučani nalazili su se u gospodarskoj i političkoj ovisnosti, napose okolni težaci u kolonatskom odnosu prema gradskim posjednicima, onom privilegiranom sloju u čijim rukama se nalazila ekonomska i politička moć, u čije se domove, osobito Biskupiju, prelijevao višak rada, naročito iz predgrađa i gravitirajućih sela.[4]

Na takvoj gospodarskoj podlozi, društvenoj strukturi i odnosima austrijske vlasti grade vlast oslanjajući se na oligarhijski sloj koji čine doseljenici i domaći odnarođeni pojedinci plemićkog i građanskog porijekla koji zauzimaju istaknutije položaje u gospodarskom i političkom životu Grada. Niže građanstvo, pa i mnogi pučani povodili su se za imućnijim slojem, govorili iskrivljenim talijanskim jezikom pomiješanim s hrvatskim leksikom. Stoga nije čudno da je općinska uprava u Splitu, sastavljena od imućnih i uglednijih građana koji su došli na odgovarajuća mjesta ne izborom nego imenovanjem, odbila pozive iz Hrvatske (1848.) za sjedinjenje.[5] Već su se tada mogla uočiti talijanska presizanja prema istočnoj jadranskoj obali, konture autonomaštva, a kod nekih i potajno priželjkivanje sjedinjenja Dalmacije s obnovljenom Mletačkom Republikom. Slično se ponovilo i godine 1866. kada su se u nekim splitskim domovima krojile talijanske trobojnice pred mogućnošću iskrcavanja Talijana na istočnu obalu Jadrana.[6]

bilješkama. O problemima izgradnje željeznica, industrije, razvoja novčanih zavoda i pomorske privrede u Splitu i ostaloj Dalmaciji vidi pobliže na str. 266-289. Tijekom devetnaestoga stoljeća Splićani su u više navrata tražili od viših austrijskih vlasti da Split, umjesto Zadra, bude političko središte Dalmacije, ali im nije bilo udovoljeno. Nasuprot tome, u drugoj polovici devetnaestog stoljeća, Split se privredno razvija i u ekonomskom pogledu postaje gospodarsko središte Dalmacije. O privrednom usponu Splita vidi bibliografiju radova o narodnom preporodu u zborniku, koji je sastavio Duško Kečkemet.

3 O strukturi stanovništva Splita na početku preporodnog pokreta pobliže vidi u: Popolazione e bestiame della Dalmazia secondo la numerazione del 31. Ottobre 1857, Beč 1859. i Pučanstvo Splita kroz stoljeća, Slobodna Dalmacija br. 2543, 13. IV. 1953, 5.

4 Lovre Katić, Gospodarsko stanje Splita i okolice po desetini u prvoj polovici 19. st., Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, sv. VI-VII, Dubrovnik 1959, 77-94.

5 Stjepan Antoljak, 1848. godina i Split, Istorijski zapisi, sv. 1, 1959, 119-144.

6 Mario Russo, L'epopea dalmatica e il suo Eroe, Milano 1925, 64-65; Lujo Vojnović, Spljet pred šezdeset godina, Pobeda, br. 21, 17. III. 1925.

Ta i druga pitanja neki su od problema s kojima ulazi ovaj grad u preporodni pokret godine 1861.

Nakon pada neoapsolutizma (1859.) i zavođenja ustavnih sloboda ukazala se mogućnost raspravljanja o onim pitanjima koja su se javila još za ilirskog odjeka i četrdeset osme. Naime, dalmatinska gradska i pučka inteligencija, a među njom i splitska, školovana uglavnom u domaćim bogoslovijama i sveučilištima u Italiji,[7] nadahnuta borbom talijanskog naroda za oslobođenje i ujedinjenje, pokušala je staviti na dnevni red dva osnovna pitanja: ravnopravnost hrvatskoga s talijanskim jezikom i njegovo službeno uvođenje u upravu, sudove i škole te sjedinjenje Dalmacije s ostalim hrvatskim zemljama.

Iskra narodnosti javila se u Splitu i ostaloj Dalmaciji još za ilirskog odjeka kod rijetkih iliraca, napose u dijecezanskom sjemeništu (1848.) kod tajne đačke družine regimenta „Ne boj se".[8] Skupina mladih rodoljuba među kojima su se istakli Natko Nodilo, Mihovil Pavlinović, Luka Botić i Antun Bakotić povezala se s ostalim dalmatinskim istomišljenicima, napose s mladim splitskim intelektualcima Kostom Vojnovićem, Vickom Milićem, Gajom Bulatom, Vidom Morpurgom i drugima. U Splitu je iskrsla ideja o pokretanju „Narodnoga lista" koji se pojavio u Zadru pod uredništvom Natka Nodila.[9]

Na temelju ustavnih sloboda splitska narodnjačka jezgra ulazi u polemičke rasprave s Nikolom Tommaseom i njegovim sljedbenicima u pitanju sjedinjenja. Tako Split na početku narodnoga preporodnog pokreta postaje središte raspravljanja za sjedinjenje i protiv njega. Naime, iz njega se čuje najžešći glas za sjedinjenje stoljećima razjedinjenog hrvatstva na temelju historijskog i prirodnog prava kao i zahtjev da hrvatski jezik bude ravnopravan s talijanskim i da se uvede u javni život. I tako su se u polemičkim spisima iskristalizirale dvije ideologije: nacionalna ideologija gradskih narodnjaka, po ideji južnoslavenska i slavodalmatinska pod političkim vidom autonomaštva.[10]

7 Nikša Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869), Zagreb 1980, 61-72.

8 Benedikta Zelić Bučan, Luka Botić i regimenta „Ne boj se" pod utjecajem srpske nacionalne propagande, Kolo, 3, 1971, 249-262. Vidi Nikša Stančić, nav. dj., 73-90.

9 Josip Beroš, Kako je došlo do osnivanja lista „Il Nazionale", Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969. 267-273. Usp. Slade Šilović, Neke veze između Trogira i Splita u narodnom preporodu, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, Split 1982, 132.

10 Nikša Stančić, Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka, 1860/61. godine. Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, sv. 11, Zagreb 1978, 183-279; isti,

Postavio se problem kako da se u toj složenosti pitanja ostvare dva temeljna cilja. Nakon propalih nada oko mogućnosti sjedinjenja hrvatskih zemalja, zbog neriješenih hrvatsko-ugarskih i austro-ugarskih odnosa, a i politike Beča da Dalmacija skupa s Istrom ostane i dalje u tzv. Cislajtaniji, tj. zapadnoj polovici Monarhije, nasuprot sjevernoj Hrvatskoj, koja je u njezinu istočnom dijelu tzv. Translajtaniji, u uvjetima centralizma i birokratizma, nije preostalo drugo nego postići što se realno najviše moglo. Naime, trebalo je oteti općine iz ruku autonomaša, zatim druge državne ustanove, napose škole i doći do zastupničkih mjesta u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću. S obzirom na to da je u Splitu na početku preporodnog pokreta bilo svega četrdesetak pristaša sjedinjenja,[11] nije preostalo drugo nego pristupiti buđenju nacionalne svijesti u građanstvu. U tom pogledu najviše se učinilo putem novoutemeljene Slavjanske narodne čitaonice,[12] koja je okupljala pristaše Narodne stranke i postala njezina osnovna ćelija u Splitu, u kojoj se čitalo i raspravljalo o lokalnim i nacionalnim pitanjima, mjesto gdje su se rađali planovi i akcije uoči i za vrijeme izbora. Uz Čitaonicu, omiljeno sastajalište narodnjaka bila je i Morpurgova knjižara.

Po svemu sudeći trebalo je poći od početka tj. nesvjesnu masu nacionalno probuditi i okupiti u jedan narod, sukobiti se s predrasudama i uvriježenim mišljenjem da je to „dalmatinska" zemlja i narod „dalmatinski". Koristeći se naklonjenošću viših austrijskih vlasti, autonomaši optužuju narodnjačke prvake kao „puntare". Biti narodnjak i Hrvat u to doba u Splitu bilo je veoma opasno. Hrvatsko ime bilo je omraženo u dijelu građanstva, kod pučana i težaka koji su govorili „arvaskim" jezikom. Neki nisu smjeli izići na ulicu, napadani su iz zasjede i bili prisiljeni da se brane oružjem.[13] Jedino su se Stagnjari iz Veloga varoša znali oprijeti oružjem autonomaškoj rulji.[14] Nasilje i teror javljali su se sa znanjem općinske uprave i žandarmerije, ali u tome nisu bili spriječeni. Kakva je atmosfera vladala u Splitu na početku preporodnog pokreta, lijepo svjedoči napad na narodnjačkog prvaka Kostu Vojnovića zbog toga što je na svome stanu na Obali izvjesio hrvatsku trobojnicu ili pak smjenjivanje Ivana Burattija s

nav. dj., 139-185.

11 Il Nazionale, br.4, 12. III. 1862. Usp. Narodni list, Jubilarni broj, 1912, 7.

12 Julije Grabovac, Narodne čitaonice, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, 195-202.

13 Frano Baras, Teror splitskih autonomaša, Mogućnosti, br. 11-12, 1982, 973-990. Vidi Nada Gogala, O splitskim pučanima i puntarima, Mogućnosti, br. 11-12, 1982, 1050-1058.

14 Narodni list, Jubilarni broj, 1912, 7.

funkcije okružnoga poglavara samo zato što je izjavio da je Hrvat i za sjedinjenje. Na njegovo mjesto je postavljen zagriženi autonomaš Jerolim Alesani.

Pod pritiskom centralizma i birokracije politički realizam upućivao je jedne drugima u tzv. Liberalni savez.[15] Ta politička sprega pala je na ispitu kada su narodnjaci, između ostalog, postavili pitanje ravnopravnosti hrvatskoga s talijanskim jezikom, te da se promijeni izborni sustav po kojem su narodnjaci teže mogli doći do općine. Jedini ustupak učinili su autonomaši u tome što su na pečatu splitske općine dopustili da piše pored „Comune di Spalato" još i „Obćina Split", a do tada je pisalo samo „Municipio di Spalato".

Zahvaljujući pobjedi austrijske ratne mornarice pod Visom (1866.), u kojoj su se istakli dalmatinski mornari, te pobjedi Narodne stranke u Dalmatinskom saboru (1870.), autonomaši postupno gube, a narodnjaci dobivaju na ugledu kod vlasti u Beču. Budući da u uvjetima dualizma također nije bilo realna izgleda za sjedinjenje hrvatskih zemalja, poučeni iskustvom iz šezdesetih godina, narodnjaci u drugoj etapi iz obrane prelaze u napad.

Sedamdesetih godina Split je učinio korak dalje u razvoju gradske privrede. Pored pogona kože Ante Zlodre, radionice za proizvodnju likera, svijeća, rozolija i alkoholnih pića, mastionice, tvornice cementa, prve dalmatinske tvornice sapuna, tvornice kotlova i željezne robe, parne destilerije Vida Morpurga, tu je i Prva dalmatinska pučka banka (1870.)[16], utemeljena na inicijativu Vida Morpurga, koja će postati značajno uporište narodnjaka. Po primjeru narodnjaka i autonomaši pokreću drugi novčani zavod Banca popolare spalatina (1876.) koja počinje raditi godine 1883. pod nazivom Banca commerciale spalatina.

Struktura gradskog društva tih godina je nešto potpunija nego u minulom desetljeću. U Varošu i Lučcu najviše je težaka, ali ih ponešto ima i unutar zidina Grada među obrtnicima, trgovcima i činovnicima koji su najviše zastupljeni. Uz težake Varoša znatan je broj obrtnika, pomoraca, ribara, a u Lučcu ima nešto obrtnika. Obrt je uglavnom u rukama Splićana, primjerice, mastionice te radionice svijeća, ali je bilo obrtnika iz okolice, rjeđe stranaca. Uslužne zanatlije više rade za potrebe gradskog nego seoskog stanovništva. Po svemu sudeći autonomaška općina olako je izdavala dozvole strancima, napose iz talijanskih

15 Josip Beroš, Liberalni savez, Zadarska revija, br. 4-5, 1961, 351-367.

16 Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, 126-130, 280. Duško Kečkemet, Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu (1838-1911), Mogućnosti, br. l1, 1962.

krajeva i Trsta kao i drugih zemalja Monarhije, kako bi dobila potrebne glasove na općinskim i saborskim izborima. Prema obrazovnoj strukturi stranci čine kvalificiranu radnu snagu, zaposleni uglavnom u državnim ustanovama, Pošti, Poreznom uredu, Lučkoj kapetaniji, Carinarnici, Državnom monopolu, Financijskoj službi, žandarmeriji, općinskoj i tržnoj upravi, Katastru i željeznici.[17] Na položajima viših činovnika su također stranci porijeklom iz raznih zemalja Monarhije i Trsta, rjeđe iz sjeverne Hrvatske. Žandari, financi, gradski redari su domaći ljudi iz Zagore, a Splićana u tim službama nema. U općinskoj upravi, pravosuđu i banci, uz strance, bilo je i domaćih ljudi.

Prosvjetni radnici, učitelji osnovnih škola i profesori obiju gimnazija, Klasične i Velike realke, odvjetnici, bilježnici i liječnici uglavnom su domaći Splićani ili iz drugih krajeva Dalmacije. Po političkoj pripadnosti jedni su narodnjaci, a drugi autonomaši. Brodski i vojni liječnici, primalje i farmaceuti većinom su stranci, dok su pomorski kapetani, strojari, ložači i ribari, uglavnom domaći, ali ima ponešto i doseljenih Talijana. Kavanari i slastičari su stranci, a gostioničari većinom iz Zagore.[18] Nekvalificiranu radnu snagu čine radnici iz splitske i trogirske Zagore, primjerice, radnici i čuvari na željezničkoj stanici, nadničari, sluge, čistači ulica, crnih jama, skupljači smeća ili pak teži fizički radnici. Radnici u obrtima većinom su iz Zagore i Bosne.[19]

Eto, takva je bila, uglavnom, struktura splitskog društva sedamdesetih godina stoljeća. Pred narodnjacima je bila zadaća pridobiti upravo te niže slojeve u Gradu i predgrađima. Trebalo je obaviti dva važna zadatka: prvo, osloboditi sve one ovisne o talijanskom kapitalu i drugo, probuditi u njima ljubav prema narodu kojemu pripadaju. Vidovitošću Vida Morpurga mnogi težaci i pučani dobivaju povoljnije kredite, uz niske kamate od novoutemeljene Pučke banke i tako se postupno oslobađaju od raznih gradskih lihvara, inače političkih autonomaša i tako postaju politički neovisni. S druge strane, utemeljeno je i prvo Vinarsko društvo koje je okupljalo vinogradare i otkupljivalo njihova vina u godinama konjunkture vinogradarstva i dobre prođe dalmatinskog vina na talijanskom i

17 Nevenka Bezić-Božanić, Stanovništvo Splita u vrijeme borbe za narodni preporod (1870.-1881.), Slobodna Dalmacija, 13. XI. 1982.; ista, Svakodnevni život u Splitu između sedamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća, Mogućnosti, br. 11-12, 1982, 1109-1120; ista, Stanovništvo Splita, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, 85-95.

18 Isto.

19 Isto.

francuskom tržištu.[20] U poslovnim krugovima istakla se Trgovačko-obrtnička komora koja je okupljala i povezivala splitske industrijalce, trgovce i obrtnike radi njihova zajedničkog nastupa na tržištu.

U buđenju nacionalne svijesti, koja je tih godina sve više poprimala hrvatsko obilježje, istakla su se novoutemeljena društva „Slavjanski napredak" (1873.) i „Narodna glazba" (1877.) koja su različitim načinima rada budila u težaka, pučana, obrtnika, trgovaca, zanatlija, radnika i omladine domoljublje: tu se učilo, glumilo, zabavljalo i gradio jedan drugi odnos različit od onoga u autonomaškim društvima.[21]

Splitski narodnjaci imali su još jedan zadatak: razobličiti gradonačelnika Antonija Bajamontija, ukazati njegovim pristašama i protivnicima na samovoljno i rasipničko upravljanje općinskom imovinom i društvom „Associazione dalmatica". To pitanje se postavilo i u Dalmatinskom saboru, te je Zemaljski odbor proveo istragu izabrao odbor koji je trebao utvrditi financijsko stanje općine.[22] Na temelju izvještaja Zemaljski odbor je predložio Namjesništvu da se raspusti Općinsko vijeće i da u međuvremenu općinom upravlja povjerenik dok se ne izabere novo Vijeće.[23] Bajamonti je poduzeo protuakciju priredivši u Kazalištu „Prvu pučku skupštinu"[24] kako bi se obranio od napada narodnjaka. Iako nije došlo do raspuštanja općine, autonomaški vođa postupno je gubio popularnost, osobito među onima koji su sudjelovali s njim u poslovnim akcijama. I tako su ga mnogi napuštali i prelazili narodnjacima, ne toliko iz ideoloških razloga koliko da izbjegnu vlastito kompromitiranje.

20 Dinko Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, 16-17. Vidi Igor Karaman, nav. dj., 125.

21 Narodni list, br. 29, 10. IV. 1875, 2; br. 67, 23. VIII. 1876, 3; br. 73, 13. IX. 1876, 2; br. 100, 16. XII. 1876, 2; br. 2, 4. I. 1879, 3; br. 28, 5. IV. 1879, 2; br.7, 24. I. 1880, 2; br. 21, 10. III. 1880, 2; br. 18, 5. III .1881, 3; br. 5, 18. I. 1882, 2.

22 Historijski arhiv Zadar (dalje HAZd), Presidijalni spisi Namjesništva za preporoda u Dalmaciji, Dubrovnik, br. 3-4, 1962, 55-64; Ivo Petrinović, Kosto Vojnović, u: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, 5-8.

23 HAZd, Misc. XXVIII, Poz. 16/27, 5. I. 1872.

24 HAZd, PSND, svež. 1A, fasc. 1/1-5, 22. I. 1872. Vidi Resconto della prima assemblea popolare tenutasi a Spalato nel Teatro Bajamonti il di 21 gennajo 1872, Zadar 1872. Usp. Julije Grabovac, Napad Bajamontijevih autonomaša na splitsku „NARODNU SLAVJANSKU ČITAONICU", Radovi, Razdio društvenih znanosti (9), Filozofski fakultet Zadar, Zadar 1982,. 120-121.

Nakon odlaska Koste Vojnovića (1874.)[25] za profesora na novootvoreno Zagrebačko sveučilište, čovjeka koji je prvi u splitskom narodnjačkom krugu javno ispovijedao svoju hrvatsku pripadnost i prvi među splitskim odvjetnicima održao obranu na sudu na hrvatskom jeziku, braneći skupinu Podgorana koji su bili zatvoreni zato da bi priznali kako je Mihovil Pavlinović bunio svoje seljane, došao je Gajo Bulat,[26] koji je bolje od svih otkrio slabosti poslovanja općinske uprave i zloupotrebe u građevinskim pothvatima. Ulaskom u dalmatinsku sabornicu (1876.) s ostalim splitskim zastupnicima, koji su u tom mandatnom razdoblju prvi put u većini narodnjaci, Gajo Bulat još najbolje razotkriva špekulacije splitskog gradonačelnika koji se, između ostalog, koristi općinskim novcem u stranačke svrhe. Godine 1879. Bulat ulazi u Carevinsko vijeće kako bi izbliza mogao pratiti politiku bečkoga vrha. Osvajanje zastupničkih mjesta u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću prvi su plodovi rada splitskih narodnjaka u narodu od godine 1880.[27]

Tih godina dosta se učinilo na njegovanju hrvatskog jezika u društvima i u školama. U tome se istakla nekolicina profesora[28] kao što su Josip Peričić, koji je među prvima s učenicima u razredu govorio hrvatski, zatim Nikola Ivanović,[29] Lovro Borčić,[30] ravnatelj Velike realke i Nautike, koja je ukinuta godine 1879., te Antun Bakotić, Juraj Kolombatović,[31] Mate Ivičević i drugi. Na tom istom poslu istakli su se seoski i gradski učitelji,[32] među kojima prednjače župnici. Hrvatsko rodoljublje očituje se i u nadijevanju hrvatskih narodnih imena

25 Ante Marinović, Kosto Vojnović, jedan od prvaka hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, Dubrovnik, br. 3-4, 1962, 55-64; Ivo Petrinović, Kosto Vojnović, 5-8.

26 Radoje Korlaet, Gajo Bulat, splitski odvjetnik i javni radnik, Mogućnosti, br. 11-12, 1982, 1027 - 1031. Vidi Duško Kečkemet, Gajo F. Bulat, simbol hrvatskog narodnog preporoda u Splitu, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, 37-40. Usp. Radoje Korlaet, Nešto o ulozi i djelovanju splitskih odvjetnika u narodnom preporodu u Dalmaciji, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, 41-51.

27 Ivo Perić, Zastupnici Splita i splitskog izbornog kruga u Dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću krajem 8. i početkom 9. desetljeća 19. stoljeća, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, 63-65.

28 Dušan Manger, Profesori u narodnom preporodu Splita, Novo dobam 24. XI. 1932.

29 Zdravko Mužinić, Dva nastavnika iz dvije Nazorove splitske novele, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, 135-138; isti, Nikola Ivanović - nesvakidašnji splitski nastavnik s kraja XIX stoljeća, Školski vjesnik, br. 2, 1980.

30 Branko Radica, Lovro Borčić, u: Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, 34-36.

31 Z. Mužinić, nav. dj., 138-140.

32 Pohrvaćenje pučkih učionica u Splitu, Hrvatski učitelj, br. 3, 1883.

Zvonimir i Tomislav, s obzirom da su crkvena imena prevladavala. Pojačani patriotizam uočava se i u sve većem broju hrvatskih trobojnica na javnim manifestacijama, npr. u povodu tisućite obljetnice sv. Ćirila i Metoda ili pak godišnjice pobjede kod Banja Luke i Ključa na „Kraljevoj njivi"[33] kojoj je pukovnik Hranilović dao hrvatsko obilježje.

Jačanje utjecaja narodnjaka izazvalo je sve veću reakciju autonomaša ili preciznije autonomaške rulje. To je bio očiti znak njihove moralne slabosti. Autonomaši su se jako kompromitirali zbog bersaljera okupljenih u „Societa del tiro al bersaglio", a to su bili većinom Varošani koji su se znali nazivati „italianissimi", iako mnogi među njima nisu znali ni jedne talijanske riječi. Rulja je napadala mirne građane i narodnjačke prvake.[34] Kolika je bila Bajamontijeva popularnost u Splitu, osobito među težacima, očituje se i u nadijevanju imena Ante, što je privlačilo skrb za kumče. Uz svu moguću propagandu, napose u novopokrenutom listu „L'Avvenire", Bajamonti postupno gubi na popularnosti, osobito kod građanstva, trgovaca, obrtnika i zanatlija. Međutim za njim se i dalje povodi znatan broj ovisnih težaka, osobito u Velom varošu. Tih godina konstituirala se u Splitu nacionalna manjina s talijanskom nacionalnom svijesti sastavljena od ranijih Italo-Dalmata i Slavo-Dalmata,[35] koje pojačavaju doseljeni talijanski radnici na javnim radovima.

I vanjske prilike bile su više naklonjene narodnjacima nego autonomašima, osobito poslije okupacije Bosne i Hercegovine. Središnje vlasti u Beču sklone su narodnjacima i zbog sve jačeg talijanskog iredentizma prema istočnoj obali Jadrana, koji je u Splitu našao svoju petu kolonu, koja je nasiljem i terorom ugrožavala red i mir u gradu. I vojne vlasti su se bile zabrinule zato što su neke vojne osobe bile napadnute od talijanske rulje. Gajo Bulat je govorio da se ne smije oklijevati, ako se ne dobije Split, cjelokupna je borba dalmatinskih narodnjaka uzaludna. Stoga on stavlja pred zastupnički klub Narodne stranke „Splitsko pitanje". Predlaže da se pokrene prilog u „Narodnom listu" pod nazivom „Split" kako bi se javnost pobliže upoznala s političkim stanjem u tom gradu.

33 Ranije Hajdukovo igralište.

34 F. Baras, Teror splitskih autonomaša, 977-986.

35 Vinko Foretić, Pogled prema Anti Bajamontiju, Mogućnosti, br. 11-12, 1982, 1032-1040.

Druga pobjeda splitskih narodnjaka očitovala se u pohrvaćenju srednjih škola (1880.), Velike realke i Klasične gimnazije.[36] Preuzimanje te dvije prosvjetne ustanove imalo je jaka odraza u Splitu i u drugim mjestima Dalmacije. Pucanje iz mužara i vijanje hrvatskih trobojnica bio je vanjski znak narodnjačke solidarnosti. Autonomaši su se teško pomirili s činjenicom da u tim školama ne mogu više djelovati na splitsku mladež. Bersaljeri su bili sve agresivniji, osobito za javnih manifestacija, te je red i mir bio ozbiljno narušen. Nagomilani problemi prisilili su Zemaljski odbor da predloži Namjesništvu da raspusti autonomašku općinu 31. listopada 1880. Za komesara je postavljen Aleksandar Nallini koji je trebao srediti materijalno poslovanje općine, uvesti red i pripremiti izbore.[37] Po svemu sudeći to se moralo dogoditi jer je općinska uprava izgubila svaki ugled u gradu. I bečki vrh bio je odlučan da se unutrašnje prilike u Splitu srede. O tome svjedoči i Ministarstvo rata koje je u kolovozu odobrilo istragu o događajima u tome gradu, napose o odnosu autonomaške rulje prema vojsci. Namjesnik Blažeković je izjavio da vojnici splitskog garnizona nisu dali povod da budu okrivljeni za sudjelovanje u nacionalnim demonstracijama.[38] Dvorski savjetnik Antonieti je smatrao da bi ipak dobro došao jedan bataljun vojnika kao pojačanje, ako bi bilo nemira u Splitu. Po svemu sudeći iz Dubrovnika stigle su u Split dvije čete lovaca.[39]

Raspuštanjem autonomaške općine i zavođenjem komesarijata završava se prva i započinje druga faza u borbi za ponarođenje splitske općine. Za Nallinijeva komesarijata, pod prividnim zatišjem, vrše se pripreme za konačan obračun.[40] Vanjska i unutrašnja klima više je odgovarala narodnjacima nego autonomašima. Beč je u agresivnom talijanskom iredentizmu i njegovoj petoj koloni u Splitu i ostaloj Dalmaciji vidio protutežu narodnjacima. Uz naklonost dvora i vlade Bulat je uspio prilagoditi izborni zakon narodnjacima, te je i dalje optuživao Bajamontija za malverzacije i financijske propuste oko izgradnje

36 Ivo Perić, Pohrvaćenje splitskih srednjih škola uspjeh koji je navještavao i pohrvaćenje splitske općine, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, 59-62. Vidi D. Bodulić, Pohrvaćenje Klasične gimnazije, Spomenica 150-godišnjice Klasične gimnazije u Splitu, Split 1967; Josip Posedel, Iz povijesti Klasične gimnazije, u istoj Spomenici. O reagiranju autonomaša vidi Frano Baras, Otpor autonomaša pohrvaćenju splitskih škola, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, 52-58.

37 Grga Novak, Povijest Splita, IV, Split 1978, 2209.

38 HAZd, Misc. 28, Poz. 16/158.

39 HAZd, Misc. 22, Poz. 16/24 1880 i Misc. 28, Poz. 10/124 1880.

40 G. Novak, nav. dj., 2202-2208.

vodovoda, za neuredno poslovanje i gubitke u „Associazione dalmatica", za dugove općine čiji novac se upotrebljavao za izdržavanje lista „L'Avvenire" u stranačke svrhe.[41] Bajamonti se teško mogao obraniti, stoga je prelazio u napad optužujući Bulata za bunjenje šoltanskih težaka i da hoće postati načelnik Splita itd. Komesar Nallini uskratio je Bajamontiju isplate za radove i zatražio da mu se preda nacrt i materijal, te da mu podnese račune za izgradnju vodovoda od Jadra do Splita. Za komesarijata Aleksandra Nallinija i njegova nasljednika Emila Ragazzinija hrvatska misao u Splitu je ojačala što se lijepo očitovalo u hrvatskim društvima, sve većem broju trobojnica na kućama, dućanima, povorkama i brodovima u luci,[42] što se za Bajamontijeva načelnikovanja nije smjelo vidjeti. S druge strane mogla se zamijetiti pojačana mržnja prema Hrvatima, simpatije prema Italiji i privrženost prema Bajamontiju što se očitovalo na ulicama grada u povicima „Morte ai Croati", „Evviva Garibaldi", „Evviva Italia", „Evviva Bajamonti, padre di tutti noi". Mnogi su ga nazivali „ćaća" ili pak „konte Toni".[43]

I tako je došla treća faza koja je bila ispunjena pripremama za izbore i izborima. Kotarski poglavar bio je zadužen za red i mir i zakonitu provedbu izbora. Posebno izabrani odbor trebao se brinuti za pripremu izbora. Gajo Bulat se izborio za dva seoska birališta jer je dobro znao da seoski birači ne bi išli u gradsko biralište zbog mogućeg terora i prijetnji autonomaša. Izbori su se trebali održati u tri izborna tijela, a posljednje je bilo podijeljeno na tri odsjeka. Prvi odsjek činili su sela Podstrana, Jesenice, Stobreč, Kamen, Srinjine, Žrnovnica, Sitno; drugi sela Solin, Mravince, Kučine, treći Split i selo Slatine.[44]

Uoči samih izbora narodnjaci su bili u povoljnijoj situaciji u usporedbi s autonomašima jer su građanske i crkvene vlasti, po svemu sudeći, bile naklonjene narodnjacima. Kotarski poglavar Konrad i biskup Marko Kalođera signalizirali su činovnicima i svećenstvu da glasaju za narodnjake, ali su poneki bili politički autonomaši i zagovarali Bajamontija. Narodnjaci su računali na probuđenu narodnu svijest u nižim slojevima kao i na mnoge imućnije građane koji su napuštali Bajamontija.

41 Pobliže o tome vidi Bulatove govore u Dalmatinskom saboru prenesene u prilozima Narodnoga lista, broj 69 i 71, 1881.

42 Sullo scioglimento del Comune di Spalato, discorsi del deputato Dr. Antonio Bajamonti tenuti nelle tornate ordinarie della Dieta del Regno dei 7, 8 e 9 Settembre 1881, Zara 1881, 3-53.

43 Narodni list, br. 65, 27. VIII.1881, 3.

44 Narodni list, br. 59, 3. VIII. 1881, 2 i Narodni list, Jubilarni broj 1912, 75.

Izbori su održani od 17. do 22. srpnja,[45] i to najprije u trećem izbornom tijelu. U prvom odsjeku s biralištem u Podstrani u tzv. „Bratskoj kući" pobijedili su narodnjaci. Najodaniji Narodnoj stranci bili su Jeseničani, koji su sa svojim župnikom Markom Bitangom došli na izbore s hrvatskom trobojnicom. Ovdje su izabrana četiri vijećnika. Pobjeda poljičkih birača snažno je odjeknula u Splitu. U drugom odsjeku s biralištem u Solinu na tzv. „Gospinoj njivi" čini se da su autonomaši dobili oba vijećnika; u trećem odsjeku s biralištem u Gimnaziji autonomaši su dobili svih šest mandata. Za autonomaše su glasali ekonomski ovisni pučani i težaci, opijeni veličinom Bajamontijevom, ostali su mu vjerni do kraja. U drugom i prvom izbornom tijelu pobijedili su narodnjaci dobivši po dvanaest vijećnika u svakom izbornom tijelu.[46] Bajamonti je povukao kandidaturu. Treba reći da je velik broj birača apstinirao, po prilici nešto manje od 50% u sva tri izborna tijela. Narodnjaci su dobili dvadeset osam, a autonomaši osam vijećnika.

Na prvoj konstituirajućoj sjednici novoga Općinskog vijeća od 28. listopada za gradonačelnika prve narodnjačke općine izabran je istaknuti splitski narodnjak Dujam Rendić-Miočević,[47] a za prisjednike dr. Gajo Bulat, dr. Eduard Tacconi, dr. Pavao Kamber, Petar Katalinić,[48] Mate Protić, Ivan Matošić.[49] Svečano ustoličenje obavljeno je 9. studenoga 1882. Na prvoj sjednici Vijeća prvi put se čula hrvatska riječ iz usta najstarijeg vijećnika Ivana Brajevića, te je između ostalog odlučeno da se sjednice Općinskog vijeća ubuduće vode na hrvatskom jeziku i da se hrvatski kao nastavni uvede u muške i ženske osnovne škole u Splitu. Predviđeno je da uz hrvatski bude i talijanski jezik.[50]

Pobjeda splitskih narodnjaka odjeknula je u čitavoj Dalmaciji, Istri i sjevernoj Hrvatskoj. Poslije splitske postupno dolaze u narodnjačke ruke i preostale manje autonomaške općine. Jedino će zadarska općina ostati u rukama autonomaša sve do sloma Austro-Ugarske Monarhije.

45 Narodni list, br. 42, 1.VI. 1881, 22.

46 Narodni list, br. 52, 8. VII. 1882, 2.

47 Narodni list, br. 61, 9. VIII. 1882, 1.

48 Ivo Perić, Duje Rendić Miočević kao narodni zastupnik i prvi načelnik ponarođene splitske općine, Zadarska revija, br. 2-3, 1982; isti, Političari narodnog preporoda, Slobodna Dalmacija, 6. XI. 1882, 6; isti, Duje Rendić Miočević, Prvi načelnik ponarođene splitske općine, Mogućnosti, br. 11-12, 1882, 1001-1011.

49 Stanko Piplović, Porodica Katalinić u splitskom narodnom preporodu, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882, 22-30.

50 Narodni list, br. 84, 28. X. 1882, 3.

S dolaskom namjesnika Jovanovića neočekivano se provodi germanizacija u Dalmaciji. Splićani su se tužili ministru Taafeu na namještanja novih činovnika koji nisu iz Dalmacije,[51] napose na Jovanovića. Po svemu sudeći Taafe je utjecao na Jovanovića tako da je ovaj promijenio politiku i pomagao narodnjake. Iako je autonomaški „L'Avvenire" prestao izlaziti, jer ga nije imao tko financirati, autonomaši ni dalje ne miruju, čine nerede tako da je za nepunu godinu dana policija prijavila petsto četrnaest prijestupa.[52] Pravna sigurnost građana bila je ugrožena. Očito autonomaši se nisu mogli pomiriti s gubitkom vlasti stoga su pravili ekscese po Gradu i priželjkivali Bajamontijev povratak. Probuđeni hrvatski patriotizam i panslavistička agitacija nisu se mogli zaustaviti, osobito u Splitu i Šibeniku. Otpor prema svemu što je strano mogao se zamijetiti u više istupa omladine. Tako, primjerice, na kući Grigillo splitski omladinci razderali su crno-žutu zastavu i pjevali hrvatski marš („Kroatische Marseillaise").[53] Takva je, po svemu sudeći, bila politička atmosfera u Splitu nakon pobjede narodnjaka na općinskim izborima, osobito poslije preuzimanja uprave ujesen godine 1882.[54]

Zaključno se može reći da se za preporodnog pokreta u Splitu struktura gradskog društva postupno preobražava iz staroga u novo građansko i kapitalističko društvo. Usporedo s tim u građanstvu se odvija proces integracije hrvatske nacije i dezintegracijski proces pod slavodalmatinskom ideologijom. Prividni klasni mir koji se očitovao u lažnom prijateljstvu, novčanim posudbama i kumstvima krio je u sebi dvostruku ovisnost, ekonomsku i političku. Taj odnos sadržavao je duboke socijalne i nacionalne probleme manifestirane u zahtjevu za vlastiti komadić zemlje u splitskom polju i okolnim stranama, na višak rada koji se otuđuje, na materinji jezik, osobnu slobodu, društveni i nacionalni razvoj i politički život s narodom kojemu pripada. U ostvarenju tih načela narodnjaci polaze s

51 Narodni list, br. 94, 2. XII. 1882, 3. O pobjedi narodne misli u Splitu vidi Grga Novak, nav. dj. str. 2217-2220; isti, Kako je došlo do pobjede Hrvata u Splitu god. 1882., Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. IX, Zadar 1962, 7-54; Dinko Foretić, Borba za ponarođenje općina u Dalmaciji (1865 - 1900), Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, 140-147; Julije Grabovac, Pobjeda narodne misli u Splitu, Mogućnosti, br. 6, 1958, 446-474; isti, Povijesni značaj pobjede narodnjaka u izborima za Općinsko vijeće Splita 1882. u procesu hrvatskog nacionalnog buđenja u Dalmaciji, Hrvatski narodni preporod u Splitu 1982, 67-68; isti, Trijumf narodne misli u Splitu - odlučna prekretnica u procesu hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji, Mogućnosti, br. 11-12, 1982, 949-963; Stijepo Obad, Splitski težaci u narodnom preporodu, Mogućnosti, br. 11-12, 1982, 964 - 972.

52 Wien, Algemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, 22-692, 1982 i 22-2105, 1883.

53 Wien, Algemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, 22-3786, 1883.

54 Wien, Algemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, 22-4861 i 22-4943, 1883.

demokratskih pozicija, a autonomaši s pozicija ekonomske i političke moći, a kada su počeli gubiti, pribjegli su sili i nasilju, što je bio dokaz moralne nemoći.

Preporodna borba u Dalmaciji započela je u Splitu i u njemu se završila. Konačnoj pobjedi prethodio je dvadesetogodišnji sitni rad živom riječju, primjerom i perom, u društvima, školama, člancima u Narodnom listu, govorima u Dalmatinskom saboru, napose oslobađanjem nižih slojeva od talijanskoga kapitala putem kredita uz čiju pomoć su, postupno, postajali ekonomski i politički neovisni. Sedamdesetih godina autonomaši gube utjecaj i ugled, osobito njihov vođa Antonio Bajamonti, koji se kompromitirao u raznim malverzacijama, tako da je najteži udarac dobio iz svog kruga kojemu je poslovno i politički pripadao, mnogi su ga napustili, prišli narodnjacima, a do kraja su mu ostali vjerni ekonomski ovisni i neprosvijećeni težaci i pučani. Inače Bajamonti je bio slab vizionar, uski regionalist, mešetar u politici, osobito u trenutku pogoršanja hrvatsko-srpskih odnosa.

Pobjeda na izborima godine 1882. potvrdila je strategiju Vida Morpurga i taktiku Gaja Bulata. Zauzimanje zastupničkih mjesta u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću te pohrvaćenje splitskih srednjih škola bio je ozbiljan nagovještaj preuzimanja splitske općine. Pobjedu su izvojevali ekonomski neovisno građanstvo, svojim sredstvima i ugledom, neovisni težaci, uz podršku Dvora, dalmatinske vlade i mjesne crkve. Tim činom zadan je udarac političkom autonomaštvu, agresivnom talijanstvu, koje se dugo krilo u dalmatinstvu, potvrđeno hrvatsko obilježje Grada i potaknuto dalje ponarođenje školstva, uprave i sudstva, napose proces integracije hrvatske nacije u uvjetima bržeg razvoja kapitalističke privrede i građanskog društva.

THREE STAGES OF THE NATIONALISTS' WINNING THE SPLIT COMMUNITY GOVERNMENT

SUMMARY

The National revival movement in Dalmatia started and ended in Split. At the first stage, in representative entities prevailed the Autonomists, i.e. politicians who supported the autonomy of Dalmatia. As to gain the victory at elections, the supporters of union with the northern Croatian lands acted among the common people through public speeches, writings, and giving personal examples. This occurred during the second phase in the 1870s when annexationists changed their strategy and established a financial institution to provide credit to ordinary people, aiming to influence and assist them in becoming independent, thereby rejecting the political and economic influence of autonomists. On that way, the political and national consciousness of the people was raising. After the Austrian victory in the naval battle of Vis (1866) and the Dalmatian Nationalists' victory in the municipal elections in Zadar, the political circumstances changed. The mayor of Split, Antonio Bajamonti, discredited himself through various malpractices. The Nationalists were increasingly exposing the Autonomists' political leader. From the mid-1870's, the Nationalists from Split, gradually, step by step, gained delegate positions in the Dalmatian parliament and the Imperial Council in Viena. After the Austro-Hungarian Empire occupied the territory of Bosnia and Herzegovina in 1878, the Nationalists' pressure lead by the focal figure of the movement, Gajo Bulat, prompted the authorities to disband the local administration and to opt for new elections. These elections took place in 1882 and are remembered as the ones in which the Nationalists triumphed over. This was a necessary step for the Nationalists' further dominance, especially in those Dalmatian towns where the Autonomists still held the main positions in local administration.

SPLITSKI TEŽACI U NARODNOM PREPORODU

Za hrvatskoga narodnog preporoda, osobito šezdesetih godina, u Splitu vladaju politički autonomaši s gradonačelnikom Antonijem Bajamontijem na čelu. Autonomaši su uspjeli pridobiti siromašni i ekonomski ovisni gradski puk, varošane i okolne seljake svakojakim obećanjima tim više što su bili zanemareni od strane političkih narodnjaka koji su se okrenuli građanstvu Splita. Autonomaši su njima manipulirali, ali ne i ekonomski neovisnim, sve do sedamdesetih godina kada su uz pomoć Pučke banke i Vinarskoga društva postali ekonomski neovisniji i svjesniji. Postupno ponarođenje škola, djelovanje hrvatskih društava, napose političkih narodnjaka i župnika, dovest će do nacionalnoga i političkog osvješćivanja i pobjede narodnjaka na općinskim izborima.

Splitska općinska zajednica nastala je za francuske uprave, a čine je tijekom stoljeća grad Split, zatim okolna predgrađa Veli varoš, Dobri, Manuš i Lučac, te gravitaciona sela Solin, Mravince, Kučine, Kamen, Sitno, Srinjine, Stobreč, Jesenice, Žrnovnica, Podstrana i Slatine. Split je gospodarsko, upravno i kulturno središte općine i srednje Dalmacije, tj. okružja, a poslije i kotara Split.[1]

U ovom radu manje će biti riječi o Splitu među bedemima, onoliko koliko je potrebno za bolje razumijevanje odnosa na relaciji selo - Grad, a više o onom drugom Splitu u predgrađima i seoskim naseljima u bližoj i daljoj okolici Grada. Tijekom devetnaestog stoljeća gradska struktura stanovništva bila je sve potpunija, a seoska je još neizdiferencirana. Zajednička katolička vjera i ljubav prema Splitu,[2] ali i zajednička etnička pripadnost velikog dijela stanovništva Grada s onim iz okolice, čini se, jedina je spona koja je spajala stanovnike s ove i one strane gradskih zidina, a gotovo sve drugo ih je razdvajalo, primjerice jezik, običaji, odijevanje, zanimanje, te stupanj gospodarskoga, društvenog, prosvjetnog i kulturnog razvoja. Osim građana i pučana različitih po strukturi zanimanja u Gradu, u okolnim selima isključivo su seljaci u kolonatskom odnosu, a u predgrađima pretežno težaci koji su dugo svoja naselja nazivali selo, osim Velog varoša, a sebe seljanima.[3]

Težaci predgrađa tvorili su većinu stanovništva Splita, osobito s okolnim selima u kojima se opaža prirodni prirast stanovništva, napose u Solinu i Žrnovnici, šezdesetih godina. Tuđinski utjecaj ostavio je jačeg traga u predgrađima nego u ostalim selima. U Gradu se pretežno govorilo talijanski, a nastavni jezik u školama i službeni u uredima je također talijanski, dok se u naseljima izvan Grada govorilo hrvatski, polučakavskim narječjem u predgrađima. Oni pak koji su tražili zaposlenje u Gradu lakše bi ga našli ako su znali talijanski. Stoga su ga morali učiti kao i mnoga djeca koja su iz seoskih osnovnih škola prelazila u gradske osnovne i srednje škole. Hrvatski jezik u Gradu sveo se na stupanj pučkoga i seljačkog govora,[4] koji su strana gospoda, a dobrim dijelom i domaća, omalovažavala, prezirala i smatrala služinskim.

1 G. Novak, Povijest Splita, Treća knjiga. Matica hrvatska, Split 1935, 51. Vidi V. Lago, Memorie sulla Dalmazia, Volume Primo, Venezia 1869.

2 J. Smodlaka, Zapisi dra Josipa Smodlake, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene nauke, Prilozi novijoj jugoslavenskoj historiji, Knjiga 5, Zagreb 1972, 25.

3 J. Smodlaka, nav. dj., 25.

4 J. Smodlaka, nav. dj., 24.

Težaci se nisu opirali talijanskom jeziku gradske gospode ali se u cjelini nisu odricali svog „arvatskog" jezika. Okolni seljaci i varošani nisu rado slali djecu u školu zbog poslova u polju i loše odjevenosti, tako da je kroz devetnaesto stoljeće apsolutna većina stanovništva bila nepismena. Prve osnovne škole javile su se u sjedištima župa.[5] Prvi učitelji bili su župnici, te su se zbog nedostatka financijskih sredstava, neprikladnog prostora i oskudice školovanih učitelja uglavnom zatvarale, pa ponovno otvarale. Sedamdesetih godina bile su osnovne škole u Velom varošu, Lučcu, Jesenicama, Mravincima, Solinu, Srinjinama te pomoćna škola u Stobreču i privatna ženska pučka škola na Dobrom.[6] Još se susreće koji župnik kao učitelj ili upravitelj škole, ali se javljaju i svjetovni učitelji školovani u Zavodu za narodne učitelje u Arbanasima kod Zadra.[7] U seoskim školama nastavni jezik je bio hrvatski, te su djeca sa sela imala teškoća oko praćenja nastave u gradskim školama[8], ali kada bi ga svladala, bolje su ga znala nego gradska djeca, u čijim se domovima govorilo iskrivljenim talijanskim jezikom, pomiješanim sa splitskim govorom. Priličan broj djece sa sela i iz predgrađa pohađao je gradske škole tako da je u Velikoj realci znala biti, nekada, većina iz okolice s crvenom kapom na glavi.[9]

Opreke između sela i Grada najbolje se očituju u agrarno-proizvodnim odnosima, budući da je zemlja u posjedu gradske aristokracije, ostataka plemstva, imućnijeg građanstva, napose tzv. „mrtve ruke"[10] tj. biskupije, stolne crkve, crkvenih redova, samostana, koja je poput općinske i državne zemlje bila neotuđiva. U drugoj polovici stoljeća vlasnici zemalja u splitskom polju nisu mnogo marili o zemlji koliko o ugovorenim daćama koje su znali utjerivati i putem suda. Vlast je bila gotovo uvijek na njihovoj strani. Budući da godine 1848. nisu riješeni agrarni odnosi u Dalmaciji, kao u drugim zemljama Monarhije, zbog specifičnosti dalmatinskog

5 L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia, Zara 1871, 92.

6 Isto.

7 D. Foretić, Život i rad Zavoda za narodne učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi, u: Učiteljska, škola Zadar 1866 - 1956, Zadar 1956, 9 - 80.

8 Kada bi roditelji razmišljali o budućnosti djece, razgovor bi znao teći po prilici onako kako je zabilježio onodobni kroničar. Majka bi rekla „gredem molit šjor Petra don Pavla nebi li mi primili dite u talijansku skulu, da mi čagod nauči, isto znam da mi od prvog neće u njoj proć klasu, ali 'ča ću'. Otac bi na to odgovorio 'muč ti mati, mi ćemo u poje a k vragu skula!'" (Narodni list, br. 77, 29. IX. 1877, 2).

9 I. Bulić, Kad se splitska gimnazija privodila hrvatskom jeziku. Novo doba, br. 314, 25. XII. 1925.

10 J. Grabovac, Pokret splitskih težaka za likvidaciju kolonatskih odnosa. Slobodna Dalmacija, 29., 30. XI. i 1. XII. 1955.

agrara, uzaludne su bile nade kolona i kmetova da će se taj problem ubuduće riješiti. To se i obistinilo 1871. kada je na sjednici Dalmatinskoga sabora to pitanje skinuto s dnevnog reda iz klasnih razloga. Mnogi zastupnici u Saboru bili su veleposjednici ili su zastupali posjednike. I splitski zemljišni vlasnici i zastupnici bili su protiv rješenja zemljišnih odnosa. Uzroke tomu treba tražiti u činjenici da se na primjer početkom dvadesetog stoljeća oko šest stotina težačkih obitelji (gotovo 70 posto svih obitelji u Splitu), nalazilo u tom odnosu. Koloni su davali polovinu, trećinu, četvrtinu do sedminu ploda,[11] prema pogodbi, i tako se višak seljačkog rada, osobito za rodnih godina, iz okolnih sela prelijevao u domove duhovne i svjetovne gospode u Gradu. Kolonat je najviše zastupljen u predgrađima, nešto manje u ostalim selima općine ispod Kozjaka i Mosora, više u Solinu i Kučinama nego u Žrnovnici, Jesenicama, Podstrani i drugim selima, gdje su većinom bili slobodni seljaci.

U prvim desetljećima druge polovice devetnaestog stoljeća dvije su značajne novine ostavile traga u životu seljaka. Prvo, od početka pedesetih godina, prema novozavedenom katastru kolon i kmet ne plaćaju porez državi nego veleposjednik kojega država za poreznika priznaje. Drugo, tih desetljeća dolazi do konjunkture vinogradarstva zbog dobre prođe dalmatinskog vina na talijanskom i francuskom tržištu. U to doba u Splitskom polju i okolnim stranama, ispod Kozjaka i u Kaštelima, mogli su se vidjeti novi vinogradi,[12] i zapustjeli maslinici ili pak kako se talasa pšenica, te su mnoge kuće u rodnim godinama imale dovoljno kruha u donjim Poljicima, ili pak ulja u Primorju, a da se i ne govori o viškovima vina koje se prodavalo domaćim i stranim trgovcima.

Kolikogod je konjunktura vinogradarstva utjecala na poboljšanje života mnogih vinogradara, s druge strane nerodne i gladne godine, bolesti i epidemije, kao ona iz 1856. godine, ostavile su posljedice i u splitskoj okolici.[13]

Splitski seljak živio je u malim i nedovoljno higijenskim kućama, pokrivenim pločama ili slamom,[14] u gradskim predgrađima crijepom, a bilo je i takvih, doduše dosta rjeđe, u kojima su pod istim krovom stanovali ljudi i stoka, osobito s onu stranu Kozjaka i Mosora. Teško je vjerovati da je nedaleko od Grada zaustavljen prodor civilizacije, da je dominirala nepismenost i ekonomska ovisnost

11 L. Katić, Gospodarsko stanje Splita i okolice po desetini u prvoj polovici XIX stoljeća. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, VI-VII, Dubrovnik 1957-59, 92.

12 Pučki list, br. 5, 1901, 41.

13 II Cholera morbus del Dr Antonio Cerineo, Spalato 1856. L. Katić, nav. dj., 91, 93.

14 L. Katić, nav. dj., 91, 93.

prema vlasnicima zemlje i kapitala koji su živjeli u njemu. Zaostalost i zapuštenost splitskih težaka očituje se i u tome da je bilo Varošana koji nikada nisu bili na „Gospodskom trgu" ili pak splitskoj Rivi.[15]

To su neke od karakteristika života u predgrađima i na selu i njihova odnosa s Gradom uoči i u doba preporodnog pokreta koji se javlja za ustavna života u ranim šezdesetim godinama stoljeća. Na takvoj gospodarskoj podlozi i odnosima između sela i Grada jača oligarhijski sloj u Splitu koji ima ekonomsku moć i političku vlast. Samovolja oligarhije osobito je došla do izražaja u uvjetima Metternichova apsolutizma i neoapsolutizma Aleksandra Bacha, kad na rukovodeća mjesta dolaze imenovane, a ne izborom postavljene osobe.

Nakon financijskoga i vojničkog sloma Austrije (1859.) u kasnim pedesetim godinama bečkom vrhu nije drugo ostalo nego da se odrekne vlasti čvrste ruke i da objavi ustavne slobode godine 1860./61., kao što su to učinili godine 1848. I ovaj put ponovno se postavlja pitanje sjedinjenja Dalmacije s ostalom Hrvatskom, zatim ravnopravnost hrvatskog s talijanskim jezikom i njegovo uvođenje u škole i urede. U vezi s tim otvara se javni dijalog preko polemičkih spisa i novina u kojima se raspravlja o položaju agrara i seljaka u njemu. Tako Split postaje središte raspravljanja. Većina spisa tiskana je u Splitu ili od Splićana. Tako na primjer Kosto Vojnović, jedan od najistaknutijih splitskih preporoditelja, u svojoj polemičkoj raspravi „Un voto per l'unione" zalaže se za sjedinjenje hrvatskih zemalja, ali opaža i teško stanje poljodjelaca u srednjoj Dalmaciji, osobito kada se radi o prinudnoj naplati poreza. Zalaže se za demokratski način glasanja koje se očituje u zahtjevu da i širi slojevi naroda dobiju pravo glasa, a ne da ono bude ograničeno cenzusom. Umjesto posrednog, zagovara neposredno biranje. I Lovro Monti zagovara jednakost i opće pravo glasa. I on kao i Kosto Vojnović misli na seljake i pučane u gradu koji su zbog slaboga imovnog stanja izgubili pravo glasa. To je u protivnosti s demokratskim načelima toga doba, tim više što oni čine većinu stanovništva u Dalmaciji, u svakoj općini, a u splitskoj napose.

U polemičkim raspravama kristalizirale su se dvije oprečne ideologije: narodnjačka, pod utjecajem Strossmayerove jugoslavenske nacionalne ideologije koju zagovaraju gradska i pučka inteligencija, te slavo-dalmatinske ideologije koja je istupala pod političkim vidom autonomaštva. Splitski narodnjaci prihvatili su jugoslavensku ideologiju koja je zapravo hrvatska nacionalna integraciona

15 L. Katić, nav. dj., 94.

koncepcija. Narodnjačka ideologija pučke inteligencije u početku je jugoslavenska, a kasnije hrvatska. Ona je nastala u seljačkom društvu s one strane Kozjaka, Mosora i Biokova. Ideologiju pučke inteligencije razradio je Mihovil Pavlinović, a prihvatili svećenici i redovnici Dalmatinske zagore. Narodnjačku ideologiju gradske inteligencije zagovaraju u Splitu Natko Nodilo, Lovro Monti, Vid Morpurgo, Vicko Milić, Pavao Kamber, Petar Katalinić i drugi. Slavodalmatinsku ideologiju zastupa oligarhijski sloj gradskoga društva, koja je nasuprot prve dvije, dezintegracijska, separatistička i autonomaška. Stoga narodnjaci smatraju da se autonomaštvo može prevladati jedino preko jugoslavenske nacionalne ideje koja je bila neutralna.

Složene prilike u Monarhiji 1860./61. pružale su malo nade u mogućnost sjedinjenja hrvatskih zemalja. Politički realizam je upućivao narodnjake da se odupru Schmerlingovu centralizmu i birokratizmu. Organiziraju se u Narodnu stranku i pokreću list „II Nazionale" koji se tiska u Zadru, a ureduje ga Splićanin Natko Nodilo. Splitski narodnjaci utemeljuju „Slavjansku narodnu čitaonicu"[16] koja ima među ostalim zadatak da budi nacionalnu svijest u građanstvu Splita. Narodnjaci se trude da živom riječi, osobnim dodirom i perom, osvijeste neotuđeni dio građanstva i da se s ostalim političkim istomišljenicima u Dalmaciji bore za uvođenje hrvatskog jezika kao nastavnoga u škole i službenoga u urede i da će želja za sjedinjenje sama od sebe doći. Zajednička borba protiv centralizma i birokratizma približila je neko vrijeme liberalne narodnjake s liberalnim autonomašima u tzv. Liberalni savez koji je trebao voditi liberalizaciji i demokratizaciji javnoga života. Narodnjaci su tražili ravnopravnost hrvatskoga s talijanskim jezikom i pravedniji izborni zakon, ali će to dovesti do razilaženja među liberalima.

Šezdesetih godina autonomaši su držali sve političke pozicije u Splitu od Općine i drugih državnih ureda, preko osnovnih i srednjih škola do zastupnika u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču. Autonomaši organizirani u Autonomaškoj stranci pobjeđivali su na svim izborima i u svim kurijama, osim godine 1864. kada su seoski birači splitsko-trogirsko-omiškog područja izabrali svećenika Ivana Danila i Vjekoslava Morettija, mjesto kojega (1865.) dolazi Mihovil Pavlinović, podgorski župnik.[17] Danilo se zalaže da se osiguraju

16 J. Grabovac, Narodne čitaonice, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Matica hrvatska, Zagreb 1968, 195-202.

17 I. Perić, nav. dj.,. 219, 220.

prava vlasnika na zemlju, ali i seljaka-kolona, jer pripadaju istome narodu.[18] Godine 1868. ovaj izborni kotar zastupat će u Saboru Ivan Dešković.[19]

Splitske autonomaše predvodi dr. Antonio Bajamonti koji je od godine 1861. imenovani, a od 1865. izabrani načelnik Splita.[20] Cijelo vrijeme načelnikovanja protivio se sjedinjenju Dalmacije s ostalim hrvatskim krajevima, a zagovarao autonomiju Dalmacije u okviru Austrije. Još 1861. godine poziva splitske varošane i pučane da ostanu Dalmatinci kao što su i prije bili. Istina je da je dalmatinsko ime u to doba bilo dosta rašireno i da su splitski težaci svoj jezik nazivali „arvaski", ali mnogi sebe nisu nazivali Hrvatima nego Dalmatincima.[21] Po svemu sudeći, proces moderne hrvatske nacionalne svijesti nije još zahvatio splitske težake nego pripadnike građanstva. Bajamonti je nagovarao težake protiv sjedinjenja, plašio ih ugarskim kmetstvom i obećavao (1864.) kako će se založiti u Saboru da ne budu oštećena njihova prava.[22]

Bajamonti je vješto manipulirao ekonomskom ovisnosti seljaka, kupovao njihove glasove posudbama novca i kumstvima. Težaci su mu vjerovali da će se s drugim zastupnicima zauzeti u Saboru da se ukinu ili barem ublaže kolonatske obveze. Godine su prolazile i od toga nije bilo ništa. Usprkos tome, oni su ga slijepo slijedili, osobito težaci iz Velog varoša, pozivali ga za kuma na krštenja, pa otuda veliki broj imena Ante u Splitu u to doba. Ovdje treba dodati da je kumstvo povlačilo i brigu o kumčetu. Mnogi su ga nazivali „ćaća", „konte Toni",[23] a po ulicama grada znali su uzvikivati „Padre di tutti noi".[24] Kada bi bio u šetnji, Varoškinje bi ga doticale za odijelo i križale se. Težacima, čini se, nije smetalo što ne govori njihovim jezikom ili pak što mu govore prevode kada im se obraća, na primjer godine 1872. na „Prvoj pučkoj skupštini" u kazalištu. U mnogim varoškim kućama mogle su se vidjeti njegove slike i poslije smrti. Manipuliranje Varošanima očituje se i u tome što ih je huškao, zajedno s pučanima, protiv narodnjaka, što je znalo prijeći u ulični teror. Od straha mnogi seljaci

18 Il Nazionale, br. 61, 30. III. 1864.

19 I. Perić, nav. dj., 217.

20 D. Foretić, Borba za ponarođenje općina u Dalmaciji (1865—1900), Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Matica hrvatska, Zagreb 1968, 110, 111.

21 J. Smodlaka, nav. dj., 26.

22 Il Nazionale, br. 75, 17. IX. 1864.

23 Narodni list, br. 59, 3. VIII. 1881, 2.

24 Narodni list, br. 59, 3. VIII. 1881, 2.

iz okolice, osobito Poljičani i Kaštelani, ali i drugi varošani, nisu smjeli u Grad,[25] jer su se plašili fizičkog napada nagovorene rulje.

Po svemu sudeći, šezdesetih godina narodni prvaci u Splitu više su okrenuti građanstvu nego težacima u predgrađu i seljacima u općini. Potkraj šezdesetih godina zamjećuje se narodnopreporodno gibanje i u predgrađu na taj način što se pjevaju hrvatske pjesme, te su zbog toga bili od autonomaša izviždani i napadnuti.[26] Na temelju desetogodišnjeg iskustva narodnjaci iz obrane prelaze u akciju. Iako u uvjetima dualizma nisu mogli sagledati realne mogućnosti sjedinjenja, dvije prethodne pobjede kod Visa (1866.) i narodnjaka nad autonomašima u Dalmatinskom saboru (1870.) bit će dobar poticaj da se bolje organiziraju sedamdesetih godina i da pridobiju težake i pučane u svoje redove. Oni se mogu pridobiti za Narodnu stranku, misli Vid Morpurgo, ako im se pomogne da se ekonomski oslobode od zemljišnih vlasnika i zajmodavaca. U tu svrhu utemeljena je Prva pučka dalmatinska banka (1870.), Prvo dalmatinsko vinarsko društvo (1871.), zatim društvo Slavjanski napredak (1873.) i Narodna glazba (1877.). Pučka banka nudila je kredite uz povoljne kamate kojima se okoristio priličan broj varošana i pučana. U doba konjunkture vinogradarstva Vinarsko društvo okupljalo je vinogradare, otkupljivalo vino i plasiralo ga na strano tržište. Tako su se mnogi ekonomski pomogli. Splitski privredni krugovi preko Pučke banke, Vinarskog društva i Trgovačko-obrtničke komore gospodarski se sve više osamostaljuju u odnosu prema talijanskom kapitalu.[27]

Društvo Slavjanski napredak okupljalo je težake, pučane, obrtnike, zanatlije, omladinu i ponekog radnika.[2828] Društvo je utemeljeno, za razliku od prijašnjih, na demokratskim osnovama, okupljalo je težake, pučane, obrtnike, što se opažalo u socijalnom sastavu članova i u upravi. Društvo je puno pridonijelo u buđenju nacionalne svijesti. U njemu se je govorilo kako treba voljeti domovinu, o vrijednosti hrvatskoga jezika[29] i ravnopravnosti ljudi pučkoga i građanskog porijekla.

25 Narodni list, br. 69, 26. VIII. 1868.

26 Isto.

27 D. Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Matica hrvatska, Zagreb 1968, 65. Vidi D. Kečkemet, Vid Morpurgo i Narodni preporod u Splitu, Split 1963; Mogućnosti br. 11/12, 1962, i br. 1, 1963. Još godine 1864. Antonio Bajamonti se zalagao za osnivanje vjeresijske banke u Splitu. Vidi Il Nazionale br. 61 od 30. VIII. 1964.

28 Narodni list, br. 67, 23. VIII. 1876, 3.

29 Narodni list, br. 29, 10. IV. 1875, 2.

Tu se učilo i glumilo[30] u kazališnoj družini sastavljenoj od težaka, zanatlija i intelektualaca, prikazivali strani i hrvatski igrokazi, zatim održavali sastanci i zabave na koje su znali doći seljaci iz Omiša, Trogira, Kaštela i Solina u narodnim nošnjama. Članstvo Napretka u stalnu je porastu tih godina, tako da je uoči ponarođenja Općine društvo imalo oko četiri stotine članova.

Sedamdesetih godina splitski narodnjaci zauzimaju sve jače pozicije u društvenom i javnom životu. Nakon pobjede narodnjaka nad autonomašima u Saboru, splitski narodnjaci zauzimaju postupno mjesta u saborskom zastupstvu, a od godine 1876. potpuno,[31] izuzevši mjesto Antonija Bajamontija u Kuriji gradova. Sela splitske, trogirske i omiške općine od 1870. godine stalno biraju narodnjačke zastupnike u Sabor. Autonomaši su gubili na ugledu zbog neurednа poslovanja Općine[32] i rasipništva u „Associazione dalmatica" koje je vodio Bajamonti, terora koji su provodili pripadnici „Societa dei bersaglieri",[33] neke vrsti Bajamontijeve privatne milicije, nazivali su sebe „italianissimi", iako nisu znali talijanski. Mnogi među njima potječu iz redova pučana i težaka. Nakon ujedinjenja Italije i pojave iredente, u Splitu se oblikuje talijanska nacionalna manjina sastavljena od ranijih Italo-Dalmata u Autonomaškoj stranci i novopridošlih Talijana. Oni će biti peta kolona talijanske iredente na ovim našim stranama.

Nakon odlaska Koste Vojnovića za profesora Pravnog fakulteta novoutemeljenog zagrebačkog Sveučilišta (1874.), Gajo Bulat preuzima vodstvo među splitskim narodnjacima. Godine 1879. ulazi u Carevinsko vijeće i stavlja pred zastupnički klub Narodne stranke tzv. „splitsko pitanje". Bulat upozorava na Bajamontijeve malverzacije i novčanu krizu do koje je doveo Općinu. Zemaljski odbor u Zadru naredio je Namjesništvu 31. listopada 1880. da raspusti autonomašku Općinu u Splitu. Nakon toga uveden je Komesarijat, a za povjerenika postavljen Aleksandar Nallini, koji je imao zadaću da sredi općinske poslove, osigura red i mir i pripremi izbore.

Za Komesarijata došlo je do pojačane napetosti između narodnjaka i autonomaša, progona narodnjaka, uzvikivanja iredentističkih parola, primjerice

30 Narodni list, br. 100, 16. XII. 1876, 2.

31 I. Perić, nav. dj., 219, 220.

32 Branislav Radica, Nacionalno buđenje i preporod Splita, Jadranska pošta, br. 82, 8. IV. 1932, 2.

33 G. Novak. nav. dj., 338, 339.

„Avviva l'Italia" ili protuhrvatskih „Morte ai Croati"[34] itd. Hrvatski narodni osjećaj proširio se ne samo u gradskoj sredini, nego i u predgrađima i selima. To se moglo zamijetiti u hrvatskim društvima, javnim manifestacijama, povorkama. Svugdje su se mogle vidjeti hrvatske trobojne zastave na brodovima u luci, kućama, prilikom javnih manifestacija, u društvima, na dućanima,[35] što očito svjedoči o pojačanoj manifestaciji narodne svijesti. Proces osvješćenja svih društvenih slojeva je bio nezaustavljiv. S tim u vezi teklo je i ponarođenje koje se najbolje očitovalo u pohrvaćenju Velike realke.

U takvoj atmosferi vršene su pripreme za izbore novog općinskog vijeća. Gajo Bulat se zauzeo za to da se izbori održe u Gradu i selima, znajući dobro da seljaci neće ići u Grad ako bude jedno biralište, plašeći se autonomaškog nasilja. Prema odluci ministarstva izbori su se trebali održati u tri izborna tijela, a treće izborništvo je podijeljeno na tri odsjeka s biralištima u Podstrani, Solinu i Gimnaziji. Narodnjaci su računali na uspjeh s obzirom na opće prilike i naklonjenost svjetovne i crkvene vlasti koje su savjetovale činovnicima i svećenicima da glasuju za narodnjake.

Izbori su najprije održani u prvom odsjeku trećeg izbornog tijela (Podstrana, Jesenice, Kamen, Srinjine, Stobreč, Žrnovnica i Sitno). Birači su došli na biralište s hrvatskim trobojnicama. Birači iz sela Podstrana, Jesenice, Kamen, Srinjine, Stobreč, Žrnovnica i Sitno izabrali su u Općinsko vijeće dr. Gaju Bulata, Marka Bitangu, Matu Banića, posjednika iz Podstrane, te Grgu Mihanovića, posjednika iz Sitnoga.[36] Izbori u drugom odsjeku, istog izbornog tijela, održani su u Solinu na Gospinoj njivi,[37] gdje su birači Solina, Mravinaca i Kučina izabrali dva

34 Narodni list, br. 57, 27. VII. 1881, 3.

35 Narodni list, br. 65, 27. VIII. 1981, 3. Usp. G. Novak, nav. dj., 330.

36 Narodni list, br. 52, 8. VII. 1882, 2; D. Mikačić, Narodna pobjeda u Splitu, Novo doba, br. 259, 13. XI. 1922, 1.

37 Narodni list, br. 55, 19. VII. 1882, 1. Osim narodnjačkih prvaka pobjedi narodnjaka u Splitu, pridonijeli su i župnici Marko Bitanga iz Jesenica, Joso Perusović iz Stobreča, zatim Mate Ivčević, Dujam Materazzi, Ante Vušković, Jeronim Moskovita, Petar Manger, Ante Katić i drugi. I biskup Marko Kalođera priklonio se narodnjacima. Surađivao je s nekim splitskim narodnjacima, osobito s Vidom Morpurgom u čijoj knjižari se više puta viđao. Među dijecezanskim svećenicima bilo je prilično političkih autonomaša. Spomenut ćemo jednoga župnika koji se aktivno angažirao u dnevnoj politici, a to je bio Ante Arzić, župnik na Lučcu koji je išao po kućama, nagovarajući birače da ne glasaju za narodnjake. Išao je toliko daleko da je uoči Velike Gospe zabranio izvjesiti hrvatsku zastavu. Vidi M. Škarica, Vid Morpurgo i naše svećenstvo, Jadranska pošta, br. 298, 24 - 26. XII. 1932, 10. Usp. Narodni list, br. 34, 2. V.

autonomaša. U trećem odsjeku, trećeg izbornog tijela, s biralištem u Gimnaziji, birači Splita i sela Slatina izabrali su šest autonomaša. U prvom i drugom izbornom tijelu pobijedili su narodnjaci izabravši po dvanaest vijećnika u svakom izborništvu. Prema tome pobijedili su narodnjaci poslavši u Općinsko vijeće dvadeset osam, a autonomaši osam vijećnika.

Na prvoj konstituirajućoj sjednici za prvoga načelnika pohrvaćene splitske Općine izabran je Duje Rendić Miočević[38] i uz njega šest prisjednika. U Općinskom vijeću[39] našla su se prvi put i dva imućnija seljaka Mate Banić i Grgo Mihanović.

Zaključno možemo reći da se na podlozi staroga društva i preživjelih odnosa vrši preobrazba u novo moderno društvo, koje se začinje, a karakterizira ga, među ostalim, proces integracije hrvatske nacije i dezintegracioni proces slavo-dalmatinske ideologije. Oba procesa vode do oblikovanja hrvatske i talijanske nacionalne svijesti. Šezdesetih godina među narodnjacima dominira jugoslavenska ideja koja se sedamdesetih godina preobražava u hrvatsku nacionalnu ideju. Prema tome hrvatska nacionalna integracija u Splitu, predgrađima i selima u konačnici provodi se pod hrvatskim imenom.

Šezdesetih godina narodnjaci su malo učinili u preporađanju gradskih pučana, varošana i okolnih seljaka. Oni su više usredotočili pozornost na preporađanje građanstva, te je u tu svrhu i bila utemeljena „Slavjanska narodna čitaonica". S druge pak strane pripadnici političkog autonomaštva, na čelu s Antonijem Bajamontijem, imali su jači utjecaj na periferiju, na taj način što su obećavali ublažavanje agrarnih odnosa, nudili im novac uz prilične kamate, osobito Bajamonti, koji ih putem kumstva drži u lažnu prijateljstvu, kupuje glasače općinskom zemljom, tako da je malo težaka u predgrađu, osobito Velom varošu, pristalo uz narodni pokret. Pučani, težaci i nešto seljaka nisu išli s autonomašima iz ideoloških ili patriotskih razloga koliko s nadom da će se popraviti njihov ekonomski položaj. Potrebni njihove pomoći, budući da još nije bilo novčanih zavoda, oni gube slobodnu volju odlučivanja, tako da autonomaši manipuliraju

1878, 2; br. 45, 15. VI. 1881, 2, te B. Radica, Nacionalno buđenje i preporod Splita, Jadranska pošta, br. 80, 6. IV. 1932, 2.

38 Narodni list, br. 84, 28. X. 1882, 3.

39 Prva sjednica Općinskoga vijeća vodila se na hrvatskom jeziku na kojoj je, među ostalim, odlučeno da se pristupi uvođenju hrvatskoga jezika u škole u kojima je nastavni jezik još uvijek bio talijanski. Vidi Narodni list, br. 94, 2. XII. 1882.

njihovom ekonomskom ovisnošću, vladaju sviješću i tjeraju ih na ulični teror i nasilja protiv vlastita naroda. To nisu postigli kod onih težaka, pučana i seljaka koji su bili ekonomski neovisni. Seljaci uglavnom nisu bili protiv Narodne stranke, koja nije zagovarala, niti išta učinila u rješavanju agrarnih odnosa. Bistriji i imućniji seljaci shvaćali su narodnjački pokret, a ostali vidjeli u njemu stranačke i gospodarske svađe. Nepismeni i neprosvijećeni seljak i težak iz predgrađa nije pratio dnevnu politiku, napose rasprave koje se vode u Zadru i Beču i tako neobaviješten, glasa onako, iz straha i ovisnosti, kako je njegov vlasnik zemlje ili zajmodavac bio politički opredijeljen, ali gdjekad i suprotno. Mali postotak njih, prema izbornom cenzusu, mogao je birati ili biti biran za izbornike, ali ne i za zastupnike koji su u pravilu iz redova građanstva i ostataka plemstva, te su prema tome bili prisiljeni da glasaju za interese klase kojoj nisu pripadali.

Tek sedamdesetih godina varoški težaci, pučani i koji seljak se ekonomski oslobađaju, uz pomoć Pučke banke i Vinarskog društva, i tako postaju neovisni, te se tek tada moglo prići njihovu nacionalnom, političkom i klasnom osvješćivanju preko novoutemeljenih hrvatskih društava i intenzivnijega političkog života, sljedećih desetljeća. U tome su značajnu ulogu odigrali župnici, osobito seoski, što se najbolje očitovalo na izborima godine 1892. To dokazuje da s pohrvaćenjem škola i Općine tek počinje proces ponarođenja i nacionalne integracije, te je sljedećih desetljeća pred Narodnom strankom i drugim naprednim strankama bio zadatak ostvariti demokratsko pravo najširih društvenih slojeva, na primjer pravo na vlastiti komadić zemlje koju obrađuje, na višak rada koji se ne otuđuje, na jezik kao najizrazitiju oznaku narodnosti, nacionalni i socijalni razvoj i politički život s narodom kojemu pripada.

I CONTADINI DI SPALATO NELLA RINASCITA NAZIONALE

RIASSUNTO

Durante il Risorgimento nazionale croato, in particolare negli anni Sessanta, Spalato fu governata da autonomisti politici guidati dal sindaco Antonio Bajamonti. Gli autonomisti riuscirono a conquistare i cittadini poveri e economicamente dipendenti abitanti dei borghi di Spalato e dei villaggi circostanti con ogni sorta di promesse, soprattutto da quando furono ignorati dalla politica populista che che favoreggiava la borghesia di Spalato. Gli autonomisti li manipolavano per raggiungere i propri obiettivi finché erano economicamente dipendenti, ma soltanto fino agli anni Settanta quando grazie all'aiuto della Banca popolare e della Società Vinicola divennero economicamente indipendenti e più consapevoli. La graduale croatizzazione delle scouole, l'azione delle società croate in particolare quella dei populisti e di parroci porteranno alla sensibilizzazione politica e nazionale e infine alla vittoria dei populisti alle elezioni comunali.

SPLITSKA ZAGORA U HRVATSKOME NARODNOM PREPORODU

Splitska zagora spada u najrazvijenija područja Dalmatinske zagore u devetnaestom stoljeću kako u gospodarskom tako i u društvenom i kulturnom pogledu. Za francuske uprave ovdje se formira općinska zajednica sa sjedištem u Muću Donjem. To je izrazito ruralna sredina s tradicionalnim načinom rada i življenja na zemlji koju seljaci za francuske uprave dobivaju u posjed, ali je tijekom devetnaestog stoljeća postupno gube zaduživanjem kod gradskih i seoskih lihvara. Kao i u ostaloj Dalmatinskoj zagori i ovdje se formira pučka inteligencija seljačkog društva koja se godine 1848. izjasnila za političku integraciju Dalmacije sa sjevernim hrvatskim zemljama. Za preporodnog pokreta, šezdesetih i sedamdesetih godina, etnička svijest pučke inteligencije u Splitskoj zagori lakše se i brže transformirala u hrvatsku nacionalnu svijest nego kod političkih istomišljenika u primorju i na otocima koji su zbog specifičnih razloga morali prijeći prijelaznu jugoslavensku fazu. Narodna stranka u Dalmaciji u pučkoj inteligenciji ovoga kraja imala je čvrsti oslonac i snagu što se očitovala u sastavu općinske uprave i vijeća, političkoj opredijeljenosti načelnika, koji je uvijek bio narodnjak, općinskim i saborskim izborima, podršci narodnjačkim prvacima i uporabi hrvatskog jezika, ne toliko u općinskoj administraciji, koliko u nastavi u mjesnoj osnovnoj školi. U tome se očituju skromni počeci nacionalne i političke integracije u ovom kraju.

Da bi se bolje shvatio proces nacionalne integracije u ovom kraju, potrebno je uvodno nešto reći o gospodarskim i društvenim specifičnostima u seljačkom društvu Dalmatinske zagore koje je Splitska zagora sastavni dio.

Naime, još u ranom devetnaestom stoljeću, za francuske uprave, došlo je do promjena u posjedovnim odnosima Dalmatinske zagore, Makarskoga primorja i područja Neretve. U tom dijelu kontinentalne Dalmacije ukinut je takozvani Grimanijev zakon iz godine 1756., po kojem dalmatinski krajišnik, vojnik na državnoj zemlji[1], postaje ekonomski slobodan, naime dolazi do posjeda zemlje uz obvezu da državi plaća porez. To se odnosilo na takozvano seljačko društvo Dalmatinske zagore, pa prema tome i Splitske zagore, Makarskoga primorja i područja Neretve, koje je poslije oslobođenja od osmanlijske vlasti integrirano primorskoj i otočkoj Dalmaciji u kojemu je mletačka uprava zavela takozvani krajiški sustav. U gradskom društvu Dalmacije, to jest u primorju i otocima, ostali su i dalje kolonatski zemljišni odnosi, gdje je težak i dalje ostao dvostruko opterećen, prema zemljišnom vlasniku i državi. Tako se je s ove strane Kozjaka i Mosora formirao gradski tip društva, a s one druge seljačko društvo. Dakle, tijekom prve polovice devetnaestog stoljeća u Splitskoj zagori se razvijao drugi društveni sustav, različit od onoga u okolici Splita. Međutim ovdje se radi o stanovništvu iste etničke pripadnosti koje živi u dva tipa društva, a dijeli ga socijalna granica. Oligarhijski sloj u Splitu i Trogiru, koji ima gospodarsku i političku moć, gleda na Zagorce s prezirom i podcjenjivanjem. Zagorci su za njih Vlasi (Morlaci), na nižem stupnju gospodarskoga, društvenog i kulturnog razvoja.[2]

U novim političkim prilikama za francuske uprave dolazi do promjena u strukturi uprave i sudstva. Naime, ukidaju se ustanove staroga društva i osnivaju nove, primjerice općine. Kako u ostaloj Dalmaciji tako i na području između Kozjaka i Mosora formirana je nova upravna jedinica općina sa sjedištem u Muću Donjem,[3] koja je godine 1813. imala četiri tisuće tristo osamdeset

1 Š. Peričić, Vojna krajina u Dalmaciji, u: Vojna krajina, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber i Odjel za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1984, 199-204; N. Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović) i njegov krug do 1869.), Monografije 11, Zagreb, Odjel za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1980, 23-31 i 35-37.

2 M. Slade-Šilović, Trogirska zagora u narodnom preporodu, Mogućnosti, 9-10, Split 1987, 772- 792; Isti, Bilješke o hrvatskom narodnom preporodu u Trogiru, Mogućnosti, 10-11, Split 1980, 1168-1184; S. Obad, Hrvatski narodni preporod u Splitu, Hrvatski narodni preporod u Splitu, Split, Logos, 1985, 7-19 s odnosnim bilješkama.

3 V. Lago, Memorie sulla Dalmazia, vol. I, Venezia 1869, XXXV. (U daljnjem tekstu: Muć.)

stanovnika. Mućka općina za francuske uprave nalazila se u okviru kotara Sinj i okružja Split, poput ostalih novoutemeljenih seoskih općina Bajagić, Ugljane, Klis, Bosoljina, Lećevica, Bristivica i druge.[4] Na početku francuske uprave s obje strane Kozjaka došlo je do društvenoga previranja[5], koje je dobilo socijalno i političko obilježje, te se vlasti trude da zavedu red i mir na ovom i ostalom dalmatinskom području.

Političkim zaokretom koncem godine 1813. Dalmacija dolazi pod austrijsku upravu po drugi put. Nova vlast je prihvatila novonastale promjene u posjedovnim odnosima, ali je ostavila seljaka u Zagori da se zadužuje kod lihvara, te tako nemoćan i nezaštićen od vlasti postupno se pretvara u dužnika, gubeći zemlju u korist vjerovnika. Zbog čestih suša, nerodica i gladi seljaci nisu bili u mogućnosti redovito plaćati porez, osobito u Zagori, te su ga porezne vlasti znale naplaćivati administrativnim putem. Na krševitoj i oskudnoj zemlji seljak je živio dosta siromašno, u skromnim nastambama zidanim u suhozidu ili kreču, pokrivenim kamenim pločama, slamom, rjeđe crijepom, pa je nerijetko prebivao pod istim krovom sa stokom. Razmjena dobara sa Sinjem i Splitom bila je dosta skromna. Za rodnih godina višak ratarskih i stočarskih proizvoda prodavao se na splitskim i sinjskim tržnicama i pazarima.

Stanje stanovništva u općini Muć godine 1830.[6]

Selo	**Kuća**	**Obitelji**	**Katolika**	**Pravoslavaca**	**Ukupno**
Broćanac	80	48	177	133	310
Prugovo	81	50	275	-	275
Gizdavac	35	30	202	-	202
Neorić	190	92	524	-	524
Sutina	50	28	162	46	208
Muć Gornji	68	58	357	-	357
Muć Donji	114	112	2493	-	2493
Postinje Gornje	35	33	186	-	186
Postinje Donje	6	35	265	-	265

4 Isto.

5 V. Kapitanović, Nemiri u srednjoj Dalmaciji 1806-1809, Kačić, 6, Split 1974, 71-89.

6 Historijski arhiv Zadar, Razni Spisi Namjesništva, 21, VII/9, 1831, Prospetto... 8.

Ramljane	88	56	381	-	381
Crivac	110	60	338	-	338
Pribude	52	31	218	-	218
Bračević	120	50	275	-	275
Milešine	95	31	132	-	132
Ogorje Donje	86	41	247	-	247
Ogorje Gornje	68	52	236	-	367
	1278	807	6568	179	—

U usporedbi s godinom 1813.,[7] kada je na području ove općine živjelo 4380 stanovnika, dvadeset sedam godina kasnije (1830.) broj se je popeo na 6647 ili dvije tisuće dvjesto šezdeset sedam stanovnika više. Do povećanja stanovnika je došlo prirodnim prirastom, budući da u ovoj općini nema naselja gradskoga tipa. Svakako da bi broj žitelja bio veći da je smrtnost manja, osobito djece, jer nije bilo gotovo nikakve zdravstvene zaštite. U većini seoskih naselja znatno je više kuća nego obitelji, dok je u Postinjama Donjim obratno. Što je tome uzrok, za sada je nemoguće točno odgovoriti dok se ne izvrše detaljna istraživanja pregledom matičnih knjiga, ali i drugih izvora. Gustoća stanovništva nije velika i neujednačena je ovisno o prirodi tla, oskudnosti života, nehigijenskim prilikama, bolesti, a s tim u vezi i povećanoj smrtnosti, osobito dojenčadi. Po vjerskom sastavu apsolutna većina je katoličke vjere, dok u selima Broćancu i Sutini uz katoličku većinu žive i pravoslavni. Stanovništvo se bavi poljodjelstvom, osobito ratarstvom, stočarstvom,[8] sitnom i krupnom stokom, ali jedva podmiruju potrebe u ishrani, osobito u kruhu, napose za nerodnih godina.

Udaljeni od prometnica i gradskih središta, prosvjetni i kulturni život je na niskoj razini. Stanovništvo je gotovo potpuno nepismeno. Prva osnovna škola u ovom kraju javlja se godine 1845. u Muću Donjem, u sjedištu općine. To je niža dvorazredna muška osnovna škola koju vodi mjesni župnik Pavao Britvić Batina.[9] Zbog siromašna stanja roditelja rijetki učenici su mogli nastaviti školovanje i to isključivo u franjevačkim učilištima Provincije Presvetog Otkupitelja

7 V. Lago, nav. dj., XXXV.

8 Isto.

9 Historijski arhiv Zadar, Miscellanea, 2, Poz. D, 4. V. 1845; Manuale provinciale della Dalmazia per l'anno 1845, 230.

sa sjedištem u Sinju. Nakon završetka bogoslovije ponovno bi se vraćali u seoske župe Zagore, Makarskoga primorja i Neretve otkuda su i potjecali, osobito poslije pohrvaćenja sinjske gimnazije godine 1854. Tako će franjevačko i dijelom dijecezansko svećenstvo dugo ostati vodeća inteligencija u seljačkom društvu Dalmatinske zagore, pa prema tome i u Splitskoj zagori. To župsko svećenstvo pratilo je seljake od rođenja do smrti, savjetovalo ih u radu, liječilo u bolestima, pomagalo u komunikaciji s upravnim i sudskim vlastima i tome slično. Seosko svećenstvo s imućnijim seoskim gazdama, trgovcima i rodoljubivim općinskim službenicima, čini takozvanu pučku inteligenciju gornjeg sloja seljačkoga društva Zagore. U društvenom pogledu ono se izdiglo iznad seljačke osnovice, koja je bila siromašna i neprosvijećena, i s njom ostalo čvrsto povezano, bliže i jače nego što je to bilo dijecezansko svećenstvo u primorskim i otočkim župama gradskoga društva.

Splitska zagora, uz trogirsku, spada među najzaostaliji dio Srednje dalmatinske zagore, pokriveno seoskim naseljima među kojima se nijedno nije uzdiglo na razinu gradića između Drniša i Sinja. Općinsko središte Muć Donji najveće je po broju stanovnika i obitelji, ali ne i kuća. Pored općine tu je i Teritorijalna straža ili Pokretna kolona koja je čuvala red i mir u tom kraju, koji bi se narušavao zbog međusobnih svađa seljaka, krađa i hajdučije. Uz njih je dvorazredna osnovna škola i župni ured. Sudske parnice su se održavale u Kotarskom sudu u Splitu. Zavođenje novačenja, u sredini stoljeća, neredovito plaćanje poreza dovest će do neposluha i odmetanja, nasilja i pljački imućnijih domova te su svjetovne i crkvene vlasti nastojale da smire nezadovoljnike.

Koliko je dosada poznato, preporodna gibanja na hrvatskom sjeveru (1835.-1847.), nisu ostavila odraza kod franjevaca Provincije Presvetog Otkupitelja, pa prema tome ni kod redovnika-župnika te Provincije na području općine Muć. Jedini među njima se istakao Jeronim Luiz Vrdoljak,[10] redovnik široke naobrazbe i od pera, koji je pripadao Kuzmanićevu krugu u *Zori dalmatinskoj*. Ostali franjevci shvaćali su pojam naroda u duhu Kačićeva „Slovinstva", oni su bili na razini etničkog hrvatstva te prije 1848. nisu mogli shvatiti ilirsku nacionalnu ideologiju. Skupa s njima zagorski seljaci, osobito njihov imućniji dio, svjesni su svoje etničke pripadnosti, imena i jezika. Kada se postavilo pitanje sjedinjenja hrvatskih zemalja (1848./49.), nekoliko župnika iz ovoga kraja izjasnilo se za

10 J. A. Soldo, Jeronim Luiz-Vrdoljak jedan iz kruga Ante Kuzmanića, Dalmacija u narodnom preporodu 1835-1848, Zadar 1987, 81-95.

sjedinjenje Dalmacije sa sjevernim hrvatskim zemljama i potvrdilo svoju nacionalnu svijest. To su bili don Mate Glavina iz Muća Donjeg, don Ante Matković iz Muća Gornjeg, don Ivan Bulić iz Prugova, iz Konjskoga don Marko Tadić i don Paval Britvić Batina iz Klisa.[11] Njihova hrvatska nacionalna svijest se očitovala u shvaćanju šire hrvatske nacionalne cjeline izražene kroz političku i nacionalnu integraciju. Oni su uputili pismo hrvatskom banu Josipu Jelačiću, branitelju „horvatsko-dalmatinske slobode i narodnosti", izražavajući želju da se stave pod „tvoj slavni barjak i obranu", budući da neki neprijatelji „naše domovine" žele da unište „najlipša dva dara boxja: jezik i narodnost". Neprijatelji hrvatskoga približavanja u Dalmaciji „inotalianci" u ime naroda protive se „xegli i molbi, koju biše skoro u Beču prikazali nika gliubezna i draga brachia naša, Harvati i Slavonci, prid pristogliem privedroga cara za da bi nas u zajedno htio sadruxiti i tako povratiti našu narodnost i nezavisnost". U nastavku pisma izjavljuju: „Mi smo Dalmatinci, mi smo Harvati, mi se ne stidimo ovih imena, našega jezika. Mi hochiemo se sdruxiti s brachiom našom, Mi hochiemo se stopit s gnimi u jedno tilo. Trista i osamdeset higliada, a ne jedno, drugo ne traxu drugo, ne xele nego ovo. Nit je pravedno, nit je dostojno ovoliko umnožiti broj prigorit, zgaziti, za jedno malo igliada negliubeznih narodnogliubača, da bi inotalijanaca i polu-Dalmatinaca." Na kraju mole bana da se njihove želje prenesu caru Franji Josipu I. u pozdrave banu i „našoj miloj brachi Harvatim i Slavoncim..." uz navedene potpise župnika.[12] Najistaknutiji među njima Paval Britvić Batina inicirao je pokretanje novoga lista u Dalmaciji pod nazivom „Novine Dalmatinske". Splićanin Andrija Stazić o tome piše Makaraninu Stipanu Ivičeviću sljedeće: „Župnik iz Klisa Pavao Britvić u duši i u tilu Ilir govorio mi je nekidan da mu pomožem da će izdati novine dalmatinske, jest bogat u mislima i na peru Talianskom, ali nije toliko na Ilirskom, mogo bi on jedini na ovim krajevima pomoći nam."[13] Do pokretanja lista nije došlo, moguće zbog neodobrenja vlasti, nedovoljna broja pretplatnika i suradnika.

Nakon četrdesetosmaških previranja i pravednih zahtjeva dalmatinskih rodoljuba, među kojima su i spomenuti iz šire Splitske zagore, nastupile su godine

11 S. Obad, nav. dj.

12 Isto.

13 R. Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo, Svjetlost, 1968, 83, bilj. 213. Don Pavao Britvić među prvima je prihvatio ideju sjedinjenja hrvatskih zemalja u Dalmaciji 1848. Pisao je pjesme na talijanskom, latinskom i hrvatskom jeziku. Umro je u Kaštel Kambelovcu 1887. (Narodni list, br. 25, 26. III. 1887, dalje NL.)

političke suše, takozvanog neoapsolutizma.[14] Za desetak godina političkog mrtvila stariji naraštaj rodoljuba koji se javio za ilirskoga gibanja i četrdeset osme, povlači se, osobito oni koji su sudjelovali u političkom životu, jer su mnogi među njima bili na popisima sumnjivih osoba. U tom beznađu, pedesetih godina, stasao je novi naraštaj,[15] koji se školovao na austrijskim sveučilištima i dalmatinskim sjemeništima i bogoslovijama, među kojima su se istakli Mihovil Pavlinović, Natko Nodilo, Miho Klaić, Lovre Monti, Kosto Vojnović, Đuro Pulić i drugi. Oni su bili prvaci u preporodnom pokretu Dalmacije, šezdesetih i sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća, boreći se protiv zagovornika autonomije Dalmacije, a za njezino sjedinjenje sa sjevernim hrvatskim zemljama.

Splitska zagora u etničkom pogledu spada među najčistija područja Dalmatinske zagore. Vidjeli smo da u selima mućke općine živi apsolutna većina Hrvata katoličke vjere i u dva miješana seoska naselja Srbi pravoslavne vjere. O stanju hrvatske etničke svijesti u ovom kraju, uoči početka preporodnog pokreta, lijepo svjedoči izjava Šimuna Milinovića, franjevca, na anketu Ivana Kukuljevića iz Zagreba.[16] Milinović, između ostalog, piše da u tom i širem dijelu Dalmacije je živa hrvatska etnička svijest i da narod svoj jezik naziva hrvatski.

Kretanje stanovništva u općini Muć 1857., 1869. i 1880. g.[17]

Sela	**1857.**	**1869.**	**1880.**
Broćanac	374	471	414
Prugovo	575	569	638
Gizdavac	263	250	250
Neorić	587	623	667
Sutina	247	439	260
Muć Gornji	355	572	614

14 S. Obad, Pokušaj unapređenja Dalmacije za neoapsolutizma, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 23 (10), 1983/1984, 75-86.

15 N. Stančić, nav. dj., 91-138.

16 T. Macan, Ivan Kukuljević i narodno-politički razvitak Dalmacije, Historijski zbornik, 27-28, Zagreb 1977-78, 86; R. Petrović, nav. dj., 268-271.

17 M. Korenčić, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 54, Zagreb 1979, 658-665.

Muć Donji	793	638	768
Postinje Gornje	206	205	188
Postinje Gornje	289	261	266
Ramljane	652	661	483
Crivac	438	439	487
Pribude	227	279	284
Bračević	537	502	507
Milešina	284	312	317
Ogorje Donje	361	502	328
Ogorje Gornje	579	516	512
Ukupno	6667	7239	6983

U cjelini uzevši, između prvoga i drugog popisa, dakle, šezdesetih godina, stanovništvo je u porastu, ali je između drugoga i trećeg popisa, sedamdesetih godina, došlo do njegova opadanja. Ako se kretanje stanovništva promatra po selima, onda Neorić, Muć Gornji, Crivac, Pribude, i Milešina bilježe prirodan prirast, dok se u Postinju i Ogorju Gornjem zamjećuje pad, a u Gizdavcu u posljednja dva popisa stanje je neizmijenjeno. U preostalim seoskim naseljima došlo je do povećanja stanovništva između prvoga i drugog popisa i pada između drugoga i trećeg i obratno. Što je dovelo do takva raznolika kretanja stanovništva u istoj općinskoj zajednici, nije moguće za sada odgovoriti dok se ne izvrše detaljnija istraživanja.

Preporodni pokret u Dalmaciji, šezdesetih i sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća, kao logičan slijed ranijega pripremnog razdoblja, imao je odraza i u Splitskoj zagori od sama početka ustavnoga života godine 1860./61. Pučka inteligencija ovoga kraja je nešto brojnija i homogenija nego godine 1848. i predvodila je narod, osobito za općinskih i saborskih izbora, tako da autonomaši iz Splita ovdje nisu imali uporišta. Sastavljena od seoskih župnika, redovnika i dijecezanskih svećenika, među kojima su se isticali Ante Konstantin Matas[18],

18 Ante Konstantin Matas potječe iz poljodjelske obitelji Kladnjića Gornjih. Uz poljodjelstvo otac se, čini se, bavio trgovinom čak i u sjevernoj Hrvatskoj. Osnovnu naobrazbu stekao kod fra Andrije Plavše, župnika u Čvrljevu. Nakon završene gimnazije u Splitu, Visovcu i

koji je imao stanovita utjecaja na redovnike te Miho Jerko Granić,[19] župnik iz Muća Gornjeg. Tu je i načelnik općine Jerko Cambi,[20] poneki trgovac, obrtnik i imućniji seljak.

Pučka inteligencija toga dijela Dalmatinske zagore čini gornji sloj seljačkoga društva i potpuno se razlikovala od oligarhijskog sloja u Splitu. Kozjak je bio prirodna granica preko koje je teško prodirao talijanski jezik i kultura iz primorskih gradova u seoska naselja između Kozjaka i Promine. Na području između Kozjaka, Mosora i Promine kod predstavnika gornjeg sloja postupno je hrvatska etnička svijest prerasla u nacionalnu. Budući da među njima nije bilo autonomaškoga dalmatinstva, njima nije bilo potrebno jugoslavenskom idejom suzbijati autonomizam kako su to morali činiti njihovi politički istomišljenici u Splitu. Predstavnici pučke inteligencije od sama početka preporodnog pokreta surađivali su s gradskim narodnjacima, osobito u izbornim akcijama ili pak

Zaostrogu, bogoslovije u Šibeniku i u Makarskoj, studirao je filologiju, povijest i zemljopis u Beču. Poslije završetka studija predavao je u sinjskoj gimnaziji i bio upravitelj. Godine 1860./61. istakao se perom u zalaganju oko sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom i u obračunu sa zagovornicima autonomije Dalmacije. U vezi s tim napisao je dvije knjižice: A. K. M., Glas hrvatsko-slovinski iz Dalmacije. Posvetjen uzvišenom Državnom vieću, a ponapose državnim viećnikom iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Srbske Vojvodine saznanim u Zagrebu 1860; Šilo za ognjilo. Odgovor na govor Dra Bajamonta izrečen, dne 23. prosinca 1860. u vieću minicipia splitskoga od A. K. M. U Splitu miseca sičnja 1861. Pobliže o A. K. Matasu vidi: S. A. K. Petrov, Matas kao nastavnik i uzgojitelj, Izvještaj Franjevačke klasične gimnazije za školsku godinu 1939-40, Sinj 1940; Isti, Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, Sinjska spomenica 1715-1965, Sinj 1965, 177-188; N. Stančić, Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka 1860/61. godine, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, 11, Zagreb 1978, 242-248; Isti, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1969), 63, 150-175.

19 Miho Jerko Granić uz pastirsku službu u župi Muć Gornji zanimao se je i za arheologiju te je bio povjerenik Hrvatskog arheološkog društva, otkrio Branimirov natpis i surađivao u Viestniku. Bio je „Hrvat od glave do pete, revan gojitelj hrvatskog jezika još iz onih doba kad nitko od izobraženije ruke nije ni mario u Dalmaciji, dapače, se je u opće stidio i samo progovoriti pučkim jezikom Don Miho Granić i sborom i tvorom bijaše rodoljub između prvih. Progonjen i mučen u prozorju našeg narodnog preporoda, osta uvijek do smrti vieran hrvatskom barjaku." (NL, br. 2, 5. I. 1887.).

20 Jerko Cambi (Kambelović), posjednik talijanskog plemićkog porijekla. U Kaštel Kambelovcu su nastanjeni, imali zemlju u Kaštelima i na području općine Muć. U tri navrata uzastopce biran je za načelnika Općine Muć i zastupnika Narodne stranke u kuriji vanjskih općina izbornog kotara Split, Trogir, Omiš od 1876-1883. (D. Foretić, Borba za ponarođenje općina u Dalmaciji (1865-1900), Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb, Matica hrvatska, 1969, 157; I. Perić, Dalmatinski sabor 1861-1912 (1918) god., Posebna izdanja, Zadar, Centar JAZU u Zadru, 178, 220.

pomaganju Narodnog lista, poput župnika Šuštića[21] iz Ogorja koji je na njega bio pretplaćen. Narodnjačka ideologija postupno se širila u gornjem seljačkom sloju više pod hrvatskim imenom, ali i južnoslavenska ideja gradskih narodnjaka o suradnji i kulturnom jedinstvu Južnih Slavena. Franjevački župnici u Zagori, koji su prošli kroz pohrvaćenu sinjsku gimnaziju i makarsku bogosloviju, dolazili su na župe nacionalno osviješteni poput njihovih profesora u spomenutim učilištima. Iako je mućka općina od sama početka u rukama pristaša Narodne stranke, na prvim izborima (1861.) za Dalmatinski sabor u izbornom kotaru Split - Trogir - Omiš, u okviru kojega je bila i mućka općina, u Kuriji vanjskih (seoskih) općina, zahvaljujući ekonomskoj ovisnosti, nepravednom izbornom redu, propagandi, zastrašivanju, pobijedili su autonomaši zastupnici dr. Ante Radman, posjednik i profesor u mirovini iz Splita, i gradonačelnik trogirske općine Antonio Fanfogna,[22] najjači posjednik u srednjoj Dalmaciji. I tako su seosko stanovništvo s ove i one strane Kozjaka i Mosora u četverogodišnjem mandatnom razdoblju (1861.-1864.) zastupali autonomaši.

U drugom mandatnom razdoblju (1864.-1867.) na izborima za Dalmatinski sabor dolazi do potpuna zaokreta u predstavničkom tijelu iz ovoga izbornog kotara. Na području mućke općine pravo glasa su imala 2182 birača, koji su preko takozvanih biranih birača dali svoje glasove dvojici narodnjaka, Kaštelaninu don Ivanu Danilu[23] i Trogiraninu, odvjetniku i posjedniku, Vjekoslavu Morettiju, koji se sljedeće godine odrekao mandata u korist podgorskoga župnika don Mihovila Pavlinovića. Za predizborne propagande Moretti je obećao svojim biračima da će se založiti u Saboru za gospodarski i prosvjetni razvitak naroda, da se uvede hrvatski jezik u škole i da se ubrza donošenje pravilnika o zemljišnim odnosima između vlasnika zemlje i težaka. Pojačanom propagandom i lažnim obećanjima na sljedećim saborskim izborima (1867.) pobjeđuju autonomaši. Autonomašima su nasjeli uglavnom težaci s ove strane Kozjaka i Mosora koji su u kolonatskim odnosima, a manje seljaci mućke općine. Seoske općine ovoga izbornog kotara zastupat će u Saboru posjednik prof. dr. Ante Radman i posjednik Šime Michielli Vitturi. Od godine 1868. ovoga posljednjeg zamijenit će narodnjak Ivan Dešković,[24] posjednik. S ovim mandatom Autonomaška stranka

21 N. Stančić, nav. dj., 199.

22 I. Perić, nav. dj., 215, 228-229.

23 I. Perić, isto; N. Stančić, nav. dj.

24 I. Perić, nav. dj., 216 i 229.

nema ubuduće uporišta u seoskim općinama ovoga izbornog kotara, tako da će na saborskim izborima (1870.) pobijediti narodnjaci, i to don Ivan Danilo i Ivan Dešković.[25]

Sredinom šezdesetih godina dolazi do demokratizacije političkog života u Dalmaciji, što se najbolje očituje u donošenju općinskoga i izbornog pravilnika (1864.). Izborni postupak je demokratiziran, ukida se institucija imenovanja, postavljanja, a uvode izbori za općinske organe. Tim dokumentima dalmatinske općine dobivaju veću samoupravu. Od godine 1865. na čelu mućke općine je Jerko Cambi, istaknuti narodnjak toga kraja, u kojega birači vjeruju i povjeravaju mu načelničko mjesto na općinskim izborima godine 1865., 1868. i 1875.[26] S druge strane autonomaši ga klevećу u listu „Il Dalmata", glasniku Autonomaške stranke, ali im je oštro odgovarao „Narodni list", glasilo Narodne stranke, kojoj je pripadao Jerko Cambi. Uz njega je uvijek bila skupina župnika, vijećnika, seoskih glavara i domaćina, a nije mu izostala pomoć i podrška iz Splita i Kaštela u rodoljubivim akcijama, osobito za općinskih i saborskih izbora. I mućka općina, uz neke druge dalmatinske općine, uputila je predstavniku namjesniku Franji Filipoviću molbu o njegovoj brizi oko izjednačavanja hrvatskoga s talijanskim jezikom i njegova uvođenja u škole kako bi se i djeca na selu mogla obrazovati i izjednačiti u osnovnim pravima s onima iz gradova.[27]

Od pobjede narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor (1870.) u mućkoj općini narodnjaci imaju potpunu vlast. To se očituje u sastavu općinske uprave i vijeća. Prvi čovjek u općini i dalje ostaje Jerko Cambi. Poslije godine 1870. na izborima za Dalmatinski sabor ovaj kraj i izborni kotar predstavljaju zastupnici don Ivan Danilo i Ivan Dešković, a od 1876. do 1883. odvjetnik Gajo Bulat i Jerko Cambi.[28] Za to vrijeme mućka općina, kao narodnjačka, davala je podršku

25 I. Perić, nav. dj., 219 i 228.

26 D. Foretić, nav. dj., 157. Jerko Cambi bio je rijetko human čovjek, kojega su seljaci u selima mućke općine poštovali i voljeli poput njegovih Kaštelana. Bio je član gotovo svih narodnjačkih odbora u Splitu, napose Narodnjačkog izborničkog odbora u Splitu iz godine 1870. U narodu je slovio kao istaknuti hrvatski rodoljub, nacionalno svjestan i odgovoran, što se očituje u ovim njegovim riječima. „Budeli od potrebe dignut ću se iz postelje, i činit ću da me prenesu u sabornicu, da tu vršim svoju dužnost, kad to zahtjeva čast i korist hrvatskoga naroda!" Pred smrt preporučio je svojoj djeci „neka budu vazda uz narod i za narod, uz puk i za puk". (NL, br. 50, 22. VI. 1870; br. 10, 5. II. 1884; br. 15, 23. II. 1884. Vidi D. Foretić, nav. dj., 157).

27 D. Foretić, nav. dj., 112.

28 I. Perić, nav. dj., 219-220.

narodnjačkim prvacima u raznim akcijama.[29] U povodu posjete cara Franje Josipa Dalmaciji (1875.) i Jerko Cambi se našao u skupini narodnjačkih zastupnika koji su ga pozdravili na Visu.[30] Na putu po Dalmaciji i Muć je posjetio Car, kojega je u Mućkom polju dočekalo mnoštvo naroda i pozdravilo sa „živio naš hrvatski kralju", kako se to čulo na više mjesta u Dalmaciji.

Sedamdesetih godina na području ove općine u gospodarskom i društvenom pogledu ništa se bitno nije dogodilo. Godine 1871. u općini je živjelo 7325 stanovnika, od toga 7066 katolika i 259 pravoslavnih ili 3% od cjelokupna stanovništva.[31] Česte nerodice i gladi pojačale su bijedu u ionako siromašnoj Zagori. Novoutemeljena Pučka banka u Splitu (1871.) nastojala je pomoći seljacima, pa i onima u Zagori, povoljnim zajmovima.[32] Međutim Splitska zagora je i dalje ostala gospodarski zapuštena i društveno nerazvijena, najzaostaliji dio kotara Split. I ovdje su lihvari našli svoj interes, osobito oni iz Splita, i na taj način nemilosrdno izrabljivali narod. Iako je hajdučija tih godina rijetka pojava, javila se nekolicina, koje kroničar „Narodnog lista" u Zadru naziva „dangubice" i „skitalice". U toj skupini su bili Jozo Maleš, Ilija Rožić i Mate Prkić, koje su žandari pohvatali i odveli u splitski zatvor.[33] Nisu bile rijetke ni seoske razmirice, primjerice, zbog „mejaša". Dolazilo je i do obračunavanja vatrenim oružjem između seljaka Postinja, Ramljana i Niskoga, te su neki dospjeli i do zatvora u Splitu. Jedan mladić je poginuo zbog „mejaša". Žandari su morali više puta intervenirati radi očuvanja reda i mira u tom kraju. U uvjetima nerazvijenosti, udaljenosti od gradskih središta i prometnica, neprosvijećenosti i nebrige austrijskih vlasti, upravne, sudske i žandarmerijske vlasti imale su dosta brige oko održavanja mira i reda koje su zavodile administrativnim putem.[34]

Iako je mućka općina u rukama narodnjaka, šezdesetih godina, tek od godine 1877. hrvatski jezik[35] postat će službeni u upravnoj praksi, umjesto talijanskoga koji je bio jezik komuniciranja s višim organima vlasti. Hrvatski jezik je bio u upotrebi u mjesnoj osnovnoj školi, koja je i dalje ostala niža dvorazredna,

29 NL, br. 18, 3. III. 1869.

30 Historijski arhiv u Zadru, Predsjednički spisi Namjesništva, svež. 551, 1875.

31 R. Petrović, nav. dj., 279.

32 Novčani zavodi u Splitu, Novo doba, br. 194, 27. VIII. 1921, 12-13.

33 NL, br. 70, 31. VIII. 1872.

34 NL, br. 15, 19. II. 1873; br. 37, 7. V. 1873.

35 D. Foretić, nav. dj., 149.

ali stalno i postupno i mješovita u kojoj umjesto ranijeg župnika predaje svjetovni učitelj.

Prijelaz splitske općine u ruke narodnjaka (1882.) ohrabrio je narodnjake u općini Muć na taj način što je padom te općine oborena najjača autonomaška kula u Dalmaciji. Tu pobjedu splitskih narodnjaka pozdravila je mućka općina, kao i zalaganje narodnih zastupnika u Carevinskom vijeću u Beču u pogledu carina.[36]

Slabe prometnice Zagore sa Splitom i Zadrom otežavale su dolazak pošte, na što su se Mućani tužili nadležnim organima.[37] Zbog siromaštva i oskudna života nekada bi obišle ovaj kraj visoke austrijske ličnosti. Tako je, primjerice, ministar poljoprivrede na svom putu po Dalmaciji u listopadu 1882. stigao i u Muć, upravo kada je Postinjsko i Mućko polje bilo pod vodom. Načelnik Jerko Cambi upoznao ga je s potrebama općine, a župnik Muća Gornjeg Miho Granić s glavarima i seljacima, naglasivši kako bi trebalo urediti potoke koji upropaštavaju polje od kojega seljaci žive, te da se ublaži porez, tzv. „kotlarina", na pečenje rakije za domaću upotrebu.[38]

Načelnik Cambi trudi se da pomogne narodu toga kraja, pa je i od samog ministra dobio obećanje za pomoć.[39] Njegova čovječnost, zalaganje i pomaganje, osobito siromašnima, došli su do izražaja, primjerice za nevremena 1882., kada je kiša učinila velike štete u Muću, osobito sljedeće godine.[40] Na općinskim izborima 1883. birači su željeli da Jerko Cambi i dalje ostane načelnikom, jer ga je narod volio, „a osobito narod hrvatski u općini Mućkoj i u Kaštelim, gdje bio obljubljen kao malo tko".[41] Znao je biti i „otac i majka" siromašnim seljacima u Kaštelima i Muću gdje mu je starinsko vlastelinstvo.

Sredinom osamdesetih godina hrvatska nacionalna ideologija sve je prisutnija u gornjem sloju seljačkog društva ovoga kraja. Za naknadnih općinskih izbora (1885.) mjesni izvjestilac „Narodnog lista" svjedoči da „amo hrvatsko

36 NL, br. 38, 17. V. 1882.

37 NL, br. 91, 13. XI. 1875; br. 44 od 11. VI. 1881.

38 NL, br. 80, 14. X. 1882.

39 NL, br. 78, 7. X. 1882.

40 NL, br. 75, 27. IX. 1882; br. 22, 21. III. 1883.

41 NL, br. 47, 23. VI. 1883; br. 49, 30. VI. 1883. Uz načelnika Jerka Cambija u novu općinsku upravu su ušli: Šimun Bašić, Nikola Rosić, Mihovil Ćuk, Ante Mušlin, Mate Jagoš i Jure Duka. U Općinskom vijeću je bilo sedam župnika, deset seoskih glavara i tri pristava.

načelo širom je zavladalo".[42] Ta svijest se ponajprije zamjećuje kod školovanijeg i imućnijeg stanovništva, seoskih župnika, činovnika, seoskih glavara, trgovaca i rijetkih obrtnika. Ona se širi ponajprije preko seoskih župnika, osobito franjevaca, „Narodnoga lista", dugogodišnjeg načelnika koji je kroz dvadesetak godina svojim autoritetom i hrvatskom svijesti, napose humanošću i darežljivosti, osvajao ljude i budio u njima nacionalni duh. Tome su svakako pridonijele i prve hrvatske predstave u Muću, primjerice „Braća" Petra Preradovića, zatim drama „Očuh i pastorak" te „Sto i deset pleta".[43]

Na kraju, zaključno se može reći sljedeće: Splitska zagora, kao dio seljačkog društva Dalmatinske zagore s tradicionalnom svijesti, gospodarski, društveno i kulturno je na razini te svijesti, zbog višestoljetne zaostajalosti u okviru turskoga i mletačkog krajiškog sustava, francuskoga i austrijskog nemara, prometne izoliranosti i neprosvijećenosti. Zaostali i neuki narod, naviknut na tradicionalni način rada i života, opirao se procesu modernizacije, koji su francuske i austrijske vlasti provodile na ovom prostoru u vidu uvođenja moderne uprave, primjerice općine, parničenja putem suda, zavođenja novačenja, plaćanja poreza i organa reda, otvaranja škola i uvođenja novih kultura u poljodjelstvu. Proces kultiviranja trajao je prilično dugo zahvaljujući zajedničkom trudu crkvenih i svjetovnih službenika. Skromni počeci nacionalne integracije ovdje se zamjećuju godine 1848. kod dijela seoskog svećenstva koji je svjestan svoje etničke pripadnosti, ali i odvojena života od braće na hrvatskom sjeveru te stoga zagovaraju sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Proces nacionalne integracije u ovom kraju najprije se javlja u gornjem imućnijem i obrazovanijem sloju, takozvanoj pučkoj inteligenciji, koja za preporodnog pokreta, šezdesetih i sedamdesetih godina, oblikuje svoju nacionalnu svijest.

Nacionalno preporađanje se očitovalo kroz hrvatski karakter općinske uprave i vijeća, dvadesetogodišnju ulogu načelnika Jerka Cambija, biranje narodnjačkih zastupnika u Dalmatinski sabor, podršku prvacima Narodne stranke, uvođenje hrvatskoga jezika kao nastavnoga u školu i uredskoga u općinsku upravu. Iako gospodarski i društveni razvoj teče dosta sporo zbog tradicionalne zaostalosti i nebrige austrijske vlasti za siromaštvo ovoga naroda, njegov vodeći dio, počevši od imućnijih seljaka, preko seoskih glavara, vijećnika, članova općinske uprave, seoskih župnika, trgovaca, obrtnika do općinskoga načelnika od

42 NL, br. 17, 7. III. 1885.

43 NL, br. 21, 16. III. 1886.

početka preporoda zagovaraju hrvatsku nacionalnu ideju, nasuprot političkim istomišljenicima u Splitu i Trogiru koji afirmiraju južnoslavensku nacionalnu ideologiju i liberalnija shvaćanja. Poslije prijelaza splitske i trogirske općine u hrvatske ruke, i u ova dva grada postupno jača hrvatska nacionalna ideologija.

THE HINTERLAND OF SPLIT (ZAGORA) IN THE CROATIAN NATIONAL REVIVAL MOVEMENT

SUMMARY

The hinterland of Split (Zagora) was among the most underdeveloped part of Dalmatia in the nineteenth century, seen both economically and from a social and cultural perspective. Under the French administration, a municipal community was formed here with its seat in Donji Muć. This was a predominantly rural region with a traditional way of life. During the French rule peasants gained land ownership, but during the nineteenth century, they gradually lost it due to indebtedness to urban and rural usurers. As in the other parts of Dalmatian hinterlands a layer of intelligence within the peasant society was formed here, which in 1848 declared itself for the political integration of Dalmatia with the northern land.

During the national revival movement, in the sixties and seventies, the ethnic consciousness of these rural intellectuals of Split hinterland transformed itself faster and easier into Croatian national awareness than their political counterparts on the coast and on the islands, who, for specific reasons, had to go through the transitional Yugoslav phase. National Party in Dalmatia had a firm support in the rural intellectuals, as evodenced by the composition of the municipal administration and councils, by political orientation of the local mayors who were always members of the National Party, by support given to their representatives on municipal elections and by the use of Croatian language, not so much in the administration, as in the local schools. These were the visible signs of a humble beginning of national and political integration in this region.

TROGIR U NARODNOM PREPORODU

Proces integracije moderne hrvatske nacionalne svijesti u građanstvu Trogira odvija se u okviru preporodnog pokreta u Dalmaciji, šezdesetih, sedamdesetih i ranih osamdesetih godina devetnaestog stoljeća. U sukobu su dvije političke grupacije. Autonomaši (talijanaši) imaju gospodarsku moć i političku vlast i bore se, uz podršku austrijskih vlasti, u prvo vrijeme, za autonomiju Dalmacije u okviru Austrije. Na drugoj strani su narodnjaci koji teže demokratizaciji života, uvođenju hrvatskog jezika u škole, sudove, urede i sjedinjenju Dalmacije s ostalim hrvatskim zemljama, također u sklopu Austrije, odnosno Austro-Ugarske. Do kvalitetnih promjena dolazi sredinom sedamdesetih godina od kada Trogir u Dalmatinskom saboru zastupaju zastupnici Narodne stranke koja je godine 1870. pobijedila Autonomašku stranku na izborima za Sabor. Osnivanjem narodnjačkih ustanova i prvoga novčanog zavoda, narodnjaci teže da nacionalno osvijeste i ekonomski oslobode trogirske težake od autonomaške ovisnosti. To će, svakako, doprinijeti narodnom osvješćenju i konačnoj pobjedi (1886.) kada su narodnjaci oteli Općinu iz ruku autonomaša talijanaša, koji se osamdesetih godina sve više deklariraju kao Talijani. Proces nacionalnoga i socijalnog osvješćenja razvija se osobito nakon prijelaza Općine u hrvatske ruke.

Proces nacionalne integracije u gradskom društvu Dalmacije, prema tome i u Trogiru, odnosno njegovu građanskom sloju, zamjećuje se u skromnim obrisima za ilirskog pokreta (1835.-1847.) i narodnopreporodnog gibanja (1848.-1849.). Za ustavna života šezdesetih, sedamdesetih i ranih osamdesetih godina stoljeća pojedinačne težnje i akcije slijevaju se u organizirani pokret, koji ćemo promatrati kroz tri razvojne faze. Prva faza podudara se sa šezdesetim godinama, kada u Trogiru na svim područjima života dominiraju autonomaši. S pobjedom narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor (1870.), autonomaši postupno gube moć, a preuzimaju je narodnjaci, osobito od sredine sedamdesetih godina. S prijelazom splitske općine iz autonomaških u ruke narodnjaka (1882.) nastupa treća, završna faza, kada se obavljaju pripreme za otimanje autonomaške općine, do čega je došlo za općinskih izbora godine 1886.

lako u Trogiru nema deklariranih iliraca, djelovanje dr. Ivana Skakoza, pisca hrvatske gramatike[1], koji se zalaže za učenje hrvatskoga jezika i smatra da stanovništvo Dalmacije pripada slavenskoj narodnosti, lijepo svjedoči o njegovim osjećajima i stremljenjima u predilirsko doba. On pripada dalmatinskom predilirskom krugu koji sačinjavaju Antun Kaznačić iz Dubrovnika, Dujam Srećko Karaman iz Splita i Nikola Jakšić iz Zadra. Uz Skakoza se pojavljuje Ivan Katalinić, umirovljeni austrijski major, pisac povijesti Dalmacije[2] na talijanskom jeziku. Tadašnja dalmatinska inteligencija bolje je poznavala talijanski književni jezik nego hrvatski, koji je tek u formiranju. I Katalinić je bio svjestan da pripada slavenskoj narodnosti, kako se tada znalo reći te je pokušao pokrenuti list za gospodarska i zemljišna pitanja,[3] ali zbog nedostatna broja pretplatnika list se nije pojavio. Pokretanjem „Zore dalmatinske" u Zadru (1844.) nekoliko primjeraka stiže i u Trogir[4] te je pretpostaviti da je i u tome gradiću bilo pristaša ilirske ideologije, što treba istražiti.

Revolucionarne godine 1848. u Trogiru je nešto življe. Poput ostalih općina u Dalmaciji i trogirska je primila pozive s hrvatskog sjevera za sjedinjenje trojednice Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u političku cjelinu, u okviru Austrije. Budući da je Općina u rukama otuđenoga oligarhijskog sloja na čelu s

1 Gramatica llirica volgare. Ovaj rukopis se čuva u arhivu pok. Mirka Slade-Šilovića u Trogiru.

2 Storia della Dalmazia, Zara 1844, 6.

3 Rade Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1968, 69.

4 Stijepo Obad, Neki problemi oko „Zore dalmatinske" u početku izlaženja, Radovi Centra JAZU u Zadru, sv. 24, Zadar 1977, 103.

načelnikom Josipom Nutrizijem, koji je na to mjesto došao imenovanjem, a ne izborom, pozivi su bili odbijeni. Politički zaokret u Austriji, pa prema tome i u Dalmaciji, kao i u Trogiru, nije prošao u miru, kako je to željela općinska birokracija. Nakon objave ustavnih sloboda, u Trogiru 24. ožujka 1848. došlo je do općeg oduševljenja, osobito među obrazovanijim i imućnijim Trogiranima, što se očitovalo u povorkama koje su se kretale ulicama grada uz zvonjavu zvona i svečani „Te Deum".[5] Poslije trodnevnog veselja nastupili su dani razmišljanja što grad može dobiti u novim slobodama. Na temelju Ustava osnovana je Narodna straža da čuva red i mir u Trogiru. U proljeće i ljeti 1848. zamjećuje se stara klasna mržnja između kape i klobuka te nesnošljivost među pojedinim porodicama u gradu, što se očitovalo u borbi za vlast u Općini i Narodnoj straži. Među najambicioznijima bio je Antonio Fanfogna[6], pripadnik plemićke obitelji, koji je postao komandant Narodne straže u Trogiru. Dopisivao se s bratom i prijateljima u Milanu, Veroni i Padovi i tako bio informiran o revolucionarnim previranjima u sjevernoj Italiji. Prema nekim izjavama poticao je da se postavi mletački grb i zastava na dan sv. Marka, ali do toga nije došlo.[7]

Međutim, u gradu su se iskristalizirale dvije struje: za sjedinjenje Dalmacije s ostalom Hrvatskom i protiv njega. Oko novoga načelnika općine dr. Ante Burića, koji je došao na općinsku stolicu izborom, okupljale su se pristaše hrvatskog sjedinjenja i nastojanja da se hrvatski jezik uvede u škole i urede. Na drugoj strani je konte Antonio Fanfogna, potajni talijanaš i javni zagovarač samostalnog života Dalmacije. Tada su Bajamontijevi pristaše u Splitu i ostaloj Dalmaciji te njegovi sljedbenici u Trogiru govorili: „Mi nećemo da budemo ni Slaveni ni Talijani, mi hoćemo da budemo Dalmatinci."[8] Gradski puk, osobito težaci, težio je socijalnim promjenama, oslobođenju od kolonatskih odnosa, ponajprije od svoga zemljišnog vlasnika Antonija Fanfogne, koji je imao zemlje i kolone u Donjim Kaštelima, na otoku Čiovu, u Segetu, u šibenskom i zadarskom kraju.[9] Međutim, do toga nije došlo „dobrom" voljom Fanfogne i drugih trogirskih zemljoposjednika, niti austrijskih vlasti. Tako je zemljišno pitanje u Trogiru i ostaloj Dalmaciji ostalo neriješeno i u drugoj polovici devetnaestog stoljeća te

5 Muzej grada Trogira (dalje MGT), Arhiv Fanfogna-Garanjin VI/1/1.

6 MGT, Arhiv Fanfogna-Garanjin, kut. 219, 259.

7 Historijski arhiv Zadar, Miscellanea, 28, poz. 16/149, 1.

8 Mirko Slade-Šilović, Bilješke o hrvatskom narodnom preporodu u Trogiru, Mogućnosti, br. 10-11, Split1980, 1173.

9 Historijski arhiv Split (dalje HAS), Trogirska općina (dalje TO), kut. XVIII C.

će mnogi težaci ostati u ekonomskoj i političkoj ovisnosti, osobito prema političkim autonomašima.

Četrdesetosmaškoj skupini oko načelnika dr. Ante Burića, koju čine protonotar Ivan Ivačić, kanonik Joakim Milić i župnik u Segetu Ivan Nodilo (stariji brat Natka Nodila), pridružuju se mladi sveučilištarci s padovanskog sveučilišta (1854.), koji se za neoapsolutizma tiho pripremaju za predstojeći okršaj, a to su dr. Vjekoslav Moretti, dr. inž. Josip Slade i Ivan Drogazze.[10] Uz nove prinove iz zadarske Bogoslovije, Provincije Presvetog Otkupitelja, oni čine osnovnu preporodnu generaciju te su neki među njima duhovno povezani s članovima Regimente „Ne boj se". U toj pripremnoj fazi u Trogiru je stasala skupina rodoljuba, uglavnom školovanih ljudi, koja je pod utjecajem preporoda u Italiji i domaće stvarnosti bila spremna, poput ostalih drugova u Dalmaciji, da rješava nekoliko aktualnih problema nacionalnoga i lokalnog značenja među kojima su neki postavljeni na dnevni red još nemirne godine 1848.

Nakon pada neoapsolutizma nagoviješteni su bolji dani u austrijskim zemljama, ponovnim obnavljanjem ustavnih sloboda, koje su omogućavale da se provede nova akcija za sjedinjenje hrvatskih zemalja. U tom cilju je sazvana Banska konferencija u Zagrebu, na koju su pozvani i dalmatinski delegati. Javile su se pristaše i protivnici odlaska u Zagreb. Splitska općinska kongregacija na čelu s načelnikom Antonijem Bajamontijem povela je akciju, uz blagoslov austrijskih vlasti, da se dalmatinsko pitanje riješi u Dalmaciji i to na novoutemeljenom Saboru u Zadru. Mnoge dalmatinske općine koje su bile u rukama predstavnika otuđenog sloja, pa prema tome i trogirska, na čijem čelu se od godine 1858. nalazio konte Antonio Fanfogna, pridružile su se splitskoj općini, preko dr. Ante Lubina, koja je molila cara Franju Josipa da se pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom raspravi u Dalmatinskom saboru.[11] Tako je i bilo. Na prvim izborima za Dalmatinski sabor protunarodna manjina, zahvaljujući Izbornom redu i pomoći austrijskih vlasti, dobila je u Saboru većinu zastupnika, koji su zagovarali autonomnu Dalmaciju u okviru Austrije, a protivili se njezinu sjedinjenju sa sjevernim hrvatskim zemljama. Tako pitanje sjedinjenja, sljedećih godina, nije bilo toliko aktualno kao na početku preporodnog pokreta.

10 Mirko Slade-Šilović, nav. dj.

11 Narodni prvaci dr. Vjekoslav Moretti i Šimun Kažotić potpisali su adresu da se iz Dalmacije uputi delegacija u Zagreb koja će na Banskoj konferenciji raspravljati o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom.

U otvorenom sukobu mišljenja ranije četrdesetosmaške tendencije iskristalizirale su se u dvije političke stranke. Oni koji su zagovarali integraciju hrvatskih zemalja zastupali su ideologiju koja je imala južnoslavensko obilježje i nazivali su se narodnjaci, a njihovi protivnici branili su autonomiju Dalmacije koja će biti zasebna i samostalna s vladom i Saborom u Zadru, politički odvojena od Hrvatske i Slavonije, ali u okviru Austrije te su poznati kao autonomaši. Austrijske vlasti na svim razinama bile su sklonije ovim drugima.

U tom smislu je došlo do podjela i u građanstvu Trogira. Do polemičkih rasprava u novinama i brošurama trogirsko građanstvo i ostaci plemstva uglavnom su okupljeni u mjesnom Casinu, da bi se potpuno razdvojili, osobito poslije pojave lista „Il Nazionale", glasila novoosnovane Narodne stranke, koji se u početku čitao u Casinu. Pored Montijeve ideje o potrebi takva lista čini se da se o njemu pobliže razmišljalo u trogirskom narodnjačkom krugu oko Ivana Nodila, kojemu je dolazio brat Natko, prvi urednik lista. Koncept molbe Direkciji policije u Zadru, Natko Nodilo je sastavio u Trogiru, i to na poleđini dekreta dr. Josipa Slade, o otpustu iz službe.[12] Svakako je Nodilova zasluga angažiranje prvih suradnika iz Trogira, među kojima su bili njegovi politički istomišljenici, dr. Vjekoslav Moretti, dr. Josip Slade, don Mate Zannoni i Filip Petrić.

U prvoj fazi preporoda u Trogiru (1860.-1870.), osnovnoj preporodnoj generaciji iz pripremne faze pridružuju se novi narodnjaci: Andrija Andrić, Jakov Cindro, Vicko Lebedina, Antun Madirazza, Antun Lubin pok. Jakova, Antun Sentinella i Jakov Milošević,[13] različita socijalnog sastava, ali odlučni da se bore s nosiocima vlasti u Trogiru političkim autonomašima, u čijim rukama su bile sve ustanove u gradu: Općina, Pretura, Pošta, Porezni ured, Carinarnica, osnovna škola i dr. Njima se pridružuje i nekoliko težaka koji napuštaju Fanfognu, primjerice Benedikt Kandija, Ivan Lozovina i Stipe Slade.

U prvom desetljeću preporodne borbe proces hrvatske nacionalne integracije s jedne i razvoj slavo-dalmatinske ideologije s druge strane, pratit ćemo na nekoliko područja društvenog života. Poslije kratkotrajnog zanosa godine 1860./61., dalmatinski i trogirski narodnjaci nisu uvidjeli da do sjedinjenja ne može doći zbog složenosti austro-ugarskih i neriješenih hrvatsko-ugarskih odnosa te su careva obećanja o rješavanju hrvatskoga pitanja ostala jalova. Dalmatinskim i trogirskim narodnjacima preostalo je jedino da se okrenu

12 Mirko Slade-Šilović, nav. dj., 1174.

13 Mirko Slade-Šilović, nav. dj., 1172.

realnoj politici, a to znači svakidašnjem sitnom radu usmenom riječi, primjerom i perom na buđenju narodne svijesti. U takvim uvjetima jedino je bilo moguće boriti se za ponarođivanje općine, a preko toga za uvođenje hrvatskog jezika kao nastavnoga u osnovnu školu i urede.

Poslije prvih saborskih izbora u proljeće 1861., Trogir nije imao narodnjačkog zastupnika u Dalmatinskom saboru. Ipak Trogirani nisu ostali malodušni. Naime, uputili su zahvalnicu narodnjačkoj manjini u Sabornici, hrabreći ju ovim riječima: „s najdubljom harnošću prema muževima što za jezik, neovisnost i cjelokupnost jugoslavenskih trih raspršenih udah veledušni i viteški zavrgaše boj..."[14]

U ranim šezdesetim godinama trogirska općina je bila izvan domašaja narodnjaka. Naime, poslije ustavnih sloboda (1848.) općinsko vijeće, uprava i načelnik se imenuju, a ne biraju. Tako je Antonio Fanfogna u dva navrata poslije godine 1858. došao za načelnika imenovanjem od strane viših vlasti. Trogirskim i drugim dalmatinskim narodnjacima nije preostalo drugo nego da čekaju novi općinski pravilnik, koji će biti sastavljen u skladu sa slovom i duhom Ustava i po kojemu će se moći birati općinska vijeća i načelnici. Do toga je došlo prvi put godine 1865.

Trogirski autonomaši na čelu s Antonijem Fanfognom od samog su početka u usporedbi s narodnjacima organiziraniji, brojniji i imućniji, okupljaju se u Općini i Casinu i nastupaju jedinstveno. Oni i dalje ostaju na pozicijama autonomizma, osobito gradonačelnik Fanfogna, povezan s ostalim autonomašima u Dalmaciji, napose s Antonijem Bajamontijem, gradonačelnikom Splita i vladinovcem Luigijem Lappenom u Zadru.

U trogirskom narodnjačkom krugu najistaknutiji su dr. Josip Slade i Vjekoslav Moretti. Poslije stanovita razočaranja u carska obećanje, u početku preporodnog pokreta, oni se pokušavaju snalaziti, jer su prilično gospodarski nemoćni i bez vlasti. U dobroj su vezi s istaknutijim dalmatinskim narodnjacima Mihovilom Pavlinovićem, Natkom Nodilom, Mihom Klaićem, Lovrom Montijem, dubrovačkim, kaštelanskim, šibenskim i zadarskim narodnjacima. Trogirski krug bio je poznat po polemičkim raspravama između narodnjačkih i autonomaških prvaka, koje su ponajviše tiskane u obliku brošura što ih je Josip

14 Mirko Slade-Šilović, nav. dj., 1174.

Slade imao u Trogiru.[15] Osobito su dobro pratili polemiku između Natka Nodila i Nikole Tommasea u listu „II Nazionale" i dali podršku Nodilu.

Kako u ostalim dalmatinskim gradskim sredinama tako i u ovom gradiću, koji je tada imao oko tri tisuće stanovnika, stanovništvo je bilo različitoga socijalnog sastava, ali još nedovoljno izdiferencirano. Gradska privreda se sporo razvijala, ponajviše se živi od državnih plaća i zemlje. Zemlja je bila u kolonatskom odnosu prema obitelji Fanfogna, najjačem zemljoposjedniku u srednjoj Dalmaciji, i drugima, tako da se višak rada iz ruralne okolice prelijevao u domove gradskih zemljoposjednika. Slab gospodarski razvoj uvjetovao je nerazvijenu društvenu strukturu. Ekonomski neovisniji građani – odvjetnici, liječnici, kućevlasnici, brodograditelji, pomorci, trgovci, obrtnici i svećenici bili su i politički slobodniji u odnosu prema gradskom puku i težacima, koji su ekonomski zavisili od zemljišnih vlasnika i lihvara, ponekad istih osoba.

Demokratizacijom političkog života na temelju Ustava i dobivanjem prava glasa na osnovi poreznog cenzusa, sredinom šezdesetih godina, ukazala se mogućnost da se uz zastupnike u Saboru biraju i vijećnici, članovi uprave i načelnici općina. Zahvaljujući političkoj sprezi narodnjaka i autonomaša u Dalmaciji, očitovanoj u vidu tzv. Liberalnog saveza (1864.), načelnik Fanfogna je bio prisilno smijenjen, a za načelnika je izabran Antun Mavretić, koji se zahvalio te je za načelnika izabran Diego Paladino, koji se održao dok je kompromis bio na snazi.[16] Nakon toga je ponovo bio izabran Antonio Fanfogna, za kojega su glasali ekonomski ovisni težaci i građani. Mnogi su glasali iz straha, jer su po gradu kružili listići na kojima je pisalo: „Tko ne bude glasovao za Fanfognu, stići će ga smrt."[17] Na izborima za Dalmatinski sabor u kuriji vanjskih općina izbornog kotara Split-Trogir-Omiš izabrani su narodnjaci Trogiranin dr. Vjekoslav Moretti

15 Te brošure čuvaju se u knjižnici pok. Mirka Slade-Šilovića u Trogiru.

16 Za općinskih izbora godine 1865. došlo je do nereda te je morao intervenirati Vojni ured iz Splita. Autonomaši su širili glasine da će narodnjaci prodati Dalmaciju Hrvatskoj. Iako brojni birači nisu izašli na izbore, autonomaši su imali većinu u sva tri tijela. Pristaše Fanfognine vikale su po ulicama Trogira: „Živio Fanfogna, smrt puntarima." (Narodni list, br. 34, 25. XI. 1865, 185). Vidi Dinko Foretić, Društvene prilike u Dalmaciji, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 60, 63, 65.

17 Mirko Slade-Šilović, nav. dj. 1177.

i Kaštelanin svećenik Ivan Danilo. Uskoro se Moretti[18] odrekao zastupničkog mjesta u korist narodnjačkog prvaka Podgoranina don Miha Pavlinovića.

Kompromisi s liberalnim autonomašima potvrdili su narodnjacima da se moraju potpuno osamostaliti i organizirati. U drugoj polovici šezdesetih godina događaji u Monarhiji išli su u korist narodnjaka. Pobjeda austrijske ratne mornarice nad Talijanima kod Visa (1866.), shvaćena je u Dalmaciji kao pobjeda hrvatskih mornara. S druge pak strane završni proces ujedinjenja Italije i potpuno odcjepljenje njezina sjevernog dijela od Austrije pojačali su nesnošljivost prema Talijanima uopće, što se očitovalo u Dalmaciji. Poslije sklapanja obiju nagodbi, Austro-ugarske (1867.) i Hrvatsko-ugarske (1868.), bečki je vrh nešto skloniji narodnjacima i oprezniji u odnosu na autonomaše-talijanaše u Dalmaciji.

S obzirom na to da je proces ponarođenja i uspjeh narodnjaka u Trogiru bio dosta slab, narodnjaci su odlučili da utemelje Narodnu štionicu[19], poput ostalih u Dalmaciji, koja bi služila prosvjeti i kulturi mjesta i kao kutak gdje bi se istomišljenici sastajali, raspravljali i kovali planove za buduće akcije. Do toga je došlo godine 1867. Druga narodnjačka ustanova bila je Narodna glazba, utemeljena iste godine[20], zaslugom Ante Puovića, koja je kao amblem imala hrvatsku trobojnicu s lirom. Glazba je okupljala zanatlije i radničku mladež bez obzira na klasne razlike te su sviranje koračnica, Štionica i Glazba puno doprinijele ponarođenju Trogirana i širenju rodoljublja među njima.

Javno manifestiranje nacionalne i političke svijesti u Trogiru lijepo se očituje u akciji da se postavi hrvatska trobojnica[21] na Štionicu (1868.) i da se vijore trobojnice na brodskim jarbolima u luci. Pretura je to zabranila te su izbile demonstracije i tučnjave na ulicama. Neki demonstranti su bili ranjeni, a osamnaest vijećnika narodnjaka dalo je ostavku u Općini.

18 Vjekoslav Moretti i Ivan Danilo imali su prepirku s Alesanijem u vezi s kandidaturom za zastupnike u Dalmatinski sabor (Narodni list, br. 61, 30. VI. 1864.). U proglasu biračima Moretti, između ostalog, obećava da će se na temelju ustavnih sloboda zauzeti za uvođenje hrvatskog jezika u školama i sudovima. (Ovaj proglas se čuva u Arhivu Mirka Slade-Šilovića u Trogiru. Ovim putem zahvaljujem vlasniku ovih spisa koje mi je ljubazno ustupio na korištenje.)

19 Julije Grabovac, Narodne čitaonice, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. U Narodnoj čitaonici se okupljaju trogirski rodoljubi različita socijalnog porijekla među kojima je bilo gradskih i seoskih svećenika. (D. Krešimir Fulgosi, Narodni preporod u Trogiru, Narodni list, Jubilarni broj, Zadar 1912.)

20 Mirko Slade-Šilović, nav. dj. 1179-1180.

21 Mirko Slade-Šilović, nav. dj. 1178.

Pobjeda Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor (1870.), kvalitetan je skok u preporodnom pokretu Dalmacije. Trogirski narodnjaci, ojačani braćom Puović, osobito Spirom, promijenit će borbenu taktiku iz šezdesetih godina, uvidjevši da treba pridobiti niže slojeve u gradu i okolnim selima, jer su Fanfognini autonomaši uz njihovu pomoć do tada pobjeđivali na izborima. Dakle, trebalo ih je osloboditi od ekonomske ovisnosti o Antoniju Fanfogni i drugim autonomašima i probuditi u njima ljubav prema hrvatskoj integraciji u političkom, gospodarskom, kulturnom i nacionalnom pogledu te razlučiti autonomaško dalmatinstvo od hrvatstva. Prema tome, metoda „prosvjećivanjem k nacionalnom osvješćenju" bila je nedostatna u novim uvjetima. Poput splitske Pučke banke Vida Morpurga i trogirski narodnjaci su utemeljili svoju banku (1871.), Banca popolare trautiana, koju su popularno nazvali Pučka banka. Ona je trebala pomagati male obrtnike i težake iz okolice, da bi se izvukli iz autonomaške ovisnosti. Utemeljena je glavnicom skupljenom od narodnjaka.

Da ne zaostaju za narodnjacima i trogirski autonomaši talijanaši osnivaju godine 1875. najprije glazbu pod nazivom Banda communale di musica ili Banda cittadina autonoma di Trau, sa svrhom da se oslabi Narodna glazba kao oblik skupljanja pristaša. Zatim, godinu dana kasnije osnivaju novčani zavod Banca di credito agricolo, koja je bolje poznata kao Banca di San Giovanni Ursino, sa svrhom da se težaci još više vežu uz autonomaše talijanaše i da se pomognu lihvari u gradu.

Pobjedom Narodne stranke u Dalmatinskom saboru započinje drugo preporodno desetljeće ili druga faza u nacionalnom preporađanju Trogira. U Kuriji vanjskih općina pobijedila su dvojica narodnjaka, svećenik Ivan Danilo i posjednik Ivan Dešković. U povodu te pobjede pojavila se prvi put, koliko je poznato, hrvatska zastava na zgradi Štionice. Izradile su je trogirske patriotkinje.

Na općinskim izborima sedamdesetih godina i dalje pobjeđuju autonomaši talijanaši lažnom propagandom, lukavošću načelnika Fanfognei njegovih istomišljenika, prevarama, mitom, nasiljem i terorom koji prati svake izbore, tako da su u više navrata morale intervenirati žandarmerija i vojska pozvane iz Splita. Ukinućem političke i sudske preture u Trogiru (1868.), ostalo je samo Kotarsko poglavarstvo sa sjedištem u Splitu, kojemu je unaprijed podčinjena općina u Trogiru nakon izbora u koju je bio upućen kotarski povjerenik dr. Luxardo. Kada se Fanfogna kandidirao za načelničko mjesto, dolazilo je do negodovanja među biračima. Osobito je to bilo izraženo godine 1871. Luxardo je morao

objaviti „da se kroz dane... određene za općinske izbore u Trogiru zabranjeno je u obće u čilom okolištu obćinskom nositi oružje, a tako i oružje koje pristoji narodnoj odići."[22]

Posjet cara Franje Josipa Dalmaciji i Trogiru (1875.) bio je prilika mjesnim vlastima, osobito načelniku Fanfogni, da pokažu talijansko obilježje grada. U početku je svim narodnjačkim ustanovama bilo zabranjeno da sudjeluju u proslavi. Poslije upućivanja žalbi dopušteno im je sudjelovanje te je po nacionalnim obilježjima hrvatskim zastavama i sagovima na kućama i javnim mjestima, jeziku, narodnim nošnjama, pjesmama Trogir ostavio dojam hrvatskoga grada. Iako je Općina u talijanskim rukama, u Dalmatinskom saboru predstavljaju ju narodnjački zastupnici u Kuriji seoskih općina.

Sedamdesetih godina postupno jača hrvatska nacionalna svijest, koja se očituje u nacionalnim simbolima i rodoljubivim pjesmama te sve jačem isticanju hrvatskog imena i problema hrvatske političke integracije. U preporodnom radu trebalo je početi ispočetka. Neprosvijećenu masu grada Trogira i okolnih sela, gospodarski i politički zavisnu od autonomaških moćnika, trebalo je postupno upoznati s autonomaškom demagogijom i prijevarom, uključiti u novoosnovana narodnjačka društva Narodnu štionicu, Narodnu glazbu i Pučku banku te im dokazati da su Dalmatinci, koje su ime autonomaši prenaglašavali, etnički isto što i Hrvati u Slavoniji i užoj Hrvatskoj i da životne potrebe traže njihovo sjedinjenje. U to doba u Trogiru je teško bilo biti narodnjak i Hrvat, jer su ih autonomaši nastojali učiniti omraženima kod gradskoga i seoskog puka. Mnogi istaknutiji narodnjaci nisu smjeli izaći na ulicu da ih ne napadne nagovorena rulja.

Koncem sedamdesetih godina Fanfognine pozicije među okolnim seljacima slabe, osobito u Segetu, Okrugu i Donjim Kaštelima. U Segetu, ranije autonomaškoj kuli, sve više gospodare Nikola Lozovina i župnik Ivan Nodilo. Seljaci se postupno oslobađaju ovisnosti o Fanfogni i postaju svjesniji u socijalnom i političkom pogledu.[23]

Kako je talijanaška i autonomaška skupina gospodarski i politički slabila, tako je postajala grublja i bezobzirnija. Među ranijim deklariranim autonomašima bilo je sve više talijanaša, među kojima je nekoliko s talijanskom nacionalnom

22 HAS,TO, 12/VIII.

23 HAS, TO, kut. 11/XVIIIC.

svijesti. Tako se i u Trogiru, kao u Zadru i Splitu, formirala talijanska nacionalna skupina, koja je bila brojčano mala, ali veoma glasna i aktivna.

Do konca sedamdesetih godina trogirska općina je uz splitsku bila jedina autonomaško-talijanaška općina u kopnenom dijelu srednje Dalmacije. S prijelazom splitske općine u ruke narodnjaka (1882.) završava se druga preporodna faza i navješćuje se treće, završno razdoblje, u kojem se vrše pripreme da se preotme posljednja autonomaška kula. Javna prisutnost narodnjaka u ranim osamdesetim godinama sve je očitija. Utemeljuje se novo društvo Slavjanski napredak, poput onoga u Splitu, u koje je učlanjeno sto članova. Narodna glazba pod vodstvom Ante Puovića svira rodoljubive koračnice na ulicama Trogira, a djevojke znaju plesati narodna kola te se na ulicama grada sve više zamjećuje što je narodno. Osobito je bilo svečano prilikom proslave slavenskih prosvjetitelja sv. Ćirila i Metoda (1881.), koja je bila popraćena glagoljaškom misom u crkvi dominikanaca.[24]

U općinskoj upravi zavladao je pravi kaos. Načelnik Fanfogna u zadnjem grču postaje nepovjerljiv, sumnjičav, želi sam upravljati, biti tajnik i blagajnik te trošiti novac iz općinske blagajne u osobne svrhe.[25] Da bi takav način ponašanja legalizirao, imenovao je komisiju od četiri člana koja mu nije proturječila već ga potpomagala.

Autonomaši su silom pokušali održati vlast u Općini. Na izborima 1880. služili su se prevarama, nepravilnostima, primjerice i svoje mrtve ubrajali među birače.[26] Narodnjaci su protestirali, pokrajinska vlada poništila je izbore i zakazala nove, ali je u međuvremenu Vrhovni sud u Beču, kojem su se autonomaši žalili, poništio odluku i tako je Općina i dalje ostala u autonomaškim rukama.

I pored takvih postupaka narodni duh je jačao, jer su narodnjaci uvjereni da autonomaši slabe, gube broj pristaša, osobito poslije pada splitske općine. U Dalmatinskom saboru narodnjaci i dalje imaju svoga zastupnika. Poslije smrti Jerka Kamberovića (1884.), priređeni su u Trogiru naknadni izbori, na kojima je izabran Trogiranin dr. Vicko Ivčević.[27] Prema tvrdnji jednoga kroničara

24 Narodni list, br. 53, 13. VII. 1881. U Vinišću, Drveniku i Okrugu župnici su upotrebljavali glagoljicu u liturgiji i vođenju župnih knjiga. (Luka Jelić, Fontes historici liturgiae glagolito-romanae, Krk 1906, 57, 119; Šime Milinović, Crtice o slovenskoj liturgiji, Zadar 1880, 120.)

25 Narodni list, br. 53, 13. VII. 1881.

26 Isto.

27 Narodni list, 10. V. 1884.

narodna svijest u trima izbornim kotarima toliko je „živa i budna da protivnici neće smjeti ni stupiti na izbore".[28] Te godine trebali su se održati i općinski izbori, ali ih je administracija odgodila.

Među prvim pohrvaćenim trogirskim ustanovama bila je osnovna škola.[29] Pokrajinsko školsko vijeće je odlučilo (1883.) da se u njoj uvede hrvatski kao nastavni jezik. Općina se žalila Ministarstvu nastave i bogoštovlja, koje je odbilo žalbu, ali je Vrhovni sud odgovorio neka se školske godine 1885./86. uvedu oba jezika, u dva paralelna razreda. Međutim, broj učenika koji su slušali nastavu na talijanskom jeziku bio je veoma malen. Za uvođenje hrvatskoga kao nastavnog jezika zaslužni su upravitelj škole Jakov Granić, narodnjački prvak Špiro Puović i Nikola Madirazza. I splitski biskup Kalogjera traži od trogirskog katehete da se vjeronauk u školi održava na hrvatskom jeziku,[30] jer hrvatska djeca, koja su u apsolutnoj većini, talijanski ne razumiju. Uvođenje hrvatskog jezika u druge trogirske ustanove išlo je teže, jer su se činovnici plašili da ne izgube službe, a trgovci da se zamjenom jezika ne ugrozi trgovina s Italijom. Na zahtjev narodnjaka u općinskoj je administraciji još sredinom šezdesetih godina postignuto da se općinski zapisnici na svakoj sljedećoj sjednici prevedu na hrvatski za one vijećnike koji ne znaju talijanski. Obavijesti i pozivi građanima pišu se na oba jezika.

Uoči izbora opće raspoloženje kod viših vlasti u Splitu i Zadru, a i Beču, više je odgovaralo narodnjacima nego autonomašima. Beč je u talijanskoj iredenti, talijanskim društvima u Dalmaciji i deklariranim Talijanima vidio petu kolonu i protutežu narodnjacima. Mnogi trogirski Talijani su uzvikivali: „Živio kralj Umberto, Italija, autonomija, Bajamonti."[31] Narasla hrvatska nacionalna svijest u ranim osamdesetim godinama očitovala se u vijanju hrvatskih trobojnica na kućama, dućanima, u Štionici, povorkama, ali i u sve većoj mržnji Talijana i talijanaša prema Hrvatima.

28 Narodni list, 24. V. 1884.

29 Narodni list, 27. II. 1886.

30 Jakov Granić, O učioni trogirskoj, Narodni list, br. 82, 1883, 3. I narodni zastupnik Vicko Ivčević zalagao se u Dalmatinskom saboru da se u trogirsku osnovnu školu uvede hrvatski jezik (Izvješće Dalmatinskog sabora XXI, 1886, 25). Vidi Ivo Perić, Ponarođivanje dalmatinskog školstva, Hrvatski školski muzej, Zagreb 1974, 121.

31 Narodni list, 20. II. 1886.

Trogirski rodoljubi nestrpljivo su očekivali općinske izbore. Bili su sigurni za birače u Trogiru, ali im je bilo stalo da dobiju što više pristaša u Zagori. U osamnaest sela općine nema škola i to je jedna od negativnih bilanci gotovo tridesetogodišnjeg načelnikovanja Antonija Fanfogne. Trogirska zagora je potpuno zapuštena i zanemarena, ali i sela trogirske općine, glavari po selima ništa ne rade te se pozivaju župnici da bude narodni duh i da se pripreme na rad za izbore da se svrgne Fanfogna. Kotarsko poglavarstvo iz Splita upozorilo je trogirskog načelnika kako Općina nije odgovorila na upozorenja Poglavarstva da pripremni radovi nisu izvršavani te su uslijedile požurnice i prijetnje da će se upotrijebiti stroge mjere ako se ne odrede dani izbora. Fanfogna nije mogao dalje odugovlačiti, već je odredio dva izborna mjesta, jedno u Prgometu za zagorski dio i drugo u Trogiru. Izbori u Prgometu trebali su se održati 8., 9. i 10. lipnja, a u Trogiru 12., 14. i 15. lipnja 1886. godine.[32] Kako načelnik Fanfogna nije donio biračke spiskove u Prgomet, kotarski savjetnik Josip Rešetar pomaknuo je izbore za sredinu lipnja. Ni ti izbori nisu održani zbog spletkarenja Fanfogne te su odgađani za početak kolovoza.[33] Velik broj birača izašao je na izbore na oba birališta te su narodnjaci pobijedili u gradu i zagori. Nakon pobjede došlo je do masovnog oduševljenja naroda u Trogiru, gdje je svirala Narodna glazba.[34] Glavni organizator tih izbora je bio Špiro Puović, kojemu su pomagali gradski narodnjaci i niže svećenstvo, osobito u zagori. Poraženi autonomaši uputili su žalbe višim organima[35], a Općinom je ravnao Mate Škarić, vladin komesar. Konačno se 30. prosinca 1886. konstituiralo prvo narodnjačko Općinsko vijeće, koje je brojilo trideset tri člana, od čega dvadeset devet narodnjaka i četiri talijanaša. Za prvog načelnika izabran je dugogodišnji zaslužni narodnjak Špiro Puović. Sa svih strana Dalmacije stizale su brzojavne čestitke: iz Zadra, Splita, Dubrovnika, Imotskog, Tijesna, Kaštel Novog, Skradina, Supetra itd. Donijet ćemo neke među njima.

Splitski gradonačelnik Duje Rendić-Miočević piše: „Spiro Puović, Trogir. Evala napokon i Trogir današnjim izborom stupa u hrvatsko kolo. Slava prvome narodnome načelniku, slava svim hrvatskim njegovim pobornicim

32 HAS, TO, 14/IX, br. 172/pr.

33 Isto.

34 Mirko Slade-Šilović, nav. dj., 1183.

35 HAS, TO, 14/IX, br. 1626.

dr Rendic."[36] Načelnik Općine Kaštel Novog piše: „Casnom gospodinu Spiri Puovic Nacelniku Trogira. Dicnom načelniku preporodjene Trogirske obcine hrvatska posestrima obcina Novska cestita Načelnik Cega."[37] Tu je i brzojav općine Tijesno, koji glasi: „Miloj mladoj posestrimi u narodnom kolu dobrodošlica hrvatskom Trogiru slava obcina Tisno."[38] U brzojavu trogirskog narodnog zastupnika Vicka Ivčevića stoji: „Načelnik Puović Trogir. Primite s Vašim drugovim moju srdačnu zahvalu za radostnu viest vašeg ustoličenja i za laskave nezasluzbene rieci kojim ju popratiste. Ustoličenje nove obcine docin dokazuje neprestani Napredak i ojacanje narodne misli u Dalmaciji, uzdam se da će biti i zorom bolje budućnosti za mili nam zavičaj. Kao narodnjak i Trogiranin pozdravljam oduševljeno ovi žarko očekivani dogadjaj i licem iz svega srdca: živilo nam obcinsko upraviteljstvo Ivcevic."[39]

Zaključno se može reći da je proces nacionalne integracije u gradskom društvu trogirske općine tekao sporije u odnosu prema seljačkom društvu trogirske zagore. Do toga dolazi dobrim dijelom zbog ekonomske ovisnosti gradskoga puka i težaka prema zemljišnim vlasnicima i lihvarima, osobito najmoćnijem zemljoposjedniku toga dijela srednje Dalmacije Antoniju Fanfogni, koji je u tridesetak godina vještog vladanja u nerazvijenoj gospodarskoj i društvenoj sredini uspio vezati uz sebe au-tonomašku stranku ekonomski i politički. U prvoj fazi preporodnog pokreta proces nacionalnog osvješćenja u trogirskom liberalnom građanstvu vrši se pod širokim južnoslavenskim imenom, dok autonomaši zagovaraju slavo-dalmatinsku dezintegracionu ideologiju i šezdesetih godina zauzimaju sve pozicije u političkom i društvenom životu Trogira. Međutim, narodnjacima je ostalo puno više prostora za širenje unutar građanstva nego autonomašima. Svakidašnji sitni rad u opoziciji, napose okupljanje pripadnika mlađih naraštaja, od kraja šezdesetih godina, u novoosnovanim narodnjačkim ustanovama, koje su imale kulturno i političko obilježje, doveo je do kvalitetnih promjena, koje su se očitovale poslije pobjede Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor, osobito godine 1876., od kada Trogir šalje u Sabor iz Kurije vanjskih općina isključivo narodnjake. Neizvjesna situacija, šezdesetih godina,

36 Tekst brzojava čuva se u arhivu pok. Mirka Slade-Šilovića u Trogiru.

37 Isto.

38 Isto.

39 Isto.

postupno se stabilizirala na taj način što je od sredine sedamdesetih godina narodnjačka orijentacija u trogirskom građanstvu imala prevagu.

Ako se integracijski proces prati kroz saborske izbore, onda Trogir ide usporedo sa Splitom i Omišem, a gledano kroz općinske izbore nešto kasni. U drugoj fazi razvoja, sedamdesetih godina, integracija se širi iz uskoga građanskog socijalnog jezgra, uglavnom školovanih ljudi, na druge društvene slojeve i mlađe naraštaje u gradu i okolici, obuhvaćene u narodnjačkim društvima i Banci. Uza sva krivotvorenja biračkih popisa i rezultata izbora, ipak se od sredine šezdesetih godina može pratiti stalni uspon integracijske svijesti u ovome gradiću. Hrvatska nacionalna integracija i ideologija stalno jača potkraj sedamdesetih i ranih osamdesetih godina i zamjenjuje južnoslavensku iz šezdesetih godina. Slavo-dalmatinska alternativa iščahurila se iz autonomaštva i prikrivenoga talijanaštva u nacionalno talijanstvo. S prijelazom trogirske općine u ruke narodnjaka nije završen proces hrvatske nacionalne integracije u građanstvu Trogira. On će se nastaviti, proširiti i produbljivati na druge društvene slojeve i naraštaje i trajati uglavnom do Prvoga svjetskog rata.

TROGIR DURING THE CROATIAN NATIONAL REVIVAL MOVEMENT

SUMMARY

This paper discusses the process of developing modern Croatian national consciousness among the middle class of Trogir. The process takes place within framework of the national revival movement in Dalmatia during the sixties, seventies and early eighties of 19th century. Two political parties came into conflict. One of them was Pro-Italians, Autonomist Party, supported by Austrian authorities. The Autonomists had an economic and political power, fighting for the autonomy of Dalmatia within Austria. The other one was the National Party which insisted on democratization of political practice, introduction of Croatian language into education, Courts a administration, with the ultimate goal to achive the unification of Dalmatia with the rest of Croatian territories. Crutial changes occured in 1870, when the National Party defeated the Autonomist Party on the elections for Dalmatian Assembly. From the mid-1870s representatives of the National Party started representing Trogir in that institution. Through establishing of different organisations, first of all financial institutions, the National Party tried to rise the national consciousness among the lower classes living in Trogir and to emancipate them from the pro-Italian Party's influence. This policy will certainly contribute to the achievement of widespread Croatian national consciousness in society and the final victory of the People's Party in 1886, when the party took control of Trogir and seized the municipality from pro-Italians. Autonomists during the 1880s were openly declaring themselves as Italians. Throughout the next decade, apart from the middle class, the other social layers were increasingly involved in the process of national formation in Trogir.

HRVATSKI NARODNI PREPOROD U GRADU I OTOKU PAGU

Hrvatsko narodno buđenje u gradu i otoku Pagu javlja se za ilirskoga pokreta i 1848. godine, osobito za ustavnih sloboda, šezdesetih i sedamdesetih godina devetnaestoga stoljeća. Centralističko-birokratski sustav omogućio je u Dalmaciji i Pagu oligarhijskom sloju domaćega i stranog porijekla da uzme političku vlast i gospodarsku moć i da pod zaštitom austrijskih vlasti zagovara autonomiju Dalmacije u sastavu Austrije. Nasuprot tom sloju, pristaše Narodne stranke borili su se za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom i uvođenje hrvatskoga jezika u škole, urede i javni život. Kroz političku borbu na općinskim i saborskim izborima i težnju za otkupom od zemljišnih vlasnika, jačalo je nacionalno, političko i socijalno osvješćenje birača grada i sela, koje je dovelo do pobjede narodnjaka na općinskim izborima 1884. godine i preuzimanja vlasti u Općini, a postupno i gospodarske moći te će se ubuduće gradu i otoku vratiti tradicionalno hrvatsko obilježje.

U devetnaestom stoljeću Dalmacija se nalazi na prijelazu iz kasnofeudalnoga u građansko društvo. Pod utjecajem slobodoumlja, Francuske revolucije i gospodarski razvijenoga europskog zapada, odvija se proces modernizacije, demokratizacije, integracije i dezintegracije dalmatinskoga društva. Za francuske okupacije Dalmacije započinje proces modernizacije uprave i sudstva, u skladu sa slovom i duhom francuskoga Građanskog zakonika, po kojemu su svi stanovnici Dalmacije pred sudom jednaki. U upravna i sudska tijela, na svim razinama, dolaze imućniji i lojalni građani svih društvenih slojeva, imenovanjem, a ne izborom. Uz tradicionalni crkveni uvodi se i građanski brak. Pokojnici se ubuduće ne pokapaju u crkvama nego u grobovima kraj njih iz zdravstvenih razloga. Ukidaju se i neke bratovštine, čija imovina prelazi u ruke državne uprave i koristi se u školske svrhe.

Tradicionalni zemljišni odnosi, kolonatstvo i kmetstvo se konzerviraju, osobito u primorju i otocima. Postupno državna vlast i zemljišni vlasnici popuštaju prema kolonima i kmetovima u davanju olakšica, osobito za druge austrijske uprave, što se očitovalo u otkupljivanju nekretnina, zemlje i kuća, koje prelaze iz posjeda privatnih i pravnih osoba u gradovima u ruke slobodnih seljaka u selima.

Za francuske okupacije zamjetan je organizirani proces obrazovanja na svim razinama, kojega su ranije mletačke i dubrovačke vlasti zapostavile, osobito školovanje djece u selima. Poslije ukidanja Generalnoga studija dominikanskoga reda u Zadru, ustvari prvoga hrvatskog sveučilišta, dolazi do posvjetovljenja školstva. Tako za francuske uprave započinje osnivanje nižih, srednjih i viših škola, koje u Zadru prerastaju u Centralne škole, na sveučilišnoj razini, ali zbog financijskih razloga, nakon predaje prvih diploma, prestaju s radom 1811. godine.

Spomenuti i drugi procesi napreduju za druge austrijske uprave, ali usporenije za Metternichova apsolutizma i Bachova, odnosno neoapsolutizma. Struktura upravne i sudske vlasti ostaje i za austrijske okupacije. Zadržan je kolonatski i kmetski sustav koji se tijekom devetnaestoga stoljeća postupno raspada te je u selima, osobito u drugoj polovici stoljeća, sve više slobodnih seljaka, to jest onih koji su postali vlasnici zemlje, a u dubrovačkom kraju i kuća u kojima stanuju. Međutim, građani i seljaci, koloni i kmetovi i dalje su opterećeni daćom i tlakom prema državi i vlasnicima zemlje, što se lijepo očitovalo za kratkotrajnih ustavnih sloboda 1848./49., te šezdesetih i sljedećih godina.

U drugoj polovici devetnaestoga stoljeća nastavlja se proces modernizacije, a očituje se uvođenjem modernoga poreza zemljarine, pojavi industrije i parobroda. Za ustavnih sloboda, šezdesetih, sedamdesetih i sljedećih godina, javlja se proces demokratizacije, najbolje očitovan kroz politički život novoosnovanih stranaka, Narodne i Autonomaške, općinske i saborske izbore i osnivanje čitaonica. Usporedo s tim budi se nacionalna, politička i socijalna svijest kroz preporodno buđenje, integraciju i dezintegraciju s kojima se najavljuje sjedinjenje Dalmacije s hrvatskim sjeverom i dalmatinske političke podjele. Nakon prijelaza općina iz autonomaških u ruke narodnjaka, potiskuje se vlast i moć dezintegracijskih snaga, te se nastavljaju stari i započinju novi procesi, poput plaćanja poreza državi, iseljavanje i obvezno odlaženje u vojsku od ranih osamdesetih godina do kraja Prvoga svjetskog rata.

IZVORI ŽIVLJENJA U PAGU

Kroz navedene procese u Dalmaciji prošao je grad i otok Pag. Za francuske okupacije Pag postaje sjedište općine. Općina se proteže na otok, ima upravu, koju čine četiri prisjednika,[1] načelnika i Općinsko vijeće. Prvi načelnik bio je Bože Mirković. Općinsko vijeće se sastojalo od petnaest članova. Drugu razinu vlasti čini tzv. Pretura koja objedinjuje upravnu i sudsku vlast na kotarskoj razini. To znači da je Pag bio sjedište kotara i Kotarskoga suda. Od 1806. godine Novalja i Lun otpali su od rapske i pripali upravnoj i sudskoj vlasti u Pagu.[2]

Izvore življenja stanovnici grada i otoka nalaze u poljodjelstvu,[3] obradi zemlje, koja je najviše u posjedu staroga i novog plemstva i ponešto slobodnih seljaka, Općine i Crkve. U poljodjelstvu je najviše zastupljeno vinogradarstvo. Loza je stradavala od jakih bura. Dosta zemlje je u zakupu. Oko sedamsto obitelji na otoku davalo je 1/5, 1/3 ili 1/2 plodova vlasnicima zemlje. Na neplodnoj zemlji gajilo se stočarstvo. Među uzgajivačima stoke, dvadesetak je iz grada Paga. U oživljavanju stočarstva smetali su nesređeni odnosi između Općine i sela. Od rješenja toga pitanja ovisilo je dobrim dijelom gospodarsko i socijalno pitanje na otoku.

1 Blaž Karavanić, Građa za povijest otoka Paga, Stolni kaptol sv. Stošije u Zadru, Zadar, 2006, 261, 265-266.

2 Blaž Karavanić, nav. dj., 106.

3 Šime Peričić, Iz gospodarskog života otoka Paga u 19. i početkom 20. stoljeća, Geografski glasnik 51, Zagreb 1989, 200-203.

Sljedeći je izvor življenja solarstvo. U paškim solanama su radili stalni i sezonski radnici iz grada i otoka. Leopold Dorkić iz Zadra imao je najviše solana, potom zadarske obitelji Nassi, Ponte, samostani sv. Marije i sv. Margarite, Stolni kaptol i Demanijalna uprava.

Država je kupila oko sto kavedina. Paške solane po površini su veće od one u Dinjiški. Od trideset sedam privatnih vlasnika, krajem devetnaestoga stoljeća bilo je devedeset pet.[4] Država je prepustila privatnicima da obnove proizvodnju, uložila je milijun kruna, ali nije bilo uspjeha te je jedino preostalo da početkom dvadesetoga stoljeća pristupi njihovoj obnovi.[5] Austrijske vlasti su pomagale istarske, a zanemarile paške solane i prepustile ih privatnicima, koje su zbog financijske nemoći zaostajale u tehnologiji i proizvodnji soli.

DRUŠTVENI ODNOSI

Za austrijske uprave paško društvo opterećeno je proturječnostima između posjednika zemlje i kolona. Dvadesetih i tridesetih godina gradom i otokom upravlja tanki oligarhijski sloj, kojega čine doseljeni činovnici, domaći i strani, domaće staro i novo plemstvo: Zorovići, Mirkovići, Ruići, Jadrulići, Deanovići i Bilinići. Od kraja osamnaestoga stoljeća starom pridružuje se novo plemstvo: Portade, Rakamarići, Galzigne i drugi. Poslije 1848. godine prilaze trgovci, brodovlasnici, pomorci koji pripadaju građanskom sloju u nastajanju. Oni kupuju zemlje u staroga i novog plemstva, takoreći u bescijenje. Njima se pridružuju općinski, kotarski, sudski, poštanski službenici, liječnici, učitelji i drugi.

Paško društvo čine tri sloja: plemstvo, građanstvo i seljaštvo koje je u najtežem položaju, jer je pritisnuto daćom i tlakom prema fizičkim i pravnim osobama i državi, koje su mjesne vlasti znale nasilno utjerivati. Oko tri tisuće stanovnika grada i otoka živjelo je oskudno, obrađujući 10% plodnoga tla.[6] Neplodni dio služio je za ishranu stoke. U takvim prirodnim i gospodarskim uvjetima živjeli su stanovnici otoka, praćeni burom, tučom, sušama, nerodicama, gladi i bolestima. Najviše se gladovalo 1815., 1819., 1857. i 1860. godine. Od 1849. do

4 Šime Peričić, Paške solane od 1814. do 1914. godine, Prinosi za gospodarsku povijest otoka Paga, Historijski arhivi Pazin i Rijeka, Pazin-Rijeka, 1988, 31. O drugim granama gospodarstva pobliže vidi u radu spomenutoga autora.

5 Šime Peričić, nav. dj.

6 Blaž Karavanić, nav. dj. 201; Šime Peričić, Iz gospodarskog života otoka Paga u 19. i početkom 20. stoljeća, 207-210.

1856. godine harala je kolera. Tako je prva polovica stoljeća obilježena kasnim feudalizmom, prelijevanjem viška rada iz seljačkih domova, u kolonatskim odnosima, u ruke staroga i novog plemstva i građanstva.

Stanje broja kuća i stanovnika grada i otoka Paga 1830. godine[7]

Naziv	Pag-Gorica	Dinjiška	Vlašići	Povijana	Kolan	Novalja	Lun	Barbat
Kuća	560	15	17	27	42	160	18	15
Obitelji	543	12	20	27	40	124	18	13
Katolika	2715	103	108	104	232	734	102	81

U prvoj polovici devetnaestoga stoljeća Pag je mali dalmatinski gradić u kojemu je nešto manje od tri tisuće stanovnika, a na čitavu otoku malo više od četiri tisuće. Grad je na otoku jedino mješovito gradsko naselje, a sela su čista seoska naselja. Najbrojnija je Novalja, potom Kolan, Dinjiška, Vlašići, Povijana, Lun i Barbat. U Povijani i Lunu je podjednak broj kuća i obitelji, u Dinjiški, Vlašićima, Kolanu i Barbatu male su razlike, a u Novalji i Pagu-Gorici veće. Svi stanovnici su katolici i u apsolutnoj većini Hrvati. Mali broj je Talijana i talijanaša.

HRVATSKO NACIONALNO BUĐENJE

Paški oligarhijski sloj sastavljen od mjesne birokracije i dijela staroga i novog plemstva, tlači neprosvijećenoga i za zemlju vezanoga težaka, što je utjecalo na sporo prerastanje hrvatske etničke u nacionalnu svijest. Kod rijetkih školovanih pojedinaca ona se javlja četrdesetih godina pod slavenskim i ilirskim imenom. Spor između Gajeva ilirskoga i Kuzmanićeva dalmatinskog pravopisa očitovao se i kod nekih Pažana. Pokretanje „Zore dalmatinske", prvoga književnog i preporodnog lista u Dalmaciji, pozdravila je 1844. godine skupina Pažana, pretplatila se i poduprla izlaženje „Zore". List su primali: Šimun Benzia, Nikola Chigos, Matia Gerković, župnik u Gorici, Franjo Ljubić, Vincencia Kustić, Ivan Kustić, Josip Pastorčić, Josip Portada, uvjetovnik, Jeronim Tomaseo, skupitelj u Solani, Josip Valenčić i Grgur Valenčić.[8] Čitanje „Zore dalmatinske", sljedećih godina

7 Državni arhiv Zadar (dalje DAZ), Prospetto della Popolazione del Bestiame e de mezzi di trasporto di tutta la Provincia della Dalmazia per l'anno solare 1830., Razni spisi Namjesništva za Dalmaciju, sv. 21, 1831, VIII 9.

8 Imena gospode pridbroiteljah na Zoru dalmatinsku u godini 1844, Zora dalmatinska, Zadar 1844, 2-8.

u Pagu, osobito domoljubnih članaka, pridonijelo je hrvatskom nacionalnom osvješćenju.

Među istaknute hrvatske preporoditelje ilirce, u prvoj fazi preporoda, treba spomenuti svećenika Pažanina Nikolu Valentića (1813.-1872.), glagoljaša, profesora Novoga zavjeta, grčkoga jezika i poljodjelstva na Bogosloviji u Zadru. Godine 1846. Valentić nekoliko mjeseci uređuje „Zoru dalmatinsku" i uvodi u nju Gajev pravopis, da bi ju u listopadu ponovno preuzeo Ante Kuzmanić i vratio dalmatinski pravopis. Valentić surađuje u „Zori" i ostaje pristaša Zagrebačke filološke škole, ali i u Gajevoj „Danici"[9] te je u oba vida doprinio jačanju ilirstva. Nikola Valentić s Dubrovčanima Antunom i Ivanom Augustom Kaznačićem i drugima u pokrajini je u temeljima prve faze hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji. U Zadru je i Donat Fabijanić, Pažanin, koji se zauzimao za uvođenje hrvatskoga jezika u škole i čitanje hrvatskih pisaca. Fra Donat je pisao o pjesnicima u Dalmaciji koji su pisali na hrvatskom jeziku i zalagao se da se njihove pjesme ponovno tiskaju.

NEREDI U PAGU 1848. GODINE

Slom Metternichova apsolutizma u Habsburškoj Monarhiji, sredinom ožujka 1848. i najave ustavnih sloboda, bit će objavljene Ustavom sredinom travnja iste godine. Sve će to biti popraćeno veseljima, ali i obračunima s omrznutim Metternichovim činovnicima, političkim previranjima i prevratima u nekim zemljama Carstva. U gradskim sredinama Kraljevine Dalmacije također je pozdravljeno svrgavanje omrznutoga sustava, poznatoga po čvrstoj ruci upravljanja. U nekim gradskim i seoskim sredinama došlo je do nemira i napada na činovnike i dužnosnike koji su se zamjerili mnogima grubim birokratskim postupcima.

Najavljene ustavne slobode popraćene su u Pagu radosnim uzvicima, potom prijetnjama općinskom tajniku i drugima koji su se zamjerili građanima. Slavlja tih dana završila su se zakuskom na gradskom trgu 26. ožujka. Kraj postavljenoga stola čuli su se povici protiv mjesnih dužnosnika, osobito načelnika općine Frane Zorovića i nekih veleposjednika, potom iznenadni pucnji iz vatrenoga oružja.[10] Neki građani su izloženi grdnjama i udarcima.

9 La Dalmazia cattolica, 2. VI. 1872.

10 DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva za Dalmaciju, III-7202, 1848.

U nemiru i neredu sudjelovali su i paški težaci, nagovoreni od Frane Pape i Šime Babellija. Intervenirali su i pripadnici vojne postrojbe u Pagu. Došlo je do napada težaka na vojnike, među kojima su dvojica zadobili udarce. To je zabrinulo paške građanske i vojne vlasti. Među pobunjenicima osobito je bio omražen općinski tajnik, kojemu se prijetilo ubojstvom.[11] Mjesni panduri i vojnici bili su spremni smiriti nezadovoljnike. Uhićeno je dvanaest osoba i osuđeno na različite mjesečne kazne.[12] Stigla je zatražena vojna pomoć koja se sastojala od pedeset vojnika na čelu sa časnikom koji su ostali do jeseni čuvati red i mir u gradu i otoku, jer je zavladao strah da nezadovoljstvo ne preraste u „opći ustanak".

Uz socijalnu došla je do izražaja i nacionalna sastavnica, izražena kroz domoljublje Stjepana Buljete koji je sa skupinom dalmatinskih rodoljuba pozdravio održavanje Slavenskoga kongresa u Pragu, a s drugima potpisao zajedničku poruku da se unaprijed slažu s njegovom odlukom. Ovaj skup je sazvan u svezi širenja slavenske uzajamnosti i solidarnosti.[13] Pažanin Stjepan Buljeta je i potpisnik proglasa Društva „Slavenska lipa" u Zadru,[14] u kojemu je bio i Ante Kuzmanić.

PRISILNA ŠUTNJA PEDESETIH GODINA

Pobjedom kontrarevolucionarnih snaga u zemljama Monarhije, postupno se gase ustavne slobode iz 1848./49. godine. Nakon Silvestarskoga patenta 1851. godine, zaveden je Bachov, odnosno novi apsolutizam. Tako je u zemljama Carstva, prema tomu i u Dalmaciji, zavladala politička suša. Ponovno je došlo, kao i za Metternichova apsolutizma, do političke sprege između nosilaca vlasti i veleposjednika. U takvoj povezanosti lakše je bilo u gradu i otoku vladati nezadovoljnim pukom. Pedesetih godina u oba dijela otoka nema domoljubnih ni socijalnih glasova, slavenske uzajamnosti i solidarnosti kao 1848. godine.

11 Isto, razni spisi iz 1848. godine.

12 DAZ, Presidijalni spisi Namjesništva za Dalmaciju, III-7202, 1848. Vidi Stijepo Obad, Seljačko pitanje u Dalmaciji 1848., Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Fiskovićev zbornik, 22/I, Split, 1980, 246-258.

13 Zora dalmatinska, br. 86, 1848.

14 Stijepo Obad, Slavenska lipa u Zadru, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 12 (5), 1973-1974, Zadar 1974, 57-70.

Nasuprot političkom mrtvilu započeo je skromni gospodarski rast, kojega je poticao Franjo Borelli, preko Središnjega poljodjelskog društva u Zadru. Zapreka gospodarskom napretku dalmatinskoga sela bili su kolonatski i kmetski odnosi. Mali je broj onih koji imaju zemlju u posjedu. Poslije izmjere zemljišta u Dalmaciji, umjesto ranije paušalne desetine uveden je novi porez zemljarina, kojega ubuduće državi plaća osoba na koju je zemlja uknjižena. Ipak se zamjećuje pomak u modernizaciji poljodjelstva, koju potiče spomenuto Društvo i pomaže država, a očituje se u nabavi i podjeli novih kultura koje prihvaćaju slobodni seljaci, težaci i građani koji žive u gradovima i bave se poljodjelstvom. Napredak se zamjećuje i u pojavi skromnih pogona industrije u gradovima. Na otoku Pagu zamjetna je kvalitetnija proizvodnja sira koji se pojavio na državnoj izložbi u Beču 1857. godine skupa s drugim proizvođačima iz Dalmacije.[15]

Stanje stanovništva u gradu i otoku Pagu 1854. godine[16]

Naziv mjesta	**Broj stanovnika**	**Ukupno**
Barbat	144	4 903
Kolan	223	
Dinjiška	130	
Novalja s Lunom	906	
Pag s Goricom	3 250	
Povijana i Vlašići	249	

Miješano gradsko naselje Pag prednjači po broju stanovnika te ima više nego sva navedena seoska naselja na otoku. Među selima najviše stanovnika ima Novalja s Lunom, potom Povijana s Vlašićima, Kolan, Barbat i Dinjiška.

Zahvaljujući dobroj prođi dalmatinskih vina na talijanskom tržištu, zbog pojave luga u talijanskom vinogorju, u Dalmaciji je došlo do vinske konjunkture, koja je zapažena i na otoku Pagu. Pažani su krčili neobrađene površine i sadili lozu kako bi se dobilo kvalitetno vino žutica koje je imalo dobru prođu.

15 Stijepo Obad, Dalmacija na europskim izložbama sredinom devetnaestoga stoljeća, Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru, sv. 20 (9), 1980-1981, Zadar 1982, 103-111.

16 Valentino Lago, Memorie sulla Dalmazia, Vol. I, XLI. Politička općina Pag imala je 1857. godine 4.563 stanovnika. (Dinko Foretić, Borba za ponarođenje općina u Dalmaciji, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji, Zagreb, 1969, 158.).

Dalmatinska konjuktura vina nije dugo trajala, jer je došlo do obnove talijanskoga vinogorja.

Koncem pedesetih oživio je promet u paškoj luci zbog napretka jedrenjačkoga brodarstva u Dalmaciji, što se očitovalo u izvozu i uvozu roba u paškoj luci. Uvođenjem carinske unije 1857. godine i u Pagu se počela cariniti roba u uvozu i izvozu te su nastajali novi prihodi koji su ostajali u paškoj općini.

S obzirom na vidno zaostajanje Austrije za gospodarskim napretkom zemalja na europskom zapadu, osobito u financijskom pogledu, Vlada je bila prisiljena uvesti narodni zajam te su se toj akciji pridružili i Pažani grada i sela. Uključivanjem Austrije u rat s Pijemontom 1859. godine, Monarhija je ušla u svakojaku krizu te je car Franjo Josip I. bio prisiljen ukinuti postojeći sustav i s njim smijeniti ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Bacha i 1860. godine objaviti nove ustavne slobode, ovoga puta duga trajanja.

Budući se pedesetih godina nije smjelo javno politički, domoljubno i kulturno djelovati, potrebno je spomenuti jednu kulturnu akciju, koju je potaknuo Ivan Kukuljević Sakcinski u Zagrebu, a proveo ju je Mijat Sabljar iz Zagreba, umirovljeni austrijski časnik, ljubitelj hrvatske kulture, koji je po preporuci Kukuljevića i Josipa Jelačića posjetio brojna mjesta u Dalmaciji, skupljajući kulturno i umjetničko blago i pisanu riječ u svrhu otvaranja Narodnoga muzeja u Zagrebu, koji je trebao imati općehrvatsko obilježje.

Dolaskom u Pag „u velikoj crkvi" našao je glagoljski misal (1570.) iz Rima. U Novalji zapaža da se sv. misa služi „smiešano", na latinskom i hrvatskom jeziku. Primjećuje da se na otoku ne može naći glagoljskih knjiga i „pisanih", te da „vrlo malo hrvatski knjiga ima". U Novalji je upoznao župnika Matu Volarića, a u Kolanu Matu Kerkovića, „ljubitelja hrvatske književnosti". Posjetio je Časku, Stari grad, Staru Vas, Dinjišku, Vlašiće, Goricu, otočiće Skardu, Tuđinsku, Brusnjak, lučicu Mandre i zabilježio više knjiga na latinskom, talijanskom i pet na hrvatskom jeziku. Kod župnika u Vlašiću našao je dva brevijara iz 1648. i 1688. godine, Korabljicu Andrije Kačića Miošića i druge knjige crkvenoga i svjetovnog sadržaja. Utvrdio je da su Englezi „sve napise i kamenje s kipima i ukrasim od razvaljenih crkvah i kulah po otocima pokupili i odnieli". Na kraju zapaža da je grad nečist, što se vidi ispred kuća siromašnijih Pažana i na ulicama izvan grada i konstatira da bi trebalo poboljšati javnu higijenu.[17]

17 Ministarstvo kulture, Zagreb, Uprava za zaštitu kulturne baštine, rukopis Mijata Sabljara.

NACIONALNO, POLITIČKO I SOCIJALNO OSVJEŠĆENJE ZA USTAVNOGA ŽIVOTA

Nove ustavne slobode donesene 1861. godine potakle su politički, društveni, gospodarski i kulturni život u gradu i otoku. Proces modernizacije, demokratizacije, nacionalne i političke integracije, može se pratiti od šezdesetih godina kroz stjecanje prava glasa, izbor vijećnika i zastupnika na općinskim, saborskim i izborima za Carevinsko vijeće. Započeo je politički i stranački život, napose kulturno življenje kroz novootvorene čitaonice, knjižnice i društva, obveze plaćanja poreza i služenje vojnoga roka. Zamjetan je lagani prijelaz iz kasnofeudalnoga u ranokapitalistički način proizvodnje, koje se očituje kroz porast vlasnika zemlje i proizvodnje, vinsku konjunkturu, trgovinu, početke iseljavanja u prekomorske zemlje, osobito u obje Amerike. Plemstvo je postupno u biološkom nestajanju i sve je više imućnijih građana i vlasnika zemlje u selima. Društvena struktura se mijenja, plemstvo nestaje, a uz građanstvo i seljaštvo javlja se radništvo koje poprima ranokapitalističko obilježje.

Poput prilika u Dalmaciji javlja se politički život u gradu i otoku Pagu. Kao 1848. tako i 1861. godine stižu pozivi s hrvatskoga sjevera u svezi sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Paška općina usprotivila se sjedinjenju, jer su u njoj prevladavali autonomaši. Prvotne dvije političke struje prerasle su u stranke, Narodnu i Autonomašku. Narodnu stranku u Dalmaciji predvodili su njezini prvaci dr. Miho Klaić, Dubrovčanin, Mihovil Pavlinović iz Podgore, Natko Nodilo i Kosto Vojnović iz Splita. Prema programu članovi ove stranke zalagali su se za sjedinjenje Dalmacije s hrvatskim sjeverom i uvođenje hrvatskoga jezika u škole, urede i javni život. Autonomaška stranka suprotstavljala se hrvatskom sjedinjenju, zagovarala je autonomiju Dalmacije u Austriji, odnosno Austro-Ugarskoj, što je odgovaralo austrijskoj politici na svim razinama. Obje političke opcije angažirale su se za prvih saborskih izbora 1861. godine. Autonomaši, uz podršku vlasti, pokazali su svoje slugansko lice i pobijedili na izborima.

U Pagu je vladao oligarhijski sloj, sastavljen od činovnika domaćega i stranog podrijetla i ostataka plemstva, koji su bili u političkoj sprezi s austrijskim vlastima. Kolonatski odnosi se konzerviraju, jer ostatcima staroga i novog plemstva i austrijskoj vlasti nije u interesu da se ukinu. Jedni, drugi i treći zagovaraju autonomiju Dalmacije i utječu na birače da glasuju za Autonomašku stranku. Neki pojedinci u vladajućem oligarhijskom sloju, u ranim šezdesetim godinama u Pagu, vrše politički teror, poput suca Katnića, koji se despotski ponašao

te su ga Pažani nazivali „malim pašom". On je maknuo Bukšu s načelničke dužnosti u Općini, usprkos suprotstavljanju Pažana.[18] Uz Katnića isticao se Josip (Bepo) Palčić i drugi koji su pripadali Autonomaškoj stranci i imali oslonac u nekim plemićima, činovnicima i trgovcima. O političkoj sprezi između Katnića i Palčića s političkim dužnosnicima u Splitu i Zadru, Luigijem Lappenom, dvorskim savjetnikom u Splitu, i Lazarom Mamulom, namjesnikom Dalmacije u Zadru, svjedoči njihov dolazak u Zadar da vrše političku promidžbu 1864. godine u korist autonomaških kandidata.

Josip (Bepo) Palčić bio je vrlo inteligentan, vrstan demagog i lukav čovjek. Oponašao je splitskoga gradonačelnika Antonija Bajamontija, autonomaškoga prvaka, koji je pridobivao varoške težake Splita lažnim obećanjima, osobito za općinskih i saborskih izbora. Tu ulogu igrao je u Pagu Josip Palčić. Toliko je demagoški utjecao na težake da je u Pagu kružila krilatica „neka kapica vlada". Nacionalno osviješteni Pažani pjevali su: „Svu gospodu kuga pomorila, a Hrvate glava ne bolila". U autonomaškoj promidžbi Palčić je znao reći Pažanima: „Mi se nećemo više zvati narodna hrvatska stranka nego je lipše dalmatinska", jer mi smo pravi Dalmatinci, pa ča će nam Hrvatska". Nepismeni i još nacionalno neosviješteni Pažani rekli bi „pa kad Palčić tako govori, neka tako bude". Uz Katnića i Palčića je i načelnik općine Zorović, koji su uz stranačke imali i osobne interese, primjerice, s Luigijem Lappenom u Splitu Josip Palčić je kroz tekstove na talijanskom jeziku potvrđivao privrženost režimu. Zahvaljujući lažnoj promidžbi i režimskoj sprezi, na prvim saborskim izborima 1861. pobijedili su autonomaši, tako da grad i otok Pag u Saboru zastupaju dr. Božo Filippi, odvjetnik, i dr. Jakov Ghiglianovich, također odvjetnik.

Do sredine šezdesetih godina u Dalmaciji i Pagu nije bilo općinskih izbora. Načelnik, članovi općinske uprave i Općinskoga vijeća su postavljani po političkoj podobnosti. Poslije svrgavanja načelnika Bukše u općinskim tijelima su politički autonomaši i simpatizeri Autonomaške stranke. Poslije dobivanja općinske samouprave u Dalmaciji 1864. godine, sljedeće godine održavaju se prvi općinski izbori na Pagu, na kojima je za načelnika izabran autonomaš Ivan Pavle Zorović.[19] Autonomaška stranka će pobijediti i na općinskim izborima 1868.,

18 Il Nazionale, br. 31, 14. VI. 1862, 4.

19 Načelnik Zorović zauzeo se da istaknuti autonomaš Luigi Lappena bude izabran za počasnoga građanina grada Paga 1864. godine.

1873. i 1875. godine te će općinsku vlast zadržati sve do sljedećih izbora 1884. godine.

Uzroci ovakvu stanju leže u političkoj i gospodarskoj moći autonomaša. Oni su u Pagu bili lihvari i kreditori, jer u Dalmaciji nema novčanih zavoda koji bi pomagali težake. Na vladajućoj strani u Pagu je posjedničko-činovnički sloj, koji ima gospodarsku moć i političku vlast, a na drugoj strani gradski i seoski puk je prema njima gospodarski i politički ovisan. Građanski sloj je u postupnom nastajanju. Austrijske vlasti i vlasnici zemlje usporavali su ukidanje kolonatskih odnosa zbog političkih i gospodarskih razloga.

Hrvatsko nacionalno osvješćenje u gradu i otoku, šezdesetih godina, teklo je usporeno, što se je najbolje zamjećivalo za općinskih i saborskih izbora, osnivanja društava i tomu slično. Iako su na izborima pobjeđivali autonomaši, u gradu Pagu javila se 1866. inicijativa za osnivanje Narodne čitaonice, što najavljuje pojavu nacionalne i političke svijesti, jer se ona javila kod skupine političkih narodnjaka. Iz Općine su odgovorili da nemaju novaca za njezino osnivanje.

Među paškim domoljubima, šezdesetih godina, ističe se Stjepan Buljeta, ugledni kanonik i začetnik hrvatske misli preporodnoga pokreta i pokretač osnivanja narodne čitaonice „Sloga" 1873. godine u Pagu. Uz njega je Mate Jadrulić i pripadnici novoga plemstva, Nikola Mirković, Bilinić i dr. Tu je i Jure Crljenko, jedan među začetnicima hrvatskoga nacionalnog buđenja u gradu i otoku. Među njima je Nikola Portada, prvak Narodne stranke na otoku. Bio je posjednik zemalja u Povijani, gdje je poučavao seljake boljoj obradi zemlje. Uz nastojanja da dođe do osnivanja hrvatske čitaonice, narodnjaci su koncem desetljeća inicirali osnutak Poljodjelskoga društva u Pagu 1869.[20] godine sa svrhom unapređenja poljodjelstva i stočarstva na otoku.

Malobrojni politički autonomaši gospodarski su jaki i privilegirani kod austrijskih vlasti. Raniji Casino dei nobili, koji se u Pagu javlja 1792. godine, kasnije se spominje kao Casino. Godine 1864. se razdvaja na dvije skupine, autonomaši osnivaju svoju čitaonicu Gabinetto di lettura, a narodnjaci pokušavaju osnovati svoju, ali se to nije dogodilo, kako smo kazali, zbog navodno nedostatka financijskih sredstava u Općini.

20 Luigi Maschek, Manuale del regno di Dalmazia per l'anno 1871, 289.

POLITIČKI I GOSPODARSKI NAPREDAK SEDAMDESETIH GODINA

Izbori za Dalmatinski sabor u Zadru 1870. godine donijeli su pobjedu Narodnoj stranci u Kuriji vanjskih općina. Umjesto autonomaških zastupnika, sedamdesetih i sljedećih godina, izborne kotareve Zadar, Rab, Pag, zastupaju narodnjaci dr. Josip Paštrović i dr. Josip Antonietti.[21]

Paška općina, sedamdesetih godina, i dalje je u rukama autonomaša. Na općinskim izborima 1873. godine za gradonačelnika je izabran Josip (Bepo) Palčić, koji je na toj dužnosti ostao sve do izbora 1884. godine. Bio je među najimućnijim Pažanima, davao je kredite težacima i slovio kao najistaknutiji paški lihvar. Iako su narodnjaci gubili na općinskim izborima, zahvaljujući lukavosti načelnika Palčića, malverzacijama i falsificiranju izbornih rezultata, skupina domoljuba 1873. godine je osnovala hrvatsku čitaonicu „Sloga" kojoj je prvi predsjednik Nikola Mirković[22]. Nesnošljivost između težaka „kapičara" i posjednika „klobučara" traje i sedamdesetih godina.[23] Narodnjaci postupno jačaju, a autonomaši slabe. Najbolji dokaz tomu je gubitak autonomaša na saborskim izborima u Kuriji seoskih općina. Otok Pag u Saboru zastupaju zastupnici Narodne stranke dr. Josip Antonietti, pristav financijskoga odvjetništva i dr. Josip Paštrović, odvjetnik. Autonomaške birače zastupa dr. Gustav Ivanić, ljekarski perovođa u Namjesništvu.

Sedamdesetih godina pojačava se nezadovoljstvo otočkih seljaka prema nositeljima vlasti u Pagu. Otočka sela su zapostavljena, zbog loših putova slabo su međusobno povezana, osobito s općinskim sjedištem gradom Pagom. Općina dobiva nedovoljna novčana sredstva od Namjesništva u Zadru za njihovo održavanje. Zemljišni vlasnici i država su i dalje pritiskivali seljake-kolone na ispunjenje daća i tjerali ih na zaduživanje kod lihvara, među kojima je i Pažanin Josip (Bepo) Palčić, koji je na općinskim izborima 1875. godine izabran za načelnika Općine. Nedovoljno prosvijećeni i za zemlju vezani seljak-kolon, nije dovoljno nacionalno, politički i socijalno osviješten te je ostao u svakojakoj ovisnosti prema zemljišnim vlasnicima i vlasti političkih autonomaša.

Za konjunkture jedrenjačkoga brodarstva, Pag je uznapredovao po broju brodova male obalne plovidbe u sjevernoj Dalmaciji. Tako npr. 1880. godine u

21 Il Nazionale, br. 54, 6.VII. 1870. (Prilog 1.)

22 Luigi Maschek, Manuale del regno di Dalmazia per biennio 1876-1877, Zara 1876, 400.

23 Il Nazionale, br. 99, 10. XII. 1873.

Pagu i Novalji bilo je dvadeset brodova male obalne plovidbe s tristo trideset tri tone nosivosti. Malih brodica bilo je puno više. Izvozili su se domaći proizvodi riba, vino „žutica", više na kopno i otoke. Odvozili su se proizvodi u Veneciju i Rijeku, napose vuna i soljeno meso u Udine. Trgovalo se maslinovim uljem ili kupovalo u talijanskih trgovaca za potrebe žitelja grada i sela. Izvozila se sol, vino, rakija, vuna, koža, sir i poljodjelski proizvodi. Uvozilo se žito, drvo, ogrjev, manufakturna i kolonijalna roba. Viškovi roba izvozili su se i u ostalu Dalmaciju, Liku, Primorje i Istru. Izvozila se stoka za klanje, soljeno meso i maslinovo ulje. Vrijednost uvoza se povisila u odnosu prema 1866. godini te je iznosila sedamsto tisuća forinti.

Važan izvozni proizvod je paška sol.[24] Za francuske okupacije poticao se razvoj solarstva. Sljedeće austrijske, odnosno austro-ugarske vlasti, prednost su davale istarskim solanama. Paške solane nisu imale financijsku pomoć od države. Sredinom šezdesetih godina gotovo je prestala proizvodnja soli, jer se shvatilo da je neisplativo u nju ulagati. Za vlasti autonomaša u paškim solanama se proizvodilo do 4.500 tona soli. Sedamdesetih godina proizvodnja se kretala oko 7.500 tona godišnje. Najviše radnika u solanama je iz grada Paga, potom iz otočkih seoskih naselja, osobito u sezoni. Mnogim obiteljima u gradu Pagu solane su bile izvor življenja. Sol se skupljala drvenim grabljama, svaki drugi ili treći dan, a po potrebi i svaki dan. Paška sol je različite kvalitete. U staroj solani je tamnije boje, slabije kakvoće, sa zrncima zemlje. Položaj radnika je sličan seljacima-kolonima na otoku. Znali su raditi do dvanaest sati dnevno.

STANJE ŠKOLSTVA U GRADU I OTOKU TIJEKOM PREPORODA

Početak osnovnoga školstva u Pagu seže u petnaesto stoljeće, za mletačke uprave. Najprije se javila niža muška privatna osnovna škola u brizi Crkve, potom javna osnovna škola koju nadzire Općina i plaća učitelja. Godine 1466. spominje se zavod u kojemu se predaje gramatika, lijepa književnost i filozofija. Za prve austrijske uprave, u ranom devetnaestom stoljeću, navodi se trivijalna osnovna škola s tri predmeta. Pag je imao i Licej, to jest gimnaziju koja se posljednji put spominje 1817. godine. Za francuske uprave 1811. godine paške redovnice otvaraju osnovnu školu za djevojčice, koje podučavaju besplatno. Prema tomu u Pagu su tada dvije osnovne škole, jedna muška i druga ženska

24 Šime Peričić, Paške solane od 1814. do 1914. godine .Vidi Il Nazionale, br. 22, 4. V. 1862, 4.

koju drže koludrice[25]. Za druge austrijske uprave 1823. godine otvorena je muška, a 1843. ženska osnovna škola. Obje škole su pod nadzorom crkve. Nastava se održava u crkvenim prostorijama.

Školske godine 1869./70. u gradu i otoku bilo je šeststo devedeset pet obveznika, od toga tristo pedeset tri dječaka te tristo četrdeset dvije djevojčice. Žensku školu u Pagu pohađalo je četrdeset sedam polaznica.[26] Škole je pohađalo sto trideset četiri učenika i četrdeset sedam učenica. U usporedbi s prvom polovicom stoljeća, za hrvatskoga narodnog preporoda, zamjećuje se lagano širenje narodne prosvjete i hrvatsko nacionalno i socijalno osvješćenje roditelja koji šalju djecu u školu, ali i razlike u postotku pohađanja nastave između muške i ženske djece. Neka djeca nisu redovito pohađala nastavu, jer su ih roditelji zadržavali kao ispomoć u kućnim i poljskim pomoćnim poslovima.

Do 1878. godine u gradu i otoku djeluje pet osnovnih škola, dvije u Pagu, muška i ženska, potom u Novalji, Kolanu i Lunu. U Novalji je bilo četrdeset sedam, Kolanu dvadeset jedan i Lunu dvadeset jedan učenik. Škola u Novalji je otvorena 1873. godine. Problem je bio u nedostatku školskoga prostora koji državna vlast nije mogla osigurati, pa se nastava do sedamdesetih godina održavala u župnim kućama, primjerice, u Lunu, a nastavu održavao mjesni župnik sve do 1900. godine. Nastava se izvodila na hrvatskom jeziku, što je bila zadaća preporoda i Narodne stranke, koja je radila na narodnom osvješćenju, sjedinjenju Dalmacije s hrvatskim sjeverom i na uvođenju hrvatskoga jezika u škole i javni život. U ženskoj osnovnoj školi u Pagu, koju vode koludrice, nastava se održavala na talijanskom jeziku.

25 O školi koludrica i školstvu u Pagu vidi detaljnije iscrpnu i zanimljivu raspravu Stjepana Kaurlota, Zabavište sv. Anđela Čuvara (s osvrtom na prosvjetnu i odgojnu djelatnost koludrica u pogledu građe Paškog školstva, Crkva i samostan paških benediktinki), Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa, Pag 2010, 287 - 406.

26 Luigi Maschek, Manuale del regno di Dalmazia per l'anno 1871.

PRVI ČLANOVI MATICE HRVATSKE U PAGU

Poput drugih slavenskih naroda i hrvatski narod osnovao je maticu, najprije pod ilirskim, da bi 1874. dobila današnji naziv Matica hrvatska. Širenjem pismenosti u gradu i otoku Pagu, preko škola, čitaonica, knjižnica i društava, sedamdesetih godina javljaju se obrisi kulturnijega življenja. Političko i nacionalno osvješćenje vodilo je trećoj sastavnici, kulturnom preporodu, preko kojega se povezuje i sjedinjuje hrvatski jug sa sjeverom i obratno. Program rada Matice i njezino članstvo doprinijet će svekolikoj hrvatskoj integraciji. Istraživanje i populariziranje hrvatske kulturne, znanstvene i umjetničke baštine duhovno će bogatiti i povezivati njezine članove, štovatelje, pomagače i sve one koji prate njezino kulturno djelovanje u hrvatskom narodu.

Matica hrvatska je koncem sedamdesetih godina proširila svoje djelovanje izvan Zagreba na ostale hrvatske gradove i gradiće, postupno i na sela, gdje je živjela većina hrvatskoga pučanstva. Tako je Matica 1878. godine dobila prve svoje članove u gradu i na otoku Pagu. Prvi član Matice iz grada i otoka je Juraj Crljenko, ugledni hrvatski domoljub, politički narodnjak i posjednik u Pagu.[27] Matica ga je imenovala povjerenikom za grad i otok Pag. Uz njega su članovi prinosnici: don Frane Kožul, župnik u miru, i dr. Ante Lučić, kanonik. Sljedećih godina njima su se pridružili novi članovi prinosnici: Juraj Budak, trgovac, Dragutin Nagy, „sudb. pristav", Filip Runje, oružnik u Novalji, Ivan Marija Staničić, poreznik, Nikola pl. Mirković, posjednik, Franjo Paro, posjednik, Nikola Stipanović, „carinar. primaoc", i Ivan Usmiani, župnik.

Prema Pravilima Matice hrvatske njezini članovi, između ostalog, imali su dužnost plaćati članarinu i kupiti knjigu Matice hrvatske preko njezina povjerenika Jurja Crljenka. Prvi članovi Matice u gradu i otoku, do zaključno 1880., bili su dijecezanski svećenici, trgovci, sudski, porezni i carinski službenici. Osamdesetih i devedesetih godina ovima će se pridružiti i drugi Pažani više iz grada nego otoka. Primanjem i čitanjem Matičinih, svetojerolimskih i drugih knjiga i kalendara Danice, javila se u mnogim paškim domovima kultura čitanja. U tomu su značajnu ulogu imali župni uredi preko kojih su naručivane knjige, osobito crkvenoga sadržaja. Tako se je potkraj devetnaestoga i u ranom dvadesetom stoljeću u gradskim i seoskim domovima postupno mijenjala

27 Izvještaj Matice hrvatske za godinu 1879., Zagreb 1880, 55. Uz njega je nekoliko prinosnika, više iz grada nego otoka. Idućih godina njihov broj se postupno povećava.

tradicionalna kultura življenja, obilježena gajenjem bogate folklorne baštine, prihvaćanjem novoga gradskoga načina života u odijevanju, prehrani i zabavi.

PRIJELAZ OPĆINE IZ AUTONOMAŠKIH U RUKE NARODNJAKA

Godine 1882. trebali su se održati općinski izbori u Pagu. Načelnik općine Josip (Bepo) Palčić pozvao je kanonika Marka Facinija iz Splita, političkoga autonomaša, da mu pomogne u predizbornoj promidžbi. U njoj je prednjačio mjesni sudac Medici, inače dobro poznati talijanaš u Pagu. Predviđeno je da se izbori održe u drugoj polovici rujna 1882. godine. Na zamolbu načelnika Palčića u promidžbi je sudjelovao kanonik Marko Facini, naglašeni autonomaš i talijanaš, koji je agitirao među paškim svećenstvom i drugim Pažanima da glasuju za Palčića. Njima se pridružio mjesni sudac Medici pa su napadima, vrijeđanjima, nasiljem, lažnim obećanjima i falsificiranjem, osobito načelnika Palčića, pristupili izborima. Uložene tužbe i žalbe narodnjaka nisu prihvaćene, izbori su propali i morali se ponoviti.

Sljedeći općinski izbori najavljeni su za listopad tekuće godine. Pripremajući se za izbore Palčić se zakleo „da neće do krvi odstupiti". I ovoga puta Palčić je zamolio kanonika Facinija, te don Pierina Maupasa, dobro poznatoga autonomaša i talijanaša iz Splita, da mu pomognu u predizbornoj promidžbi. Ponovno se pojavilo bezakonje. Oni su s autonomašima nagovarali birače da ne glasuju za Hrvate nego za „srbo-autonomaše". Od tada započinje autonomaško-talijanaško-srpska politička sprega u Dalmaciji. Paški Hrvati su im odgovorili „svu gospodu kuga pomorila, a Hrvate glava ne bolila". Autonomaši su sve moguće činili da zadrže vlast u Općini. Izbori su praćeni neredima i napadima, napose od strane suca Medicija i općinara.

Načelnik Palčić odugovlačio je s izborima. Više vlasti nisu ga prisilile da se održe. Tako je 1883. godina prošla bez izbora.[28] Načelnik Palčić je samovoljno vladao gradom i otokom. Nije poznato da se je ovakvo samovlašće dogodilo u Dalmaciji toga doba. Načelnik Palčić je zapamćen po mržnji ne samo prema političkim protivnicima, nego Hrvatima uopće. Mnogi su ga autonomaši oponašali i govorili da oni nisu Hrvati nego Dalmatinci i to u godinama preporoda kada se radilo na stvaranju hrvatske nacije. O toj nesnošljivosti svjedoči događaj prilikom pristajanja parobroda „Krajač" Hrvatskoga parobrodarskog društva iz Rijeke 8. II. 1884. u Pagu. Brod je dočekalo mnoštvo Pažana s hrvatskom

28 Narodni list, br. 25, 4. IV. 1883; br. 33, 2. V. 1883.

zastavom. Općinski prisjednik Jakov Bukša sa skupinom autonomaša i pripadnicima Općinske straže oteli su zastavu i odnijeli je u Općinu. Mnogi su strahovali hodati po gradu zbog mogućega napada autonomaša. Konačno izbori su održani 27. i 28. listopada 1884. godine.[29] Sve je učinjeno sa strane vlasti da se održe po zakonskim propisima i strogim nadzorom. U oba izborna tijela pobijedili su udruženi narodnjaci i pravaši. U prvom tijelu narodnjaci su dobili devetnaest, autonomaši dvanaest, a u drugom narodnjaci četrdeset jedan, a autonomaši trideset jedan glas. Pobjeda je živo odjeknula u Pagu, otoku i Dalmaciji. Slijedio je napad autonomaša da su izbori bili neregularni,[30] ali je Namjesništvo u Zadru utvrdilo da su održani po propisima.

Nakon izbora u oba tijela Općine za načelnika je izabran osvjedočeni hrvatski domoljub, politički narodnjak Nikola Portada,[31] pripadnik novoga plemstva, koji je imao zemlje i kolone u Povijani sve do Agrarne reforme 1931. godine. Poučavao je težake i zaslužan je za unapređenje poljodjelstva u Povijani. Poslije izbora načelnik Portada govorio je o novim zadacima Općine. Predstavnike novoizabranih tijela, načelnika, članove Općinskoga upraviteljstva i Općinskoga vijeća, pozdravio je Đuro Mirković koji je ponajviše pridonio pobjedi narodnjaka. Trebalo je čekati gotovo mjesec dana da stara autonomaška općina, na čelu s tajnikom Paganijem, preda općinski ured i administraciju, tako da su istodobno postojale dvije općine, dva načelnika, dvije općinske uprave i dva općinska vijeća. Na ustoličenju nove vlasti nisu bili predstavnici ranije autonomaške općine, nego Kotarski povjerenik Smirić.[32] Nova općinska uprava počela je uredovati sa starim kadrovima i poreznom blagajnom. Autonomaši su i dalje djelovali u novoj narodnjačkoj općini, osobito poreznik Gazzari i sudac Scalach.

Uz načelnika Nikolu Portadu, u prvo narodnjačko Općinsko upraviteljstvo ušli su: Jure Crljenko, Petar Rakamarić, Jozo Radaković i Juraj Budak. Općinsko vijeće činili su vijećnici iz grada i otoka: Josip Radaković pok. Marka, težak, Benedikt Buljeta, težak, posjednik, Jure Budak, trgovac, Mate pl. Mirković, posjednik, Pavao Goleš, težak, Ivan Usmiani, obrtnik, Vid Suljić, težak, Jure Crljenko pok. Jure, obrtnik, posjednik, Ive Maržić, težak, Ante Bukša Pertorić, težak, Ardoje Portada, posjednik, Ante Benzia, pomorac, Niko Portada,

29 Narodni list, br. 82, l. Xl. l884; br. 93, 13. XII. 1884; br. 96, 23. XII. 1884.

30 Narodni list, br. 87, 18. XI. 1884.

31 Narodni list, br. 4, 1885.

32 Ustoličenje narodnjačke vlasti održano je 10. II. 1885.

posjednik, Juro Crljenko pok. Valentina, posjednik, Niko pl. Mirković, posjednik, Petar Rakmanović, posjednik, Ivan Marković, trgovac, posjednik, Ivan Deanović, posjednik, Niko Gjardolo, posjednik, Valentin Crljenko, posjednik, obrtnik, Jerko Usmiani, posjednik, Frane Kožul, svećenik, Niko Zorović, posjednik, i Ante Škunca, posjednik.

Na sjednicama Općinskoga vijeća, između ostaloga, raspravljalo se o zapuštenim općinskim putovima, njihovu popravku, osobito od Paga do Kolana i Novalje, koji se najviše koriste. Govorilo se i o Novaljcima koji su bili protiv autonomaške tiranije, napose njihovoj nesnošljivosti prema hrvatskom paškom seljačkom puku koji nije htio politički biti s njima dvadesetak preporodnih godina, držali ga u gospodarskoj zaostalosti, privezanog uz kolonatske odnose. Nova narodnjačka vlast odala je priznanje Novaljcima koji su bili uz narodnjake i pozdravili njihov dolazak na vlast. Založili su se da hrvatski jezik bude uredovni. Novaljci, osobito Lunjani, nadali su se rješenju lunjskoga pitanja.[33] Naime, još za mletačke okupacije sjeverni dio paškoga otoka bio je u posjedu rapske komune. Kada se govori o lunjskom problemu, u novijoj povijesti otoka Paga misli se na razdiobu pašnjaka, korištenje šuma i otkup pastira. Od 1854. Općina Rab nema jurisdikciju nad tim dijelom otoka Paga. Lunjani i Novaljci morali su davati skoro polovicu uroda s njiva i vinograda te su u ranom 19. stoljeću, osobito tridesetih godina, bili žarište nemira i zahtjeva da se ukinu zastarjeli feudalni odnosi i pravednije podijele pašnjaci. Godine 1846. Lunjani su od dalmatinske vlade dobili pravo korištenja, a Novalja i Stara Novalja su bile isključene. U ranom 20. stoljeću nastale su smutnje te je uoči rata to pitanje ostalo, po Nikoli Crnkoviću, na mrtvoj točki. O lunjskim pašnjacima raspravljalo se i u Dalmatinskom saboru. Autonomaši su napadali Lunjane da su glasovali za narodnjake koji su im navodno obećali rješenje toga spora s Općinom Rab. Ostao je *status quo*.

Poslije pobjede narodnjaka, autonomaši, odnosno talijanaši, politički, društveno i gospodarski slabe,[34] idu u kompromise s narodnjacima 1899. i od tada dijele mjesta u općinskom upraviteljstvu i Općinskom vijeću. Međutim poslije 1900. talijanaši gube mjesta u Općinskom vijeću. Umjesto njih u političkom

33 Pobliže o lunjskom pitanju vidi raspravu Nikola Crnković, Prilog istraživanju agrarnih odnosa na pašnjacima sjevernog dijela Paga i na otoku Rabu, Zbornik za gospodarsku povijest otoka Paga, Historijski arhiv Pazina i Rijeke, Pazin-Rijeka 1988.

34 Autonomaši, poreznik Gazzari i sudac Scalach, postali su devedesetih godina vođe talijanaša u Pagu.

životu javljaju se pravaši, osnivaju društva, afirmiraju paško narodno blago, nošnju, kola, kao hrvatski biljeg. Uz Pag i Novalja 1893. postaje sjedište Općine.

Devedesetih godina jača kulturni život, domoljubno djelovanje „Hrvatske sloge" i pravaške „Hrvatske čitaonice" (1896.), kojoj je predsjednik Juraj Crljenko, vijanje hrvatske zastave, isticanje paške čipke, nošnje, pjesama i kola. Tomu je zaslužan novi načelnik Frane Budak,[35] ljubitelj starina, čista okoliša, promicatelj turizma, izgradnje vodovoda, osnutka čipkarske škole i dr. Želio je izgraditi botanički vrt i elektrificirati Pag, ali mu nije dopušteno pod izgovorom da će se kuće zapaliti. Koncem stoljeća grad postaje čistiji i pojačana je higijena njegovih žitelja. Štale su odstranjene iz grada pod prijetnjom globe. Na to ih je prisilio politički komesar Grioni 1888. godine. Boljem zdravlju žitelja Paga doprinio je i mjesni liječnik.

Pojavom peronospore na lozi stradali su paški vinogradi, napose od bure i tuče, kao sedamdesetih i osamdesetih godina. Od 1898. do 1900. godine s otoka je iselila četiristo pedeset jedna osoba, među kojima i radnici iz solana.[36] Krajem stoljeća uvezena je na otok bergamska pasmina ovaca i ovnova te je godine 1890. vidno popravljena sorta ovaca i ovnova na otoku. Kakvoća paškoga sira nadmašila je druge sireve u Dalmaciji. Bila je ideja da se gradi sirana, ali nije ostvarena.

Potkraj stoljeća opada broj paških veleposjednika, staroga i novog plemstva, čija je zemlja prešla kupnjom i otkupom u posjed građanstva i seljaka. Na to je utjecala pojava peronospore. Staro plemstvo je bilo uz Autonomašku stranku koja je poslije gubitka Općine slabila i oni s njom.

35 Josip Portada, Frane Budak i Hrvatska stranka prava u Pagu, Zadar 2003.

36 Godine 1903. Pažani iz Sjeverne Amerike izgradili su u Pagu kapelicu posvećenu sv. Anti Padovanskom i donijeli popis 451 iseljenika iz Paga u tom dijelu američkog kontinenta. Posveta glasi:
Ovaj skromni spomenik u čast sv. Anti Padovanskom
podigoše paški težaci i radnici u Sjevernoj Americi
godine 1903
Sv. Ante moli za nas Pažane!

ZAKLJUČAK

Za francuske, austrijske, odnosno Austro-Ugarske okupacije Dalmacije započinje proces modernizacije, demokratizacije i njezine integracije s Hrvatskom i Slavonijom. Do pojave ustavnoga života spomenuti procesi su usporeniji, jer ih je kočila Metternichova i Bachova birokracija. Isti procesi odvijaju se u gradu i otoku. U Pagu vlada oligarhijski sloj sastavljen od domaćih i doseljenih činovnika, ostataka plemstva, posjednika zemlje i vlasnika solana. Taj sloj ima gospodarsku moć i političku vlast, koristeći nerazriješene zemljišne odnose, te su seljaci-koloni njima bili gospodarski i politički ovisni. U njihovim rukama su zemlja i solane na kojima rade o njima ovisni seljaci-koloni i radnici. Njima pripada upravna i sudska vlast na razini Općine i Kotara, porezna uprava i drugi državni uredi. Njihova politička vlast proizlazila je iz gospodarske moći u gradu i otoku. Do početka ustavnih sloboda na dužnosnička mjesta dolazi se postavljanjem po političkoj podobnosti, a za ustavnoga života uglavnom izborom na općinskim i saborskim izborima. Proces nacionalne i političke integracije probudio je u Pažana hrvatsku nacionalnu i političku svijest, tako su demokratskim putem, na općinskim i saborskim izborima, potisnuli autonomaše i talijanaše i političku orijentaciju okrenuli prema Zagrebu i Hrvatskoj. Taj proces tekao je sporo, ali su na kraju pobijedili politički narodnjaci i trajno potisnuli iz političkoga, društvenog i kulturnog života nositelje kasnofeudalnih i protuhrvatskih interesa.

RISORGIMENTO NAZIONALE CROATO SULL'ISOLA DI PAG

RIASSUNTO

Il risveglio nazionale croato nella città di Pag e sull'intera isola comparve durante il Movimento illirico e nel 1848, e in modo particolare durante le libertà costituzionali negli anni Sessanta e Settanta del XIX secolo. Il sistema centralistico-burocratico aiutò il ceto oligarchico di origine nazionale ed estera in Dalmazia, e nella città di Pag a prendere potere politico ed economico e a sostenere, appoggiati dalle autorità austriache, l'autonomia della Dalmazia quale parte costituente dell'Austria. Al contrario, i sostenitori del Partito Nazionale combattevano per l'unificazione della Dalmazia con la Croazia e la Slavonia e l'introduzione della lingua croata nelle scuole, negli uffici e nella vita pubblica. La consapevolezza nazionale, politica e sociale degli elettori in città e in campagna veniva rafforzata attraverso la lotta politica nelle elezioni municipali e parlamentari e attraverso le aspirazioni di riscattare terreni dai proprietari terrieri. Tali attività portarono alla vittoria dei populisti alle elezioni comunali nel 1884 e alla presa del potere politico nel Municipio dal che risultò gradualmente il maggiore potere economico. Negli anni a venire la città e l'isola di Pag assunsero di nuovo le caratteristiche tradizionali croate.

RAZVOJ HRVATSKOGA NARODNOG PREPORODA NA OTOKU RABU

Grad i otok Rab tijekom 19. stoljeća nazaduje zbog gospodarske nerazvijenosti, prometne izoliranosti i udaljenosti od gospodarskih i političkih središta. Potkraj 19. stoljeća, primjenom tekovina industrijske revolucije, počinje gospodarski oživljavati. U takvoj zatvorenoj društvenoj sredini vlast ima oligarhijski sloj, koji drži gospodarsku moć i političku vlast. Za ustavna života i procesa demokratizacije, taj sloj, za hrvatskoga narodnog preporoda, postupno gubi moć. I u Rabu, kao i u ostaloj Dalmaciji, javlja se hrvatska nacionalna ideologija, a slavo-dalmatinska i talijanska struja slabi. Proces hrvatske nacionalne i političke svijesti očituje se kroz općinske i saborske izbore, otvaranje škola na hrvatskom jeziku, osnivanje hrvatskih društava, ponarođenje Općine, isticanje nacionalnih simbola, obilježavanje obljetnica, tako da se hrvatski narodni preporod proširio na sve slojeve rapskoga društva potkraj 19. i u ranom 20. stoljeću.

Preporodni pokret u gradu i na otoku Rabu odvija se u dvije faze. Prva faza podudara se sa šezdesetim godinama, za autonomaške dominacije u Saboru, a druga se nastavlja nakon pobjede Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor (1870.) i traje do konca stoljeća, kada narodnjaci Raba potpuno prevladavaju u političkom, prosvjetnom, kulturnom životu i upravnoj praksi.[1]

Nakon političkih promjena u ranom devetnaestom stoljeću pa do preporodnog pokreta, poput ostale Dalmacije, Rab proživljava krizu, za koju postoji nekoliko uzroka. Nalazeći se na krajnjem sjevernom rubu Kraljevine Dalmacije, a u sklopu austrijske Cislajtanije, Rab je ostao izoliran od gospodarskih i kulturnih središta Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre, kopnenih prometnica i trgovine uopće. Nakon kontinentalne blokade, napoleonskih ratova, nemira, nereda i gusarskih prepada nastupilo je relativno mirno razdoblje, ali bremenito unutrašnjim proturječnostima između sela i grada, kape i klobuka.

U prvoj polovici stoljeća Rab je upravno, gospodarsko, kulturno i vjersko središte otoka.[2] Dolaskom Francuza u Dalmaciju ukidaju se stare feudalne ustanove, primjerice Plemićko vijeće, koje se posljednji put na Rabu sastalo godine 1806. Njega će zamijeniti nova građanska ustanova Općina s Upravom i Vijećem, koje čine istaknutiji predstavnici plemstva, građanstva i seljaštva. Na čelu Općine je načelnik. Rapska općina počinje raditi godine 1807.[3]

Općinsku upravu sačinjava takozvani oligarhijski sloj, sastavljen uglavnom od imućnijih građana aristokratskog podrijetla, posjednika i činovnika. Prema tome tijekom stoljeća vlast imaju istaknuti pojedinci iz imućnijih gradskih obitelji: Nimire, Dominis, Galzinja, Spalatin, Predolin, Latus i drugi.

1 Ovaj rad temelji se, uglavnom, na oskudnim arhivskim podacima iz Historijskog arhiva u Zadru, Arhiva općine Rab, koji se čuva u Arhivu Franjevačkog samostana u Kamporu, ponešto iz Historijskog arhiva u Rijeci te onodobnoj periodici. Neki podaci crpljeni su iz Kronike otoka Raba iz pera franjevca Odorika Badurine, koja je pohranjena u Arhivu Samostana u Kamporu. Ovom prilikom zahvaljujem prof. Andriji Bonifačiću u Samostanu u Kamporu, Vjeki Legacu u Rabu i prof. Nikoli Crnkoviću iz Historijskog arhiva u Rijeci na susretljivosti i korisnim informacijama.

2 Do godine 1828. Rab je bio sjedište biskupije koja je ukinuta, poput nekih drugih biskupija i nadbiskupija na istočnoj obali Jadrana. Od tada crkveno otok Rab pripada krčkoj biskupiji.

3 Arhiv Franjevačkog samostana u Kamporu (dalje K), Arhiv općine Rab (dalje AOR), I, 4/1. Prva sjednica Općinskog vijeća održana je u kući prvoga načelnika Općine Jerka Kasija, koji je ostao na toj dužnosti do godine 1809.

U to doba Rab je mali gradić, poput ostalih otočkih gradića s oko tisuću stanovnika. Pored Općine postao je sjedište Preture, Vojne posade, Gradske straže (1808.) i Serdarije (1824.), koju (1850.) zamjenjuje Oružnička postaja. Grad je još imao kavanu zvanu „Botegha di Caffe"[4] (1810.) gostionicu „De maris" (1817.) i gostionicu-svratište „De Grazio" (1853.).

Stanovništvo grada i otoka, uglavnom ima agrarno-stočarsko obilježje. Živi od tradicionalnih zanata i zemlje, koja je u posjedu plemićkih obitelji i crkve. Seljaci-koloni bili su ekonomski vezani za zemljovlasnike u gradu, a ovi su imali, uz ekonomsku, i političku moć, budući da su se nalazili u općinskim strukturama kao načelnici, prisjednici ili članovi Vijeća. Pritisnut zemljišnim odnosima, seljak je stvarao skromni višak rada na oskudnoj zemlji, uglavnom u poljodjelstvu (vinogradarstvu) i stočarstvu. Zbog malih viškova u gradu i selu, koji su trošeni uglavnom na lokalnom tržištu, nije se razvila življa trgovina, osim ponešto trgovina solju,[5] pa u tome treba vidjeti uzroke nerazvijenom brodarstvu na otoku.

Zaostala privreda uzrokovala je nerazvijenu društvenu strukturu u gradu i na selu. Između oligarhijskoga sloja u gradu te seljaka i pučana nije bilo građanskog međusloja, poput građanstva u gradskom društvu ostale Dalmacije. Najjači antagonizam zamjećuje se između vlasnika zemlje i seljaka, rapske općine i lunjskih i novaljskih seljaka zbog pašnjaka, šuma, krčevine vinograda i voćnjaka. Problem će se zaoštriti za kratkotrajna ustavna života 1848./49. godine. Poneki imućniji Rabljani priželjkivali su sjedinjenje Dalmacije i Raba obnovljenoj Mletačkoj Republici.[6] Prenosile su se lažne vijesti o mogućnosti upada Hrvata s one strane Velebita na otok, da bi se tako odbilo eventualno sjedinjenje Dalmacije, Kvarnerskih otoka i Istre s Hrvatskom i Slavonijom. Kotarski poglavar Dominis otišao je toliko daleko da je pojačao obranu grada[7]. Međutim, upada sjevernih Hrvata nije bilo. Slično se događalo i u ostaloj Dalmaciji. Plašeći se društvenih previranja, osobito na selu, vlasti su širile vijesti o mogućnosti upada Bosanaca, Hercegovaca i Crnogoraca u Dalmaciju, kako bi oštricu od sebe okrenuli na drugu stranu. Pored previranja u dijelu građanstva i seljaci sela Lopara

4 AORK, I, 1810, spis od 6. VIII. 1810.

5 Šime Peričić, Rapske solane u 19. stoljeću, Pomorski zbornik, knj. 21, Rijeka 1983, 567—576.

6 Giuseppe Praga-Arigo Zink, Documenti del 1848-1849 a Zara e in Dalmazia, La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848—1849, vol. II, Udine 1849 – br. 9, 13, 47, 49, 52, 53.

7 AORK, IX, 1848, 97.

pokušali su uskratiti plaćanje dugova Općini. Međutim, vlasti su se suprotstavile vojničkom silom, plijenile seljake koji su bili dužni Općini.[8]

Budući da u Dalmaciji (1848.) nisu ukinuti zemljišni odnosi kao u ostalim austrijskim i hrvatskim zemljama, seljacima nije drugo preostalo nego da se sami otkupljuju. Uoči preporodnog pokreta apsolutna većina seljaka Barbata, Banjola, Toplaka, Mundanija, Lopara, Kampora, Supetarske Drage, Luna i Novalje bila je ekonomski ovisna o gradskim plemićima, Biskupskoj mensi i Općini. Samo nekoliko seljaka (1858.) posjedovalo je zemlju.[9]

S pojavom ustavnog života (1860./61.) ponovno se javlja ideja o sjedinjenju stoljećima razjedinjenih hrvatskih zemalja. U gradskom društvu Dalmacije podvajaju se građanske snage. Liberalno građanstvo prihvaća južnoslavensku ideologiju Strossmayera i Račkoga te se zauzima za sjedinjenje hrvatskih zemalja. Drugi pak slijede ideološku tradiciju oligarhijskog sloja i zagovaraju autonomiju Dalmacije. Nove ustavne slobode omogućile su formiranje stranaka, obrisi kojih su se uočili još 1848. Narodna stranka zalagala se za političko sjedinjenje hrvatskog sjevera i juga, uvođenje hrvatskog jezika u škole, urede i sudsku praksu, te za ponarođenje općina, budući da ih je većina bila u rukama od naroda otuđenog sloja, koji je do prvih općinskih izbora (1865.) dolazio na upravne položaje imenovanjem, a ne izborom. Autonomaška stranka, uz dvoličnu politiku austrijskih vlasti, zagovara autonomiju Dalmacije, koja će imati svoj Sabor u Zadru. Težnja k sjedinjenju, na početku šezdesetih godina, izjalovila se zbog dvolične austrijske politike, neriješenih hrvatsko-ugarskih odnosa; tako je autonomaška manjina, šezdesetih godina, na temelju nepravednoga izbornog cenzusa i uz pomoć austrijskih vlasti imala dominaciju u Saboru i većini općina, osobito na otocima. Slično je bilo i na Rabu. Primorske i otočke općine napose su zaražene talijanštinom — osobito Pag, Rab, te bračke, hvarske i viške općine — zbog čestih trgovačkih veza s talijanskim gradovima. Potalijančeni građani bili su vlasnici zemlje u primorju i na otocima,[10] uz njih su ekonomski, a time i politički bili vezani brojni koloni i kmetovi, a to će se odraziti na saborskim i općinskim izborima.

8 AORK, 1849, Diversa.

9 AORK, 1858, Index, I, 690.

10 Arhiv JAZU Zagreb, Ostavština Rački, Pismo Božidara Petranovića Franji Račkom, 10. VIII. 1861.

U prvom preporodnom desetljeću zamjećuje se na Rabu odraz obiju političkih stranaka, narodne i autonomaške. U prvoj polovici šezdesetih godina dominiraju autonomaši u svim područjima javnoga i društvenog života. Na čelu Općine nalazi se Josip Predolin, koji je postao načelnik (1860.) imenovanjem, a ne izborom. Rapska općina na početku preporodnoga pokreta bila je pod utjecajem autonomaške općine u Zadru. A zadarska je općina utjecala na ostale dalmatinske općine, pa i na rapsku, da se o sjedinjenju raspravi u Dalmatinskom saboru, vjerujući da će Sabor to pitanje odbaciti ili barem odložiti. Ona se zauzela i kod cara Franje Josipa i obavijestila Općinsku upravu u Rabu da je car udovoljio želji da se pitanje sjedinjenja riješi u Dalmatinskom saboru.[11]

Nagovorena rapska općina izrazila je svoje protivljenje sjedinjenju u obliku prosvjeda Zemaljskom odboru i Općini u Zadru.[12]

Nakon smrti Josipa Predolina (1864.) načelnik postaje Tomasović. Upravo tada reorganiziraju se općine u Dalmaciji te postaju autonomne političke, gospodarske i društvene zajednice. Prema izglasanom Pravilniku (1864.) načelnici, prisjednici i općinska vijeća biraju se na općinskim izborima, a ne imenuju kao do tada. Prvi općinski izbori (1865.) nisu prošli mirno. Neriješeno zemljišno pitanje postalo je političko. Naime, seljaci Lopara odbili su platiti dugove Općini.[13]

Izbori su provedeni i na njima je sudjelovalo petsto šezdeset i devet birača iz grada i otočkih sela, a za načelnika izabran je Ivan Predolin,[14] dosta liberalan i inteligentan.[15] Budući da su Općinska uprava i Vijeće imali autonomaško narodnjačko obilježje, načelnik je težio da mudro vodi Općinu s obzirom na političke snage u općinskom predstavništvu,[16] te zbog stalnog pritiska seljaka na zemljišne vlasnike i Općinu.

I idućih godina zemljišno je pitanje aktualno. Pod pritiskom kolona (1866.) narušen je red i mir u gradu i na otoku, a iduće godine seljaci otvoreno govore

11 AORK, XIII, 1861, 33.

12 AORK, XIII, 1861, 33.

13 Il Nazionale, br. 75, 20. IX. 1865.

14 Dinko Foretić, Borba za ponarođenje općina u Dalmaciji (1865.-1900.), Zbornik o Hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 158.

15 Il Nazionale, br. 86, 28. X. 1865.

16 Općinsko vijeće činili su predstavnici grada i otočkih sela, a Općinsku upravu prisjednici, isključivo imućniji građani: *Mate Galzinja*, *Petar Nimira*, Šime L. Spalatin i *Giambatista Ferrari Latus*.

protiv vlasnika zemlje.[17] Pretura se žali pokrajinskim vlastima na postupak seljaka koji govore kako građani žive od rada seljaka. Neriješeni posjedovni odnosi odrazili su se i na novim općinskim izborima (1867.). Narodnjaci i autonomaši agitirali su u gradu i selu za svoje predstavnike u Upravi i Vijeću općine. U Vijeće je izabrano šest seljaka sa župnikom Tudorinom,[18] svi pristaše Narodne stranke. Bitnih promjena u političkoj strukturi Općinske uprave i Vijeća nije bilo, pa je politička orijentacija općinskog predstavništva i dalje ostala autonomaško-narodnjačka. Na čelu Općine jest načelnik Petar Galzinja.[19]

Na izborima za Dalmatinski sabor, šezdesetih godina, u Kuriji seoskih općina stalno pobjeđuje autonomaški zastupnik. Uzroci su tome nepravedni izborni cenzus i lažna obećanja, koja su autonomaši za izbornih agitacija nudili seljacima. U prvom izbornom mandatu (1861.-1864.) izborni kotar Zadar, Pag i Rab zastupali su u Dalmatinskom saboru zadarski odvjetnici dr. Božo Filipi i dr. Jakov Giljanović. U drugom mandatskom razdoblju (1864.-1867.) izabrani su Ivan pl. Fanfonja major u mirovini i Frane pl. Zanki, a u trećem izbornom mandatu od 1867. do 1870.[20] vladinovac dr. Luigi Lapenna, dvorski savjetnik.

Budući da se nakon godine 1862. nije ništa moglo učiniti za sjedinjenje hrvatskih zemalja, dalmatinski narodnjaci borili su se za ravnopravnost hrvatskoga s talijanskim jezikom te za njegovo uvođenje u javni život. Još godine 1866. pokušao se u rapskoj muškoj osnovnoj školi uvesti hrvatski kao nastavni jezik. Općina Rab zahvalila je namjesniku Filipoviću, koji je donio odredbu da se hrvatski jezik uvede u škole, te je istaknula da se njegovim dolaskom ispravljaju stare nepravde i uvodi duh pravde. Filipović je omogućio, navodi se dalje, seljaku „da se digne iz onog prezrenog stanja u kome se odavna nalazi".[21] Godine 1869. Općinsko vijeće odlučilo je da u svim osnovnim pomoćnim školama nastavni jezik bude hrvatski, a u dvjema gradskim školama, muškoj i ženskoj, u sva četiri razreda, uz hrvatski nastavni da se uči i talijanski kao obvezatni predmet u drugom, trećem i četvrtom razredu.[22]

17 Historijski arhiv Zadar, Spisi registrature Namjesništva, XIA, br. 285/5016, svež. 2067, 1867.

18 Il Nazionale, br. 14, 6. II. 1867.

19 Dinko Foretić, nav. dj., 158.

20 Ivo Perić, Dalmatinski sabor 1861.-1912. (1918.) god., Centar JAZU u Zadru, Zadar 1978, 215-217.

21 Dinko Foretić, nav. dj., 112.

22 Narodni list, br. 4, 13. I. 1869.

U drugoj fazi preporodnoga pokreta bitno se mijenjaju odnosi između narodnjaka i autonomaša. Demokratizacija političkoga i uopće javnoga života dobiva novi kvalitet. Pobjedom Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor prestaje dominacija autonomaša u Saboru, što se odrazilo na saborskim i općinskim izborima u Rabu. I tada su zemljišni odnosi dobili opet političko obilježje. Za izbornih priprema (1869.) seljaci su poslušali narodnjake, te su glasali za narodnjačkoga kandidata Josipa Antoniettija.[23] Na izborima su se istaknuli Loparani. Rabljani ga ponovno biraju godine 1876., a u idućem izbornom mandatu zamjenjuje ga dr. Josip Paštrović, budući da je dr. Antonietti godine 1883. otišao u mirovinu.

Sedamdesetih godina narodnjaci dobivaju sve više glasova u gradu i u selu. Na općinskim izborima (1872.) pobijedili su narodnjaci. Autonomaši, vidjevši da će propasti, napustili su općinsku dvoranu.[24] Narodnjaci pobjeđuju i na idućim izborima (1875.), kada načelnikom postaje Josip Dominis.[25]

O buđenju narodnog duha lijepo svjedoči zauzimanje općinskih vijećnika za hrvatski jezik u školi. Naime, nekolicina autonomaša pokušala je izbaciti hrvatski jezik kao nastavni i zamijeniti ga talijanskim. Vijećnici to nisu dopustili, nego su odlučili „neka se njihova hrvatska djeca u njihovom hrvatskom materinskom jeziku uče i školuju". Autonomaši se potuže vladi u Zadar da to nije

23 Josip Antonietti rodio se u Rabu godine l833. Djetinjstvo je proveo u Italiji, gdje je pohađao osnovnu i srednju školu, a studij prava i doktorat stekao je u Padovi. Došavši u Zadar, (1861.) radi kao vježbenik i pristav u financijskom odvjetništvu. Od početka preporodnog pokreta pristaša je i aktivist Narodne stranke. Jedan je od osnivača Narodne čitaonice u Zadru (1862.), a u početku bio je član Uprave. Više puta bio je zastupnik u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču. Od 1870. do 1876. godine bio je Prisjednik Zemaljskog odbora. S četvoricom dalmatinskih zastupnika glasovao je (1873.) u Carevinskom vijeću za novi izborni zakon, protiv naputka narodnjaka, što je prouzročilo raskol u Narodnoj stranci. Njih četvorica osnivaju Narodno-srednjačku stranku. Godine 1883. povukao se iz politike da u miru provede posljednje godine života. Umro je 11. travnja 1898. O izborima godine 1870. vidi članak pod naslovom: K., Izbori na otoku Rabu, Narodni list, br. 54, 6. VII. 1870; br. 58, 20. VII. 1870. Usp. A. Smirić, Intorno al Contadinaggio alla Colonia e ad altri rapporti giuridici tra proprietari e coltivatori nel territorio della fu republica Ragusa, e della Dalmazia in generale, Zadar 1874, 32; te Izvješća Dalmatinskog sabora, X. sjednica, 31. VIII. 1870.

24 Naša sloga, br. 14, 1872, 55. Na podacima iz Naše sloge zahvaljujem Neviju Šetiću, profesoru iz Pule.

25 II Nazionale, br. 81, 9. X. 1875. (Dodatak);Vidi Dinko Foretić, nav. dj., 158.

želja naroda nego vijećnika. Vlada je poslala u Rab kotarskoga povjerenika, koji je utvrdio da samo trinaestorica u gradu žele talijanski, a svi ostali hrvatski.[26]

Posjeta dalmatinskog namjesnika Gavrila Rodića bila je dobra potvrda narodnjačke politike u gradu i na otoku. Posjetio je obje osnovne škole, mušku i žensku, učenici su ga pozdravili hrvatski, zatim Porezni ured, Dom starijih osoba te Općinu, preporučivši vijećnicima da se zauzmu za napredak i naobrazbu domaće mladeži. Posjetio je načelnika Galzinju, natpopa Nimiru i Kotarskog poglavara Barbijerija. Obišao je na kraju nemirne Loparane i druge seljake na otoku „da se osvjedoči o stanju težačke ruke", zagovarajući otvaranje osnovnih škola u selima.[27]

I car Franjo Josip, na putu po Dalmaciji (1875.), posjetio je Rab. I tada se manifestiralo političko i nacionalno raspoloženje Rabljana. Zadarski vladinovci i autonomaši utjecali su na Rabljane da se ne razgovara s carem o političkim problemima u gradu i na otoku, niti da ga se moli za pomoć. „Nekoji bili i toga mnenja, da se ne smije razviti niti jedan narodni barjak, jer da bi to bio prestupak i politički iskaz."[28] Tako je u narodu vladala neizvjesnost. Ipak grad je bio „nakićen barjaci među kojim, bilo i trobojnica, ali ne na žalost koliko ih je moralo biti, da iskažu pravo i sveobće čustvo ovih stanovnika."[29] Narod je svuda pratio cara uzvicima „Živio".

Prilikom njegova dolaska na Vis, priredili su mu svečani doček dalmatinski narodnjački načelnici, među kojima je bio i rapski načelnik Josip Dominis. To je bio još jedan dokaz političke orijentacije Općine.

I posjet senjskih rodoljuba (1875.) na brodu „Hrvat", okićenom hrvatskim trobojnicama, bio je prvorazredni događaj za većinu Rabljana. Narod je srdačno dočekao i pozdravio Senjane. Glazba je svirala „Vrbniče nad morem" i „Lijepu našu" u gradu i pred kućom načelnika Dominisa, koji je zahvalio na posjetu. Posjet je mjesni kroničar opisao ovim riječima: „Pa tko neće pristati i potvrditi, da 'krv nije voda' nije sad više pusta i golema rieč, nego da se prelila u sve živce naroda našega i život mu podala."[30]

26 Naša sloga, br. 1, 1871, 3.

27 Naša sloga, br. 5, 1871, 18.

28 Narodni list, br. 29, od 10. IV. 1875.

29 Narodni list, br. 32, od 21. IV. 1875.

30 Narodni list, br. 38, od 12.V. 1875.

Narodna svijest postupno se širi iz grada na selo, što se očituje osnivanjem osnovnih škola u kojima je nastavni jezik hrvatski. Hrvatska nacionalna svijest jača u građanstvu; vidjelo se to i u promjeni imena mjesne kavane „Caffe patriotico" u „Narodna kavana", a bila je obojena: crven, bijeli, plavi, što je smetalo rapskim autonomašima i kotarskom poglavaru Barbijeriju.[31]

Tek nakon prijelaza splitske općine — pored zadarske, najjače autonomaške općine u Dalmaciji — iz autonomaških u ruke narodnjaka (1882.), pospješen je proces ponarođenja preostalih manjih autonomaških općina u Dalmaciji,[32] koje padaju kao kule od karata. Osamdesetih godina narodna misao jača i na Rabu, u gradu i u selu. Godine 1882. izabrana je na općinskim izborima nova Općinska uprava[33] i Vijeće, sastavljena od autonomaša i narodnjaka, s načelnikom Ivanom Krstiteljem Predolinom.[34] Na izborima za Dalmatinski sabor (1883.) u Kuriji vanjskih općina, u rapskom izborništvu, svih devet izbornika glasalo je za „narodno-hrvatske predloženike".[35] Nacionalna svijest narasla je u dijelu građanstva; očituje se to i osnivanjem prve narodnjačke kulturne ustanove —„Narodne čitaonice" (1884.), koja je okupila četrdeset dva člana, na čelu s istaknutim narodnjačkim prvakom Josipom Dominisom. Pored zanatlija i obrtnika čitaonica je okupila neke plemiće i pripadnike građanstva. Među istaknutijim prezimenima spominju se: Dominis, Galzinja, Spalatin, Latus, Maržić, Bolković, Bolić, Boteri, Tonsa i drugi, među kojima je bio i općinski šumar i perovođa Pravdoslav Belia, podrijetlom Slovenac. Tako je uz talijanski „Club cittadino", te nešto kasnije iredentističku „Pro patria" i „Lega nazionale", postojalo i jedno narodnjačko udruženje. Proces ponarođenja rapske općine još je jače naglašen na općinskim izborima (1884.). Za načelnika Rabljani su izabrali „poznatog rodoljuba Petra Galzinju."[36] U ovim izborima rapska je općina uglavnom ponarođena.

31 Narodni list, br. 61, od 31.VII. 1875. Usp. br. 104, od 29. XII. 1875.

32 Ubrzo dolaze u ruke narodnjaka ove općine: Pag (1884.), Cavtat (1885.), Silba i Vis (1886.), Starigrad na Hvaru i Mljet (1887.), Komiža (1889.), Lopud (1890.), Nerežišće (1894.) i Zlarin (1899.).

33 Novu Općinsku upravu činili su: Josip Tudorin, Josip Spalatin, Josip Nimira i Antun Jerić.

34 Narodni list, br. 94, od 2. XII. 1882.

35 Narodni list, br. 44, od 13.VI. 1883.

36 U urudžbeničkom zapisniku Historijskog arhiva u Rijeci, pod brojem 449, navodi se da je za načelnika Općine izabran Petar Galzinja. Te godine odobren je Statut novoutemeljene Čitaonice.

Međutim, malena skupina tada već deklariranih Talijana i talijanaša opirala se potpunom ponarođenju Općine i mjesne osnovne škole. I nakon narodnjačke pobjede godine 1884. zapisnici sjednica Općinskog vijeća i dalje se vode na talijanskom jeziku,[37] iako je većina vijećnika na sjednicama govorila hrvatski. Od godine 1877. zapisnici se vode na hrvatskom,[38] rijetko na talijanskom.[39] Natpis na žigu Općine na gornjoj strani i dalje je ostao „Comune Arbe", a na donjem dijelu „Obćina Rab". Taj dvojezični natpis ostat će i devedesetih godina. Talijanština se još provlačila i u nastavi. Mjesni je učitelj „nevješt hrvatskom jeziku, a uz to neće da ga uči"[40] te su djeca morala dobiti dodatnu pouku ako su željela nastaviti školovanje.

Devedesetih godina nastavlja se proces modernizacije i demokratizacije u političkom, društvenom i uopće javnom životu. Na općinskim izborima (1890.) načelnikom postaje narodnjak Antun Jerić, pripadnik građanstva. On će biti biran i godine 1896. Pored zapisnika na hrvatskom i ponešto na talijanskom jeziku, od godine 1899. hrvatski je službeni jezik Općine, a od godine 1900. Općina je hrvatska po sastavu Uprave i Vijeću, a na zgradi se, u svečanim prigodama, vije hrvatska trobojnica. Od godine 1893. i Mjesno školsko vijeće počinje voditi zapisnike na hrvatskom jeziku.

Demokratizira se i društveni život, a to se očituje osnivanjem raznih društava, primjerice: „Napredak" (1896.) i „Sokol", „Društvo za uljepšavanje grada i okolice" (1894.), „Društvo za štednju i zajmove". Socijalni sastav članstva tih društava bitno je drukčiji. Tu su ne samo razni Nimire, Dominisi, Latusi, Predolini, Spalatini, Galzinje, nego i rodovi koji pripadaju novim društvenim skupinama, a uzdižu se u procesu modernizacije. Nacionalno osviješteni pripadnici starih rodova zauzimaju i dalje istaknutija mjesta u političkom i javnom životu te uživaju

37 AORK, Zapisnici sjednica Općinskog vijeća, br. 147, 28. II; br. 148, 12. III; br. 149, 24. V; br. 150, 29. VIII. 1884.; br. 157, 16. III.; br. 156, 24. III. 1885.

38 AORK, Zapisnici sjednica Općinskog vijeća br. 164, 28. VIII. 1887; br. 169, 7. III. 1889; br. 169, 1889; br. 173, 22. VII. 1890; br. 176, 11. VII; br. 177, 29. VIII; br. 180, XII. 1891. Od godine 1885. prema spisima u Historijskom arhivu u Rijeci, u pojedinim slučajevima počinje se dopisivati na hrvatskom jeziku, ali se registraturne općinske knjige i dalje rade na talijanskom jeziku sve do zaključno 1888. godine.

39 AORK, Zapisnici sjednica Općinskog vijeća, 24. IV. 1898, 4. IV. 1892. Vidi i Historijski arhiv Rijeka, JU—21, kut. 83, spis od 24. IV. 1898.

40 Narodni list, br. 23, 24. III. 1883.

poštovanje, poput umirovljenoga zastupnika dr. Josipa Antoniettija,[41] koji je iz pažnje izabran za člana Povjerenstva Javne dobrotvornosti u Rabu ili pak mjesnog župnika i dekana Antuna Nimira,[42] koji je surađivao s J. J. Strossmayerom te je riječju i djelom radio na slozi Rabljana. Uz dominantnu ulogu Narodne hrvatske stranke i Stranke prava,[43] talijanska manjina protivi se svakoj hrvatskoj proslavi, primjerice, vjerskom obilježavanju obljetnice Zrinskih i Frankopana ili pak za dolaska Vladina predstavnika, kada su Hrvati digli hrvatsku zastavu, a Talijani svoju, suprotstavljajući se hrvatskoj trobojnici i zahtijevajući da ostane samo njihova. Bez obzira na sitne zadjevice Općina se koncem devedesetih godina potpuno ponarodila, a o tome lijepo svjedoče posljednji općinski izbori (1899.),[44] kada su u sva tri izborništva, većinom glasova, izabrani kandidati Narodne hrvatske stranke i Stranke prava.

I na kraju se može zaključiti sljedeće. Zbog slabe gospodarske osnovice, prometne izoliranosti i udaljenosti od većih gospodarskih i kulturnih središta, grad i otok Rab tijekom devetnaestoga stoljeća stagnira sve do potkraj stoljeća, kada se počinju primjenjivati tekovine industrijske revolucije, razvijati nova zanimanja i modernizacija uopće. U takvoj zatvorenoj i društveno nerazvijenoj otočkoj sredini svu vlast drži takozvani oligarhijski sloj, koji ima gospodarsku i političku moć. S demokratizacijom političkoga i društvenog života, za ustavna razdoblja, taj sloj gubi postupno položaje, osobito u drugoj fazi preporodnoga pokreta.

U Rabu, kao i ostalom gradskom društvu Dalmacije, zastupljena je južnoslavenska, kasnije hrvatska nacionalna ideologija, a slavo-dalmatinska, odnosno talijanska alternativa, postupno slabi, ali se pojavom iredentističkih društava umjetno pothranjuje. Proces hrvatske integracije očituje se u saborskim i općinskim izborima, osobito u drugoj fazi preporoda, potom otvaranjem škola s hrvatskim nastavnim jezikom u otočkim selima, osnivanjem društava s hrvatskim nacionalnim obilježjem, ponarođenjem Općine, isticanjem nacionalnih simbola, zatim u predstavkama, dočecima i obilježavanju obljetnica istaknutih ličnosti i tome slično.

Prema tome preporodni pokret na Rabu, kao i u ostaloj Dalmaciji, nije ništa drugo nego proces integracije hrvatske nacionalne svijesti u građanskom

41 AORK, Zapisnik Općinskog vijeća, br. 177, 29. VIII. 1891.

42 Isto.

43 Među rapskim pravašima zapažen je Josip Bakota, drogerist.

44 Smotra Dalmatinska, br. 63, 9. VIII. 1899; br. 70, 1. IX. 1900.

sloju koji tek nastaje. Proces nacionalne integracije nešto kasni u odnosu prema konstituiranju moderne nacionalne svijesti u gradskom društvu Dalmacije zbog spora razvoja građanstva, osobito njegova liberalnog dijela. Pouzdano se može reći da hrvatski narodni preporod postupno zahvaća sve slojeve rapskoga društva, pa potkraj stoljeća, osobito nakon devetstote, pobjeđuju hrvatske stranke, nova ideologija te osviještena generacija i na ovoj rubnoj točki naše domovine.

DIE ENTWICKLUNG DER KROATISCHEN NATIONALBEWEGUNG AUF DER INSEL RAB

ZUSAMMENFASSUNG

Die Stadt und die Insel Rab verzeichnen im 19. Jh. Aufgrund der wirtschaftlichen Unterentwicklung, der Verkehrsisolierung und der Entfernung von den wirtschaftlichen und politischen Zentren einen gewissen Rückschritt. Doch am Ende des 19. Jahrhunderts beginnt die Wirtschaft aufgrund der positiven Errungenschaften der industriellen Revolution wiederaufzuleben. In einem derart geschlossenen sozialen Umfeld obliegt die Regierung einer Oligarchen-Schicht, die die wirtschaftliche und politische Macht innehat. Während des konstitutionellen Lebens und des Prozesses der Demokratisierung, insbesondere aber während der Nationalbewegung, verliert diese Schicht allmählich an Macht. In Rab, wie auch in anderen Teilen Dalmatiens, keimt die kroatische Nationalideologie auf, und die slawisch-dalmatinische und italienische Strömung schwächen ab. Der Prozess der nationalen Integration manifestiert sich in den Kommunalund Parlamentswahlen, der Eröffnung von Schulen in kroatischer Sprache, der Gründung kroatischer Gesellschaften, der Annahme der kroatischen nationalen Identität in den Gemeinden, der Zurschaustellung nationaler Symbole, der Feier von Jubiläen, sodass sich die kroatische Nationalbewegung am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts auf alle Schichten der Raber Gesellschaft ausbreitet.

NARODNO-PREPORODNO GIBANJE U DUBROVNIKU I BOKI KOTORSKOJ 1860./61. GODINE

Na početku ustavnih sloboda 1860./61. godine, na sastanku predstavnika Boke kotorske i Dubrovnika u tom gradu traži se sjedinjenje s banskom Hrvatskom i Slavonijom i zajednički sabor u Zagrebu. Protivnici sjedinjenja u Boki, Dubrovniku i ostaloj Dalmaciji zagovaraju autonomiju Dalmacije u sastavu Austrije i sabor u Zadru. Austrijske vlasti nisu dopustile sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom koje su u sastavu Translajtanije, jer bi došlo do promjene ravnoteže snaga između uže Austrije i Ugarske u Monarhiji. Godina 1848. u Boki kotorskoj i Dubrovniku je pokazala kamo su uprte oči Dubrovnika i Boke, a 1861. godine put kako doći do sjedinjenja. Politički narodnjaci Dubrovnika i Boke nagovijestili su sjedinjenje s hrvatskim sjeverom, suprotstavili se držanju autonomaša, talijanaša i austrijskih vlasti i u tome prednjačili u Kraljevini Dalmaciji.

Pedesetih godina prošlog stoljeća mlađi Dubrovčani i Bokelji dolaze do spoznaje da je domovina šira nego što su ju zamišljali njihovi očevi. Od ilirskog pokreta i četrdeset osme orijentiraju se prema Zagrebu i Hrvatskoj i navješćuju sjedinjenje na temelju prirodnog prava.[1] To se najbolje očituje u odgovorima na pozive hrvatskih gradova i županija 1848.[2] Dalmatinski aneksionisti imaju gotovo iste poglede na sjedinjenje. Dubrovčani i Bokelji u tome prednjače. Protivnici sjedinjenja nalaze se uglavnom u ostaloj Dalmaciji, osobito u njezinu primorskom dijelu. Taj je sloj ponajviše sastavljen od doseljenika talijanskog porijekla, ali i od onih Hrvata koji su se otuđili od vlastita naroda.[3] Prema tom sloju koji zagovara autonomiju Dalmacije i dalmatinsko ime, pojavljuju se nesnošljivosti, osobito u Dubrovniku i Boki, što se očituje u isticanju dubrovačkoga i bokeljskog imena nasuprot dalmatinskom, koje birokracija, osobito zadarska, službenim putem nameće žiteljstvu tih krajeva. Dubrovački i bokeljski aneksionisti misle i osjećaju kao i sredina iz koje potječu, dok ostali dalmatinski autonomaši

1 Područje nekadašnje Dubrovačke Republike nije bilo u sastavu stare hrvatske države, ali je Republika ugovorom iz 1318. priznavala ugarsko-hrvatske kraljeve te su Dubrovčani govorili: „mi jesmo svete krune priklada... jesmo vsi (ban dalmat. i republika dubrov.) ljudije jednoga gospodara." (M. Pucić, Spomenici Srbski, Beograd 1858, 135). Poslije Mohačke bitke je „savez oslabljen, opet se ponovi 1684. s kraljem Leopoldom..." Takvo stanje je trajalo do pada Republike. Tako primjerice „... triš na god u prestolnoj crkvi pjevala se laus: „Domino Regi Nostro, Ungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae salus! honor! vita e victoria!" Odlukom Bečkog kongresa dubrovačko područje bivše Republike i Boka s ostalom Dalmacijom ulaze u sklop Austrije te je po Medu Puciću car austrijski i kralj ugarski „povratio, a ne za svadj uništio diplomatička snošenja među krunom ugarskom i njenom prikladom, Dubrovnikom." (M. Pucić, O Kačićevoj stogodišnjici, Pozor, br. 63,14. XII. 1860). Glas o sjedinjenju dolazi s hrvatske strane na saborima 1825., 1830., 1845. i 1847., posebno 1848. i 1861. upućeno je više poziva svim dalmatinskim općinama o pitanju sjedinjenja. Dubrovčani i Bokelji prihvaćaju sjedinjenje na temelju prirodnog prava, dok ostala Dalmacija, kolijevka nekadašnje hrvatske države, prihvaća sjedinjenje na temelju državno-povijesnog prava.

2 P. Butorac, Boka Kotorska prama narodnome pokretu u revolucionarnoj godini 1848, Rad JAZU, 260, Zagreb 1938, 136-143. Vidi I. Zloković, Boka i narodni preporod na Primorju, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, X, Kotor 1962, 185, 186; G. Novak, Prošlost Dalmacije, II, Zagreb 1944, 344; S. Antoljak, Dalmatinsko pitanje kroz vjekove, Zagreb 1944, 179; S. Obad, Prvi pokušaj sjedinjenja Konavala s ostalim hrvatskim krajevima, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, Dubrovnik 1970, 360, 361; isti, Njegoš i Dubrovnik revolucionarne godine 1848, Dubrovnik, 1-2, 1963, 51-54.

3 M. Zorić, Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku, Rad JAZU, 357, 1971, 357-364; Vidi S. Obad, Geneza autonomaštva, Vidik, 32-33, Split 1971, 3-4.

navješćuju autonomiju ili pak potajno priželjkuju priključenje Dalmacije obnovljenoj Mletačkoj Republici.[4]

U tom smislu treba shvatiti zbog čega se Dubrovčani i Bokelji opiru regionalnom imenu, koje u tim krajevima nije bilo tuđe. Naprotiv, dijele iste želje i nade s onim brojnim dalmatinskim Hrvatima i Srbima koji su prihvatili ilirsku ideju i pozive za sjedinjenje Dalmacije s ostalim hrvatskim krajevima na temelju povijesnoga i prirodnog prava.

I.

Nakon pada Bachova apsolutizma vanjski i unutrašnji politički događaji doveli su do stanovitog gibanja posebno među inteligencijom, koja se koristi ustavnim slobodama, jedni prate događaje u Italiji, drugi u Banovini i Monarhiji i tako se sve više dijele na pristaše i protivnike sjedinjenja Dalmacije s ostalim hrvatskim krajevima. U početku bilo je nesnalaženja zbog neizvjesnosti, neupućenosti, kratkoće vremena i nedovoljna političkog iskustva. Mnogima nije bilo jasno kako će se izvršiti sjedinjenje te su neki bili skloni da o tome odluči Dalmatinski sabor. Druga je poteškoća bila u tome što su pristalice sjedinjenja u dubrovačkom i bokokotorskom okružju morale ući u otvoreni sukob sa službenom politikom pokrajinske vlade i njezinih izvršnih organa koji su pomagali autonomašku manjinu. Bilo je aktualnih gospodarskih pitanja o kojima se nije raspravljalo, primjerice o novčanoj krizi i poskupljenju životnih troškova.[5] Kada su došli pod Austriju, Dubrovnik i Boka kotorska su u gospodarskom smislu nazadovali. Dubrovnik je ostao bez brodova, trgovine i novca, živio je od obećanja i vlastite inicijative građana u pomorstvu i karavanskoj trgovini. Sveden je na grad drugoga reda. I u Boki je bilo slično.[6]

4 G. Novak, Maninova vlada, Zbornik Historijskog instituta JAZU, vol. 3/1960, 31-32; S. Antoljak, nav. djelo., 178; P. Butorac, nav. djelo., 130; S. Obad, Lijeve tendencije u dubrovačkom previranju 1848/1849. godine, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XVI, Sarajevo 1967, 91-100; isti, Njegoš i Dubrovnik revolucionarne godine 1848, 53, 54.

5 Historijski arhiv Zadar (HaZd), Presidijalni spisi Namjesništva (PSN), 1861, kat. II, br. 42/pr, 31. XII. 1860.

6 R. Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1968, 13-40, 48-58; Vidi I. Karaman, Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom, Mogućnosti, 6/1965, 656; B. Stulli, Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u XIX stoljeću, Dubrovnik, 3-4 /1962, 3-11; Usp. D. Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 9-45.

Za razliku od ostalih Dalmatinaca, Dubrovčani i Bokelji uživaju dvostruke povlastice, ne idu u vojsku i u početku ne plaćaju porez.[7] Austrija je bila primorana napraviti ustupke zbog pojačanog nezadovoljstva kako bi uspostavila ravnotežu snaga. Pod pritiskom birokracije zavela je desetinu (1841.) i pokušala provesti novačenje. Poslije višegodišnjeg rada stručnjaka, pedesetih godina bio je uređen katastar,[8] a bilo je pokušaja da se oživi brodarstvo i trgovina na koje su Dubrovčani i Bokelji stoljećima orijentirani i od čega su uglavnom živjeli.[9]

II.

Na početku ustavnog razdoblja u Dubrovniku i Boki javila se skupina narodnjaka, među kojima se ističu braća Niko i Medo i rođak Rafo Pucić, Marinica Đorđić, Luka Tripković, Stjepan M. Ljubiša, Špiro Bjeladinović, Ferdinand Sbutega i drugi. U početku vjeruju Listopadskoj diplomi i carskom reskriptu od 5. prosinca 1860., očekujući pozive Banske konferencije u Zagrebu. Po Carevu odobrenju dvadeset jedan delegat iz Dalmacije trebao je sudjelovati na Banskoj konferenciji.[10] U jednom pismu banu Šokčeviću o sjedinjenju Franjo Josip među ostalim kaže: „Ja sam tomu sklon",[11] što je ponukalo banovinske prvake I. Kukuljevića i Josipa J. Strossmayera da se obrate dubrovačkim prvacima M. Puciću i M. Đurđeviću, navodeći potrebu sjedinjenja i odlaska delegata na dogovor u Zagreb. U tom trenutku Beč je bio za slavensku prevagu, kako bi se stalo na put mađarskim i talijanskim revolucionarnim elementima.[12]

Pokrajinski namjesnik Lazar Mamula postupio je prema uputama iz Beča, obišao Dalmaciju te u Herceg-Novom i Dubrovniku organizirao sastanke u svrhu odlaska delegata u Zagreb. Pored L. Mamule na sastanku u Herceg Novom prisustvovali su barun F. Filipović, okružni poglavar S. Dojmi i biskup M. Kalođera, a u Dubrovniku načelnik općine K. Vlajki, M. Pucić, L. Serragli, I. A. Kaznačić i R. Lučić.[13] Između ostalog Mamula je u Dubrovniku rekao da

7 S. Obad, Agrarni odnosi na području bivše Dubrovačke Republike (1814-1850), Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 6/1969, 131-147.

8 Isto, 145.

9 Pozor, 2. I. 1861.

10 HaZd, PSN, kat. II 1, br. 62, 1861.

11 HaZd, PSN, kat. II 1, br. 1700/pr, 5. XII. 1860.

12 HaZd, PSN, kat. II 1, br. 1700/pr, 5. XII. 1860.

13 HaZd, PSN, kat. II 1, br. 1630, 8. XII. 1860.

se Dalmacija samo „nasloni" na bansku Hrvatsku, da ostane „administrativna autonomija" i da se nezavisno od Zagreba dopisuje s bečkom kancelarijom i da u Hrvatski sabor šalje svoje ljude na dogovor „o napretku i lakšem razviću narodnosti slavianske".[14]

Dubrovački delegati na Banskoj konferenciji trebali su biti Antun Kopanica, kanonik i nadzornik osnovnih škola u Dubrovniku, dr. Mato Zamagna, vlastelin, Lujo Serragli, predsjednik Trgovačko-obrtničke komore u Dubrovniku, Antun Despot, veleposjednik i brodovlasnik s Pelješca, Ivan Zafron, predstojnik Kaptola u Korčuli, a iz Boke Marko Kalođera, biskup u Kotoru, Joko Bukilica, trgovac i vijećnik u Kotoru, Luka Tripković, pomorski kapetan u Dobroti, Ferdinand Sbutega, veleposjednik i trgovac u Kotoru, i Stjepan M. Ljubiša, općinski tajnik u Budvi.[15] Imenovani delegati nisu imali nikakve punomoći, već su samo trebali pratiti rad Konferencije i o tome obavijestiti Vladu u Zadru.[16] Dubrovačko-bokeljsku i ostalu dalmatinsku delegaciju trebali su predvoditi biskup M. Kalođera i episkop S. Knežević.[17] Međutim, u Zagreb nitko nije otputovao, jer su neki odustali, a drugi su bili suspendirani. Medo Pucić, na kojega je Mamula računao, unaprijed se zahvalio rekavši da se ne može govoriti ni o kakvom „naslonu", „nego o uživanju istog obraza vladanja, istih prava, iste ugarsko-hrvatske konstitucije, kako u Hrvatskoj, tako i u Dalmaciji."[18]

Rad Banske konferencije koja se sastala da raspravi odnos Hrvatske prema Ugarskoj i pitanje sjedinjenja Dalmacije s ostalom Hrvatskom približavao se kraju. Zaključak prve sjednice Banske konferencije ostavio je dobar dojam na Dubrovčane i Bokelje koji cijene „šta vrijedi narodnost i hrvatska ustavnost".[19] Vijest o mogućnosti sjedinjenja obradovala je mnoge rodoljube u tom dijelu Dalmacije, osobito u Kotoru.[20] Prijašnja neodlučnost u pitanju sjedinjenja

14 Pozor, br. 72, 27. XII. 1860.

15 HaZd, PSN, kat. III, br. 67/pr, 1861.

16 Pozor, br. 11, 1861.

17 HaZd, PSN, kat. III, br. 67/pr, 1861.

18 Pozor, br. 72, 27. XII. 1860. Vidi Historijski arhiv u Dubrovniku (HAD), Arhiv Okružnog poglavarstva u Dubrovniku (AOPD), Protocolli, br. 13, 15, 27 (1861); te L'Epidauritano, Ragusa1915, 55.

19 Pozor, br. 72, 1860.

20 HAD, Arhiv općine Dubrovnik (u daljem tekstu AOD), spis od 28. I. 1861; Pozor, br. 2 i 9, 1861.

nestala je u trenutku kada su stigli pozivi iz Zagreba,[21] ali je sve bilo kasno, jer je Banska konferencija u međuvremenu završila s radom.

III.

Nasuprot aneksionističkoj javlja se i struja protivnika sjedinjenja. U početku teško je bilo razlikovati autonomaša od Vladi poslušna činovnika. Neki izvan državne uprave drže se prikriveno, a kasnije očituju svoje političko opredjeljenje. Najistaknutiji vladinovac L. Mamula[22] uvjerava predsjednika Vlade Schmerlinga kako dalmatinske općine neće da šalju svoje predstavnike na Bansku konferenciju, već da se o sjedinjenju raspravi u Dalmatinskom saboru. Međutim, Mamula je krivo obavještavao Vladu o raspoloženju dalmatinskih općina o tom pitanju. Da bi potkrijepio svoje tvrdnje, Mamula navodi različitost u sudskom, financijskom, carinskom, školskom i zemljoposjedničkom sustavu koje ne dopušta sjedinjenje.[23] Autonomašima je odgovarao takav sustav dalmatinske vlade.

U usporedbi s ostalom Dalmacijom, u dubrovačkom i bokeljskom okružju malen je broj autonomaša.[24] Najviše su okupljeni u okružnim i općinskim središtima, usko povezani s vladinovcima, a više puta se u istoj osobi mogao prepoznati autonomaš i Vladi odan činovnik. Među ostalima treba spomenuti Orsata Bondu, Vicu Vuletica, Iva Radmilija iz Dubrovnika, Ivana Ivaniševića s Pelješca, Ivana Zafrona i Ivana Smrkinića iz Korčule, Antuna Kasilarija i Andriju Agazzija iz Cavtata, Marka Kalođeru, Smeću i De Giullija iz Boke itd. Pokrajinska vlada oslanjala se na autonomaše, pogotovo na izvršne organe, primjerice, okružne

21 HaZd, PSN, kat. II 1, br. 46/pr, 1861; HAD, AOD, Obični spisi, br. 29/p, 12. I. 1861; Pozor, br. 19, 23. I. 1861. Vidi Spisi Saborski 1861, Zapisnik VII Sjednice banske konferencije XXXVI.

22 Lazar Mamula, barun i general. Za zasluge koje je postigao 1848. dobio je najveće austrijsko odlikovanje Orden Marije Terezije. Za Bachova apsolutizma postao je namjesnik Dalmacije. Sluganski se pokoravao pretpostavljenima u Beču. Na njega su imali jak utjecaj Roszner i Lappena u Zadru, bio je naklonjen autonomašima i osvjedočeni protivnik sjedinjenja Dalmacije s ostalom Hrvatskom.

23 HaZd, PSN, kat. II 1, br. 32/pr, 7. I. 1861.

24 Pozor, br. 11, 1861. U Boki živi stotina Talijana (Srpski dnevnik, br. 64, 14. VII. 1860.). Dubrovčani i Bokelji imaju živu narodnu svijest (Srpski dnevnik, br. 100, 18. XII. 1860.), na visokoj su kulturnoj razini, osobito Dubrovčani, imaju širinu pogleda u pitanju sjedinjenja. Pristalice sjedinjenja u ostaloj Dalmaciji vjerovali su da iz Dubrovnika i Boke izvire najjača snaga nacionalnog pokreta. Što se u Boki i Dubrovniku odluči to bi prihvaćala i ostala Dalmacija osim 8-10 tisuća Talijana i talijanaša (Pozor, br. 3, 9. II. 1861.).

kapetane u Dubrovniku i Kotoru, načelnike općina, pretore i njima podčinjene koji su bili usko vezani za Vladu i više puta govorili u ime naroda s kojim nisu imali ništa zajedničko. Tako dubrovački okružni poglavar Pavo Rešetar[25] nagovara načelnike općina, a ovi glavare i rondare sela, da odvraćaju narod od sjedinjenja.[26] Takva politika dolazila je iz pokrajinskog središta, a glavni joj je tvorac bio namjesnik Mamula[27] i skupina vladinovaca i autonomaša oko njega.

IV.

Sloga i jedinstvo Dubrovčana i Bokelja najjače su došli do izražaja u trenutku kada su autonomaši središnje i sjeverne Dalmacije poduzeli veliku akciju da se formira jedna općedalmatinska delegacija koja bi zamolila Franju Josipa da ne donosi odluku o sjedinjenju prije nego što o tomu odluči Dalmatinski sabor. Bokelji i Dubrovčani suprotstavili su se tome. Na sastanku predstavnika svih bokeljskih općina u Kotoru[28] odlučeno je da se sudbina Bokelja ne može rješavati u Dalmatinskom saboru, već da o sjedinjenju s banskom Hrvatskom odluče Bokelji.[29] Delegati iz Budve i Paštrovića tražili su bezuvjetno sjedinjenje.[30]

25 Pavo Rešetar je podrijetlom iz Konavala, a rođen u Dubrovniku. Gimnaziju je pohađao u Dubrovniku i Zadru, a pravo studirao u Beču. Neko vrijeme radio je kao sudski pristav u Kninu i Skradinu te zadarskom i kotorskom okružju. Godine 1852. postao je okružni poglavar u Dubrovniku.

26 Pozor, br. 17 i 19, 1861.

27 Namjesnik Lazar Mamula zalaže se za autonomiju Dalmacije i vladu u Zadru. On uvjerava predsjednika vlade Schmerlinga da sjedinjenjem neće oslabiti nego ojačati mađarski utjecaj, jer vjeruje da će se Dalmacija sjediniti s Mađarskom, a ne s banskom Hrvatskom (HaZd, PSN, kat. II 1, br. 32/pr, 7. I. 1861.).

28 HAD, AOD, Obični spisi, br. 73, 28. I. 1861; HAD, PSN, kat II 1, br. 34/r, 21. I. 1861. (brzojav); Pozor, br. 18, 22. I. 1861.

29 Na sastanku u Kotoru 26. I. 1861. sudjelovali su sljedeći predstavnici bokeljskih općina: Koporčić, Benzon, M. de Pasquaili, T. Lipovac, Š. Bjeladinović, S. G. Jakšić, J. J. Bukilica, L. Tripković, P. Kamenarović, G. Jovanović, M. Ivelić, A. Visković, G. Đuranović, G. Vukšić, M. Vukasović, A. Đurović, F. Sbutega, A. Anzulović, D. Markičević, B. Perović, K. Milatović, D. Hidža, V. Pasković, G. Petrović, S. Gregović, Đ. Stegić, I. Antović, E. Perušina, F. G. Sindić, K. M. Matković, M. J. Golub. Lazar Mamula piše Schmerlingu da su se na inicijativu Meda Pucića sastali predstavnici bokokotorskih općina u Kotoru i izabrali trojicu delegata koji će poći u Dubrovnik. Mamula napominje da je dogovor između više općina zabranjen, već da svaka općina ima pravo donositi odluku zasebno. U više navrata Mamula apostrofira Meda Pucića, zbog antiaustrijskih i prevratničkih ideja (PSN, kat. II 1, br. 175 / pr, 26. I. 1861.). Usp. K. Milutinović, Medo Pucić i narodni preporod u Dubrovniku, Dubrovnik, 3-4, 1962, 15-17.

30 Pozor, br. 18, 22. I. 1861; HaZd, PSN, kat. II 1, br. 50, 22. I. 1861.

Bokelji su željeli saznati mišljenje susjednih Dubrovčana o tom pitanju te je u tu svrhu upućena delegacija u Dubrovnik koju su činili Luka Tripković, Špiro Bjeladinović i Ferdinand Sbutega.[31] Sazvana je skupština općine na kojoj je pročitano bokeljsko pismo i prihvaćene želje Bokelja.[32] Tim činom u Dalmaciji su se formirala dva oprečna programa. Dubrovačko-bokeljski zahtjev tražio je sjedinjenje i cjelokupnost hrvatskih zemalja koje bi bile predstavljene u zajedničkom saboru u Zagrebu. S druge strane dalmatinski autonomaši protive se sjedinjenju, traže autonomiju i sabor u Zadru.[33]

Ako pak autonomaši ustraju u svom zahtjevu, Dubrovčani i Bokelji bili su spremni tražiti vlastiti sabor za južnu Dalmaciju na kojem bi narod odlučio o sjedinjenju. Takva odluka Dubrovčana i Bokelja prijetila je da se Dalmacija podijeli na dva dijela te da se time otvori novi problem na jugu Monarhije.

U Beč su trebale otputovati dvije delegacije, dubrovačko-bokeljska i ona ostale Dalmacije. Političke vlasti onemogućile su odlazak Bokeljima,[34] tako da je u Beč otputovao samo Niko V. Pucić po ovlaštenju dubrovačke općine, dok je drugi dubrovački delegat Lujo Serragli u međuvremenu odustao saznavši da će Pucić tražiti bezuvjetno sjedinjenje. Puciću su dale povjerenje općine Zaton, Lopud, Šipan i Rijeka Dubrovačka. Ostale općine dubrovačkog okružja odazvale su se pozivu zadarske općine i dale povjerenje protivnicima sjedinjenja. Korčulu

31 I. Zloković, Boka i narodni preporod na Primorju, 193.

32 HaZd, PSN, kat. II 1, br. 755/pr, 8. II. 1861; Šidak-Gross-Karaman, Šepić, Povijest hrvatskog naroda, Zagreb 1868, 55. Sjednici dubrovačke općine prisustvovali su sljedeći vijećnici: V. Vuletić, A. Drobac, B. Bošković, M. Martechini, M. Mostahinić, J. Pilato, R. Pucić, N. Stahorović, N. Sorgo, I. Miletić, P. Budmani, I. Matulić, L. Miloslavić, L. Serragli, M. Petrović, I. Opuić (HAD, AOD, Obični spisi, br. 189, 23. I. 1861.). Osim Iva Radmilija svi su vijećnici glasovali za bokeljski prijedlog. Okružni poglavar Pavo Rešetar obavijestio je Lazara Mamulu o dolasku trojice bokeljskih delegata u Dubrovnik. Rešetar obavještava namjesnika kako je doznao da će Bokelji i Dubrovčani tražiti svoj sabor ako Zadrani i Splićani budu protiv sjedinjenja Dalmacije s ostalom Hrvatskom (HaZd, PSN, kat. II 1, br. 50, 21. I. 1861. (šifrirani brzojav); PSN, kat. II 1, br. 9/res, 130/p i CLXV poz. 1). U čast postignutog sporazuma priređena je na Brsaljama u Dubrovniku svečana večera kojoj su prisustvovali istaknutiji dubrovački narodnjaci, ugledniji građani raznih zvanja i obiju vjera, među kojima su se nalazili bokeljski delegati L. Tripković, F. Sbutega i Š. Bjeladinović. Tom prilikom klicalo se slozi, bratstvu, ideji sjedinjenja s braćom na hrvatskom sjeveru.

33 Autonomašku delegaciju Dalmacije koja je trebala otputovati u Beč činili su predstavnici sljedećih dalmatinskih općina: Zadra, Šibenika, Splita, Skradina, Supetra, Postira, Bola, Pučišća, Hvara, Visa, Komiže, Sinja, Vrlike, Imotskog, Omiša, Šolte, Metkovića, Opuzena, Drvenika, Korčule, Pelješca, Stona, Sutivana (HaZd, PSN, kat. II 2 ad br. 2073/pr, 24. I. 1961.).

34 I. Zloković, Boka i narodni preporod na Primorju, 194.

je trebao zastupati knez Franjo Borelli,[35] Pelješac Ivan Ivanišević,[36] Cavtat Ivo Radmili,[37] Ston Lujo Serragli.[38] Lastovo je izabralo narodnjake Meda Pucića i Pera Budmanija, a Mljet i Blato na Korčuli suzdržavali su se od izbora delegata. Autonomaški delegati iz dubrovačkog kraja trebali su se pridružiti autonomaškoj delegaciji ostale Dalmacije.[39]

Prije odlaska u Beč Niko V. Pucić uputio je otvoreno pismo „Mojiem sugradjanima"[40] u duhu Listopadske diplome, Careva reskripta i zaključaka sa sastanaka u Kotoru i Dubrovniku i po bratu Medu i rođaku Rafu Puciću dao ga razdijeliti građanstvu Dubrovnika. Po naređenju okružnog poglavara pismo je plijenjeno, a oni koji su ga dijelili bili su kažnjeni novčanom globom.[41] Niko V. Pucić pokušao je dokazati Caru potrebu sjedinjenja suprotno onome što je tražila autonomaška delegacija ostale Dalmacije. Franjo Josip nije mogao prihvatiti želje Dubrovčana i Bokelja s obzirom na to da je sjedinjenje južne sa sjevernom Hrvatskom ovisilo o nizu drugih pitanja s kojima se suočavala Austrija na početku ustavnog razdoblja.

V.

Na prijelazu godina u novinama i brošurama puno se raspravlja o mnogim pitanjima, koja se mogu klasificirati u gospodarska, kulturna, jezična, povijesna, državno-pravna, etnološka itd. U Dubrovniku i Kotoru nema listova te se Dubrovčani i Bokelji uglavnom javljaju u zadarskom i zagrebačkom tisku, osobito „Pozoru". Među zapaženijim prilozima u tom listu svakako su članci Meda Pucića[42] te razmjena otvorenih pisama između Ivana Kukuljevića i Meda Pucića, Josipa J. Strossmayera i Marinice Đorđića itd.

35 HAD, AOPD, Protocolli, br. 73, 24. I. 1861; HaZd, PSN, kat. II 1, br. ad 175/pr, 26. I. 1861.

36 HAD, AOD, Obični spisi, br. 62, 21. I. 1861; HAD, AOPD, Protocolli, br. 67, 23. I. 1861; HaZd, PSN, kat. II 1, br. 175/pr, 26. I. 1861.

37 HAD, AOPD, Protocolli presidiali, 8. II. 1861, 131; HAD, AOD, br 76, 28. I. 1861; N. Beritić, Iz korespondencije Nika Velikog Pucića, Arhivski vjesnik, 3/1960, 93.

38 HAD, AOD, Obični spisi, br. 66, 7. II. 1861.

39 HaZd, PSN, kat. II 1, br. 134/p, 23. I. 1861; Usp. S. Antoljak, nav. djelo., 200.

40 S. Obad, Otvoreno pismo Nika Velikog Pucića Dubrovčanima, Dubrovnik, br. 3-4/1962, 94, 95; Ost und West, br. 12, 28. III. 1861; HaZd, PSN, II 1, br. 302/pr, 10. II. 1861.

41 HaZd, PSN, kat. II 1, br. 1112/p, 24. II. 1861.

42 Navest ćemo neke od tih članaka: M. Pucić, O Kačićevoj stogodišnjici, Pozor, br. 63, 14. XII. 1860; isti, Otvoreno pismo plemenitom gospodinu Ivanu Kukuljeviću Sakcinskomu, Pozor,

U tim pismima uglavnom se raspravlja o koristi sjedinjenja koju bi imali jedna i druga strana i o potrebi odlaska delegata na razgovore u Zagreb. Medo Pucić se pisanom i usmenom riječi najviše među Dubrovčanima i Bokeljima založio za sjedinjenje. On nije mogao prihvatiti koncepciju Lazara Mamule te je odbio njegovu ponudu da sudjeluje u dubrovačkoj delegaciji i protivno Mamuli smatrao za „neophodnost združenja braće u jednu obitelj, neophodnost združenja Dalmacije s Hrvatskom u jedno bratstvo, treba da se sloga o kojoj su naši i njihovi pjesnici dovoljno jur pjevali već jednom na vidjelo iznese".[43] U odgovoru Ivanu Kukuljeviću Pucić pored ostalog prenosi misao koju je prije iznio Mamuli: „Danas se Dalmatinac i Dubrovčanin plaši hrvatske družbe, jer misli, da bit Hrvatom isto je što pušku na rame i u soldate no kad djelom obazna, da bit Hrvatom znači biti slobodnim sinom ustavne kraljevine, svak će u družbu polećeti".[44]

Kako se u sjevernoj Hrvatskoj gledalo na sjedinjenje s Dalmacijom, lijepo se vidi iz dijela pisma Ivana Kukuljevića Medu Puciću: „Ali glede narodnih interesah imamo mi vami jednakih potrebočah, ako želimo naravnim i pravednim putem napredovati. Glede historije, imamo jednu i to slavnu, ako i nesretnu prošastnost, pa moramo imati jednaku budućnost, ako želimo doista sreću upravo narodnu. A i glede materialnih i političkih koristih, moramo imati jednu svrhu pred očima, ako nećemo da budemo viečna igračka sad ovoga, sad onoga tudjinca. I to su vam glavni uzroci, zašto mi toliko žestoko želimo združenje".[45]

Za Nika V. Pucića „naravno pravo", te „jedinstvo jezika, skopčano sa susjednom pokrajinah, stvara takvu istinu jedinost, kakva se zatajiti neda".[46] Banovinski Hrvati su okrenuli pogled „na svoju jednokrvnu braću Dalmatince, Dubrovčane i Kotorane". Po njemu „ista težnja, ista korist, ista svrha i ista rodjena krv, to se mora poroditi sjedinjenje obadviuh pokrajinah, kao posljedica naravno sastavljenih i srodnih živaljah". Careve riječi od 20. listopada i 5. prosinca 1860., te

br. 72, 17. XII. 1860; I. Kukuljević. Odgovor na otvoreno pismo presvietloga gospodina kneza Meda Pucića iz Dubrovnika, Pozor, 2. I. 1861; Josip J. Strossmayer, Odpis lista presvietlomu gosp. knezu Giorgiu u Dubrovniku, Pozor, 14. I. 1861; M. Pucić, Očitovanje, Pozor, 56, 8. III. 1861; Niko V. Pucić, Mom bratu Medi Puciću u Dubrovniku, Pozor, 23. III. 1861.

43 Pozor, br. 63, 14. XII. 1860.

44 Pozor, br. 72, 27. XII. 1860; Agramer Zeitung 1860, 299.

45 Pozor, 2. I. 1861.

46 Pozor, 23. III. 1861.

obećanje od 26. veljače 1861. za njega su temelj na kojem gradi svoje „pozitivno pravo".[47]

U polemici posebno se istakao Ivan Nikolić svojom knjižicom „A Nikolo Tommaseo a Firenze"[48] u kojoj napada Tommasea, pobija njegove teze i zagovara sjedinjenje s ostalom Hrvatskom. Nikolićeva knjižica je prva tiskana brošura o sjedinjenju, napisana u Dubrovniku i među prvima u Dalmaciji.

O javnom mnijenju u Dubrovniku i Boki kotorskoj, posebno o težnjama za sjedinjenje tih krajeva s ostalom Hrvatskom pišu L. Matutinović, M. Basa, V. Stella, C. Seočić i drugi.

VI.

Početkom 1861. političke prilike razvijaju se na štetu narodnjaka. Nemogućnost odlaska dubrovačko-bokeljske delegacije na Bansku konferenciju u Zagreb te neuspjeh razgovora s Carem u Beču nalagali su rodoljubima da iskoriste posljednju mogućnost, naime da se pripreme za prve pokrajinske izbore, jer je bilo jasno da će izborni sustav ići na ruku neprijateljima sjedinjenja. U predizbornoj agitaciji trebalo se boriti s moćnim državnim aparatom koji se služio službenim sredstvima u svakodnevnoj politici, posebno se valjalo boriti protiv odnarođenih koji su se deklarirali kao politički autonomaši.

Predizborna borba najjače je došla do izražaja na području Konavala i Cavtata, gdje su se pojedine osobe koristile službenim položajima, primjerice, načelnik Općine u Cavtatu Antun Kasilari i pretor Andrija Agazzi.[49] Neki su se osilili i godinama pašovali, jer se prisjednici nisu mijenjali, načelnik od 1851., vijećnici od 1853., a glavari od 1857. godine.[50] Tek u studenom 1861. dan je prijedlog za nove glavare.[51] Oni su putem vijećnika i glavara propagirali

47 Isto; N. Beritić, Niko Veliki Pucić, Dubrovnik 1955, 1, i K. Milutinović, Strossmayer i Niko Veliki Pucić, Dubrovnik, 3/1965, 39, 40.

48 S. Obad, Preporodni spis Ivana Nikolića, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, VIII- IX/1962, 648-650.

49 Eduard Vrbančić odvjetnik, političar i pokretač Pozora piše L. Mamuli i pita ga da li načelnik Općine u Cavtatu agitira protiv sjedinjenja unatoč Carevu obećanju (HaZd, PSN, kat. II 1, br. 2192, 2. II. 1861.). Ta vijest je došla i do predsjednika Vlade Schmerlinga kojega L. Mamula obavještava da političke vlasti u Cavtatu nisu vršile pritisak na ljude toga kraja (HaZd, PSN, kat. II 1, br. 2191).

50 II Nazionale, 18. III. 1863; Pozor, br. 68, 24. III. 1863.

51 HAD, Arhiv općine u Cavtatu, spis br. 762, 18. XI. 1861.

u narodu kako Dalmacija neće imati nikakve gospodarske ni političke koristi od sjedinjenja. Uporno produbljuju staru mržnju između dubrovačke vlastele i kmetova u Konavlima, osobito prema Pucićima koji su bili politički narodnjaci i zagovarali sjedinjenje.[52] Kada su uvidjeli da ne mogu pridobiti Konavljane, nagovarali su ih da pošalju svoga čovjeka u Beč koji će reći Caru da više vole njega nego hrvatskog bana, da ne žele da im djeca idu u vojsku, niti da im ubuduće vlastela budu zemljišni vlasnici kao za Republike. Kada je Pero Budmani trebao zastupati Konavljane kod Cara, posumnjali su u njegovu političku orijentaciju i pronijeli vijest da je prijatelj Pucića i da će ih prodati Hrvatima.[53] Neupućeni, kao i mnogi drugi, da bi došli do zemlje, vjerovali su im.

U Boki kotorskoj pokušali su razbiti jedinstvo i slogu Srba i Hrvata.[54] Prve su uvjeravali da će im Hrvati uvesti latinicu u škole i crkvu pa da će time izgubiti svoje srpsko ime. Hrvatima su govorili da će sjedinjenjem izgubiti povlastice, morat će ići u vojsku, a banovinski činovnici popunit će njihova mjesta u uredima. Autonomaška propaganda nije ostavila dubljega traga, jer se narod, osobito na selu, nadao da će sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom doći do olakšica, posebno u agraru.

Narodni prvaci pošli su na izbore protiv jakoga izbornog aparata. Izborni zakon propisivao je izbore po kurijalnom sistemu i omogućavao autonomaškoj manjini većinu u Saboru.[55] Pristalicama sjedinjenja vlasti su prijetile zatvaranjem, gonjenjem, hapšenjem, vješalima, lancima, osobito u Konavlima i Cavtatu.[56] Skupina narodnih prvaka bila je lišena domovine, a drugi slobode. Braći Vragolov i drugovima pripremao se proces zbog „veleizdaje", zatim „bunjenja", a kada se ni to nije moglo dokazati, pušteni su na slobodu[57], jer su bili

52 Pozor, br. 17, 1861. Usp. Pozor, br. 19, 1861.

53 N. Beritić, Iz korespondencije Nika Velikog Pucića, 93.

54 Pozor, br. 11, 1861; Vidi M. Gross, O nekim aspektima razvoja nacionalne ideje za vrijeme narodnog preporoda u Dalmaciji, Historijski pregled 1/1963,15,16, 55. HaZd, PSN, kat. II 1, br. 75/pr.

55 Namjesnik Mamula obavještava predsjednika vlade Schmerlinga o predizbornoj agitaciji, jer su već sastavljene liste općinskih birača (HaZd, Štampe br. 45/1, 7. II. 1861.). Mamula optužuje narodnjake M. Pucića i M. Klaića i druge, a autonomaše prikazuje kao lojalne.

56 Pozor, br. 121, 28. V. 1861.

57 G. Novak, Veleizdajnički proces u Dubrovniku, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 1954, 75-83; S. Obad, Konavljani u narodnom preporodu, Konavle 4/1961, 3, 5; isti, Uloga braćeVragolov i drugova u narodnom preporodu, Dubrovački vjesnik, br. 613/1962, 6-7.

pravedni. Njihova stradanja pratila je ondašnja napredna javnost, o njima se raspravljalo u Hrvatskom i Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču. Za njih su se zauzimale mnoge istaknute ličnosti, pa i sam Car je obećao da će ih pomilovati ako se dokaže da nisu veleizdajnici.[58]

Kakvo je bilo javno mnijenje u južnoj Dalmaciji, najbolje svjedoče pokrajinski izbori. Od ukupno trinaest narodnjačkih zastupnika u Saboru, dubrovačko i bokokotorsko okružje dalo je osam. To su: Stjepan M. Ljubiša, Luka Tripković, Josip Đurović i Bernard Verona iz Boke, te Đuro Pulić, Marinica Đorđić, Miho Klaić i K. Jerković iz dubrovačkog kraja.[59] Autonomaši u Boki doživjeli su potpun poraz, a u dubrovačkom okružju dobili su tri zastupnika, i to Ivu Radmilija, Luju Serraglija iz Dubrovnika i Iva Smrkinića s Korčule. Tako na političku scenu izlazi skupina narodnjaka koja ulazi u beskompromisnu borbu s autonomašima. Tu su počeci stranačkog života u Boki, Dubrovniku i ostaloj Dalmaciji.

Davanjem ustavnih sloboda narodima Carstva, Austrija se suočila s više problema na jugu Monarhije, posebno sa sjedinjenjem Dalmacije s ostalom Hrvatskom. U Dubrovniku i Boki kotorskoj prevladavaju narodnjačke snage, koje s ostalim narodnjacima iz Dalmacije traže da se od južne i sjeverne Hrvatske stvori jedinstvena gospodarsko-politička cjelina sa zajedničkim saborom u Zagrebu, dok autonomaška manjina traži autonomiju i sabor u Zadru. S druge strane nije joj bilo u interesu da pobijede aneksionističke snage, to više što se nije znalo kakav će biti odnos između Hrvatske i Ugarske, jer bi se time još više zamrsilo stanje na jugu Monarhije. Da bi uspostavila ravnotežu snaga, Austrija pomaže talijansku manjinu protiv hrvatske i srpske većine u saboru. I pored svih teškoća narodnopreporodno gibanje u dubrovačkom i bokokotorskom okružju 1860./61. po opsegu i zanosu izbija u puno jačem obliku nego 1848./49. Četrdeset osma je pokazala kamo su uprte oči Dubrovnika i Boke, a 1860./61. odredila je put i način kako do sjedinjenja doći. Dubrovački i bokeljski

58 Ost und West, br. 96, 29. X. 1861. Vidi Spisi Saborski 1861., Sab. sjednica 9, 11, 13, 14, čl. XVIII. Mnogi su se zauzeli za Vragolove i drugove. Tako, primjerice, Medo Pucić piše Meteiju Ožegoviću, Marinica Đorđić Stjepanu M. Ljubiši, Niko V. Pucić Baldu Bogišiću itd. (N. Beritić, Iz korespondencije Nika Velikog Pucića, 98. Hrvatski sabor uputio je predstavku Caru da se obustavi istraga (Ost und West, br. 66, 23. V. 1861; Ost und West, br. 138, 4. VIII. 1861; Pozor, br. 117, 23. V. 1861; Il Nazionale, 18. III. 1863; itd.

59 Relazioni della I 'Asessione della Dieta provinciale Dalmata aperta 8 e chiusa 24 Aprile 1861; Pozor, br. 733, 29. III. 1861.Izbornici vanjskih općina cavtatskoga izbornog kotara izabrali su Dubrovčanina, profesora u Zadru dr. Đura Pulića i izjavili: „da su ga baš zato izabrali, jer su znali da je on za sjedinjenje" (Pozor, br. 159, 13. VIII. 1861).

narodnjaci organizirano su se suprotstavili političkom autonomaštvu, politici Vlade i njezinih izvršnih organa. To nije bila samo akcija svjesnih pojedinaca, već nastavak četrdesetosmaških želja i htijenja svih društvenih slojeva, koje je zahvatilo čitavo područje od Korčule do krajnjeg juga Boke kotorske.

RISORGIMENTO NAZIONALE CROATO A RAGUSA (DUBROVNIK) E NELLE BOCCHIE DI CATTARO (KOTOR) NEL BIENNIO 1860-1861

RIASSUNTO

Avendo concesso le libertà costituzionali ai popoli dell'Impero il governo austriaco dovette affrontare parecchi problemi nella parte meridionale della Monarchia, in modo particolare la questione della'unione della Dalmazia con il resto della Croazia. A Ragusa e nele Bocche di Cattaro predominano le forze nazionaliste che insieme ad altri nazionalisti della provincia chiedono che la Croazia meridionale e settentrionale siano unite in un'unica unità economico-politica, e che sia constituta un'Assemblea nazionale comune (Sabor) a Zagabria, mentre la minoranza autonomista dalmata esige l'autonomia della Dalmazia all'interno del Regno d'Austria e un'Assemblea anche a Zara. L'amministrazione austriaca non permise che la Dalmazia fosse divisa in due parti, cioè che i ragusei e i bocchesi al loro Sabor decidessero l'unificazione e nemmeno che i dalmati di orientamento autonomista decidessero all` Assemblea di Zara. D'altra parte non le conveniva che vincessero le forze annessioniste (tanto più che non si sapeva ancora quali sarebbero stati i rapporti tra la Croazia e l'Ungheria) poiché in tal caso si sarebbe maggiormente complicata la situazione nella parte meridionale della Monarchia. Per stabilire l'equilibrio l'Austria appoggiò la minoranza italiana contro la maggioranza croata e serba. Così con l'aiuto della legge elettorale la minoranza autonomista ottenne la maggioranza nel Sabor (nell'Assemblea) della Dalmazia. Nonostante tutte le difficoltà il movimento nazionale nel circondario di Ragusa e delle Bocche di Cattaro manifestò nel 1860 - 1861 una forza e un entusiasmo superiori a tutto quella che si era visto nel 1848 - 1849. Il Quarantotto aveva dimostrato chiaramente dove era diretto lo sguardo di Ragusa e delle Bocche di Cattaro e il 1860-1861 indicò il percorso e la modalità da seguire per realizzare l'unione così ardentemente desiderata. I nazionalisti ragusei e bocchesi si opposero in modo organizzato alle posizioni degli autonomisti e degli italofili, alla politica del governo austriaco e dei suoi organi esecutivi. Questa non fu soltanto un'impresa di individui consapevoli bensì la continuazione delle aspirizioni quarantottesche di tutte le classi sociali, che permeò tutto il territorio da Curzola sino all'estremo meridione delle Bocche di Cattaro.

HRVATSKA DRUŠTVA U BOKI KOTORSKOJ DO DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Pisac prati osnivanje i djelovanje hrvatskih društava u Boki kotorskoj kroz četiri faze, od kraja osamnaestoga stoljeća do početka Drugoga svjetskog rata. U nazivima društava i programima rada lijepo se očituje proces hrvatske nacionalne homogenizacije pod tzv. slavjanskim imenom (radi sloge sa Srbima), koja krajem stoljeća dobiva hrvatsko obilježje. Između dvaju svjetskih ratova, za monarhističke Jugoslavije, koja je imala centralističko, unitarističko i hegemonističko obilježje, uz neka ranija nastaju nova društva, koja itekako pridonose kulturnom životu sredina i mjesta u kojima djeluju. Riječju, pjesmom i glazbom u njima se gaji i promiče hrvatsko i katoličko biće Bokelja, koje je ugroženo od rastućega unitarističkog i integralnog jugoslavenstva. Gotovo stotinjak kulturnih, pjevačkih, glazbenih, radničkih, sportskih, muških i mješovitih društava, svjetovnoga i crkvenog obilježja, među kojima je skoro polovica s naglašenim hrvatskim pridjevkom u nazivu, veoma su mnogo doprinosili kulturnom, duhovnom i svakom drugom rastu svojih članova i promicanju trajnih vrijednosti u svojim sredinama.

Proces hrvatske nacionalne homogenizacije i političke integracije u Boki kotorskoj može se pratiti kroz nastajanje klubova, čitaonica, osobito društava koja se javljaju od kraja osamnaestog stoljeća do Drugoga svjetskog rata.[1] Razvojem pomorstva, napose brodarstva, trgovine, obrta i slobodnih zanimanja, uz tradicionalno plemstvo, doduše u postupnu gašenju, javlja se novo poslovno i intelektualno građanstvo, tek u skromnom nastajanju. Pod utjecajem prosvjetiteljstva osamnaestog stoljeća, a s njim u svezi i slobodoumlja,[2] nastaju javna i tajna društva, klubovi i akademije, koja okupljaju tadašnju društvenu elitu, plemićkoga i građanskog podrijetla, domaće ljude i doseljenike. Do sredine devetnaestog stoljeća, za mletačke, prve austrijske, francuske i druge austrijske uprave, članstvo tih udruga pripada višim društvenim slojevima, koje se javlja od Raba na sjeveru do Budve, odnosno Spiča, dokle seže Kraljevina Dalmacija, na jugu. Nastanak, razvoj, trajanje, društveni sastav, kulturno i prosvjetno djelovanje tih udruga u Boki kotorskoj može se pratiti kroz četiri razvojne faze.

Prva, tzv. elitistička faza, traje od kraja osamnaestoga stoljeća do godine 1848. U Boki kotorskoj, osobito u Kotoru, djeluje stoljećima duhovna elita, svjetovnoga i crkvenog podrijetla, koja stvara duhovna i materijalna dobra, civilizacijski i kulturno povezana s hrvatskim uzobaljem i otocima i zapadnim izvorima kulture. Za mletačke, prve austrijske i francuske uprave, gradska aristokracija i pripadnici građanstva, kojima se pridružuju vojni časnici i službenici, osnivaju javna i tajna društva, tzv. masonske lože po dalmatinskim gradovima,

1 Zbog nedostatka arhivskog gradiva ovaj rad nema pretenzije dati cjeloviti pregled hrvatskih društava u Boki kotorskoj, osobito njihova pojedinačna i cjelovita djelovanja. Za to su potrebna detaljna istraživanja moguće sačuvane arhivske građe onodobne periodike u državnim i crkvenim arhivima, knjižnicama i privatnim ostavštinama. Bilo je poteškoća oko utvrđivanja godina osnutka nekih društava zbog nesigurnih izvora podataka, osobito onih privatne provenijencije, koja se ubuduće mogu ispraviti. Osim društava u užem smislu riječi, u radu su navedeni klubovi, domovi, čitaonice i bratovštine, kako bi se otelo zaboravu. O bratovštini „Bokeljska mornarica 809" govorit će se u drugom zborniku radova „Hrvati Boke kotorske". Svako društvo i udruga vrijedno je da se ubuduće detaljno istraži jer su bili nositelji kulturnog života u svojim sredinama. Osobito bi trebalo podvući entuzijazam i zasluge pojedinaca kako ih ne bi zaboravili budući naraštaji. Ovom prilikom zahvaljujem mr. sc. Vandi Babić s Filozofskog fakulteta u Zadru, dr. sc. Milošu Miloševiću u Dobroti, gospodi don Ivanu Galiću, Rafaelu Sindiku i Andriji Krstoviću u Tivtu, Kreši Crvelinu u Zagrebu na korisnim informacijama i sakupljenim fotografijama.

2 Stijepo Obad, Razvoj slobodoumlja u gradskom društvu Dalmacije od prosvjetiteljstva do pojave ilirizma, Radovi 24 (11), Filozofski fakultet, Zadar 1984/85, 149-162.

za francuske uprave, osobito u Kotoru.[3] Po uzoru na europski Zapad, napose Francusku, tanki sloj obrazovanih građana imao je potrebu za društvenim susretima, predavanjima i raspravljanjem osobito u akademijama, čitanjem knjiga i novina, te za društvenim zabavama.

Prvo poznato društvo u Kotoru je Plemićki klub ili Casino nobile,[4] osnovan godine 1797. Članove kluba čini gradska aristokracija, koja je zatvorena prema drugim društvenim slojevima te ima ograničeno kulturno i prosvjetno djelovanje. Klub je djelovao kroz više sekcija koje su priređivale različite zabave, kazališne predstave i karnevalske priredbe. U klubu se govorilo talijanski, njemački i francuski. Za prve austrijske uprave okupljao je muškarce, a za francuske vlasti muškarce i žene. Dolaskom Francuza zamjećuje se u klubu usvajanje francuske mode, osobito u oblačenju žena francuskih časnika i službenika, što je odudaralo od tradicionalnog oblačenja i ponašanja u Kotoru i Boki. Neki su u Kotoru prihvaćali novu modu, drugi je odbacivali te je kotorski biskup Marko Antun pl. Gregorina svojom okružnicom upozorio na nedolično oblačenje i preslobodno ponašanje koje je strano toj sredini.[5] Uz susrete, razgovore i zabave u klubu su se čitale i knjige i strane novine. Na kraju francuske uprave prestao je s radom.

Za prvih tridesetak godina nove austrijske vlasti u Kraljevini Dalmaciji i u Boki kotorskoj nema udruga, jer je austrijska državna zajednica birokratska, policijska i centralistička država u kojoj nema ustavnih sloboda; ona je zatvorena za slobodoumna kretanja i demokratska strujanja s europskog zapada. Za pojave ilirizma dolazi do postupna popuštanja i građanskih inicijativa oko uspjelih i neuspjelih pokušaja pokretanja novina i čitaonica u Dalmaciji. U Kotoru je osnovan Društveni klub ili Societa del Casino (1843.)[6], koji pokreće kotorsko građanstvo. U klubu se sastaju njegovi članovi, građanske i vojne osobe, ponajviše na društvenim priredbama i zabavama. Budući da klub ima knjižnicu

3 France Kidrič, Framasonske lože hrvaških zemelj Napoleonske ilirije v pročilih dunajskega arhiva, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1915, 25-60; Pavao Butorac, O slobodnozidarskoj loži u Kotoru za prve četvrti XIX vijeka, List Dubrovačke biskupije, br. 3, Dubrovnik 1917; 26-32; br. 4, Dubrovnik 1917, 40-44.

4 Anton Milošević, Prosvjetna (kulturna) društva u Kotoru, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, br. 1-4, Novi Sad 1940, 38; Miloš Milošević, Prilog proučavanju čitaonica i biblioteka u Kotoru i okolini, Poseban otisak iz Zbornika 150 godina narodnog bibliotekarstva u Crnoj Gori, Cetinje 1986, 36.

5 Anton Milošević, nav. dj., 38-39; Miloš Milošević, nav. dj., 37.

6 Anton Milošević, nav. dj., 40; Miloš Milošević, nav. dj., 36 i 38.

i čitaonicu, u njemu se čitaju novine i knjige na talijanskom i njemačkom te ponešto na hrvatskom i srpskom jeziku. Društveni klub u Kotoru djelovao je u skladu sa slovom i duhom Statuta, koji je potvrdio dalmatinski Gubernij u Zadru iste godine. Klub djeluje do godine 1880.

Nakon sloma Metternichova apsolutizma (1848.) travanjski ustav donio je slobode koje su omogućile slobodu tiska, napose pisanja i udruživanja. S četrdesetosmaškim slobodama započinje druga faza nastajanja klubova, čitaonica i društava u Kraljevini Dalmaciji; ona u novom, demokratskom, političkom i kulturnom ozračju okupljaju članove iz svih društvenih slojeva i poprimaju, prvi put, demokratsko obilježje. U Kotoru se osniva Slavjanski dom i Slavjanska čitaonica.[7] Za tu Čitaonicu i Slavjansko čitalište naručeno je osam novina na hrvatskom i srpskom jeziku u svrhu razvijanja narodnosti. Obje udruge okupljaju Hrvate i Srbe. Na zgradama Doma i Čitaonice viju se hrvatske trobojnice. Hrvati i Srbi tu zastavu nazivaju slavjanskom, a Hrvati sebe Slavjanima. U tim društvima gaji se slavenska uzajamnost, ljubav i sloga te prosvjećivanje članova. Svaka udruga ima knjižnicu i čitaonicu, gdje se članovi sastaju, razgovaraju, čitaju ili pak sudjeluju na društvenim priredbama i plesovima. Slavjanski dom i Slavjanska čitaonica djeluju do godine 1880. Poslije ustavnih sloboda i zavođenja neoapsolutizma, pedesetih godina, ponovno je zavladala politička suša te su i društva prestala s radom. Nakon devetogodišnje prisilne šutnje novi ustav, od ranih šezdesetih godina, omogućio je slobodu udruživanja i nastavak rada ranije osnovanih društava, slobodu tiska i izbora. Uz Slavjanski dom i Slavjansku čitaonicu, u Kotoru započinje s radom i novoosnovana Slavjanska čitaonica u Prčanju (1861.)[8] i Slavjanska čitaonica u Dobroti, utemeljena sljedeće godine,[9] koja je okupljala pripadnike svih društvenih slojeva. Zadaća je bila, između ostaloga, razvijanje pomorstva, trgovine i „narodnoga jezika". Njima se pridružila i Narodna slavjanska čitaonica u Budvi (1863.), koja je u toj sredini djelovala više godina. Sve su one nastale u svezi s hrvatskim narodnim preporodom u

7 Anton Milošević, nav. dj., 40; Miloš Milošević, nav. dj., 36. Vidi Stijepo Obad, Razvoj hrvatske po-litičke i nacionalne integracije u Boki kotorskoj u preporodno doba, Dubrovnik, Matica hrvatska, br. 4, Dubrovnik 1993, 245-246.

8 Miloš Milošević, nav. dj., 38-39.

9 Miloš Milošević, nav. dj., 39-43; isti, Slavjanska čitaonica u Dobroti i preporodna kulturno-politička strujanja, Zadarska revija, br. 1, Zadar 1962, 1-19; Zadarska revija, br. 2, 151-165; isti, Rad prve slavjanske čitaonice preporodnog tipa na Jadranu (Dobrota, 4. V. 1862.), Mogućnosti, br. 11-12, Split 1982, 1096-1108.

Dalmaciji koji je obilježen slogom Hrvata i Srba, što se i u Boki kotorskoj očituje u neutralnom slavenskom nazivu, sastavu članstva i programu rada.

Jačanjem i širenjem srpske nacionalne svijesti, koja se u Boki javlja prije hrvatske te velikosrpskim posezanjem prema Boki, koje traje od Vukovih dolazaka u Boku i njegove teze da su svi štokavci Srbi, napose od Načertanija Ilije Garašanina, što je dovelo do razdora između Hrvata i Srba, osobito zbog okupacije Bosne i Hercegovine sa strane Austro-Ugarske Monarhije. Bokeljski katolici svjesni su svoje hrvatske etničke, potom nacionalne pripadnosti u svojim čitaonicama, društvima i brodovima dugo viju hrvatsku zastavu i nazivaju ju slavjanskom, a sebe Slavjanima, ponajviše radi sloge sa Srbima. A neki su otišli tako daleko da su sebe nazivali Srbima katoličke vjere, po Vukovoj tezi o Srbima štokavcima triju vjera. Stoga dolazi do kašnjenja u osnivanju društava, osobito s hrvatskim naglaskom, u odnosu prema pojavi srpskih društava.

Novo stanje u odnosima između Hrvata i Srba u Boki kotorskoj odrazit će se i u društvima, koja dobivaju srpsko i hrvatsko obilježje. Time počinje treća faza u razvoju hrvatskih društava u Boki; ona se podudara s preporodnim razdobljem u Dalmaciji. Mlađi Srbi sa živom srpskom nacionalnom svijesti izišli su (1880.) iz do tada zajedničke Slavjanske čitaonice i osnovali Srpsku čitaonicu, koja u Kotoru djeluje do Prvoga svjetskog rata.[10] Uz nju nastaju i druga društva, čitaonice i zadruge, mnoge sa srpskim naglaskom.

Hrvati i stariji Srbi u Slavjanskoj čitaonici upisali su se u Gradski kazino ili Casino civico; sastavili su nova pravila i odlučili da se novo društvo zove Slavjanski dom.[11] Na njegovoj zgradi vijala se i ubuduće hrvatska trobojnica. Stari članovi Gradskoga kazina koji su se trenutno našli u Slavjanskom domu, izišli su i osnovali novo društvo Gabinetto di lettura; ono je okupljalo političke autonomaše. Tako su se od osamdesetih godina iskristalizirale tri skupine društava, prema političkoj i nacionalnoj orijentaciji njihovih članova.

Sljedećih desetljeća jača hrvatska nacionalna i politička svijest kod bokeljskih Hrvata, što se očituje njihovim pristajanjem uz Narodnu, odnosno Narodnu hrvatsku stranku, Stranku prava i Čistu stranku prava, njihovim članstvom u

10 Anton Milošević, nav. dj., 42-43; Miloš Milošević, Prilog proučavanju čitaonica u Kotoru i okolini, 37. i 43.

11 Anton Milošević, nav. dj., 42-43; Miloš Milošević nav. dj., 37 i 43.

Matici dalmatinskoj, Matici hrvatskoj[12] i Družbi sv. Ćirila i Metoda, njihovim primanjem i čitanjem izdanja koja su budila hrvatsku svijest, pisanjem, sudjelovanjem u hrvatskom tisku, napose u osnivanju hrvatskih društava među kojima nekoliko s hrvatskim predznakom. Širenjem hrvatske nacionalne i političke svijesti među bokeljskim katolicima potiskuje se dotadašnje neodređeno slavjanstvo; naziv Slavjani prelijeva se u nacionalno hrvatstvo i tako sužava prostor velikosrpskoj promidžbi stvaranja Srba katoličke vjere u Boki kotorskoj.

Godine 1888. u Kotoru se osniva Bratovština sv. Jurja koja se brine o bolesnim članovima. Predsjednik je Luis Maks. Devedesetih godina Kotor dobiva nekoliko hrvatskih društava. Raniji Slavjanski dom prerasta u Hrvatski dom (1893.), prvo društvo s hrvatskim pridjevkom u Kotoru i Boki.[13] Svrha društava bila je da promiču napredak, civilizaciju i društvenost među članovima, da njeguju hrvatski jezik i čitanje knjiga, da organiziraju priredbe, predavanja, koncerte, akademije, da primaju domaće i strane novine te priređuju izlete. Članovi su mogli biti osobe obaju spolova, raniji članovi Slavjanskog doma, osobito osobe „dobra društvena glasa i vladanja". Upravu društva čine predsjednik, potpredsjednik, tajnik, blagajnik i knjižničar. Predsjednici Hrvatskog doma su Tripo Simović, dr. Adam Verona i prof. Juraj Carić. Zastava je hrvatska trobojnica, koja se za blagdana i svečanosti vije na društvenoj kući. Na zgradi Društva je natpis Hrvatski dom. Peti lipnja, dan slavenskih apostola sv. Ćirila i Metoda, uzet je za društveni blagdan. Poslije prestanka rada Društva, stoji u pravilima, društvena imovina prenosi se na Bratovštinu „Bokeljska mornarica". Društvo je uspješno djelovalo do Prvoga svjetskog rata.

Godine 1895. osnovano je društvo Kotorska Glazba[14] kome je bila svrha da promiče glazbenu kulturu među članovima u kotorskoj sredini. Predsjednici Društva su bili dr. Adam Verona i Rajmund Peručić, u više navrata. Djeluje do

12 Vidi izvještaj Matice hrvatske u Zagrebu za godinu 1878. i dalje.

13 Anton Milošević, nav. dj., 43; Miloš Milošević, nav. dj., 37 i 44; Vidi Jugoslavenski konzulat Zadar, Katastar društava u Dalmaciji (DAZ, JKZ, KDD), sv. 1, br. 25. Društvo je godine 1906./07. imalo osamdeset članova, godine 1907./08. sedamdeset četiri člana, godine 1908./09. sedamdeset devet članova, godine 1909./10. sedamdeset tri člana, godine 1910./11. šezdeset šest članova i godine 1911./12. sedamdeset devet članova. Vidi: Ustav, Hrvatski dom u Kotoru, Tisak Dionička tiskara, Zagreb, 1898.

14 DAZ, JKZ, KDD, sv. 1, br. 29. Društvo je godine 1906./07 imalo sto pet članova, godine 1906./07. sto pedeset šest članova, godine 1907./08. sto trideset pet članova, godine 1908./09. sto šezdeset osam članova, godine 1909./10. sto pedeset dva člana i 1910./11. sto šesnaest članova.

Prvoga svjetskog rata. U okviru katedrale djeluje filharmonijska pjevačka družina i pjevački zbor pod imenom Schola cantorum catharensis.

Potkraj devedesetih godina javlja se hrvatsko radničko društvo „Napredak" (1897.) kojem je svrha da promiče duh zajedništva, moralne vrednote, slogu i bratstvo među članovima.[15] Od godine 1906. predsjednici Društva su Ivan Ciko i Mato Marinić. Po pravilima Društva članovi su mogli biti radnici, obrtnici i trgovci nastanjeni u Kotoru i Boki, hrvatske nacionalnosti. Njeguje se hrvatska pjesma, a među glazbalima tamburica. Prostorije za probe i čitaonica nalaze se u zgradi Kotorske biskupije, gdje se čitaju knjige i novine, održavaju sastanci, skupštine, zabave i predstave. Prema pravilima svaki član treba živjeti časno, da se brine za „napredak i dobar glas društva" i ne dopušta da se baca ljaga „bilo na društvo, bilo na hrvatski narod". Članovi Društva mogu biti utemeljitelji, podupirući i počasni te oni koje „Napredak" imenuje zbog „osobitih zasluga". Upravu čine predsjednik, tajnik, blagajnik, barjaktar i dva upravitelja. Društvena zastava je hrvatska trobojnica sa zlatnim slovima i nazivom Društva na pečatu i društvenoj vrpci. Kada Društvo prestane djelovati, njegova imovina prelazi na Bratovštinu „Bokeljska mornarica". Tamburaški i pjevački zbor i osiguravajuće društvo „Napredak" uspješno su djelovali i spadali među najplodnija hrvatska društva u Boki do Prvoga svjetskog rata.

Tu je i Kotorsko dobrovoljačko vatrogasno društvo (1897.),[16] kojemu je predsjednik od godine 1906. dr. Adam Verona. Svrha Društva je da bdije nad kotorskim domovima, zbog opasnosti od mogućih požara, napose životima svih građana.

Godine 1899. osnovana je Zadruga svećenstva Kotorske katoličke biskupije,[17] kojoj je stalni predsjednik kotorski biskup Frano Uccellini. Utemeljila je

15 DAZ, JKZ, KDD, sv. 1, br. 33. Godine 1906./07. Društvo broji sto dvadeset članova, da bi sljedeće 1907./08. spalo na trideset članova. Godine 1908./09. dolazi do laganog uspona, a sljedeće 1909./10. Društvo broji devedeset devet članova, da bi sljedeće godine ponovno spalo na trideset tri člana, a 1911./12. povećalo se na šezdeset jednog člana. Vidi Narodni list, br. 1, 1. 1. 1898, 3; Pravila Hrvatskog radničkog društva *Napredak* u Kotoru, Brzotiskom Narodnog lista u Zadru, Zadar 1897.

16 DAZ, JKZ, KDD, sv. 1, br. 34. U Društvo se godine 1906./07. upisalo šezdeset sedam članova, a sljedeće godine broj se povećao na pedeset pet članova, godine 1908./09. čak na devedeset devet članova. Potom dolazi do postupna pada, tako da je godine 1909./10. spalo na osamdeset četiri člana, godine 1910./11. na sedamdeset devet, a godine 1911./12. čak na trideset dva člana.

17 DAZ, JKZ, KDD, sv. 1, br. 36. Godine 1906./07. Društvo je imalo trideset tri člana, sljedeće godine trideset dva, a godine 1908./09. ponovno trideset tri, godine 1909./10. trideset četiri člana, godine 1910./11. trideset devet i na kraju godine 1911./12. trideset osam članova.

Fond za pomaganje potrebitih, napose siromašnih učenika koji se spremaju za svećenički poziv te članove Društva.

U ranom dvadesetom stoljeću, sve do početka Prvoga svjetskog rata, osnovano je u Kotoru više društava svjetovnoga i crkvenog obilježja. Tako je, primjerice, 1901. utemeljeno Društvo za potpomaganje vrijednih siromašnih bokeljskih učenika Nautičke škole u Kotoru.[18] Društvo je imalo zadaću da nabavlja školske knjige i odjeću za siromašne i vrijedne učenike kako bi im se olakšalo školovanje. Od godine 1906. do Prvoga svjetskog rata, stalni je predsjednik Društva prof. Juraj Carić, ugledni profesor Nautičke škole u Kotoru. Iste godine osnovana je Podružnica Družbe sv. Ćirila i Metoda[19], kojoj su od godine 1906. predsjednici don Ivo Stjepčević, don Ivo Petković i kanonik Antun Milošević. Tu je i Bokeljsko starinarsko društvo (1906.),[20] koje se brinulo o spomeničkoj baštini Kotora. U Društvu su Hrvati i Srbi. Od godine 1906. stalni mu je predsjednik kanonik Ivan Radimiri. Društvo djeluje do Prvoga svjetskog rata. Od 1906. do 1912. traži državnu pomoć.

Navedenim društvima pridružuje se Hrvatsko pjevačko društvo „Bokelji",[21] osnovano godine 1907. sa svrhom da gaji pjesmu, napose hrvatsku i crkvenu. Predsjednik je don Antun Sablić. Poput drugih društava gasi se početkom Prvoga svjetskog rata. Tu je i Učiteljsko društvo za Kotor i školski kotar kotorski,[22] osnovano godinu dana poslije. Ono, između ostaloga, ima zadaću da gaji i unapređuje pedagošku i didaktičku kulturu među članovima. Stalni predsjednik Društva je Antun Rossi. I ovo Društvo djeluje do Prvoga svjetskog rata. Godine

18 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 37. Društvo je godine 1906./07. imalo pedeset četiri člana, sljedeće godine pedeset pet članova, godine 1908./09. pedeset tri člana, isto toliko i dvije sljedeće godine te godine 1911./12. pedeset pet članova.

19 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 35. Podružnica je godine 1906./07. brojila četrdeset šest članova, sljedeće godine trideset dva, godine 1908./09. četrdeset članova, godine 1909./10. čak sto članova, a dvije posljednje godine članstvo je spalo na četrdeset članova.

20 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 39. Godine 1907. upisano je dvadeset devet članova, godine 1908. pedeset, godine 1909. četrdeset članova, godine 1910. dvadeset dva, sljedeće godine trideset osam i 1912. trideset devet članova. Vidi: Oesterreichischiches staatsarchiv, Wien, 1, kut. 147.

21 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 40. Društvo je godine 1908. imalo šezdeset tri člana, a sljedeće dvije godine stanje se nije mijenjalo. U Društvu je bio pedeset jedan član.

22 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 41. Ne navodi se predsjednik Društva. Godine 1907./08. Društvo ima trideset četiri člana, godine 1909./10. četrdeset jednog člana i godine 1910./11. četrdeset sedam članova.

1908. osnovana je Hrvatska bokeljska glazba,[23] koja je djelovala na unapređenju glazbene kulture u Kotoru kroz izvođenje domaćih i stranih skladbi. Na čelu su joj Frano Babarović i Niko Visković. Djeluje do Prvoga svjetskog rata. Sljedeće godine osnovan je Hrvatski bokeljski soko[24] sa svrhom da gaji i promiče tjelovježbu. Starosta ovoga Društva, u dva navrata, bio je Mato Marinović. Uz njega javio se 1911. godine u Kotoru Hrvatski sokol[25] sa svrhom da gaji radnički savez, širi prosvjetu, osvješćuje i izvješćuje članove u „čisto hrvatskom duhu". Na gajenju i promicanju tjelovježbe radio je starješina Rajmund Peručić. Društvo se ugasilo početkom Prvoga svjetskog rata. Iste je godine osnovano Hrvatsko katoličko mladenačko društvo[26] sa svrhom da gaji duhovni i tjelesni odgoj u katoličkom i hrvatskom duhu. Prvi predsjednik je Tripo Tomas. Tu je i Napredno kolo[27] s ciljem da među članovima i građanima širi građansku i narodnu svijest i „zdravu poruku". Posljednje društvo u trećoj fazi razvoja hrvatskih društava je Hrvatsko radničko prosvjetno društvo „Hrvatska",[28] osnovano godine 1912. sa svrhom gajenja radničkog staleža, širenja prosvjete i osvješćivanje radnika u „čisto hrvatskom duhu". I ova društva djeluju do Prvoga svjetskog rata.

Poput Kotora i druga mjesta u Boki, prije Prvoga svjetskog rata, osnivaju hrvatska društva. Tako, primjerice Herceg Novi godine 1902. dobiva društvo Hrvatski dom,[29] koje se nalazilo u kući Vinka Sagera, posjednika i trgovca u Herceg Novom. Društvo je imalo čitaonicu s pozornicom i vježbaonicu za zbor. Svrha Društva je bila da promiče kulturu među članovima, da radi na njegovu razvitku i da gaji hrvatski jezik. Predsjednik Društva nekoliko godina je Ivan de Mattei, a na kraju Niko Gjonović. Tu je i Hrvatsko tamburaško društvo „Tomislav", koje je osnovao hercegnovski trgovac Janko Tomasović, dirigent Društva. Ono djeluje pri Hrvatskoj čitaonici. Unutar Društva njegovala se

23 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 42. Godine 1909. Društvo broji četrdeset dva člana, da bi sljedeće godine imalo veliki prirast od tristo dvadeset jednog člana; godine 1911. broj naglo pada na dvjesto jedanaest, a sljedeće 1912. spušta se na šesnaest članova.

24 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 43. Godine 1910./11. Društvo ima dvadeset osam, a sljedeće trideset dva člana.

25 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 49. Vidi Narodni list, br. 30, 15. IV. 1914.

26 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 46.

27 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 4.

28 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 50.

29 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 58.

glazba i zabava. Hercegnovski tamburaši sudjelovali su na brojnim prigodnim svečanostima u svome gradu i drugim mjestima Boke kotorske.

U Herceg Novom, kao i drugim mjestima Boke kotorske, djeluje društvo Hrvatski sokol.[30] Unutar njega bila je tzv. „Fanfara" s osam puhačkih glazbala, a osnovao ju je Derviš Grk i Petar Korčulanin. Izvodila je ozbiljna glazbena djela. Među kapelnicima isticali su se Antun Ivan Bogatella i brat mu Ivan iz Kotora te glazbenik Antun Martinetti. „Fanfara" će kasnije prerasti u Gradsku glazbu. „Hercegnovski sokol" osnovan je godine 1911. a svrha mu je bila gajenje i promicanje tjelovježbe. Djeluje do početka Prvoga svjetskog rata.

Ni Budva ne zaostaje za Herceg Novim po broju i aktivnosti hrvatskih društava. Već godine 1889. osnovano je u tom gradu Hrvatsko sokolsko društvo;[31] ono je njegovalo tjelovježbu i hrvatsku nacionalnu svijest među članovima. Ideja je došla iz Češke, proširila se po čitavoj Dalmaciji, napose u Boki kotorskoj. Ideal sokolaša je sloboda. Znali su ga nazivati i Hrvatski soko. Prilikom sokolskoga sleta u Budvi (1914.), hrvatska mladež skinula je s katoličke crkve sv. Ivana austrijsku zastavu i stavila hrvatsku. To je prvi put da se u Budvi vije hrvatska zastava bez austrijske.[32] U Budvi djeluje i Hrvatsko pjevačko društvo „Zora"[33] koje je nastupalo u različitim prigodama svjetskoga i crkvenog obilježja u Budvi i drugim mjestima, primjerice u Sutomoru prilikom posvete novosagrađene katoličke crkve sv. Marije (1914.), kada se vijorila hrvatska trobojnica. Tu je i hrvatsko društvo „Sloga",[34] osnovano godine 1902. Svrha mu je bila da njeguje kulturu i promiče pouke o moralu. Predsjednici su mu Paško Krašić, Pavo Mikula, Vjekoslav Fabris i Luka Medin. Dvije godine poslije javlja se Budvanska hrvatska glazba,[35] osnovana sa svrhom da razvija i širi glazbenu kulturu u Budvi. Predsjednici su joj Vjekoslav Fabris (više godina) i Josip Borsa 1912. godine. Sva ova društva djeluju do Prvoga svjetskog rata.

30 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 1.

31 Narodni list, br. 30, 15. IV. 1914.

32 Rado Njirić, Prvi javni čas Hrvatskog sokola u Budvi, Glas Boke, br. 332, 24. VI. 1914.

33 Narodni list, br. 49, 18. VI. 1898.

34 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 51. Godine 1906. Društvo ima trideset tri člana, sljedeće godine trideset četiri člana, godine 1908. trideset pet članova, a godine 1909. četrdeset tri člana. Sljedeće godine broji trideset pet i posljednje 1911. trideset četiri člana.

35 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 53. Godine 1909. Društvo je brojilo trideset tri člana, sljedeće trideset osam članova, godine 1911. dvadeset tri člana i posljednje 1912. samo pet članova.

U starom pomorskom gradiću Perastu, godine 1900. osnovano je Peraško tamburaško Društvo „Zmajević".[36] Svrha Društva je bila da se među članovima šire moralne zasade, njeguje glazba, potiče čitanje knjiga i novina. Društvo je imalo knjižnicu i čitaonicu, gdje su članovi mogli čitati knjige i novine. Više godina predsjednik mu je bio Eugen Brajković, a godine 1912. Josip Đurišić. Tu je i Peraška sloga,[37] osnovana godine 1905., kojoj je bila svrha da gaji kulturu i društvenost među članovima. Predsjednici su bili Krsto Matković, Vicko Brajković i Krile Visković. Uz „Slogu" je i Hrvatsko mladenačko društvo,[38] osnovano godine 1911. sa svrhom duhovnoga i tjelesnog odgoja, napose u hrvatskom i katoličkom duhu. U Perastu je djelovalo i Sokolsko društvo, koje je njegovalo tjelovježbu i promicalo hrvatsku nacionalnu svijest kod peraške mladeži. Sva ova društva djeluju do Prvoga svjetskog rata.

U Prčanju djeluje stara Čitaonica (1861.),[39] kojoj su predsjednici prije Prvoga svjetskog rata bili Đuro Đurović, Gracije Đurović i Josip Petričević. Uz Čitaonicu djeluje Hrvatsko radničko društvo „Sloga",[40] kojemu je svrha promicanje moralnih vrijednosti među članovima, čitanje knjiga te njegovanje hrvatske pjesme, bratskog duha i sloge. Predsjednici prčanjske „Sloge" bili su Antun Brguljan, Srećko Bodulić i Dragutin Marossi. Idejni začetnik društva je Frano Luković. „Sloga" je nastupala u raznim prigodama u Prčanju i drugim mjestima Boke kotorske.

Poslije Kotora, Tivat spada među najistaknutija mjesta po radničkim i glazbenim društvima. Pojavom Arsenala godine 1889., Tivat postaje najznačajnije naselje po broju radnika u Boki kotorskoj. Ukazala se potreba da se radnici u slobodno vrijeme druže i zabavljaju. Tako je godine 1891. mjesni učitelj Antun

36 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 69. Godine 1907. u Društvu su bila dvadeset tri člana, sljedeće godine dvadeset jedan, godine 1909. godine Društvo broji dvadeset tri, a 1910. dvadeset četiri, 1911. dvadeset dva i 1912. dvadeset pet članova.

37 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 70. Godine 1907. u Društvu se nalazi dvadeset šest članova, godine 1908. dvadeset dva člana, 1909. i 1910. po devetnaest članova, godine 1911. dvadeset i posljednje godine 1912. dvadeset pet članova.

38 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 71. Godine 1912. Društvo ima dvadeset devet članova.

39 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 73. Godine 1907. u Društvu je devetnaest članova, godine 1908. sedamnaest, 1909./10. šesnaest članova, godine 1911. sedamnaest i godine 1912. dvadeset pet članova.

40 DAZ, JKZ, KDD, sv. l, br. 74. Godine 1907. Društvo ima četrdeset pet članova, sljedeće godine trideset devet, godine 1909. i 1910. po dvadeset osam članova, godine 1911. deset i sljedeće 1912., dvadeset pet članova.

Žeželić osnovao Orkestar,[41] koji djeluje do godine 1903. Godine 1906. osniva Tamburaški orkestar „Starčević",[42] koji prestaje s radom godine 1909. Iste te godine Šime K. Stančić i Ilija T. Sindik osnovali su Glazbeno prosvjetno društvo „Tivat",[43] radničko društvo s hrvatskim obilježjem. U kućici na Pakovu vježbala je Limena glazba Društva, koja je u raznim prigodama nastupala, kako na svjetovnim tako i crkvenim priredbama i popunjala prazninu u kulturnom životu Tivta. Imali su razumijevanje u Općini, ustupila im je kućicu na Pakovu za vježbanje, nabavila instrumente i plaćala kapelnika Josipa Blažeka. Društvo je njegovalo domoljubnu pjesmu i glazbu. Financijski su ga pomagali mjesni pravaši. Djeluje do Prvoga svjetskog rata i u poraću. Uz njega je i glazbeno društvo „Sloga",[44] osnovano 1897. Ono je gajilo glazbu i promicalo glazbeno vježbanje i pjevanje. Predsjednik Društva bio je Šime Krstović. U Tivtu je i Hrvatsko glazbeno prosvjetno društvo „Starčević"[45], osnovano godine 1911. Predsjednik mu je bio konte Petar Luković.

Dobrota je još u ranim šezdesetim godinama imala svoju Slavjansku čitaonicu[46], među prvima u hrvatskom narodnom preporodu Dalmacije. Njezini mudri utemeljitelji naglasak su stavili na dvije najvažnije gospodarske grane, pomorstvo i trgovinu; one daju obilježje tom mjestu u prošlosti, na kojima bi se trebala graditi budućnost kroz konjunkturu jedrenjačkog brodarstva, odnosno parobrodarstva. Treća zadaća bila mu je njegovanje hrvatskoga jezika svojih predaka, koji je bio potisnut od službenoga talijanskog. Trebalo ga je ubuduće uvesti u urede, škole i sudove. Za to se zalažu dobrotski i ostali domoljubi u Boki i Dalmatinskom saboru u Zadru. U svom slavjanstvu nisu se odricali hrvatstva, što se očitovalo u isticanju hrvatske trobojnice, članstvu u Matici hrvatskoj, nabavci i čitanju knjiga obiju matica, Hrvatske i Dalmatinske, svetojeronimskim izdanjima i izdanjima Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti iz Zagreba. Sve se to moglo čitati u dobrotskoj čitaonici, kao i izdanja na srpskom i drugim jezicima. Vrijedni članovi ovoga Društva podigli su zgradu (1891.), koja je pomogla ostvarenju temeljnih zasada u novim političkim i

41 Miljenko Đ. Sindik, Glazbeno prosvjetno društvo Tivat, s.a., s.l.

42 Miljenko Đ. Sindik, nav. dj., 8.

43 Miljenko Đ. Sindik, nav. dj., 9-12.

44 DAZ, JKU, KKD, sv. 1, br. 83. Godine 1908. u Društvu je jedanaest članova, godine 1909. osam članova, 1910. i 1911. po devet i 1912. devedeset devet članova.

45 DAZ, JKU, KKD, sv. 1, br. 34. Godine 1912. Društvo ima četrdeset članova.

46 Vidi bilješku 9.

društvenim uvjetima. Od godine 1907. predsjednici su prof. Pavo Radimir, vitez Niko Tripković i don Anton Milošević.

Među prvim društvima s hrvatskim pridjevkom u Boki je Hrvatsko pjevačko društvo „Zvonimir" u Mulu.[47] Osnovano je godine 1899. na zasadama koje je ostavio o. Konrad, franjevac iz samostana sv. Nikole u Prčanju, koji je od godine 1888. do 1895. uložio velik trud oko glazbene edukacije i vježbanja s Muljanima, do formiranja muškog zbora i orkestra. Na tim pretpostavkama godine 1899. osnovano je Hrvatsko pjevačko društvo „Zvonimir", čiji su članovi prošli tzv. „društvenu školu", gdje su stjecali potrebna znanja iz teorije glazbe za pjevače i instrumentalne glazbenike. Temeljna zadaća Društva bila je da njeguje hrvatsku pjesmu i crkveno pjevanje, priprema elemente za orkestar, širi moralni odgoj, književnu kulturu te bratsku ljubav i slogu među članovima Društva. Do Prvoga svjetskog rata Društvo je u raznim crkvenim i svjetovnim svečanostima, za crkvenih i nacionalnih blagdana izvodilo poznata djela iz hrvatske i bokeljske crkvene glazbene baštine, ali i svjetska ostvarenja. Zbog poteškoća u financiranju profesionalnih glazbenika za uvježbavanje orkestra, od godine 1906. prešlo se na tamburice i rad s diletantima, koji su izvodili jednočinke te na tzv. „plesnu" školu. Društvo je primalo novine na hrvatskom i drugim jezicima te glazbenu literaturu. Izdržavalo se od članarine i prinosnika. Prvi predsjednik je Ferdo Petrović. Od godine 1907. predsjednici su Marko Pašković, Ivan Simović, Gracija Marović, Ilija Marović i Tripo Pašković.[48] Društvena zastava je hrvatska trobojnica. Uz ovo Društvo uoči Prvoga svjetskog rata osnovano je Hrvatsko katoličko mladenačko društvo (1911.), kojemu je svrha duhovni i tjelesni odgoj članova u katoličkom i hrvatskom duhu. Djeluje do Prvoga svjetskog rata.

Među aktivnija mjesta u kulturnom življenju spadaju i Škaljari, kraj Kotora. Još godine 1897. osnovano je društvo „Hrvatski sastanak"[49] kome je svrha promicanje moralnih zasada među članovima i u mjestu. O tom događaju kotorski dopisnik Narodnog lista u Zadru, između ostaloga piše: „Čestiti škaljarski Hrvati zasnovaše društvo pod nazivom „Hrvatski sastanak". Vlada je prošlih dana potvrdila pravila društva." Vijest o osnutku Društva „obradovala je, uopće,

47 Miloš Milošević, Iz muzičke prošlosti Mula u Boki kotorskoj, Glasnik Pomorskog muzeja Kotor, Kotor 1989/90, 59-73.

48 DAZ, JKZ, KDD, sv. 1, br. 67.

49 DAZ, JKZ, KDD, sv. 1, br. 81. Godine 1907. Društvo broji šezdeset tri člana, sljedeće pedeset dva, godine 1909. četrdeset pet članova, 1910. i 1911. po pedeset tri člana, a godine 1912. pedeset četiri člana.

sve rodoljubne Hrvate u Boki", ponajviše „što je ovo jedino društvo u Boki zasnovano na zdravom hrvatskom temelju". Zadaća mu je širiti „moralni odgoj" i „oplemenjivati hrvatskom prosvjetom". Dopisnik iz Kotora moli Boga da se „i drugi Hrvati u Boki" ugledaju na škaljarski „Sastanak" te da se pojavi još koje društvo i završava članak usklikom „Živila Hrvatska!"[50]

Prva sjednica Društva održana je u kući braće Nika i Krste Petrović. Krsto Franović izabran je za prvog predsjednika. Od godine 1907. predsjednici su mu Mato Brakičević, Roko Petrović, Maks Luis i Tripo Petrović. Poslije otpjevane Carevke i Lijepe naše, uprava Društva je pozvala rodoljubive Hrvate za pomoć u doprinosima „napretku hrvatske svijesti u ovim krajevima". Bilo je pokušaja da se omete osnivanje Društva, ali se nije uspjelo jer su „naši čestiti Škaljari dobri Hrvati, i uztrajni u svakom djelovanju za svetu hrvatsku stvar. Mi stojimo čvrsto i nepomično uz slavno geslo: Bog i Hrvati, pak se ne plašimo neprijatelja, da će nas svladati. Živila Hrvatska! Živila stranka prava!"[51] Bokokotorski zastupnik u Dalmatinskom saboru u Zadru nazvao je škaljarske Hrvate, na što su mu odgovorili: „Tko hoće da bude poštovan, treba da i on poštuje drugog, makar to bili i škaljarski Hrvati starosjedioci." Iz svega se vidi da je u Škaljarima probuđena hrvatska nacionalna svijest i prosvjeta, što se očituje osnutkom društva „Hrvatski sastanak". Svrha im je bila da šire hrvatsku pjesmu i pokažu, piše kotorski dopisnik, „da nas u Boki još ima" i da je ona samo „hrvatske zemlje kraj."[52]

Zamjetno je i još jedno društvo u Boki, a to je Hrvatska čitaonica[53] u Donjoj Lastvi, osnovana godine 1899. U njoj su se držali sastanci i čitale novine i knjige. Od godine 1907. višegodišnji predsjednik joj je Antun Ivović. Svrha joj je da među članovima širi društvenu kulturu i moralne zasade. Čitaonica je imala dva glazbena sastava, gudački i tamburaški, koji su u prigodama svirali svojim članovima i mještanima, osobito za narodnih i crkvenih blagdana. Kapelnik je bio gosp. Kubiček.

U novoj državnoj zajednici Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, uz neka ranija društva nastala za austrijske, odnosno

50 Narodni list, br. 41, 1897.

51 Narodni list, br. 2, 5. I. 1898.

52 Narodni list, br. 17, 26. II. 1898.

53 DAZ, JKZ, KDD, sv. 1, br. 65. Godine 1907. u Društvu su dvadeset dva člana, godine 1908. i 1909. dvadeset pet članova, 1910. trideset jedan član, 1911. dvadeset devet članova i godine 1912. trideset članova.

austro-ugarske uprave, javljaju se i nova, a spadaju u četvrtu fazu razvoja hrvatskih društava u Boki kotorskoj. Poslije višestoljetna zajedničkog života s ostalom Dalmacijom, ulaskom u novu državu, poslije donošenja Vidovdanskog ustava, Boka kotorska istrgnuta je iz Dalmacije i priključena Zetskoj oblasti, a godine 1929. Zetskoj banovini, dakle, Crnoj Gori. Nova državna zajednica bila je centralistički i unitaristički ustrojena s dominacijom građanstva velikosrpske orijentacije, osobito poslije ubojstva i ranjavanja hrvatskih zastupnika u beogradskom parlamentu i zavođenja diktature kralja Aleksandra Karađorđevića. Vidno se potiskuje hrvatski jezik i stručno nazivlje u školama i uredima i uvodi srpska zamjena, strana hrvatskoj tradiciji u Boki. Godine 1925. skinuta je hrvatska zastava sa zgrade Općine u Kotoru i postavljena jugoslavenska.

U novoj državi Hrvati se osjećaju ugroženi zavođenjem političkoga i nacionalnog jugoslavenstva, koje je postupno vodilo srpstvu. Nasilno odvojeni od civilizacijskoga i kulturnog kruga, višestoljetna trajanja, a pod utjecajem novoga upravnog, administrativnog i školskog sustava, Hrvati se postupno otuđuju od hrvatske tradicije, osobito nacionalno neosviješteni dio hrvatskog naroda u Boki. Stoga su bili prisiljeni udruživati se u hrvatske političke stranke, primjerice u Hrvatsku seljačku pučku stranku pod vodstvom Stjepana Radića, kasnije dr. Vlatka Mačeka; ona je okupljala pristaše iz svih slojeva bokeljskoga društva, promičući hrvatsku političku svijest, slogu i mirotvorstvo. Političkom i nacionalnom osviještenju i kulturnom uzdizanju puno su pripomogla novonastala svjetovna i crkvena društva, koja su usmenom i pisanom riječi, pjesmom i glazbom gajila hrvatsku nacionalnu i katoličku sastavnicu, kako bi se održala u novom političkom, društvenom i kulturnom ozračju i gospodarskom sustavu. Da bi se međusobno materijalno pomagali, osnovali su Hrvatsku bokeljsku štedionicu u Kotoru.

Neka ranija hrvatska društva koja su preživjela Prvi svjetski rat, nastavila su s djelovanjem i poslije diktature pod starim nazivom ili su dobila ideološko obilježje. Spajanjem ranijega kotorskog Hrvatskog doma i Srpske čitaonice u Jugoslavensku čitaonicu (1919.), bilo je zapravo rečeno kojim putem trebaju ići i druga hrvatska društva.[54] U međuratnom razdoblju nastavlja s radom ranije Hrvatsko radničko društvo „Napredak". Društvo je prisutno u kulturnom životu Kotora s predavanjima i priredbama svjetovnoga i vjerskog sadržaja, primjerice,

54 Anton Milošević, nav. dj., 260.

u povodu obilježavanja Dana sv. Tripuna.[55] Tako je godine 1929. održano više predavanja, npr. dr. Pavla Butorca s temom iz hrvatske povijesti, dr. Božidara Bjeladinovića o zdravlju, Božidara Draškovića o počecima razvitka prava, prof. Zgoreleca o ilirskom pokretu, don Antuna Rossija o jeziku starih Kotorana i Tome Delovskoga o unapređenju poljodjelstva u Boki.[56] Kroz znanstvena i stručna predavanja, koja su se održavala svakog četvrtka, dvije sekcije, tamburašku i pjevačku, „Napredak" je djelovao kulturno i prosvjetno u kotorskoj sredini. Bio je povezan i sa srpskim društvima te su u njemu uz Hrvate i Srbi držali predavanja.[57] Društvo je vodilo računa o obilježavanju velikih godišnjica, primjerice, pogibije hrvatskoga bana Petra Zrinskoga i kneza Frana Krste Frankopana. U organizaciji tamburaške sekcije nastupao je violinist Alfirević i pijanist Antun Homen.

Godine 1920. u Kotoru je osnovan Crkveni pjevački zbor „Sv. Tripun",[58] koji je utemeljio Antun Homen, istaknuti skladatelj, zborovođa i orguljaš. Zbor je izvodio teža glazbena djela,[59] duhovnu i svjetovnu glazbu starijih skladatelja, napose hrvatskih te skladbe Antuna Homena. Izvodili su i djela Božidara Širole, Josipa Slavenskoga, Dugana ml., Rudolfa Matza, Ivana Brkanovića, Vinka Žganeca, Ive Lhotke Kalinskoga i dr. Dirigent Zbora je Antun Homen.[60]

U Kotoru djeluje još nekoliko hrvatskih društava, primjerice Društvo „Hrvatski dom" (1927.), Građanska glazba (1927.), Orkestar građanske glazbe (1927.), Hrvatsko katoličko đačko društvo „Domagoj" (1927.), koje su osnovali Ranko Buj, Rajko Brajnović i drugi.[61] Društvo je djelovalo u okviru Katoličke akcije, okupljalo je učenike i sveučilištarce koji su studirali u Zagrebu i intelektualce i djelovalo po načelu: „Bog, hrvatski narod, socijalna pravda."[62] Prostorije kotorskih domagojevaca nalazile su se u Franjevačkom samostanu, a duhovni voditelji su im bili franjevci. Djelovali su u Kotoru i ostaloj Boki. U okviru Katoličke akcije djelovala je i Katolička radnička omladina (KROM), koja je

55 Narodna svijest, br. 7, 14. II. 1929.

56 Narodna svijest, br. 46, 14. IX. 1929.

57 Narodna svijest, br. 49, 15. XII. 1929.

58 Narodna svijest, br. 4-5, 29. I. 1932.

59 Narodna svijest, br. 15, 11. IV. 1929.

60 Glas Boke, br. 56, 16. XII. 1933, 5; Narodna svijest, br. 35, 30. VII. 1933, 2.

61 Narodna svijest, br. 10, 5. II. 1941, 2; Narodna svijest, 4. V. 1932.

62 Isto.

okupljala mlade radnike i promicala ideju o socijalnoj pravdi.[63] Domagojevci i kromovci imali su pjevačku, tamburašku, literarnu sekciju, knjižnicu i čitaonicu. Tridesetih godina u Kotoru djeluje Družba „Braća hrvatskog zmaja",[64] kojoj je sjedište u Sarajevu. Tu je i Hrvatska radnička zadruga „Napredak", na čijem je čelu godine 1930. Mato Marinović. U Kotoru još djeluju Dobrovoljno vatrogasno društvo, Bokeljsko lovačko društvo i Djevojačko društvo Srca Isusova.[65] Godine 1929. obnavlja se Bokeljsko starinarsko društvo. Predsjednik mu je don Anton Milošević. Društvo se brinulo o arheološkim iskopinama, spomenicima i kulturnim vrijednostima. Tu je i Hrvatsko prosvjetno društvo koje ima društvenu zastavu.

Pored Kotora i Herceg Novi ima nekoliko hrvatskih društava, primjerice, Crkveni pjevački zbor „Sv. Jeronim", koji je osnovan godine 1928. Njegove prostorije su se nalazile u kući Vinka Sagera, posjednika i trgovca u Herceg Novom.[66] Sastojale su se od dvorane s pozornicom, čitaonice i vježbaonice. Zbor su vodili Petar Sager, muzikolog, i Časlav Vavra, glazbenik. To je bio mješoviti zbor, koji je izvodio stare majstore i hrvatske skladatelje, duhovnu i svjetovnu glazbu. Zbor je nastupao na crkvenim i narodnim svečanostima i puno doprinio u kulturnom životu Hrvata Herceg Novoga. Zbor je imao amblem-značku s hrvatskim povijesnim grbom.[67] Tu je i Hrvatsko katoličko đačko društvo „Domagoj" koje je osnovano godine 1936. i djelovalo u okviru Katoličke akcije. Osnovali su ga Karlo Bralić, učitelj, i Đuro Gajer, učenik. I u Herceg Novom djeluje Djevojačko društvo Srca Isusova,[68] osnovano godine 1932., koje vode časne sestre. Tu je i „Hrvatski dom".

U međuratnom razdoblju u Budvi djeluje Mješoviti crkveni zbor, osnovan godine 1929. Izvodio je vrijedna djela, među kojima i staroslavensku misu

63 Narodna svijest, br. 38, 9. IX. 1936, 2.

64 Narodna svijest, br. 41, 14. X. 1936.

65 Narodna svijest, br. 33, 14. VIII. 1934.

66 Godine 1925. u povodu 1000. godine Hrvatskoga Kraljevstva podignuta je spomen-ploča kralju Tomislavu, koja je nakon toga čina polivena crnom bojom. Početkom Drugoga svjetskog rata Talijani su je skinuli i poslije toga nije postavljena.

67 Glas Boke, br. 249, 6. XI. 1937, 4. Na izbornoj godišnjoj skupštini godine 1937. za predsjednika je izabran odvjetnik R. Radimir, a članovi su uprave S. Sviligoj, Petar Vučetić, kap. Vidman, N. Saulčić, don J. Vujović, J. Kašić i C. Richter.

68 Narodna svijest, br. 32, 14. VIII. 1935.

Emila Adamiča.[69] Vodi ga Ante Skutari. Uz ovaj vrijedni zbor djeluju Hrvatsko prosvjetno društvo, Hrvatski soko i Hrvatska glazba. U Perastu nastavlja s radom Peraško tamburaško društvo „Zmajević", koje je sudjelovalo u kulturnom životu mjesta, na raznim priredbama, napose u obilježavanju pogibije bana Petra Zrinskog i kneza Frana Krste Frankopana. Godine 1927. osnovano je Dobrovoljno vatrogasno društvo. Prilikom osnutka nastupio je HPD „Zvonimir" iz Mula.[70]

Godine 1920. u Prčanju je osnovano Prosvjetno društvo „Lisinski"[71] sa svrhom da među članovima i mještanima, napose mladeži, širi glazbu. Osnovao ga je Pavao Verona; uz njega članovi su bili Niko Luković, Anto Brguljan, Radovan Đurović, Niko Tanković, Romelio Brguljan i drugi. Uz ovo u Prčanju djeluje i Sokolsko društvo.

Godine 1919. u Tivtu započinje s radom Hrvatsko tamburaško društvo „Napredak" i Hrvatska općinska glazba u Tivtu, nastala sjedinjenjem Glazbenog društva „Sloga" i Hrvatskoga glazbenog prosvjetnog društva „Starčević". U međuratnom razdoblju nastavlja s radom prijeratno Glazbeno-prosvjetno društvo „Tivat",[72] koje sudjeluje na crkvenim svečanostima i drugim priredbama. Godine 1932. unutar Društva osnovan je džez „Slavuj", u kojemu djeluju kapelnici Gregorije Vasiljević Volkov, ruski emigrant, Erminio Bogotella, Časlav Vavra i drugi.[73] U Tivtu još djeluju Hrvatsko pjevačko društvo „Tomislav",[74] Građanska glazba,[75] Hrvatski sokol i Crkveni pjevački zbor, osnovan godine 1932. Među njima je i Nogometni klub „Zrinski", osnovan godine 1920., i HTTC „Jadran" (Hrvatski Table Tenis Club), koji je aktivan od godine 1938. do 1941.

Uz raniju Slavjansku čitaonicu u Dobroti, koja djeluje i u međuratnom razdoblju, godine 1932. osnovano je Djevojačko društvo Srca Isusova, koje vode časne sestre. Uz njih djeluje KUD „Dobrota" te Bokokotorsko žensko udruženje u Dobroti, osnovano godine 1938., za njegovanje veza, osobito dobrotske čipke,

69 Glas Boke, 1. VII. 1933, 3; Narodna svijest, br. 49, 5. XII. 1929.

70 Miloš Milošević, Iz muzičke prošlosti Mula u Boki kotorskoj, 37-38.

71 Narodna svijest, br. 5, 1929, 3.

72 Miljenko Đ. Sindik, nav. dj., 17.

73 Pobliže o Društvu vidi: Miljenko Đ. Sindik, nav. dj., 12-18.

74 Narodna svijest, br. 33, 14. VII. 1934.

75 Narodna svijest, br. 23, 9. VI. 1937.

odnosno narodne umjetnosti Boke kotorske. U Dobroti još djeluje Privredno-kulturno društvo „Narodna sloga".

U međuratnom razdoblju ni Muo ne zaostaje u kulturnom življenju. Ranije osnovano Hrvatsko pjevačko društvo „Zvonimir" nastavilo je s radom i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji.[76] U okviru Društva djeluju muzička škola, pjevački zbor, tamburaški zbor i dramska sekcija. Mjesni ribari svojim su samodoprinosom izgradili veliku zgradu, koja je devastirana poslije Drugoga svjetskog rata. Društvo je okupljalo naprednu mladež i promicalo hrvatsku pjesmu i glazbu. Njegov pjevački zbor svrstavao se među najbolje zborove u monarhističkoj Jugoslaviji. Društvo je pomoglo školovanje svojega dirigenta Ive Brkanovića.[77] Poslije izbora godine 1937. među prvima su skinuli jugoslavensku zastavu s općine Muo.

Dinamičan kulturni život između dvaju svjetskih ratova odvija se i u Škaljarima, poznatim po naglašenom hrvatskom domoljublju, koje su Bokelji nazivali „Mali Zagreb". U mjestu djeluje tamburaško i pjevačko društvo „Hrvatski sastanak", osnovano godine 1897. Njegov tamburaški sastav i muški zbor, kojima su ravnali Ivan Brkanović i Antun Petrović Šuta, sudjelovali su na različitim priredbama, svjetovnoga i crkvenog obilježja u Škaljarima i Kotoru, primjerice prilikom otkrića spomen-ploče hrvatskom kralju Tomislavu, u predvorju crkve sv. Tripuna u Kotoru, a u povodu tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva.[78] Dr. Vlatko Maček poklonio je ovom Društvu svilenu zastavu. Na jednoj njenoj strani je hrvatska trobojnica s grbom, a na drugoj mornar u odori Bokeljske mornarice. Uz Hrvatski sastanak u Škaljarima djeluje i Hrvatsko kulturno društvo „Napredak", koje je pomogao osnovati maestro Ivan Brkanović, rodom iz Škaljara, i Hrvatsko pjevačko društvo „Tomislav", kojemu je godine 1933. predsjednik Ljubo Petrović, tajnik Gracija Peruđini, a zborovođa A. Petrović.[79] Te je godine Društvo dobilo svoje prostorije i nastupalo na različitim priredbama narodnoga, državnog i crkvenog obilježja, osobito za blagdana Sv. Tripuna u Kotoru. U selu djeluje Seoska glazba „Škaljari" te Škaljarska limena glazba ili, kako je znaju nazivati, Hrvatska glazba „Škaljari", kojoj je osnivač Tripo Tomas, skladatelj i kapelnik. Glazba je izvodila skladbe starih majstora,

76 Vidi pobliže: Miloš Milošević, Iz muzičke prošlosti Mula u Boki kotorskoj, 70, 72.

77 Prema zabilješki Miloša Miloševića, koja se nalazi u posjedu autora ovoga članka.

78 Narodna svijest, br. 9, 28. II. 1929; Narodna svijest, br. 4-5, 1. II. 1941.

79 Glas Boke, br. 53, 25. XI. 1933, 4.

napose hrvatskih skladatelja, hrvatske budnice te skladbe svoga kapelnika Tripa Tomasa. Sudjeluje na prigodnim svečanostima svjetovnoga i crkvenog obilježja. Godine 1932. osnovan je Crkveni pjevački zbor i Djevojačko društvo Srca Isusova.[80]

Probuđena hrvatska nacionalna svijest u Donjoj Lastvi, prije Prvoga svjetskog rata, očituje se kroz rad hrvatskih društava. Godine 1919. nastavljen je rad Hrvatske čitaonice Donje Lastve, osnovane prije Prvoga svjetskog rata. Imala je knjižnicu i čitaonicu. Prestala je s radom početkom Drugoga svjetskog rata. S radom nastavlja i Hrvatsko kulturno društvo „Napredak", koje okuplja mladež i skupa s Čitaonicom kulturno djeluje na duhovnom rastu članova i mještana Donje Lastve, osobito priredbama dramske sekcije. Društvo su ukinule talijanske vlasti godine 1941. Od godine 1933. Donja Lastva je dobila Kulturno-prosvjetno društvo „Ljudevit Gaj" s muškim pjevačkim zborom i dramskom sekcijom. Nekoliko godina zbor je vodio prof. Antun Kopitović, poznat kao skladatelj. Neka bude spomenut Mješoviti zbor crkve i zbor, osnovan godine 1940.

U Gornjoj Lastvi djelovao je Tamburaški zbor i Kulturno-prosvjetno društvo. Njegova je dramska sekcija izvodila kazališne komade, primjerice „Put u zločin" i druge tekstove primjerene kulturnoj razini mjesne publike. Društvo je okupljalo mladež koja se njegovim posredstvom predstavljala i potvrđivala te je ostalo u lijepu sjećanju kasnijih naraštaja. Hrvatsko tamburaško društvo „Napredak" (1919.) okupljalo je omladinu i osnovalo dramsku sekciju. Ukinuto je godine 1941.

Na kraju se može reći da je za sto pedesetak godina hrvatski narod u Boki kotorskoj imao oko stotinu raznih društava različitoga programskog sadržaja, socijalnoga i dobnog sastava, kraćega i duljeg trajanja. Raniji uski elitizam i klasni karakter postupno dobiva, osobito za ustavnih sloboda, šire društveno, demokratsko i građansko obilježje. U pretpreporodno doba društva su zatvorena i idejno neodređena, za narodnopreporodnoga gibanja prolaze kroz tzv. slavjansku prijelaznu fazu, a nakon preporoda u nacionalno osviještenom dijelu građanstva dobivaju hrvatsko obilježje. Sva ta brojna kulturna, pjevačka, glazbena, radnička, sportska i humanitarna društva, sa svjetovnim i crkvenim obilježjem, unijela su u hrvatsku bokeljsku sastavnicu novi kvalitet, građansko ozračje, nacionalnu, katoličku, kulturnu i socijalnu svijest. Proces nastajanja svih tih

80 Narodna svijest, br. 33, 14. VIII. 1934.

društava, u širem i užem smislu riječi, javlja se na prijelazu kasnoga feudalizma u novo građansko društvo, koje uglavnom nastaje i traje usporedo s pojavom, razvojem i prestankom rada ovih društava.

Po broju društava na prvom je mjestu Kotor, potom Tivat, Budva, Herceg Novi, Škaljari, Donja Lastva, Dobrota, Perast, Prčanj, Muo i Gornja Lastva. Od devedesetih godina 19. stoljeća do Drugoga svjetskog rata, gotovo polovica svih društava u Boki ima hrvatski pridjevak u nazivu ili nose imena hrvatskih kraljeva Tomislava i Zvonimira, banova Zrinskih, zatim Ljudevita Gaja i Ante Starčevića, što svjedoči o jačini hrvatskoga nacionalnog osvješćenja na ovom krajnjem južnom rubu hrvatskoga etničkog prostora. Nacionalno i društveno osviješteni Hrvati Boke svjesni su svoje autohtonosti u tom kraju, duga trajanja, bogate književne, kulturne, umjetničke i svake druge baštine, kulturnog prestiža i civilizacijskog dosega, što se između ostaloga, očituje i u nastajanju mnoštva društava širokoga kulturnog raspona, programskog sadržaja i razine izvođenja.

Sva ta društva sa svjetovnim i crkvenim obilježjem izvodeći umjetničku i pučku pjesmu, skladbe istaknutih domaćih i stranih skladatelja, dramske tekstove, organizirajući poučna predavanja, druženja i zabave, pridonosila su kulturnom životu svojih i drugih sredina, napose duhovnom rastu svoga članstva. Zahvaljujući školovanim i uglednim pojedincima, predsjednicima društava, dirigentima, skladateljima i kapelnicima, među kojima su Ivan Brkanović, Antun Homen, O. Konrad, Ivan A. Bogatella, Petar Sager, Časlav Vavra, Josip Blažek, Erminio Ćići Bogatella, Janko Tomasović, Ante Skutari, prof. Antun Kopitović, Tripo Tomas, Antun Marinetti i drugi. Neka budu spomenuta još neka imena koja sudjeluju u radu tih društava i u javnom životu, kao što su dr. Adam Verona, Frano Uccellini, biskup kotorski, dr. Pavao Butorac, biskup kotorski, prof. Juraj Carić, don Ivo Stjepčević, Ivan Radimiri, don Anton Milošević, don Niko Luković, don Antun Sablić i drugi. Velike zasluge za ugled društava imaju brojni entuzijasti, izvođači i članovi uprava i društava. Po ugledu i visokoj razini izvođenja prednjače Hrvatsko pjevačko društvo „Zvonimir" iz Mula, koje se ubrajalo među vrhunska pjevačka društva u državi, potom Crkveno pjevačko društvo „Sv. Tripun" u Kotoru, Kolo Bokeljske mornarice, Crkveno pjevačko društvo „Sv. Jeronim" u Herceg Novom, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak" u Kotoru, Glazbeno prosvjetno društvo „Tivat" u Tivtu itd. U uvjetima centralizma, unitarizma i velikosrpskog hegemonizma, ova su društva svjedočila nacionalni, kulturni i katolički identitet bokeljskih Hrvata i demokratskim putem, koliko je to bilo moguće, čuvala jezik i ime od prisilna otuđenja. Tradicionalno

mirotvorstvo bokeljskih Hrvata i kulturna snošljivost lijepo su se očitovali u suradnji sa Srbima u nekim društvima te je uz nepovoljno vanjsko političko ozračje Boka kotorska bila primjer suživota dvaju naroda, dviju vjera i kultura.

CROATIAN SOCIETIES IN THE BAY OF KOTOR UNTIL WORLD WAR II

SUMMARY

The author traces the establishment and activities of Croatian societies in the Bay of Kotor through four phases, from the end of the eighteenth century to the beginning of World War II. By focusing on the names of the societies and programme of activities, one can note a process of development of Croatian national homogenization. The first phase manifested itself under the Slavic name, namely because it aimed to promote unity with Serbs. Near the end of the 19th century, after the Croats and Serbs separated in their political aims, many societies in the Bay of Kotor were founded precisely with the Croatian designation in their titles. Between the World Wars, during the monarchical period of Yugoslavia, which had a centralistic, unitaristic, and hegemonistic character, new societies emerged. These societies made a significant contribution to the cultural life of the communities and places where they operated. Croatian and Catholic identity of the population in the Bay of Kotor was promoted through diverse cultural activities, opposing the growing ideology of unitaristic and integral Yugoslavism. Until the Second World War, about a hundred societies of a cultural, socio-political and sports character were active in the Bay of Kotor. Almost half of them had the Croatian designation in their title, thus confirming continuity of Croatian national being in that region.

JOSIP KAŽIMIR LJUBIĆ, ZASTUPNIK U DALMATINSKOM SABORU

Don Josip Kažimir Ljubić spada među istaknute zastupnike Narodne stranke, odnosno Narodne hrvatske stranke u Dalmatinskom saboru od godine 1870. do 1895. Zbog oportunizma i nerada u Stranci, potkraj svoga političkoga djelovanja s petoricom istaknutih narodnjaka izlazi iz Stranke i pridonosi osnivanju Hrvatskoga kluba. Sa skupinom pravaša osniva Stranku prava u Dalmaciji sa sjedištem u Zadru, a njemu je povjereno mjesto predsjednika Središnjega odbora Stranke. Svjestan gospodarskoga i prometnog zaostajanja Dalmacije, pomogao je isušivanju polja, izgradnji puteva, mostova, napose prve željezničke pruge u svrhu unutarnjega i vanjskog povezivanja Dalmacije, osobito sa sjevernim hrvatskim zemljama. Osobito se zauzeo za rješavanje gospodarskih i prosvjetnih problema svoga izbornog kotara Vrgorac, Makarska, Metković, napose grada Makarske, koje je predstavljao u Dalmatinskom saboru dvadeset pet godina. Velike su njegove zasluge u osnivanju osnovnih škola u zaostalijim općinama, osobito Dalmatinske zagore, napose u uvođenju hrvatskoga jezika kao nastavnoga u osnovnim i srednjim školama. Kao predsjednik i zamjenik Zemaljskoga odbora i izvjestitelj više odbora, podupro je rješavanje brojnih gradskih, seoskih i pojedinačnih problema. Za svoga saborskog djelovanja slovio je kao vrstan znalac upravnoga ustroja općina i njihove samoupravne uloge. Don Josip Kažimir Ljubić bio je osoba visokoga morala, koji je za dvadeset pet godina zastupničkoga trajanja puno pridonio nacionalnoj homogenizaciji, političkoj integraciji, demokratizaciji i modernizaciji života u Dalmaciji u zadnjoj četvrtini devetnaestoga stoljeća, kada je ona bila na putu izgradnje građanskoga društva.

Nakon pobjede narodnjaka nad autonomašima na izborima za Dalmatinski sabor (1870.), u Kuriji seoskih općina među zastupnicima Narodne stranke u Saboru, sedamdesetih i sljedećih godina, pojavljuje se Josip Kažimir Ljubić, zastupnik u Kuriji seoskih općina i Kuriji gradova izbornog kotara Vrgorac, Metković, Makarska i grada Makarske. Šezdesetih godina ovaj etnički čisti kopneni dio Dalmacije zastupali su u Saboru don Mihovil Pavlinović i dr. Miho Klaić, zastupnici Narodne stranke u Kuriji seoskih općina, i dr. Jakov Vuković, zastupnik Autonomaške stranke u Kuriji gradova, u sva tri mandatna razdoblja.[1]

Poslije završetka studija Bogoslovije u Zadru, mladi Ljubić službuje u rodnom kraju, odan vjeri i narodu kojima od sama početka vjerno služi. Potaknut narodnopreporodnim gibanjem u Dalmaciji, šezdesetih godina, kao pripadnik pučke inteligencije seljačkog društva, uspješno djeluje u Makarskom primorju, vrgoračkom kraju i području Neretve. Najavom novoga kursa u politici Narodne stranke, pa prema tomu i njezina glasila „Narodnog lista" (1869.), don Mihovil Pavlinović želio je vidjeti Ljubića kao urednika „Narodnog lista", kako bi se utvrdio pravac i najavila nova koncepcija uređivanja tih novina. Mihovil Pavlinović i njegovi idejni prijatelji bili su uvjereni da će don Josip Kažimir Ljubić „promicati našu narodnu ideu, i štedit nam religiozno čuvstvo, bolje nego što su dosad neki oli nezreli, oli otuđeni kulturom mirjani urednici."[2] Ljubić nije dobro stajao ni kod liberalaca ni klerikalaca. Iako je bio oprezan u pisanju, napose o vjerskim pitanjima, kod prvih je nailazio na protivljenja, a drugi su vjerovali da je vjerski ravnodušan.

Sve je to razumljivo kada se zna da je tih godina u vrhu Narodne stranke došlo do previranja, osobito poslije godine 1869. kada je Mihovil Pavlinović najavio hrvatski kurs u politici Narodne stranke, pa prema tomu i njezinu glasilu Narodnom listu, koji je umjesto dotadašnjega jugoslavenskog ili šireg južnoslavenskog trebao imati hrvatsko obilježje. To su godine širenja panslavizma, koji je imao odjeka i u Dalmaciji, pojave prosvjetljenja javnoga života, napose školstva, liberalizma i klerikalizma, nacionalnih, idejnih i političkih previranja, mijenjanja urednika „Narodnog lista" i pobjede narodnjaka na saborskim izborima, te će sve to skupa najaviti zaokret u politici Narodne stranke, Dalmatinskoga

1 Ivo Perić, Dalmatinski sabor 1861. -1912. (1918.) godine, Centar Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Posebna izdanja, Zadar 1978, 215-218.

2 Dr. Jakov Vuković bio je odvjetnik i zastupnik Autonomaške stranke u Dalmatinskom saboru u Zadru, za grad Makarsku te tajnik i savjetnik Namjesništva u Zadru.

sabora i „Narodnog lista". Poslije kratkoga uređivanja tih novina od strane Josipa Kažimira Ljubića, na poziv don Mihovila Pavlinovića, u Zadar dolazi don Juraj Biankini iz Staroga Grada na otoku Hvaru, koji preuzima uređivanje Lista u dugogodišnjem trajanju, kojemu daje hrvatsko obilježje. Pavlinović, Ljubić i Biankini s još nekoliko domoljuba liberalnoga i klerikalnog usmjerenja, puno će doprinijeti kroatizaciji javnoga života u Dalmaciji, usmenom riječi i perom preko Dalmatinskoga sabora, Narodne stranke, „Narodnog lista", Matice dalmatinske, čitaonica i drugih društava.

Don Mihovil Pavlinović pokušao je uključiti u politiku Narodne stranke dr. Lovru Matića, odvjetnika iz Opuzena, za izborni kotar Vrgorac, ali kad je Matić s Vrankovićem, Klaićem, Danilom i drugima potpisao Središnji izborni odbor,[3] koji je imao slobodoumni naglasak, Pavlinović ga je prestao podržavati. Pavlinović se okrenuo don Josipu Kažimiru Ljubiću koji je na saborskim izborima 12. srpnja 1870. godine izabran za zastupnika seoskih općina izbornog kotara Vrgorca, Makarske i Metkovića. Tako je umjesto dr. Lovre Matića, koji nije još dozrio[4], taj kraj u Dalmatinskom saboru sljedećih šest godina predstavljao don Josip Kažimir Ljubić.

Kao u ostaloj Dalmaciji tako i u ovom izbornom kotaru biranje se vršilo posrednim putem, preko tzv. biranih birača. Na pet stotina stanovnika biran je jedan izbornik ili birani birač. Pravo glasovanja je bilo na temelju imovnoga cenzusa. Najsiromašniji nisu birani za izbornike, a takvih je lijepi broj u tom siromašnom i od austro-ugarskih vlasti zapuštenom kraju. Od četrdeset osam biranih birača, četrdeset dva su pristupili glasovanju i svi su glasovali za Josipa K. Ljubića.[5] Na prvoj sjednici desetoga zasjedanja Sabora konstatirano je da je Ljubić zakonito izabran.

U prvom mandatnom razdoblju Ljubić je izabran za tajnika Zemaljskog odbora i izvjestitelja. S četvoricom zastupnika trebao je proučiti izborne spise[6] i podnijeti izvješće. Poput don Mihovila Pavlinovića, u Saboru govori samo hrvatski, a drugi narodnjaci hrvatski i talijanski.

3 R. Petrović, nav. dj., 375, bilješka 288.

4 R. Petrović, nav. dj., 202, bilješka 201.

5 Izvješća Brzopisna i Analitična X. zasjedanja Zemaljskoga sabora dalmatinskoga (dalje IDS), od dneva 25 kolovoza do 3. rujna 1870., u koji dan zasjedanje bi odgodjeno, Zadar, 1870, 10. Vidi I. Perić, nav. dj. (1), 100.

6 IDS, X. zasjedanje, 1870, 10.

Od samog početka zastupnik Ljubić savjesno i odgovorno obavlja svoje dužnosti. Odmah je dao prigovor na nepravilan izbor Stjepana Barbierija u Makarskoj, u Kuriji gradova koji je istodobno bio i Kotarski poglavar, dakle, politička osoba, koji je po izvještaju iz Makarske, samostalno, za izbora, izbrisao više glasova.[7]

Na temelju utoka nekolicine birača, Odbor je predložio Saboru da se poništi izbor Barbierija za zastupnika grada Makarske u Dalmatinskom saboru. Ljubić je članovima Odbora pojasnio da je Makarska mali grad, bez trgovine, dakle, poslovnoga građanstva i inteligencije domaćega porijekla, koji su trebali biti potencijalni birači u toj Kuriji. U nestašici domaćega domoljubnog građanstva, došlo je do pritiska režimskoga činovništva te je stanoviti broj građana bio zaveden.[8] Na saborskoj sjednici Barbieri nije bio izabran. Prema tomu godine 1870. grad Makarska nije imao zastupnika u Saboru. Na naknadnim izborima izabran je narodnjak Stipan Ivičević, bilježnik, poznato ime iz hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji, napose u Makarskom primorju, osobito iz godine 1848./1849. i početka ustavnoga života godine 1860./1861. Ivičević će zastupati grad Makarsku u Saboru dvije godine, potom će ga zamijeniti dr. Kosto Vojnović do kraja mandatnog razdoblja.[9]

Od godine 1872., na kratko vrijeme, Ljubić je Prisjednik Zemaljskog odbora,[10] potom zamjenik. U Odboru se raspravljalo o različitim problemima koji su tištali Dalmaciju, primjerice, o dugovima općina, općinskim prirezima, za koje Ljubić smatra da općine nisu krive za dugove i prireze nego Zemaljski odbor i glasao je protiv.[11] Založio se da se ne uvodi taksa na uvoz vina, primjerice u Makarskoj, nego neka se poveća cijena vinu kako bi se došlo do dohotka, jer ionako u Dalmaciji cijena vinu pada.[12] Upozorio je na veliki broj krčmi po selima Dalmacije, koje se ne otvaraju zbog puka, nego za pijance.[13]

7 Isto, 37.

8 Isto.

9 I. Perić, nav. dj. (1), 218.

10 Isto, 225. i 226. Usp. IDS, X. zasjedanje, 250. i 225.

11 Isto, Zasjedanje, 1870, 59.

12 Isto, 51.

13 Isto, 205.

Sa skupinom zastupnika Ljubić se zauzeo da Dalmacija dobije prvu željezničku prugu od Knina do Splita s ograncima za Zadar, Šibenik i Trogir[14] te izgradnju ceste od Imotskoga prema moru, ili preciznije od Šestanovca preko Lovreća i Aržana, kako bi se promet ljudi i robe od turske granice kretao prema moru i obratno. Njegov prijedlog u Saboru je bio prihvaćen.[15]

Osobito se zauzimao za hrvatski jezik, kao temeljno pravo svakoga naroda da uči i govori na svome jeziku. Stalo mu je bilo da se na njemu predaje u osnovnim i srednjim školama,[16] gdje ga nema, napose u zadarskoj i splitskoj gimnaziji, budući da su u Zadru i Splitu autonomaši još uvijek na vlasti. Kada je zagovarao uvođenje hrvatskoga jezika u pomorske škole, autonomaški zastupnici su napustili sjednicu i time spriječili raspravu.[17] Na tzv. Molbeničkom odboru na kojemu su se rješavale molbe građana, podupirao je pozitivno rješavanje molbi učitelja u svezi novčanih pomoći te dalmatinskih studenata na Sveučilištu u Grazu i ljekarništvu u Beču. Na rodnu Makarsku je stalno mislio, kako bi se popravila njezina građanska struktura, bilo kada se je radilo o učitelju u osnovnoj školi, sudskom pristavu ili liječniku.[18] Preporučio je otvaranje pošte u Lovreću, čišćenje rijeke Neretve kako bi bila plovna za brodove. Ovi i drugi problemi bili su u dnevnom redu Molbeničkoga odbora, koji je vodio Josip Kažimir Ljubić, potom se prenašali na višu razinu sjednica Sabora.

Za izborne reforme (1873.), don Josip Kažimir Ljubić s dr. Mihom Klaićem, dr. Eduardom Takonijem, Ivanom Vrankovićem, dr. Josipom Paštrovićem i don Mihovilom Pavlinovićem zamjera dalmatinskim zastupnicima u Carevinskom vijeću u Beču dr. Josipu Antoniettiju, dr. Ivanu Danilovu, vitezu Josipu Fontani i Stjepanu Mitrovu Ljubiši na glasovanju za izborne preinake, koje ustvari vrijeđaju temeljno pravo Dalmatinskoga sabora.[19]

Ljubić je također intervenirao u Saboru u povodu izbora autonomaša Mladinea u biralištu splitskih veleporeznika. Ukazao je na nepravilnosti koje

14 Isto, 228.

15 IDS, XII. zasjedanje, 1873, 76; Narodni list, br. 102, 12. XII. 1973, 1.

16 IDS, XII. zasjedanje,1873, 82, 128; br. 79, 3. X. 1974, 1.

17 Narodni list, br. 34, 24. X. 1874, 1.

18 Zasjedanje, 1873, 98, 99; Narodni list, br. 100, 13. XII. 1873, 2.

19 Narodni list, br. 77, 26. IX. 1874, 2.

su počinjene u davanju nezakonitih glasova Mladineu i predložio poništenje izbora, ali su autonomaši uspjeli nadglasati narodnjake u Saboru.[20]

Zastupnika Ljubića posebno muči problem maloga broja osnovnih škola u siromašnijim općinama te se zauzima za njihovo otvaranje tamo gdje ih nema. Spominje, primjerice, vrgoračkI kraj i Brist, rodno mjesto franjevaca Andrije Kačića Miošića.[21] U Dalmaciji, kaže on, veća je potreba za muškim nego ženskim školama. Uz muške postoje i ženske škole, ako učenice žele ići u više škole neka idu u muške kako je to u ostalom kulturnom svijetu.[22]

Između ostaloga izrazio je žaljenje što u Saboru nema, kako je znao reći, brzopisaca za hrvatski jezik.[23] Kako u Matici dalmatinskoj tako i u Dalmatinskom saboru, podupirao je izdavanje knjiga o poljodjelstvu koje će biti pristupačne svim razinama obrazovanja.[24]

Za izbijanja ustanka u Bosni i Hercegovini (1875.), ušao je u Odbor koji će sakupljati priloge za izbjeglice. Svakoga mjeseca je osobno uplaćivao dvadeset forinti, sve dok bude potrebno. Pozivao je i druge da pruže pomoć stradalnicima.[25]

Don Josip Kažimir Ljubić pridružio se skupini sabornika koji su optužili zastupnika Stjepana Mitrova Ljubišu zbog mita i njegova nepoštivanja zakona.[26] Kroz višegodišnji rad u Saboru, njegovim odborima, a u nekima je osobito djelovao, pobliže se je upoznao s austrijskim i dalmatinskim zakonodavstvom, izvršenjem i neizvršenjem zakona. Bio je svjestan da se kroz samoupravni život općina može puno učiniti, osobito poslije pobjede narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor. Tih godina lijepi broj općina u Dalmaciji je u rukama narodnjaka.

U svom drugom mandatnom razdoblju od 1876. do 1883. godine, Josip Kažimir Ljubić zastupa grad Makarsku. Njegova pobjeda u gradu popraćena je veseljem, pucanjem i vijorenjem hrvatskih zastava na brodovima i po gradu.

20 Isto.

21 Zasjedanje, 1875, 107, 111 i 182. Narodni list, br. 46, 9. VI. 1875, 1.

22 Narodni list, br. 44, 2. VI. 1875, 1, 2.

23 Isto, br. 46, 9. VI. 1875, 1-3.

24 Isto, br. 52, 30. VI. 1875, 1, 2.

25 Narodni list, br. 59, 21. VII. 1875, 1; br. 93, 20. XI. 1875, 1.

26 Isto, br. 22 od 15. III. 1875., 2, i br. 52 od 1. VII. 1876, 1.

Ljubićeva pobjeda praćena je govorima, nazdravljalo se Ljubiću, hrvatskom kralju Franji Josipu I., namjesniku Gavri Rodiću i slozi Makarana. Klicalo se pod njegovim prozorom, uz pjesmu i glazbu, koja je trajala do kasno u noć. Po ocjeni kroničara takvo oduševljenje i slavlje Makarana nije se vidjelo u tom gradu.[27]

Na prvoj sjednici Dalmatinskog sabora Ljubiću je povjereno mjesto privremenoga tajnika[28], a od godine 1880. i sljedeće godine dužnost Prisjednika i zamjenika Zemaljskoga odbora. Na drugoj sjednici Ljubić pobija mišljenje autonomaškoga zastupnika, inače gradonačelnika Splita Antonija Bajamontija, da su izbori bili namješteni od strane Vlade.[29] Sa skupinom zastupnika suprotstavlja se kupovanju soli na kartice u Makarskoj i postavlja pitanje Vladi da li je upoznata s tim problemom i što namjerava učiniti.[30] I u tom mandatu je izabran za izvjestitelja u Molbeničkom odboru u kojemu se razmatraju molbe koje se odnose na pojedince ili pojedine probleme u selima i gradovima. Između ostaloga Odbor je provjerio regularnost izbora na temelju izbornih spisa i pritužbi. Utvrđene su neke nepravilnosti te su izbori u vanjskim općinama Boke kotorske proglašeni nevažećim.[31] I u ovom mandatnom razdoblju zalaže se za umirovljenike, učenike i studente da dobiju stipendije, ali putem natječaja.[32] Stalno se zauzima za hrvatski jezik, jer strani jezik, misli na talijanski, oduzima vrijeme učeniku za učenje prijeko potrebnih predmeta. Talijanskim učiteljima savjetuje da idu u Istru u talijanske škole, jer Dalmaciji nisu potrebni.[33]

Zauzeto je sudjelovao u raspravi oko isušenja polja Rastok kod Vrgorca, za koje je životno vezano oko sedam tisuća žitelja. Zbog nereda nastalih u općinama Novigradu, Ninu i Benkovcu zauzima se za sigurnost.[34] Protivi se otvaranju njemačke škole u Zadru. Dao je prijedlog da Vlada ne šalje Saboru spise na njemačkom jeziku. Zalaže se da se udovolji želji učitelja za smanjenje radnoga staža s trideset pet na trideset godina. Između ostaloga zauzima se za gradnju mosta

27 Isto, br. 93, 22. XI. 1876; br. 94, 25. XI. 1876, 1, 2.

28 Isto, br. 6, 20. I. 1877, 1.

29 Isto, br. 7, 24. I. 1877, 2.

30 Isto, br. 7, 24. I. 1877.

31 Isto, br. 8, 27. I. 1887, 2-4; br. 9, 31. I. 1877, 2, 3.

32 Isto, br. 10, 3. II.1877, 2.

33 Isto, br. 11 od 7. II. 1877, 2.

34 Narodni list, br. 11, 7. II. 1877, 3.

u Makarskoj. Upozorava otočane da ne vade lozu zbog pošumljavanja goleti, jer bi uslijed nedostatka loze mogli gladovati.[35]

U trećem mandatnom razdoblju prve dvije godine grad Makarsku zastupa u Saboru izvanstranački zastupnik biskup Stjepan Lučić Pavlović. Na naknadnim izborima ponovno je izabran don Josip Kažimir Ljubić. To su godine namjesnikovanja Stjepana Jovanovića, kada u Dalmaciji vlada prilično bezakonje, pritisak, pokušaj uvođenja njemačkoga jezika i germanizacija. To je izazvalo nezadovoljstvo i otpore. I ovoga puta Ljubić je izvjestitelj Molbeničkoga odbora te se je, između ostalog, zauzeo za pomoć Starinarskom društvu u Kninu (1887.) u svrhu arheoloških istraživanja hrvatske prošlosti u tom kraju. Tom prilikom je rekao da treba istraživati prošlost i da će narod kada ju upozna znati odrediti svoju budućnost.[36] Ljubićevoj potpori da Društvo dobije novčanu pomoć suprotstavila su se dva zastupnika Srpske stranke, Ignacije Bakotić i Sava Bjelanović, rekavši da je pomoć od pet stotina fiorina namijenjenih istraživanju starina, luksuz. Njima je odgovorio ugledni arheolog i zastupnik don Frane Bulić riječima, baviti se znanošću ne može biti luksuz.

Tih godina oživljava interes za glagoljicu te se godine 1887. Ljubić zauzima za njezinu upotrebu. Naglasio je da je hrvatski narod kroz službu božju na svom jeziku primio kršćansku vjeru. U usporedbi s drugim narodima Hrvati su imali povlasticu da su uz latinsko pismo i glagoljicu održavali službu božju.

I ovoga puta podupire molbe iz siromašnijih i zaostalijih krajeva, primjerice, sela Žeževice, Zadvarja, Slimena, Kostanja te Podgrađa kako bi se sagradio most na cetinskim stupama.[37] Isto tako podupire molbu seljaka Solina i Vranjica za isušenje Solinskoga blata.[38]

I u ovom mandatu Ljubić se zauzima za hrvatske škole i hrvatski jezik u Dalmaciji. S obzirom na zle nakane namjesnika Jovanovića, on se zalaže za otvaranje hrvatske škole u Zadru, upravo zbog toga, kako kaže, što u tom gradu žive Hrvati koji imaju pravo na školu na svom jeziku, a ne da hrvatska djeca pohađaju tuđinske škole, što konkretno znači talijanske škole u Zadru. To je bio odgovor autonomaškom zastupniku Josipu Messiju koji je želio otvoriti talijansku

35 Zasjedanje, 1887, 336; I. Perić, nav. dj. (1), 141 i 142.

36 Isto.

37 Narodni list, br. 98, 14. XII. 1887, 201.

38 Isto, br. 100, 21. XII. 1887, 206.

školu. Potom je Ljubić dodao da u Zadru nema toliko Talijana da bi trebali imati svoju školu. Zamjera zastupniku Luki Zori što Zadrane naziva Talijanima. Slaže se sa zastupnikom Gajom Bulatom da se postupno realne škole pretvore u zanatlijske, jer ne bi bilo dobro, po njemu, da mala mjesta ostanu bez građanske škole. Na zamolbu metkovske općine traži da se izgradi cesta od Novih Sela, preko Vida do Metkovića. Time bi se smanjila razdaljina, misli on, i pomoglo prometu ljubuškoga kotara prema moru. Suprotstavlja se ministru Gautschu koji želi osnovati odsjek za talijanski jezik pri hrvatskoj osnovnoj školi u Trogiru. Ljubić vjeruje u samoupravu općina te misli da će odgovorni znati da je koriste.

U svom četvrtom i završnom mandatnom razdoblju, Josip Kažimir Ljubić je treći put zastupnik grada Makarske u Kuriji gradova. Osim dvojice svi ostali makarski birači (1889.) glasovali su za Ljubića. I ovaj put je izabran za tajnika sjednica zasjedanja i izvjestitelja Molbeničkog odbora. Budući je imao uvid, preko Sabora i Pokrajinskoga školskog vijeća, u stanje osnovnoga školstva u Dalmaciji, tuži se na mali broj osnovnih škola u Zagori, slabi željeznički promet te je, kako kaže, dalmatinski Hrvat otrgnut od ostaloga svijeta. Optužuje Vladu da je kriva za siromaštvo u Dalmaciji, ne traži milost nego pravicu.

Ljubić je podupro inicijativu naroda Makarskoga primorja (1890.) da se podigne spomenik Andriji Kačiću Miošiću, koji je bio odan vjeri i narodu i kroz pučku pjesmu propovijedao rat našega naroda za vjeru i domovinu. Prema Ljubiću, Kačićev spomenik bi trebao biti poticaj razvijanju ljubavi prema domovini, hrvatskom jeziku i ujedinjenju svih hrvatskih zemalja.[39] U narodu je skupljen novac, ali je kotarski poglavar zabranio izgradnju spomenika.

S još nekoliko zastupnika don Josip Kažimir Ljubić je bio protiv zaključka Srpske stranke i većine Narodne hrvatske stranke (1892.) da u novom izdanju čitanke za osnovne škole uz ime naroda i jezika hrvatskoga ne bude pritajeno ime naroda i jezika srpskoga.[40] Tomu se je usprotivio Juraj Biankini s petoricom narodnjačkih zastupnika među kojima je i Josip Kažimir Ljubić. Zbog oportunizma, nerada i kriva pravca Narodne hrvatske stranke, šestorica zastupnika Juraj Biankini, Josip Kažimir Ljubić, Virgil Perić, Stjepan Buzolić, Josip Paštrović i Mate Šarić izišli su iz Kluba Narodne hrvatske stranke i osnovali Hrvatski klub.[41] Oni su javno, jasno i glasno podvukli potrebu sjedinjenja Dalmacije s užom

39 Narodni list, 16. VIII. 1890, 1, 2; 23. VIII. 1890, 2; 27. VIII. 1890, 1; 30. VIII. 1890, 2.

40 IDS, XXVII. zasjedanje, 1892, 667; I. Ferić, nav. dj. (1), 63.

41 Narodni list, 20. IV. 1892, 1; 7. V. 1892, 1.

Hrvatskom i Slavonijom, priznavanje prava hrvatskom jeziku i prometno povezivanje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom. Hrvatski klub je dobio podršku iz Dalmacije i hrvatskog sjevera od hrvatskih iseljenika iz Sjedinjenih Američkih Država i hrvatske naseobine u Sueskom kanalu.[42]

Budući se godine 1891. nije sastajao Dalmatinski sabor, sljedeće godine razmatrane su u njemu mnoge važne teme, osobito bolest na vinovoj lozi, tzv. žiložđera (peronospora). Ona se je proširila po Dalmaciji, uništila mnoge vinograde, koji su lijepom broju težaka uz obalu i na otocima bili najvažniji izvor prihoda. Ljubić se je protivio uvozu američke loze otporne žiložderi, koja bi tu bolest mogla prenositi na ostale vinograde.[43]

Poput Pavlinovića i Biankinija, Ljubić je uočio velikosrpska posezanja i nesnošljivost Srba prema Hrvatima. Osobito mu je smetala sprega između Srba i talijanaša, kojima je zajedničko bilo protuhrvatsko djelovanje.[44] Neki su ga napadali da je na pravaškim pozicijama poradi njegova tumačenja hrvatsko-srpskih odnosa.[45]

Ljubića i ostale članove Hrvatskoga kluba muči pitanje sjedinjenja hrvatskih zemalja i pita zašto narodnjaci ne stavljaju to pitanje na dnevni red Sabora i zbog čega na sjednicama toga doma nema namjesnika Davida. Jednom prilikom je rekao da je to kukavna Vlada koja ne smije čuti da se o sjedinjenju raspravlja.[46] Budući je Hrvatski klub bio idejno blizak pravašima, godine 1894. došlo je do njihova ujedinjenja u Stranku prava sa sjedištem u Zadru. Na saborskoj sjednici od 14. siječnja 1895. godine članovi saborskog kluba Stranke prava Juraj Biankini, Josip Kažimir Ljubić, Mate Šarić, Josip Paštrović, Virgil Perić i Roko Mišetić, podnijeli su prijedlog za sjedinjenje.[4747] Oba kluba Stranke prava i Narodne hrvatske stranke glasovala su za prešnost tog prijedloga, kojemu su se Srbi i autonomaši usprotivili.

42 Narodni list,12. VIII. 1892, 3; 15. X. 1892, 3; 5. X. 1892, 3.

43 Isto, 12. III. 1892, 2.

44 Isto, 26. III. 1892, 2; 30. III. 1892, 5.

45 Isto, 8. X. 1892, 2. Tekst se javio u splitskom listu *Narod*.

46 IDS, XXX. zasjedanje, 1895, 17.

47 IDS, XXX zasjedanje, 1895, 13-16; I. Perić, nav. dj. (1), 125.

U Stranci prava Ljubić je postao predsjednik Središnjeg odbora Stranke. Budući je bio slaba vida, povukao se u Makarsku, gdje je bio izabran za predsjednika pravaškoga kluba za Makarsko primorje.

Na kraju se može reći da je don Kažimir Ljubić za dvadeset pet godina rada u Saboru itekako doprinio unapređenju svoga izbornog kotara i grada Makarske i zauzeo istaknuto mjesto u povijesti Dalmatinskoga sabora toga doba. Kroz rad u Saboru i Pokrajinskom školskom vijeću poticao je otvaranje osnovnih škola u siromašnijim i zaostalijim krajevima, napose u zagorskoj Dalmaciji, širenje prosvjete i uvođenje hrvatskoga jezika, osobito u srednjim školama, gdje ga, kao nastavnoga jezika, nije bilo. Protivio se autonomaštvu kao neprirodnoj pojavi koja je vukla izolaciji Dalmacije od ostalih hrvatskih zemalja. Koliko je objektivno mogao poticao je gospodarstvo i moralno uzdizanje Dalmacije, isušenje kraških polja, izgradnju mostova i puteva, napose željezničke pruge, kako bi se Dalmacija povezala sa sjevernim hrvatskim krajevima i drugim evropskim zemljama. Ljubić je imao velike zasluge u modernizaciji Dalmacije, što se lijepo očituje kroz poticaje u gospodarstvu, školstvu i općinskoj upravi kao vrstan znalac upravnopravnih pitanja. Krasila ga je ljubav prema vjeri i domovini, što se je očitovalo u svakom njegovu govoru u Saboru. Kroz obnašanje dužnosti prisjednika i zamjenika u Zemaljskom odboru, tajnika sjednica u više zasjedanja Sabora i izvjestitelja više odbora Sabora, zdušno je pomagao, gdje je mogao, pojedince, sela i gradove, osobito hrvatsku narodnu i državnu ideju, usmenom i pisanom riječi, na klupama Dalmatinskoga sabora, sastancima birača i drugim mjestima, gdje je kao zastupnik, političar, svećenik i čovjek mogao djelovati. Iz saborskih rasprava i govora, može se zaključiti da je bio bistar, jasan, koncizan i uvjerljiv u izlaganjima, napose u upravnopravnim tekstovima. U cjelini uzevši, don Josip Kažimir Ljubić puno je doprinio hrvatskoj nacionalnoj homogenizaciji, političkoj integraciji, modernizaciji i demokratizaciji života u zadnjoj četvrtini devetnaestog stoljeća, kada su udareni temelji građanskom društvu u Dalmaciji.

THE ACTIVITIES OF JOSIP KAŽIMIR LJUBIĆ IN THE DALMATIAN PARLAMENT

SUMMARY

Josip Kažimir Ljubić is one of the most prominent representatives of the National Party, i.e. its member in the Dalmatian Parliament, between the years 1870 and 1895. He was also a Catholic priest. He started his political career as the representative of the rural municipalities of Vrgorac, Makarska and Metković districts, and afterwards distinguished himself as the representative of Makarska in the Dalmatian Parliament. In the Croatian politics postulated in Dalmatia, Ljubić appeared in the second phase of the Croatian National Revival. Afterwards, during the years of national-political turbulence, which corresponded to the beginning of liberalism, secularism and clericalism, Ljubić had to realize his goals. The political climate in which Ljubić had to prove himself was very challenging: the clash between the liberal and clerical wings of the National Party, the Croatian Serbian distancing, the separation of Serbs from the National Party and the founding of the Serbian Party which cooperated with the Autonomist Party and „vladinovci" (governmentalists) against Croatian interests, mostly against the unification of Dalmatia with Croatia under the rule of "Ban" (Banska Hrvatska and Slavonia. Ljubić had to work in this political climate, first as a representative of the Dalmatian Parliament and as Vice President then as President of the County Council. During his renewed terms, he actively participated in parliamentary discussions on economic, cultural, educational , and other matters important for the area he represented, as well as for the rest of Dalmatia. His efforts were particularly aimed at moral and economic prosperity of Dalmatia. He opposed the opportunism of the National Party, and especially the idea that the Serbian language should be used in elementary school textbooks. When this proposal was not embraced by the Parliament, he decided to leave the Party Club (1892) with a group of followers, and founded the Croatian Club. He was very active in his efforts towards the unification of Dalmatia with the rest of Croatian territories and encouraged that this matter should be discussed in the Parliament. Disappointed by the attitude of the National Party, and even more by the Serbian and Autonomist Party, he joined the Party of Rights (1895) together with the members of the Croatian Club, and became President of the Central Committee for Dalmatia. During the twenty-five years of his active work in the Dalmatian Parliament, Kažimir Ljubić propagated the Croatian National homogenization, and thus contributed to the evolution of the Croatian unity in Dalmatia. According to his contemporaries, Ljubić was a wise, easily understood and respected orator with profound knowledge of administrative and legal affairs. Towards the end of his life, he retreated to Makarska due to illness, where he ended his political career, but he remained dedicated to the wealth of the Croatian people.

ŠPIRO BRUSINA U SVOM VREMENU

Prirodoslovac Špiro Brusina djelovao je u vremenu i prostoru koje obilježava postupni prijelaz iz kasnofeudalnoga u moderno građansko društvo. Hrvatsko društvo u Banovini za njegova života i djelovanja bilo je na višem stupnju gospodarskoga i društvenog razvitka te upravo s toga područja dolaze inicijative za političku integraciju hrvatskih zemalja. U toj sredini Zagreb je izrastao i razvio se u privlačno duhovno središte svih Hrvata, okupljajući najznačajnije znanstvene i političke i umjetničke umove oko Akademije, Sveučilišta i muzeja. Južna Hrvatska ponudila je Zagrebu Šimu Ljubića, Natka Nodila i Špiru Brusinu, utemeljitelja modernoga hrvatskog prirodoslovlja. Njegovo rano političko nesnalaženje i lutanje odraz je sredine iz koje je potekao, da bi usporedo s razvojem hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji i Zadru i on postupno nacionalno, politički i idejno sazrijevao i izrastao od talijanskoga potomka u istaknutoga hrvatskog rodoljuba i znanstvenika.

Hrvatski narod ušao je u devetnaesto stoljeće upravno i politički podijeljen, gospodarski, društveno i kulturno različito razvijen i nacionalno neprobuđen. Pod utjecajem razvijenoga europskog zapada, ideja Francuske revolucije (1789.) i tekovina industrijske revolucije, na hrvatskom prostoru postupno se otvaraju procesi političke, nacionalne i kulturne integracije, modernizacije i demokratizacije hrvatskog društva, uvjetno rečeno, bez kojega se nije mogao zamisliti prijelaz iz kasnofeudalnih u nove ranokapitalističke građanske odnose. Trebalo je najprije riješiti nekoliko problema nastalih u povijesnom razvoju hrvatskih zemalja, koji su usporavali integrativne procese, a to su: nedostatak prometnica, domaćega kapitala i novčanih zavoda, suprotni gospodarski interesi trgovačkoga građanstva, dijalekatske i pravopisne razlike, različite kulturne orijentacije i tome slično.

Za stotinjak godina austrijske, odnosno austrougarske vlasti, od Bečkoga kongresa (1814./15.) do kraja Prvoga svjetskog rata, hrvatski narod našao se na okupu u okviru jedne države, Habsburške Monarhije, skupa s drugim narodima različitih rasa, vjera i kultura, unutar koje je i dalje ostao politički nesjedinjen. Uža Hrvatska i Slavonija pripadale su istočnom dijelu Monarhije, takozvanoj Translajtaniji, u kojemu je predvodila Ugarska, a Dalmacija i Istra zapadnoj polovici ili Cislajtaniji, gdje je dominirala uža Austrija. Vojna krajina, kao corpus separatum, izravno je bila podčinjena Beču. Tu je ključ za bolje razumijevanje procesa nacionalne, političke i kulturne integracije hrvatskih zemalja u devetnaestom stoljeću i do kraja Prvoga svjetskog rata.

U gospodarsko-društvenom pogledu hrvatske zemlje pripadale su društvima različita tipa. Banska ili civilna Hrvatska pripadala je srednjoeuropskom feudalnom sustavu s kmetskim odnosima u agraru, a priobalni i otočni dio Dalmacije mediteranskom tipu društva s pretežnim kolonatskim odnosima. Hrvati i Srbi u Dalmatinskoj zagori, makarskom primorju i neretvanskom području živjeli su u specifičnom seljačkom društvu, ali su za francuske uprave (1806.) postali vlasnici zemlje, koja je ranije bila u posjedu države.

Proces nacionalne integracije na hrvatskom tlu može se pratiti od ilirskih dana, preko četrdeset osme, osobito za ustavnog života od početka šezdesetih godina pa dalje. Inicijativa dolazi iz gospodarski i društveno razvijenoga hrvatskog sjevera, gdje su za ilirskog pokreta, tridesetih i četrdesetih godina, udareni temelji jedinstvenom književnom jeziku i pravopisu i preporodnim ustanovama, koje Hrvatska do tada nije imala. U višestoljetnom razjedinjenom životu,

pod tuđim dominacijama, prevladala je dezintegracija hrvatskog etnikuma, a to se očituje u pojavi regionalne svijesti takozvanog horvatstva, slavonstva, dalmatinstva, istrijanstva, dubrovčanizma i bokeljstva, koje se za hrvatskoga narodnog preporoda počinje postupno prelijevati u modernu hrvatsku naciju, koja je tijekom devetnaestog stoljeća prošla kroz ilirsku, jugoslavensku i hrvatsku fazu.

I tako od ilirskog pokreta Zagreb postaje duhovno središte svih Hrvata, ilirske, jugoslavenske i hrvatske ideje, misli i matica moderne hrvatske nacije. Prema tomu Zagreb i hrvatski sjever s intelektualnim i poslovnim građanstvom preuzima integrativnu ulogu u nacionalnom, političkom, gospodarskom i kulturnom pogledu. Ugroženi od nasrtljivoga mađarskog nacionalizma, razvijeni građanski sloj na sjeveru, osobito visokoškolovana inteligencija, svjetovnoga i crkvenog obilježja, potiče građanstvo u Dalmaciji i Istri, tek u skromnu nastajanju, na prihvaćanje zajedničkoga književnog jezika i pravopisa kako bi se prevladali pokrajinski separatizmi i postigla kulturna i nacionalna integracija na cjelokupnu hrvatskom prostoru.

Neuspjele sjevernohrvatske inicijative oko političke integracije hrvatskih zemalja 1848./49. i 1860./61. umjesto jedinstvenoga hrvatskog sabora u Zagrebu, koji bi okupio zastupnike iz svih hrvatskih zemalja, bečki vrh, oslanjajući se na dezintegracijske autonomaško-talijanaške snage u Dalmaciji i Istri, podijelio je hrvatski prostor na tri zemaljska sabora: za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, Dalmaciju u Zadru i Istru u Poreču. Neriješeni austro-ugarski i hrvatsko-ugarski odnosi otežavali su integracijske procese između hrvatskog sjevera i juga. Bečki i peštanski vladajući krugovi kolebaju se između centralizma i federalizma, potpomažu autonomističke težnje u Dalmaciji i Istri, mađaronstvo u Rijeci i njezino priključenje Ugarskoj. Hrvatska politika opredijelila se prema središtima moći.

Tada na hrvatskoj političkoj sceni djeluju tri integracijske narodne stranke u Banovini, Dalmaciji i Istri i Stranka prava te tri dezintegrativne stranke: mađaronska ili unionistička na sjeveru i autonomaško-talijanaška u Dalmaciji i Istri. Dok je kruti unionistički režim vladao u banskoj Hrvatskoj, autonomaško-talijanaškoj dominaciji u Dalmaciji približavao se kraj (1870.). Isti proces odvijao se i u Istri, u kojoj je zbog specifičnih etničkih, gospodarskih i društvenih prilika hrvatska seljačka većina bila gospodarski ovisna prema talijanskoj građanskoj manjini, koja je imala gospodarsku moć i političku vlast te je narodno osvješćenje kasnilo u odnosu prema drugim hrvatskim zemljama. Jedino

narodnjaci i pravaši zagovaraju sjedinjenje hrvatskih zemalja. Oni se međusobno razlikuju po tomu što narodnjaci zagovaraju jugoslavensku, a pravaši hrvatsku nacionalnu ideju.

Razvoj moderne hrvatske nacionalne svijesti prošao je kroz tri razvojne faze: ilirsku, jugoslavensku i hrvatsku. Hrvatska nacionalna ideja i državotvorna misao doći će u sukob sa srpskom nacionalnom idejom i posezanjima prema Bosni i Hercegovini, što će se odraziti za istočne krize 1875.-1878. Hrvatsko-srpski razlaz, u širim razmjerima, odrazit će se na odnose između Hrvata i Srba u Dalmaciji, osobito poslije okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske i razvojačenja Vojne krajine, koja je poslije više stoljeća zasebna života ponovno ušla u sastav banske Hrvatske.

Poslije gospodarskoga, kulturnog i prosvjetnog uspona za banovanja Ivana Mažuranića, za dvadesetogodišnje mađarizacije, pod Khuenom Hedervaryjem (1883.1903.), doći će do protumađarskoga pokreta seljaštva na početku Khuenove uprave, koja sve više ušutkuje pravaše i obzoraše, a priklanja se dijelu srpskoga građanstva, pa tako ubuduće „Khuenovi Srbi" produbljuju neslogu između Hrvata i Srba, koja će se prenijeti i u Dalmaciju i odraziti u sprezi između poraženih autonomaša-talijanaša s dijelom srpskoga građanstva, okupljenoga u novoutemeljenoj Srpskoj stranci i njezinih glasila „Srpskog lista" i kasnije „Srpskog glasa". Nasuprot tomu u Istri između Hrvata i Slovenaca dolazi do hvalevrijedne sloge, koja se očituje u hrvatsko-slovenskoj Narodnoj stranci, koja pomaže seljake da se oslobode od gospodarske i političke ovisnosti zapadnoistarskih Talijana, u čijim je rukama bila gospodarska i politička moć. Potkraj devetnaestog stoljeća množi se broj političkih stranaka i struja u njima. Ideja pravaštva proširuje se na Dalmaciju i Istru. Usporedno s gospodarskim i društvenim razvojem hrvatskih zemalja, osobito u zadnjoj četvrtini devetnaestog stoljeća, javlja se radnički i socijalistički pokret, pa tako i hrvatsko radništvo, uz građanstvo, dobiva organizacijski oblik u novoutemeljenoj Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije (1894.), koja je nasuprot građanskim strankama više pažnje posvećivala socijalnom nego nacionalnom pitanju. U Dalmaciji nije postojala stabilna socijalistička stranka, a u Istri radnički se pokret u početku širi preko Talijanske socijaldemokratske stranke u Puli. Uz građanstvo i radništvo počinje se organizirati i hrvatsko seljaštvo kao najbrojnija društvena klasa u hrvatskim zemljama. U Banovini ona se okuplja oko Hrvatske pučke seljačke stranke braće Antuna i Stjepana Radića. Nagomilane suprotnosti u hrvatskom društvu odrazile su se u narodnom pokretu (1903.), kad dolazi do svrgavanja

Khuena. Narodni ustanak odjeknuo je u Dalmaciji, ali i u slovenskim i srpskim krajevima. S druge strane hrvatska je javnost pozdravila svibanjski prevrat u Beogradu. Kod mlađeg naraštaja jačala je snošljivost i pomirba između Hrvata i Srba i oživljavanje jugoslavenskog pitanja, koje je objedinjavalo hrvatske, slovenske i srpske težnje. Hrvatski političari u Dalmaciji, odnosno skupina zastupnika Dalmatinskog sabora proklamirala je „novi kurs" hrvatske politike, uperene protiv austro-njemačkih posezanja prema istoku. Ta nova politička orijentacija dovest će (1905.) do Riječke rezolucije hrvatskih stranaka i Zadarske rezolucije srpskih stranaka, odnosno do Hrvatsko-srpske koalicije, koja postaje dominantan politički čimbenik u hrvatskoj politici sljedećih godina. Dolaskom na vlast koalicija surađuje s mađarskom opozicijom protiv Beča, ali nije bila u stanju provesti sjedinjenje hrvatskih zemalja. Bečki krugovi optužuju Koaliciju da je u službi Beograda te da teži odcjepljenju od Austro-Ugarske, priključenju Srbiji i stvaranju jugoslavenske zajednice naroda. Aneksija Bosne i Hercegovine (1908.) i Balkanski ratovi (1912./13.) pospješit će Prvi svjetski rat, raspad austrougarske vlasti na ovim prostorima i nastanak nove državne zajednice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1918.

Usporedno s nacionalnim i političkim osvješćivanjem i postupnom demokratizacijom javnog života u hrvatskim zemljama, u posljednjoj četvrtini devetnaestog stoljeća dopiru u ove krajeve liberalni utjecaji iz Europe, a potkraj devetnaestog i u ranom dvadesetom stoljeću sve se više zaoštravaju ideološki sukobi u građanskom društvu. Najprije dolazi do odvajanja školstva od crkvenog nadzora i njegova posvjetovljenja te pojave socijalističkih strujanja i kritike crkvenog naučavanja. Zamjetni su utjecaji suvremenih zapadnih pogleda, struja i škola. Nesuglasja između mladih i starijih prerasla su u sukobe naprednjaka i natražnjaka, liberalaca i klerikalaca. Slobodoumno usmjereni intelektualci živom riječi i perom potiskuju kler iz javnog života. Poslije nestručnog rada na sakupljanju i opisivanju građe, u drugoj polovici devetnaestog stoljeća, pristupilo se primjenjivanju znanstvenih metoda u istraživanju društvenih, humanističkih i prirodnih znanosti. Pod utjecajem suvremenih metoda na europskom zapadu udaraju se temelji modernom istraživanju u znanosti o prirodi, koje je u nas od sredine devetnaestog stoljeća uznapredovalo, zahvaljujući Robertu Visianiju, Josipu Schloseru, Ljudevitu Vukotinoviću, Bogoslavu Šuleku, Grguru Bučiću, Špiri Brusini i drugima. Osnivanjem JAZU (1866.) i Sveučilišta (1874.) u Zagrebu, dolazi do unapređenja ove znanosti. Hrvatski je sabor ozakonio osnutak Narodnog muzeja, u kojemu je Brusina preuzeo „naravoslovni"

odjel. Tri godine kasnije javila se misao o osnivanju Hrvatskoga prirodoslovnog društva, koje će biti utemeljeno godine 1885. Na glavnoj skupštini toga Društva Brusina, između ostalog kaže: „..da se naša zemlja upravo od njegovanja prirodnih znanosti ima nadati najvećemu napredku na duševnom i na materijalnom polju". On se zalaže za njegovanje prirodnih znanosti, koje će u hrvatskom narodu podići „moralnu i materijalnu snagu". Naglašava kako su prirodopisci slabo istražili hrvatske zemlje, a ono što je učinjeno, pripada strancima te bi to ubuduće trebalo ispraviti i stvoriti uvjete za rad domaćih znanstvenika. Stoga Brusina utemeljuje zoološku knjižnicu, najveću te vrsti na slavenskom jugu u to doba. Osnivanje Hrvatskoga naravoslovnog društva i Glasnika hrvatsko-naravoslovnog društva (1886.), njegova glasila, imalo je svrhu, podizanje prirodoznanstvenog kadra, širenje znanstvenih spoznaja u narodu, napose istraživanja, čiji bi se rezultati preko Glasnika razmjenjivali s onima u Europi i svijetu. Posebna je zadaća Društva proučavanje „prirodnih odnošaja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije", stoji, između ostalog, u njegovim Pravilima.

Veze između Zadra, rodnoga grada Špire Brusine, i Zagreba, u kojem je boravio, stvarao i udario temelje prirodoznanstvenim istraživanjima, očituju se od ilirskog pokreta u zagrebačkoj i zadarskoj periodici, „Danici" i „Zori dalmatinskoj", „Glasniku dalmatinskom", „Pozoru", odnosno „Obzoru", „Narodnom listu", „Vijencu", „Iskri", „Hrvatskoj kruni", „Glasniku Matice dalmatinske" i drugim listovima i časopisima. Nekoliko zagrebačkih putopisaca, znanstvenika i književnika istraživalo je u Zadru i Dalmaciji. S druge pak strane Špiro Brusina i Natko Nodilo djelovali su u Zagrebu kao znanstvenici i sveučilišni profesori. Otvaranjem Sveučilišta u Zagrebu nekolicina Zadrana studira u ovom gradu. Za hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji, u Zadru gostuje Hrvatsko dramsko putujuće društvo Fotija Iličića (1874.), a nekoliko godina kasnije (1888.) dolaze Adam Mandrović i Andrija Fijan, zatim Marija Ružička Strozzi i Ljerka Šram (1907.) te zagrebačka opera godine 1910. Zagrebačka gostovanja u Zadru svakako su pridonijela buđenju hrvatskoga rodoljublja i nacionalne svijesti kao i razvitku hrvatske kulture u otuđenom gradu.

Uz to Zagreb i Zadar dva su najjača tiskarska, izdavačka središta novina, časopisa i knjiga u Hrvata toga doba, koje su se razmjenjivale i čitale u tamošnjim čitaonicama i putem pretplate. Burna politička zbivanja i kulturna događanja imala su odraza u oba kulturna središta. Tako, primjerice u povodu spaljivanja mađarske zastave u Zagrebu (1895.) od strane hrvatskih sveučilištaraca, zadarska je mladež uputila brzojave solidarnosti. Zastupnici Stranke prava

osnovali su Odbor i uputili poziv za pomoć osuđenim i nastradalim studentima, osobito onima koji su ostali bez stipendija. U povodu smrti Ante Starčevića (1896.) zadarska društva i mladež uputili su sažalnice Stranci prava. Svrgavanje bana Khuena Hedervaryja i narodni ustanak u sjevernoj Hrvatskoj pozdravila je napredna zadarska mladež. U crkvi sv. Mihovila održana je misa zadušnica palim žrtvama, postavljene su osmrtnice i zastave na pola stijega, a rodoljubno društvo „Ne boj se" i Hrvatska gimnazija organizirali su sakupljanje pomoći za nastradale. Pozdravljena je i pobjeda Hrvatsko-srpske koalicije. Akademska mladež Zadra solidarizirala se s okrivljenima na takozvanom Friedjungovu procesu. Za Brusinina djetinjstva građanstvo je u Zadru u nacionalnom i političkom pogledu neprobuđeno. Zadar je glavni grad Dalmacije, njezino upravno i sudsko središte, kojemu pečat daju činovnici, strani i domaći, prosvjetni i kulturni radnici okupljeni u gimnaziji, bogosloviji, učiteljskoj školi, „Narodnom listu" i drugim ustanovama.

Na prijelazu iz pedesetih u šezdesete godine prevladava autonomaško-talijanaško obilježje grada. Nakon proglašenja ustava (1860./61.), ponovno se otvorilo pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom te je „u Zadru sve ustalo proti tomu", piše Brusina, „mladež ponajprije jer skroz i skroz upućena /.../ i poznavši samo taljansku literaturu i stariju i noviju zazirala je od sdruženja sa Hrvatskom, koju nije nimalo poznavala". U školskim programima na obje razine školovanja, osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj, nije bilo sadržaja iz hrvatske književnosti Dalmacije i Dubrovnika i povijesti Dalmacije, već je bila zastupljena samo opća povijest. U novijoj talijanskoj literaturi dalmatinska povijest i književnost spominje se „porugljivo ili prezirno", nastavlja Brusina. Neki se predstavljaju kao Austrijanci i protiv su Talijana. Zadarska mladež liberalno je odgojena i obrazovana, ponajviše na izvorima talijanske kulture. Brusina uočava kako se međusobno razlikuju gradska i seoska djeca u školi, ovi su drugi „čisti Hrvati izvan zidina grada Zadra", primjerice njegovi sudrugovi Nakić, Ivanković, Cvitanović i drugi, „jedino su ovi prihvatili tu ideju", premda ni oni nisu znatno bolje poznavali gradivo iz hrvatske povijesti i književnosti Dalmacije. Kad govori o „ideji" svojih drugova sa sela, svakako misli na njihovu prohrvatsku orijentaciju i njihovo razlikovanje od zadarske mladeži, koja ne pozna hrvatsku prošlost te se priklanjala političkom autonomaštvu. Iako talijanskog podrijetla, dok je slušao zemljopis i etnografiju u osnovnoj školi, „pomišljao sam na jednu državu južnih Slavena, ali nisam ni tada bio panslavist". Nešto je bolje poznavao Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru, koje graniče

s Dalmacijom, manje Srbiju i druge zemlje te je polagao nadu u te zemlje, jer su slavenske. Tako je razmišljao mladi Brusina na prijelazu iz osnovne škole u gimnaziju.

U gimnaziji Brusina se priklonio autonomašima, koji su izražavali svoje poglede u listu „La voce dalmatica". Autonomaška stranka bila mu je simpatičnija nego Narodna stranka, koja je u njegovim razmišljanjima „od Dalmacije htjela naprosto učiniti Hrvatsku oduzevši joj ono što ima najbolje". Budući da su se autonomaši međusobno gložili i razbili na više struja, sve mu je to smetalo, jer „nije bilo u skladu sa suvremenom misli napretka" te se u posljednjim razredima gimnazije politički kolebao i u iščekivanju tragao za političkim opredjeljenjem.

Kada se pobliže upoznao s težnjama Hrvata iz Hrvatske i Slavonije u pitanju sjedinjenja, Brusina se otvoreno odrekao Autonomaške stranke, kojoj je „na neki način ali nikad posvema pripadao i pridružio se Narodnoj stranci, koja ipak nije bila posvema u skladu s mojim idejama". Želio je da Dalmacija ostane slavenska, „Atika južnoslavenskih zemalja". U gimnazijskim danima dolazi do spoznaje da je „Slaven", osporavajući ideju koja je Dalmaciju „htjela učiniti dijelom Italije", koju je cijenio i poštovao, „uvijek kad ne prelazi granice pravde narodnosnog načela kojemu sama duguje svoju opstojnost". Mladi Brusina drži da Dalmacija treba biti kulturni posrednik između talijanskoga (romanskog) i hrvatskoga (slavenskog) duhovnog kruga, kao što su četrdesetih godina bili prof. Franceschi, urednik časopisa „La Dalmazia", Nikola Tommaseo, pisac „Iskrica", te Jakov Čudina, pisac i urednik lista „Osservatore Dalmato" i drugi djelatnici pisane riječi. Brusina drži da Hrvati trebaju iskoristiti kulturna dobra velikih naroda, primjerice Nijemaca i Talijana i obratno, i preko njih se predstaviti ostalom kulturnom svijetu i od njega primati duhovne vrijednosti.

Za studentskih dana Brusina postaje nacionalno svjestan Hrvat, koji je više puta posvjedočio svoje hrvatsko rodoljublje. Njega zanima sve „što smjera na čast i napredak mile nam ukupne domovine, to me skoro još više zanima sve ono, što se tiče Dalmacije prave kolijevke Hrvatske, ne samo za to, što je ona i moja kolijevka, nego još više za to, što je ona najzapušteniji kraj domovine naše". Hrvatski preporod u Dalmaciji Brusina promatra kroz tri razvojne faze: francusko doba, ilirski odjek, tridesetih i četrdesetih godina i preporodni pokret šezdesetih i sedamdesetih godina te se nada da će poslije „dvije zaruđele zore", kako on slikovito kaže, „ovaj put i svanuti dan". Ove riječi Brusina je napisao u

svojoj zreloj dobi (1894.) u povodu imenovanja za počasnog člana Seljačkoga gospodarskog društva Dalmacije.

Prema Brusininu svjedočanstvu, dalmatinski intelektualci, profesori, učitelji, liječnici, odvjetnici, pjesnici, književnici, novinari, svećenici i pripadnici drugih profesija, osjećaju se devedesetih godina Slavenima. On time želi dokazati svom potalijančenom hvarskom prijatelju Vlahoviću, genetičkom Hrvatu, da bi i on to trebao biti. Svakako, pod Slavenima Brusina misli dobrim dijelom na nacionalno svjesne Hrvate u dalmatinskom građanstvu kao jednoj od tekovina hrvatskoga narodnog preporoda. U nastavku Brusina dodaje da i poslovni svijet, trgovci vinima, vlasnici nekretnina, posjednici, među kojima su neki talijanskog podrijetla, primjerice svi ogranci roda Borellija u Zadru, Cambi u Splitu ili pak Pozza (Pucić) u Dubrovniku, osjećaju se Slavenima. Dalmacija je u apsolutnoj većini slavenska, što će reći hrvatska. Talijana ima ponešto u gradovima i gradićima u primorju, osobito u Zadru, i to na vlasti, manje na otocima, osobito zadarskim i šibenskim, a najmanje u Zagori, dubrovačkom kraju i Boki kotorskoj. Vladina stranka oslanja se na činovništvo, silu i policiju. Brusina ne želi da se iskorijene tragovi latinske civilizacije, unesene preko Talijana u Dalmaciju. On je svjestan napretka koji se razvija, osobito težnji k slobodi i nezavisnosti, koja se svakodnevno može pratiti u dalmatinskom i banovinskom tisku.

Narodnjačka politika u Dalmaciji poziva se na hrvatsku prošlost Dalmacije, koju historiografi i arheolozi, osamdesetih i devedesetih godina istražuju i potvrđuju znanstvenim rezultatima i otkrićima u Muću i Kninu. Brusina iz Zagreba prati dostignuća znanosti i osnivanje hrvatskog muzeja u Kninu, koji „Slavenožderna njemačko-židovska 'Neue Freie Presse' naziva takozvanim hrvatskim starinama". Prateći strano novinstvo dugo godina, zaključuje kako mađarsko-austro-njemačke novine sustavno i cinično od prve godine preporoda šire krive vijesti o Hrvatima, da bi talijanske i engleske novine te vijesti dalje prenosile u svijet. Brusina želi dokazati prijatelju Vlahoviću da njegovo dalmatinstvo nije isto što i Brusinino hrvatstvo. On zna da dalmatinsko ime potječe iz ilirskog doba, da je živjelo za Rimljana i Mlečana i kasnije. Vladavina hrvatskih kraljeva jedina je bila narodna, jer banovi i kraljevi vode podrijetlo od hrvatskih rodova, a sve druge „vladavine" bile su tuđinske.

U zaključku može se reći sljedeće: prirodoslovac Špiro Brusina živio je i djelovao u vremenu i prostoru koje obilježava postupni prijelaz iz kasnofeudalnog u moderno građansko društvo. Hrvatsko društvo u Banovini u doba Špire

Brusine bilo je na višem stupnju gospodarskoga i društvenog razvitka te otuda dolaze inicijative za političku integraciju hrvatskih zemalja. Od ilirskog pokreta Zagreb je rastao i razvio se u privlačno duhovno središte svih Hrvata, okupljajući najznačajnije znanstvene i umjetničke umove oko Akademije, Sveučilišta i muzeja, koje je politički nesjedinjeni hrvatski narod imao u to doba. Među istaknutim imenima iz južne Hrvatske neka budu spomenuti: Šime Ljubić, Natko Nodilo i Špiro Brusina, utemeljitelj modernoga hrvatskog prirodoslovlja. Njegovo rano političko nesnalaženje i lutanje odraz je sredine iz koje je potekao, ali je on, usporedo s razvojem hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji i Zadru, postupno nacionalno, politički i idejno sazrijevao i izrastao od talijanskog potomka u istaknutoga hrvatskog rodoljuba i znanstvenika.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, XV 48/DIV 15/9, Ostavština Špire Brusine.

Zahvaljujem dr. Josipu Bolabaniću na ustupljenoj arhivskoj građi, koja govori o idejnom sazrijevanju Špire Brusine.

LITERATURA:

Ljubomir Maštrović, 150 godina zadarske gimnazije, Zadar.

Vjekoslav Maštrović, Hrvatska društva u Zadru (1848-1920.), Zbornik „Zadar", Matica hrvatska, Zagreb 1964.

Vjekoslav Maštrović, Doprinos Zadra u hrvatskoj kulturi (X-X1X st), Radovi XI-XII, Institut JAZU, Zagreb 1965.

J. Šidak - M. Gross - D. Šepić - I. Karaman, Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914, Zagreb 1965.

Tihomil Maštrović, Prva hrvatska kazališna sezona u Zadru 1907. godine, Radovi, sv.

25, Centar JAZU, Zadar 1978.

Vjekoslav Maštrović, Prirodoznanstvena baština Zadra u XIX st., Mogućnosti, 4,

Split 1978.

Nikša Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji, Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1868, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1980.

Vjekoslav Maštrović, Prirodne znanosti u Zadru u 19. stoljeću, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb 1980.

Jedno stoljeće hrvatskoga prirodoslovnog društva, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb 1985.

Tihomil Maštrović, Hrvatsko kazalište u Zadru, Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, Zagreb 1985.

Josip Bolabanić, Brusina prirodoslovac, Zagreb 1988.

Tihomil Maštrović, Drama i kazalište hrvatske moderne u Zadru, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1990.

Tihomil Maštrović, Brusina, javni djelatnik i kulturni radnik, Zadarska revija, br. 4-5, 1991; Zapisi o životu i radu Spiridona Brusine, Zadarska revija, br. 4-5, 1991. (Priredio Josip Bolabanić).

ŠPIRO BRUSINA IN HIS TIME

SUMMARY

The naturalist Špiro Brusina was active in the period characterized by a gradual transition from the late feudal to modern civic society. In his time, the Croatian society in Banovina was socially very progressive and thus formed the foundation for the idea of political integration of all Croatian regions. In a such surrounding, Zagreb grew and developed into an attractive intellectual centre of all Croatians. It attracted the most significant, scientific, political and artistic minds around the Academy, the University and the museums. So from the southern Croatian regions came Šime Ljubić, Natko Nodilo and Špiro Brusina, the founder of modern Croatian natural sciences. His early political insecurity and wanderings were the result of the environment he came from. With the development of Croatian national revival in Dalmatia and Zadar, he also evolved nationally, politically and ideologically. He set aside his Italian origins and became a respected Croatian patriot and scientist.

KRAJ HAJDUČIJE U DALMACIJI

Dalmatinska hajdučija u devetnaestom stoljeću primitivni je oblik otpora u seljačkom društvu Dalmatinske zagore, Makarskog primorja, područja Neretve te brdskih predjela dubrovačkog i kotorskog okružja. Za francuske i austrijske dominacije građanske i vojne vlasti upućuju seosko stanovništvo na rad, štednju, na nove kulture i lojalnost režimu, što im je donekle uspijevalo u gradskom društvu, dakle, primorju i otocima, a manje u brdskim naseljima seljačkog društva. U svojoj posljednjoj razvojnoj fazi hajdučija se javlja kao posljedica sukoba patrijarhalnog društva sa suvremenim tokovima života.

Motivi odlaženja u hajduke su različiti. Pisac ih nalazi u siromaštvu, neprosvijećenosti, zaostalosti, krvnoj osveti, novačenju, neplaćanju poreza, te zanemarenosti tih krajeva od strane vladajuće oligarhije. Ona nije mogla naći uzroke toj pojavi, iz klasnih razloga, te su hajduci za njih odmetnici, zločinci, lopovi, razbojnici, zlikovci, koji pale, kradu i ubijaju mirne stanovnike, vlasti i građane.

Prvih desetljeća druge austrijske uprave kriminala je u Dalmaciji više nego u drugim zemljama Monarhije. Najviši domet hajdučkog otpora zabilježen je pedesetih godina, kada započinje proces modernizacije uprave, sudstva, žandarmerije, zavođenja novačenja, poreza zemljarine i oživljavanja karavanske trgovine. Zbog pogodna terena za skrivanje i prepade, teško ih je bilo hvatati, te su im građanske i vojne vlasti suprotstavile narod iz tih krajeva i tako ubrzale njihovo istrebljenje. Na opadanje hajdučije utjecala je izgradnja prometnica, otvaranje državnih nadleštava, pošta, škola, zadruga, te je prodor kulture i civilizacije svakako doprinio da su se muškarci sve više mirili s odlaskom u vojsku, redovitije se plaća porez, a sporovi se manje rješavaju osvetama, a više na redovnim sudovima. I tako je potkraj stoljeća ponestajalo vjere i podrške jataka, osobito u godinama prije Prvoga svjetskog rata.

Hajdučija u Dalmaciji starijeg je datuma. Hajduci se spominju još u petnaestom stoljeću, osobito za mletačko-turskih ratova, ali se javljaju i kasnije. Na širem primorju poznat je poseban tip hajduka-uskoka. Motivi njihova odmetanja su različiti. Istaknutiji među njima su opjevani u pjesmama, za života i poslije smrti, kao narodni junaci.

U novim gospodarskim i političkim prilikama, nastalim u devetnaestom stoljeću, hajdučija je uhvatila široka maha, osobito u Dalmatinskoj zagori i Boki kotorskoj. Pokušat ćemo pronaći uzroke toj pojavi, kako se je razvijala tijekom stoljeća i što je dovelo do njihova nestajanja.

Prijelaz iz osamnaestog u devetnaesto stoljeće protekao je na istočnoj obali Jadrana, posebno u Dalmaciji, u sukobu interesa velikih sila, popraćen ratovima u koje su bili uključeni i domaći ljudi. Jedna je od epizoda toga nemirnoga stanja na dalmatinskom tlu pojava hajduka na kopnu i gusara na moru.

Još za prve austrijske uprave spominju se pljačke hajduka na cestama, krađe u seljačkim domovima i ubojstva. Godine 1802. uznemirila je Imotsku krajinu jedna skupina hajduka, u kojoj su se istakli Mate Lošić-Ledir iz Aržana, Martin Sulić iz Zagvozda, te Ivan Roglić, Grgo i Mateša Piplica. Njima se pridružuje deset hajduka iz Sinjske, dva iz Omiške krajine i dvojica iz sela Vinice u Hercegovini.[1] Čitava je krajina bila u strahu, a i vlasti su uznemirene s obzirom na njihovu brojnost i akcije koje su poduzimali.

1 Historijski arhiv Zadar, Spisi prve austrijske uprave, fasc. III, br. 4245, 1802.

Na početku francuske uprave hajdučki nemiri su se proširili i na omiško područje, te na zadarsku okolicu. U selu Katuni i Kreševo, u Omiškoj krajini, hajduci su bili toliko opasni da su vlasti raspisale nagrade za njihove glave. Ljetne akcije protiv njih nisu imale učinka, ali u kasnoj jeseni organi gonjenja uspjeli su pohvatati zadarske i omiške odmetnike.[2] Sljedeće godine ubijen je Simo Vukomirić,[3] hajdučki vođa iz sela Radošića i Mokroga Polja u Zagori. Za francuske uprave novozavedeno novačenje unijelo je novi nemir, mnogi su izbjegavali ići u vojsku ili pak dezertirali i odlazili u hajduke.[4] Koliki je strah vladao od njih svjedoči činjenica da su francuske vlasti bile prisiljene dopustiti da pojedinci mogu držati u kući četiri litre praha, umjesto propisane dvije, ukoliko služi za obranu od hajduka.[5]

I na trećoj smjeni strane uprave, ovoga puta druge austrijske, vladao je strah od hajduka, posebno u Zagori. Rijetko zalutali stranci lako su mogli doći u njihove ruke, primjerice Joseph Maximilian von Lichtenstein[6] kojega su hajduci bili zarobili kod sela Prapatnice blizu Šibenika. Slučajno su ga spasili pripadnici teritorijalne straže.

Dvadesetih i tridesetih godina hajdučija se proširuje.[7] Pored osvete postojale su i druge pobude odmetanja, primjerice krađe. To potvrđuje ubojstvo Mitra Vučetina Klaša iz sela Braića (1824.) u Paštrovićima, koji je umro od rane zadane tupim nožem. Njega je ubio jedan pastir u pokušaju Klasa da ukrade stoku na crnogorskoj strani. Pogranične krađe stoke nisu bile rijetke, pa je vladika Petar I. Petrović morao intervenirati na okružnoga poglavara u Kotoru.[8]

2 *Kraglski Dalmatin*, br. 19, 15. XI. 1806, 149.

3 *Kraglski Dalmatin*, br. 30, 25. VII. 1807, 237.

4 *Žitije* Gerasima Zelića, II, Beograd 1899, 178. Usp. Kosta Milutinović, Srbi u Dalmaciji 1797-1849, u: Istorija srpskog naroda, V/2, Beograd 1981, 282.

5 Historijski arhiv Zadar, Štampe, sv. 23, br. 109 /1814, u: Vjekoslav Maštrović, Zadarska oznanjenja, br. 185.

6 Ivan Pederin, Austrijski putopisci prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797-1814, 1848, 1859. i 1866. godine, Radovi Centra JAZU u Zadru, 21, Zadar 1974, 201.

7 Naučna biblioteka Zadar, Plakati, Oznanjenje br. 2217/684, 20. III. 1833. Vidi Ivan Pederin, Pojava književnog putopisa u njemačkoj putopisnoj književnosti o dalmatinskoj Hrvatskoj, Enciklopedija moderna, 26, Zagreb 1974, 48. Dalmatinski gubernator Lilienberg izdao je okružnicu u kojoj poziva odbjegle dalmatinske hajduke da se vrate u Dalmaciju i da tu mirno žive. (Arhiv grada Zagreba, Zbirka Makanec, Stampata, br. 857, s. a s. 1.)

8 Istorijski arhiv Kotor, Okružni sud, pismo 43.

I osvećivanje je bilo jedna od pobuda da se ide u hajduke, osobito u bokokotorskom okružju, ali i u ostaloj Dalmaciji, napose u Zagori. S koljena na koljeno prenosila se poruka „Tko se ne osveti, taj se ne posveti", a toga su se mnogi držali.[9] O tome lijepo svjedoče razmirice između Save i Andrije Vuksana koji su (1835.) napadnuti od hajduka Bogdana Odalovića i Đure Petranića iz Krivošija u Boki kotorskoj. U rvanju su se uspjeli obraniti, ali su hajduci uhapšeni, osuđeni i nakon toga su umrli u kotorskom zatvoru. Bogdanov rođak Gajo Odalović okrivio je Savu Vuksana za smrt svoga rođaka i zaprijetio da će uzeti glavu za glavu. To se i dogodilo.

I crnogorski stočari znali su upasti u područje Boke u doba Petra I. Petrovića Njegoša, te su se njihovi upadi završavali krađama stoke imućnih kuća i ubojstvima iz osvete.[10] Godine 1841. devet Crnogoraca i tri Bokelja opljačkali su kuće Đuranovića, pa je Petar II. bio prisiljen jednoga strijeljati, a ostale zatvoriti.[11]

Četrdesetih godina hajdučija je učestala gotovo u čitavoj Dalmaciji. U njezinu sjevernom dijelu, među najopasnijima, spominje se Jovan Kutlača[12] s drugovima, od kojih su strahovali Ravni kotari i Bukovica. Dugo se je za njima tragalo. Na kraju vlasti u Zadru povjere kninskom sucu Pavu Rešetaru, porijeklom Dubrovčaninu, da na miroljubiv način stupi s njima u vezu. Rešetar je dao na znanje Kutlači, ako se predaju, da neće biti kažnjeni smrću niti doživotnom robijom. Dogovor je bio da se Rešetar i Kutlača sastanu negdje na putu između Knina i Kistanja i to bez oružja. Rešetara sačekaju Kutlačini drugovi i jedan među njima dovede ga pred kolibu gdje ga je čekao Kutlača. Pred njima su bila dva pištolja. Rešetar ga upita : „Je li vjera?" Kutlača mu odgovori: „Tvrda je". Razgovarali su o uvjetima predaje, ali se nisu mogli dogovoriti i rastanu se. Ipak Kutlačinoj družini došao je kraj. Jednom prilikom bio je opkoljen, branio se dok je mogao, ali je na kraju pogođen, uhvaćen i osuđen na smrt vješanjem. Kutlača nije mogao prežaliti što nije ubio kninskog suca, pa je to potvrdio i prije vješanja: „Kajem se, što nijesam ubio Rešetara, kad je ono bio u mojoj vlasti."[13]

9 Historijski arhiv Zadar, Atti segreti, br. 1237/p.p., 10. X. 1834.

10 Istorijski arhiv Kotor, Pisma Petra I. i Petra II. okružnom kapetanu u Kotoru, 1822.-1845.

11 Istorijski arhiv Kotor, Okružni sud, pismo 57.

12 Naučna biblioteka Zadar, Rijetkosti, 72014/R 1198; Josip Bersa, Dubrovačke slike i prilike, Zagreb 1941, 282, 283.

13 Zora Dalmatinska, br. 2, 8. I. 1844. (vidi bilj. 12); Smrt Jovana Kutlače, u: Narodni kalendar za pristupnu godinu 1884, 121-124.

O njemu i Dmitru Drači, zvanom „Mitrak", ispjevane su u narodu mnoge pjesme. U jednoj se između ostaloga kaže kako „je ubijo devet Jovana devet Savi' imenaka. za koga je suveran 50 'ijada onda u zalnije' cvancika/ potrošijo, dok ga je živa u'vatija; od koga ima velika pjesma, što slepci o godovije' uz gusle pjevaju po kućami, dje ima zvanica (gostiju)."[14]

U Bukovici i Ravnim kotarima narod je tradicionalno nosio oružje i teško ga je bilo odvojiti od njega. U više navrata vlast je oduzimala oružje, pogotovo u pograničnim krajevima Dalmacije. „Povi' svega, što je vlast svoj Bukovici oduzela oružje i ima je na umi sporad bivsije' ajduka. Isto zimi, kad se izađe na brda, čuje se prasak pušaka, i da jedan drugom dovikuje."[15]

Hajduka je bilo i u splitskom okružju pa u vezi s tim je raspisana potjernica za Josipa Meštrovića iz Klisa, u visini od sto fiorina, a isto toliko i za Juru Milina iz sela Prugova u splitskoj zagori. Javna obavijest dana je selima i općinama Klis i Muć gdje su rođeni.[16]

Među jačim nemirima toga doba u Dalmaciji svakako je sukob braće Lasića iz sela Dunava u Konavlima sa svojim zemljišnim vlasnikom, vlastelinom Markom Pucićem[17] u Dubrovniku. Naime, obitelj Lasića se bila namnožila, a kuća postala pretijesna. Vlasnik kuće Marko Pucić nije dopustio da se kuća podigne, stoga se braća na to sami odluče. Pucić ih je tužio sudu u Cavtatu. Stariji brat Božo zvani „Božur" razljuti se i pokuša ubiti „gospara"u njegovu dvorcu u Gružu. U uvjerenju da je uspio, vrati se u Konavle i razglasi da je ubio „gospara". Međutim, to mu nije pošlo za rukom. Skupa s prijateljima i istomišljenicima posijeku lozu u njegovu vinogradu i masline i proliju vino iz bačava u njegovu podrumu u Grudi. Za njima je krenula u potjeru skupina pandura sa serdarom na čelu. O tome su bile obaviještene općinske, okružne i pokrajinske vlasti u Cavtatu, Dubrovniku i Zadru, pa čak i ministar unutrašnjih poslova Austrije Sedlnitzki u Beču.[18] Sa skupinom konavoskih seljaka braća Lasići se odmetnu u konavoska brda kod rodbine i prijatelja, a kada im Konavle nisu mogle pružiti sigurnost, pređu u tursku Hercegovinu i stave se pod zapovjedništvo

14 V. Ardalić, Bukovica, Zbornik za narodni *život* i običaje Južnih Slavena, sv. IV, Zagreb 1899, 113.

15 V. Ardalić, nav. dj., 114. i 115.

16 Historijski arhiv Zadar, Stampe, br. 244d, Objavljenje, 24. XII. 1844, sv. 2a.

17 Pucići su u Konavlima poznati pod nadimkom „Škatići". Neki posjedi koji su ranije pripadali dubrovačkoj gospodi, još i danas se nazivaju „Škatićeva njiva".

18 Stjepan Antoljak, Bune pučana i seljaka, Zagreb 1956, 105-108.

trebinjskoga kapetana Hasanbega Hasanbegovića. Pokrajinske vlasti u Zadru raspisale su nagradu u visini od četiri stotine florina tko uhvati živa i preda sudu Boža Lasića, kojega su austrijske vlasti držale za vođu pobunjenika. Vlasti su putem oglasa obavijestile stanovnike sela Dunave, Mrcine, Pridvorje, Gabrile o nagradi, s obzirom da je iz tih sela Lasićeva družina.[19] Iz Hercegovine znali su upadati u Konavle i Župu dubrovačku i pljačkati imućnije domove. Poslije tri godine potrage (1844.-1847.) i vatrena okršaja s pandurima u brdu Sniježnici su pohvatani, dok je Božo Lasić uspio pobjeći kod prijatelja u selo Kruševice, iznad Hercegnovoga i tu je, zbog izdaje, u sukobu s pandurima junački poginuo.[20]

I u Boki kotorskoj hajdučija se nije prekidala. Godine 1846. nekoliko Krivošijana, skupa s Crnogorcima, spustili su se u Baošiće i Kumbur i opljačkali imućnije kuće Baošića i Juraševića u vrijednosti više tisuća talira. U sukobu hajduka s pandurima jedan je serdar ubijen, a nekoliko pandura ranjeno. U narodu je zavladao strah jer nije bilo dovoljno pandura. U pomoć je stiglo sto osamdeset gorskih strijelaca vičnih da se tuku po brdima i planinama, među kojima su prevladavali Česi. Na putu je bila kompanija ugarskih pješaka i odjel pandura.[21] Konačno, godine 1847. od sto pedeset hajduka većina je pohvatana, a neki su se predali. Vuk Popović, svećenik u Kotoru, u pismu Vuku Stefanoviću Karadžiću između ostaloga piše kako su se u Boki dobro „pročistili od hajduka".[22]

Nemirne godine 1848./49. hajdučija je još više uzela maha u sjevernoj Dalmaciji i u brdskim selima Boke. Kod Obrovca šest hajduka opljačkalo je diližansu koja je iz Zagreba prema Zadru prenosila poštu.[23] U okolici Hercegnovoga hajduci su imućnije kuće pljačkali, na kraju su uhvaćeni i predani sudu.[24] I u brdskim predjelima hercegnovske općine nije bilo mira. Gajo Odalović,[25] rečeni Lučić, sa sto trideset ljudi pokušao je osvetiti rođaka Bogdana. Opkolili su kuću braće Nikole i Save Vuksana i u okršaju nekoliko je osoba ranjeno, jedan ubijen, a kuće Odalovića i Vuksana zapaljene su. Savu Vuksana odveli su i „bodući ga

19 Historijski arhiv Zadar, Štampe, br. 244d, Objavljenje, 24. XII. 1844, sv. 2a.

20 Stjepan Antoljak, nav. dj., 108.

21 Srbske novine, br. 99, 13. XII. 1846, 407.

22 Vukova prepiska, VII, Beograd 1913, 57.

23 Slavenski jug, br. 50, 28. IV. 1849, 201.

24 Srbske novine, br. 43, 12. IV. 1850, 70; Jugoslavenske novine, br. 18, 27. IV. 1850, 70.

25 Gajo Odalović, koji se spominje u ovome tekstu, rođen je godine 1805. u Svečevu u Krivošijama. Imao je deset sinova. U mladosti je bio težak i pastir. Trgovao je stokom. Kako mu poslovi nisu dobro išli, prodao je dobar dio zemlje i dao se na hajdučiju.

kad i kad s' nožin". ali od mjesta Mihov Do nije mogao dalje. Tu je bio ubijen. Sljedeće godine, sa skupinom od osamnaest ljudi, napao je Dragu Anđelinića, ali je potkraj godine uhvaćen na Čelu kod Hercegnovoga. Nakon suđenja donesena je presuda (1850.), da se zbog ubojstva, „deračine", ranjavanja, nasilja i paljenja osuđuje „na pedipsu smarti koja će se izvaršiti na višalam"; Odalović je morao platiti sudske troškove Dragu Anđeliniću. Smrtna kazna izvršena je 26. travnja 1851. u Kotoru.[26]

Prvo novačenje u Dalmaciji (1849.) bilo je razlog nekima da pobjegnu u hajduke kako bi izbjegli vojsku. Oni pak koji bi dezertirali iz vojske bili bi pozivani da se predadu vojničkoj vlasti. Umjesto osam godina, koliko je bio regrutski rok, služili bi dvanaest godina. Ako bi se dogodilo da i drugi put pobjegnu, služili bi cijeli život.[27]

Dvadesetih godina, za neoapsolutizma, hajdučija se proširila gotovo po čitavoj dalmatinskoj unutrašnjosti i Boki kotorskoj. Promet nije bio siguran, osobito na cesti od Zadra, preko Obrovca, u Zagreb. Jedna skupina hajduka napala je (1850.) poštansku diližansu između Smilčića i Zemunika; tri konja su ubili, dvije osobe ranili, a drugo poštedjeli.[28] Teško je reći koji su hajduci bili opasniji. Svi su oni plijenili bilo u obrovačkoj, kninskoj ili sinjskoj krajini[29] ili Boki kotorskoj. Bokeljski hajduci obično su silazili s Krivošija, Kruševica i drugih sela i pljačkali imućnije domove u Zaljevu. U tome su se (1850.) istakli Ledeničani koji su stanovnicima Morinja oteli nekoliko volova. Protiv njih krenulo je šesto vojnika s topovima, a ovi su pred njima pobjegli u Crnu Goru.[30] Krađe i krvavi obračuni događali su se u Krivošijama,[31] Kutima, Repaju, Ublima.[32] Dolaskom general-majora Lazara Mamule u Boku (1850.) i njegovim osobnim dodirima s hajducima i obećanjima da im se neće ništa dogoditi, ukoliko nisu činili zločine,

26 Historijski arhiv Zadar, Sabirni centar Šibenik, Atti politici, 1851, sv. 266/bb.

27 Istorijski arhiv Kotor, Općina Dobrota, XIV 221/1, Objavljenje, br. 2319/p, 6. XII. 1849. Još godine 1838. pomišljalo se da se u dubrovačkom i kotorskom okružju zavede novačenje (Novine Srbske, br. 21, 28. V. 1838, 168). Ako je netko želio da se oslobodi vojske, dovoljno je bilo da učini neku krađu. (Historijski arhiv Zadar, Tajni spisi Namjesništva, br. 48/p. p, Kut. 24, 1948. Vidi list zakonah i spisah za Krunovinu Dalmaciju, 1849, 558.)

28 Jugoslavenske novine, br. 50, 7. VI. 1850.

29 Pozornik, br. 75, 5. I. 1850.

30 Jugoslavenske novine, br. 50, 7. VI. 1850.

31 Istorijski arhiv Kotor, Okružni sud, spis br. 25/1844/crim., 24. X. 1844., vol. II, E-II/2, 1850.

32 Istorijski arhiv Kotor, Okružni sud, vol. I, E-II, 1850.

mnogi su se predavali, pa čak i oni koji su petnaestak godina bili u šumi.[33] Neki „vojeni uskoci", na širem području od Zadra prema Velebitu, počinili su (1851.) mnoga „zločinstva i deračine", te je bilo ranjenih i mrtvih.[34] O tome je obaviješteno Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beču, te je formiran prijeki sud za „deračine", koje su se javile na području Obrovca, Benkovca, Skradina, Drniša i Knina. Predsjedništvo dalmatinske vlade obavijestilo je okružnoga poglavara u Zadru, zadarsku nadbiskupiju i šibensku biskupiju, pravoslavnu eparhiju u Zadru i grkokatolički vikarijat u Drnišu. Okružno poglavarstvo u Zadru trebalo je obavijestiti općine i sela, a crkvene vlasti župnike i parohe.[35] I ranije je namjesništvo interveniralo kod dalmatinskih biskupa da utječu na župnike „da uklone i iščupaju iz glave svojih župljana te negativne i perverzne tendencije, i da im usade načela Evanđelja, koje nadahnjuje ljubav".[36] Lazar Mamula obilazio je sela od Obrovca do Vrlike, obećavao oprost kao u Boki kako bi se uspostavio mir i javna sigurnost.[37]

Sve te poruke svjetovnih i crkvenih vlasti kao da nisu pomogle. Hajduci su i dalje presretali trgovačke putnike s karavanama. Početkom 1852. opljačkana je jedna karavana koja je išla iz Sarajeva u Dalmaciju, a čiji je novac trebao biti upućen u Trst. Čitavu svotu od oko dvadeset četiri tisuće talira u srebru i zlatu hajduci su zadržali kod sebe.[38] Česti prepadi, pljačke i ucjene hajduka po sjevernoj Dalmaciji navele su predsjedništvo dalmatinske vlade da razašalje oglas za hvatanje opasnijih hajduka, kao što su bili Tomo Olujić iz Bilišana i Todor Veselinović iz Golubića u Obrovačkoj krajini.[39] Djevojke nisu napadali,[40] iako su bile nakićene dukatima.

Stalno novačenje, početkom pedesetih godina, uvećalo je broj vojnih bjegunaca, a osobito su učestale pljačke na javnim cestama ugrozile javnu sigurnost

33 Srbske novine, br. 112, 3. X. 1850.

34 Narodne novine, br. 120, 24. V. 1851; br. 156, 9. VII. 1851.

35 Istorijski arhiv Kotor, Općina Kotor, XIII-67, 1851.

36 Naučna biblioteka Zadar, Atti segreti, br. 1237/p.p, 10. X. 1834.

37 Arhiv Herceg Novi, svež. 1851, br. 22, 17. I. 1851.

38 Srbski dnevnik, br. 27, 20. VII. 1852.

39 Arhiv Herceg Novi, svež. 1851, br. 23, 17. I. 1851.

40 J. G. Kohl, Reise nach istrien, Dalmatien und Montenegro, vol. II, Dresden 1851, 330.

u sjevernoj Dalmaciji.[41] Javne otimačine na području zadarskoga okružja, koje je obuhvaćalo i šibensko područje, dolazile su pred sud, a općine u kojima su se javili nemiri ili iz kojih potječu hajduci, trebale su snositi troškove u njihovu hapšenju, prisilnom slanju u vojsku, izdržavati vojsku za vrijeme gonjenja i pružiti pomoć žandarmeriji. Nesigurnost ljudi, prometa, robe, novca, napose drugih državljana prisilila je austrijske vlasti na rigorozne mjere. Vlaho Ghetaldi, zamjenik dalmatinskoga namjesnika, nada se da će se tim mjerama „iščupati opasne bande" u tom dijelu Dalmacije.[42]

I sljedeće godine hajdukovanje je uzelo velika maha u sjevernoj Dalmaciji. Ovoga puta upadaju iz Like, preko Velebita, u Dalmaciju. U pograničnom dijelu između Dalmacije i Bosne hajdukovali su Nikola Mauvilović, Stjepan Košutić, Marko Medić, Nikola Pavković, Šimun Rakić, Andrija i Luka Labaš, Savo Šuica, Danilo Jokić, Šimun Škundrić i Đurađ Maričić. Budući da ih je veći broj, bili su opasniji, pa su raspisane nagrade za svakoga po dvjesto fiorina. Nikola Pavković je uhvaćen, suđen i nakon toga ubijen.[43] Zbog čestih krađa i pljački putnika koji su dolazili iz Bosne u okolicu Knina i Drniša dvojica su uhvaćena i nad njima je izvršena smrtna kazna.[44] Prema nekim procjenama tih godina protjeran je, uhapšen ili ubijen devedeset jedan hajduk. Veći broj među njima završio je na vješalima.[45]

S dolaskom Lazara Mamule za namjesnika Dalmacije nastavlja se organizirana akcija protiv hajduka. Mamula je osobno dolazio u sela i smirivao duhove, naoružavao narod po općinama i uvlačio ih u izravne sukobe s njima, a općine su i dalje bile odgovorne za red i mir na svome području. Tako udruženim snagama naoružanoga naroda, žandarmerije, vojske i općinskih vlasti, Mamuli je pošlo za rukom da potisne hajduke u Bosnu. Neki su se predali, a drugi su uhvaćeni. Vrlički stražari uhvatili su poznatoga hajduka Petra Zukelu, a u Plavnu je poginuo bosanski hajduk Šime Džepina s „hervatskom četom", koji je bio „zastravio svu Bosnu". Slična je sudbina zadesila nekoga „hervačanina" Vješticu i Parovića, koji su iz turske Bosne stigli u Dalmaciju. Na obrovačkom području

41 Narodne novine, br. 276, 4. XII. 1852; br. 279, 7. XII. 1852. Zbog uvođenja novačenja računalo se da će mnogi „u hajduke bježati." (Srbski dnevnik, br. 2, 25. VI. 1852.)

42 Wien, Verwaltungsarchiv, Innernministerium, br. 2073, 6. III. 1852.

43 Narodne novine, br. 14, 19. I. 1853; Srbski dnevnik, br. 3, 10. I. 1853.

44 Narodne novine, br. 242, 22. X. 1853; br. 246, 27. X. 1853; Srbski dnevnik, br. 79, 7. X. 1853.

45 Srbski dnevnik, br. 52, 4. VII. 1853.

žandarmerija je ubila Vasilija Gaka i uhvatila Damjana Relića, a vrlički stražari, žandari i vojnici su uhvatili hajduka Mitra Utržana. Središnje vlasti u Carigradu naredile su bosanskom veziru da podupre austrijske vlasti u Dalmaciji u iskorjenjivanju hajduka, a među njima i hajdučkog harambašu Boža Blasića, za kojega je bila raspisana nagrada od Ministarstva rata u visini od četiristo fiorina. Istu sudbinu je doživio Ivan Vuljaš, zvani „Mulića". Stjepan Bosnić bio je ranjen, a Marijan Galiot iz Uništa se predao. Unište je bilo poznato kao „ognjište i gnijezdo uskoka". Ostavši bez drugova, neki Papac i Gegić, iz okolice Drniša, povukli su se u svoj kraj, ali su ih seljaci iz Kljaka, među kojima je bilo i žena, ubili kod Moseća. Tako je vrlički i drniški kraj očišćen od hajduka. Ostalo ih je još na kninskom i obrovačkom području. Zahvaljujući nagradama uhvaćeno je još trideset hajduka.[46]

Akcija čišćenja nastavljena je i sljedećih godina kako u Dalmaciji, tako u Lici, Bosni i Hercegovini, koja je pod Turcima. Organizirane su patrole, takozvane trojke, sastavljene od dva žandara i jednoga vojnika ili petorke koje su činili četiri vojnika i jedan žandar. U gonjenju je sudjelovala i vojska. U međusobnu povezivanju puno je doprinijela novouspostavljena telefonska mreža kojoj je privremeni štab bio u Benkovcu. Zajedničkim snagama u Bosni, Lici i Dalmaciji, glavnina hajduka je razbijena.[47]

Među posljednjim hajdučkim harambašama u Dalmaciji je Andrija Šimić, porijeklom Hercegovac, predak hrvatskih književnika Antuna Branka i Stanislava Šimića. Šimić je otišao u hajduke svjesno, iz osvete, kako bi zaštitio narod od tuđinske vlasti. Uglavnom je drugovao s imotskim hajducima i hajdučkom skupinom iz Vrlike. Njegova družina kretala se po Imotskoj krajini. Naposljetku bio je uhvaćen, zatvoren i osuđen s još dvojicom drugova (1871.) na doživotnu robiju. Druga dvojica osuđeni su na vješanje, a ostali na osamdeset pet godina robije.[48]

Posljednjih desetljeća devetnaestoga stoljeća hajdučija jenjava usporedo s razvitkom prometnica, opadanjem karavanske trgovine i postavljanjem žandarmerijskih stanica u mjestima gdje ranije nisu bile. Postupno mladići su se navikli ići u vojsku i manje su dezertirali. Pojedini činovnici i suci, po zagorskim

46 Narodne novine, br. 160, 15. VII. 1853.

47 Historijski arhiv Zadar, Atti segreti, br. 234, 12. V. 1863.

48 A. Ujević, Imotska krajina, Split 1953, 161-163. Pobliže o Šimiću i družini vidi M. Milas, Hajduk Andrija *Šimić*, Zagreb 1972, 23-121.

općinama, više su pazili u postupcima sa strankama nego što je to bilo ranije. Tu i tamo u Bukovici i Drniškoj krajini bila bi poremećena javna sigurnost od strane hajduka,[49] ali bi se ubrzo situacija smirila. Jedna skupina od sedamdeset do sto ljudi, oko Drniša i Petrova polja,[50] pljačkala je po kućama i polju, ali joj se stalo na put. Na selu je uvijek bilo krađa, pa i potkraj stoljeća, koje treba razlučiti od hajdučkog nasilja. Svakako hajduci su se javljali po Zagori, ali sve rjeđe, primjerice u Svilaji (1897.), ali u sukobu sa žandarima izgubili su glave.[51]

Koncem stoljeća situacija se bitno izmijenila. U nekim krajevima Zagore hajdučka tradicija još je živa, mnogi se ponose što su im preci bili hajduci, ali hajdukovanje se postupno gasi. Jedan suvremenik o tome, između ostaloga, ovako piše: „Bukovčanac naš, ako i ne more biti više ajduk, jer je nestalo vjere, ali mu je drago nositi ajdučko odijelo: neka imaju na umu, da je i on od onog korjena potekao. Još, kom je ćaća, oli djed bijo ajduk, on se s tijem diči i uznosi, pa se još uzdiže reći u česovom prego nami 'Ni mom starijemu nije svak soda ni bruba ispod nosa, pa neće ni meni'".[52]

Početkom dvadesetoga stoljeća austrougarske vlasti pokušale su razoružati seljake, ali to je išlo dosta teško i unosilo je nova nezadovoljstva. Ona su izbijala i zbog toga što su vlasti strogo kažnjavale sve one koji su krijumčarili duhanom, te su neki zbog toga odlazili u hajduke. Pred Prvi svjetski rat o hajducima se malo čuje, ali je jedna operacija čišćenja poduzeta protiv njih u južnom Velebitu.[53] Svakako, do Prvoga svjetskoga rata bilo je ponešto hajduka, osobito u izoliranim predjelima, dalje od prometnica, kao što je Velebit.

Na kraju se može zaključiti sljedeće: Postupnim raspadanjem feudalnih društvenih odnosa, tijekom devetnaestog stoljeća, dolazi do sukoba zaostale patrijarhalne sredine s procesom modernizacije, koja od polovine stoljeća lagano prodire iz gradskoga u seljačko društvo Dalmatinske zagore, Makarskog primorja, područja Neretve, te brdske predjele dubrovačkog i bokokotorskog okružja. Najbolji izraz toga sukoba je hajdučija kao vid socijalnog otpora, predstavljena

49 Narodni list, br. 23, 1866, 87; Hitropisna izvješća Dalmatinskog pokrajinskog Sabora, zasjedanje 8, 1868, 378-379.

50 Wien, Verwaltungsarchiv, Innernministerium, 1882, 22-206.

51 Pučki list, br. 10, 20. V. 1897.

52 V. Ardalić, nav. dj., 115, 116.

53 Ivan Pederin, Austrijsko turističko i planinarsko novinarstvo o jadranskim krajevima, Naše planine, br. 11-12, 1973, 248-272.

kroz manje skupine odmetnika, porijeklom iz siromašnih i članovima brojnih porodica. Ona se javlja na dugom prostoru od sjevernodalmatinske zagore do Paštrovića na jugu bokokotorskog okružja kao posljedica siromaštva, oskudne zemlje, nerodica, zaostalosti, zapuštenosti, neprosvijećenosti i zanemarenosti od ranijih i tadašnjih vlasti, ali i vlastita nerada, koji su poneki pretvarali u način privređivanja. Do odmetanja dolazi i zbog krađa, krvne osvete, neplaćanja poreza, neodlaženja u vojsku, zbog lihvarstva i drugih sličnih razloga. U pograničnim krajevima, osobito u predjelima Boke kotorske, narod je tradicionalno nosio oružje u svrhu obrane, ponosio se njime i kroz njega potvrđivao junaštvo. U pokušajima nasilna oduzimanja mnogi su se odmetali u brda u uvjerenju da bi mogli postati žrtve onih koji ga imaju.

Najviše nasilja bilo je u sredini stoljeća, kada dolazi do procesa modernizacije uprave, sudstva, javne sigurnosti, poreza zemljarine, obnavljanja karavanske trgovine i početka novačenja. S izgradnjom prometnica jenjava karavanska trgovina kao meta hajduka. Proces modernizacije, koji se još očituje kroz postupni prijelaz sa stočarstva na poljodjelstvo, zatim otvaranje škola, seoskih zadruga, otkup zemljišta, posebno utjecaj svećenstva sve će to doprinijeti mirnom rješavanju sporova i to preko nadležnih sudova. S organiziranim pritiskom građanskih i vojnih vlasti na hajduke i postupnim prijelazom s feudalnih na kapitalističke proizvodne odnose hajdučija postupno jenjava potkraj devetnaestog i u ranom dvadesetom stoljeću kao primitivni oblik otpora u zaostalom seljačkom društvu u zaleđu primorskih gradova, a koje gotovo nije ni bilo na obali i otocima.

THE END OF BANDITISM IN DALMATIA

SUMMARY

During the 19th century, the Dalmatian banditism was a crude form of resistance associated with the peasant society of the Dalmatian hinterland, coast around Makarska, the Neretva region and the mountainous parts of Dubrovnik and Kotor. Under French and Austrian rules, civic and military authorities instructed peasants how to cultivate the land and save money. The new cultures they wanted to impose on the locals were aimed at promoting loyalty to the government. In this respect, they were partially successful in the cities, i.e. on the coast and on the islands, but less in the mountain settlements, where the peasants maintained their traditional affiliations. In its last stage, the banditism emerged as a result of the conflict between traditional, patriarchal society and the new, modern customs and lifestyles. The motives for joining the highwaymen orders (Hajduks) were various. The author recognizes many of them: poverty, lack of enlightenment, backwardness, the custom of blood revenge, recruitment, refusal to pay taxes and the neglect of the ruling oligarchy. This ruling class could not understand the real social causes of this phenomenon and simply considered them as outlaws, criminals, thieves, robbers, felons who set fires, stole and murdered peaceful inhabitants, representatives of the authorities and other citizens. In the first decades of the Second Austrian Rule, there were more criminal acts in Dalmatia than in other countries of the Austrian Monarchy. The greatest resistance of the highwaymen was recorded in the fifties, following the modernization of administration, legal institutions, gendarmerie, recruitment, land-taxes and resumption of caravan trade. Since the surrounding area was ideal for them to hide and launch their attacks, it was difficult to capture them. Therefore, civic and military authorities encouraged people to rise against them, which accelerated their extermination. The people's motivation to take actions against the highwaymen was strengthened by the immense changes in their everyday life: building of new roads, opening new bureaus, post-offices, schools and establishing new associations. The penetration of culture and civilization influenced young men to accept the obligation to join the army. Taxes were paid more regularly; the conflicts were settled in court which put an end to the practice of revenge. As a result, the faith of highwaymen faded towards the end of the century, as did the support of their harbourers, especially in the years leading up to World War I.

RAZVOJ SOCIJALISTIČKE IDEJE U DALMACIJI

Iako se termin socijalizam javlja prvi put u Francuskoj oko godine 1830., neki teoretičari socijalizma drže da je njegovo trajanje staro koliko i povijest čovječanstva. Moderni socijalizam javio se na evropskom Zapadu u Francuskoj i Engleskoj, a odatle se proširio na Njemačku i zemlje Austro-Ugarske Monarhije. U literaturi susreće se više vrsti socijalizama, primjerice, religiozni, etički, utopijski, reformistički, državni, marksistički, poznat i kao naučni socijalizam. Na temelju dostignuća povijesne znanosti i vlastitih istraživanja pokušat ćemo, koliko to prostor dopušta, prikazati genezu socijalističke ideje u Dalmaciji u prošlom stoljeću.

Široj javnosti manje je poznato da je marksistički socijalizam imao odraza i u Dalmaciji (1848.), čini se u uskoj vezi s pojavom Komunističkog manifesta na Zapadu. Naime, dalmatinska „vlada upozorila je biskupske ordinarijate na sve veću opasnost od komunizma i radikalizma i da se tomu „zlu" treba oprijeti na svim područjima javnoga života, svim sredstvima, napose tiskom. Godinu dana poslije dubrovački zemljišni vlasnici upozoravaju na „prevratnu zastavu komunizma", s obzirom da im kmetovi uskraćuju daću i tlaku i traže zemlju prema geslu, koje se proširilo u dubrovačkom kraju, da je zemlja božja i onoga tko je obrađuje.

Nakon četrdeset osme u stranom i domaćem građanskom tisku javljaju se članci o socijalizmu i komunizmu, više stranom, a ponešto i onom u Dalmaciji, koji su se mogli naći u kasinima, čitaonicama, kavanama, ali i po gradskim domovima s obzirom da su, istina, rijetki građanski intelektualci bili pretplaćeni na neke od tih listova. U tim novinama, između ostalog, moglo se pročitati o razvoju socijalističke misli na zapadu, što traže socijalisti, a najviše nemira u građansko društvo u Dalmaciji unosili su oni članci u kojima je bilo riječi o stavu socijalista prema privatnom vlasništvu i religiji.

PRVA RADNIČKA DRUŠTVA

Upravo u prvim desetljećima druge polovice devetnaestoga stoljeća utemeljuju se prva radnička društva u Dalmaciji i to u Zadru, Makarskoj, Orebiću, Kotoru, Splitu, Dubrovniku itd., više za uzajamnu pomoć i prosvjetni rad među radnicima. Socijalna struktura članstva bila je šarolika, sastavljena od zanatlija, zanatskih radnika, obrtnika i sitna građanstva, autonomaške ili narodnjačke političke orijentacije s obzirom da je preporodni pokret u Dalmaciji bio u zreloj fazi hrvatskoga narodnog preporoda. To je doba postupna ukidanja cehova, primjene tekovina industrijske revolucije u privredi primorskih gradova, primjerice, u splitskom i šibenskom bazenu, Zadru i Dubrovniku i drugim manjim mjestima gdje su bili uvjeti za proizvodnju likera, preradu ribe ili pak eksploataciju ruda, primjerice, u Siveriću i Velušiću. Tadašnja proizvodnja je na razini obrta, manje manufakture, a industrijska u povoju. Prema tome industrijskih radnika je malo, te je u fazi radničkih društava više zastupljena solidarnost među radnicima nego klasna svijest.

Nekako u isto doba kada se u nas javljaju radnička društva formirana je Prva međunarodna organizacija radnika sastavljena od nacionalnih udruženja radnika. U njoj su vođene borbe između raznih struja i tendencija tako da je Prva internacionala ispunjena borbom protiv tredjunionista, prudonovaca, blankista, lasalovaca i anarhista. Karl Marx je udario temelj njezinu revolucionarnom obilježju. Budući da radnička društva u Dalmaciji nisu bila učlanjena u internacionalu, prema nekim arhivskim podacima moglo bi se pretpostaviti da je u Splitu postojao komitet Internacionale. U jednom dokumentu Ministarstva unutrašnjih poslova Austro-Ugarske Monarhije se navodi kako je moguće „... da je pokret radnika u Splitu potaknut od ljudi Internacionale..." Oko utemeljenja društva „Jedinstvo i rad" u Splitu posumnjalo se da to dolazi na poticaj Internacionale. Dok se taj problem u historiografiji temeljitije ne istraži, nemoguće je, za sada, bilo što pouzdanije tvrditi o postojanju komiteta u Splitu, ali se s više pouzdanja može reći da je bilo osoba koje su povezane sa socijalistima u Beču, naručivale knjige iz tog grada i bile pretplaćene na list „Volkswille".

Koliko je pak Pariška komuna (1871.) imala odraza kod naprednih pojedinaca, članova radničkih društava, povijesna znanost nije ništa utvrdila, ali je konstatirala da građanski tisak, narodnjački, autonomaški, katolički i službeni, te neki narodni prvaci, iz klasnih razloga, negativno reagiraju na događaje u glavnom gradu Francuske. Komunari se u tim listovima nazivaju buntovnici, pljačkaši, bezbošci koji se protive crkvi i privatnom vlasništvu. Kako su shvatili

komunu posjednici u Dalmaciji, lijepo se očituje u pismu dubrovačkoga vlastelina Nika Velikoga Pucića svome prijatelju, kada mu između ostalog o komuni kaže kao o „kazni Božjoj, koja je pala na Franciju?" Za previranje i neposlušnost kmetova u Konavlima može reći da je „grgje nego republica crvena". Jedan kroničar događaja u tome kraju, između ostalog, zabilježio je kako je „neki apostol Internacionale prošao Konavlima", što svjedoči o tome kakvo je bilo gledanje građanstva u Dalmaciji na Internacionalu i Pariško komunu.

Nakon Pariške komune i prestanka rada Prve internacionale vanjski utjecaji, za nekoliko godina, slabe. Naime, osamdesetih godina radnički pokret u Dalmaciji dobiva prve listove koji još nemaju socijalističko obilježje. Prvi radnički list u Dalmaciji je dubrovački „Radnik" (1887.) koji je imao zadaću da pridobije radnike za Srpsku stranku. I druga dva lista „L'operaio Dalmata" i „La voce dell' operaio" (1889.) u Zadru, također ne djeluju u smislu širenja socijalističkih ideja među radnicima Zadra i ostale Dalmacije.

Koncem osamdesetih godina utemeljena je Druga internacionala (1889.) koja je okupila evropsku socijaldemokraciju. Nakon Marxove smrti (1883.) ostala je Marx-Engelsova teorijska podloga socijalističkom pokretu u Evropi i svijetu. S prijelazom kapitalizma u imperijalizam, koncem devetnaestoga stoljeća, zaoštravaju se klasne suprotnosti, a s tim u vezi i prve tendencije u radničkom pokretu, iako se u okviru Druge internacionale javlja revizionizam marksizma i oportunizam. Politički vrhovi evropske socijaldemokracije potpadali su pod utjecaj buržoazije te su uoči Prvoga svjetskog rata revizionističke stranke pružale podršku imperijalizmu svojih vlada. Jedino boljševička stranka na čelu s Lenjinom te Roza Luxemburg i Karl Liebknecht u njemačkoj socijaldemokraciji, suprotstavili su se imperijalističkim pretenzijama velikih sila i ratu koji je bio na pragu.

PROSLAVE PRVOGA SVIBNJA

Početke socijalističke ideje u Dalmaciji treba tražiti u devedesetim godinama prošloga stoljeća, što se očituje u proslavama Prvoga svibnja, u primorskim gradovima, propagandi socijalizma, primjerice, na Hvaru od strane Ante Politea, prvim štrajkovima drvodjelaca u Splitu, tipografa u Zadru i Šibeniku, te utemeljenju prve socijalističke organizacije radnika „Društvo radnika i radnica" u Splitu, neke vrsti sindikalne organizacije radnika za čitavu Dalmaciju. Koncem devedesetih godina socijalisti su ojačali kao politička snaga, te su na

državnim izborima (1897.) dubrovački i splitski socijalisti samostalno istupili. Dubrovački socijalisti pozivaju radnike da glasaju za one koji će se založiti za opće pravo glasa, osmosatni radni dan i osiguranje radnika u starosti. Godinu dana poslije pojavljuje se prvi socijalistički list u Dalmaciji „Socijalista" u Zadru, na talijanskom i hrvatskom jeziku, inače glasilo Socijaldemokratske stranke u Dalmaciji u čijem programu stoji „djelatno raspl̈đivanje socijalističke ideje". Vlasti i cenzura imali su tih godina dosta posla, te su uslijedile zapljene i konačno zabrana izlaženja lista i rada „Društva radnika i radnica", te je time nasilno prekinut prvi „prodor socijalističkog pokreta u Dalmaciji".

Socijalistički pokret u Dalmaciji, u to doba, pod utjecajem je Druge internacionale, osobito austrijske, talijanske, slovenske i hrvatske socijaldemokracije. Kako su slabile veze među socijalistima u internacionali, tako je bila slaba povezanost između socijalista u južnih Slavena. Jedini među njima Svetozar Marković u Srba zagovara revoluciju, socijalno i nacionalno oslobođenje naroda na slavenskom jugu. Austrijski i talijanski socijalisti u Trstu znali su vršiti negativan utjecaj na dalmatinske socijaliste, osobito kada se radilo o nacionalnom pitanju.

Nakon kratka zastoja socijalistička ideja oživljava ponovnim pokretanjem lista „Socijalista" (1902.), čije uredništvo je otada u Splitu. Uz, njega pokrenut je „Crveni barjak" u Dubrovniku (1906.). zatim „Štrajkaš" u Splitu i „Glas malog puka" u Šibeniku (1908.) te „Glas malog naroda" (1910.) i „Crveni barjak" (1912.) također u Šibeniku. Među dalmatinskim socijalistima od pera ističe se Jerko Dorbić, tipograf iz Šibenika, koji je pokrenuo, uređivao i surađivao u nekoliko listova u Dalmaciji. Uz njega spomenuti je i dvojicu socijalista iz sjeverne Hrvatske Slavka Henča i Dušana Glumca koji su pisanom i usmenom riječi, skupa s hrvatskim socijalističkim prvakom Vitomirom Koraćem i slovenskim socijalistom Etbinom Kristanom, pridonijeli razvoju socijalističke ideje u Dalmaciji. Od početka stoljeća više se vodi računa o hrvatskom jeziku u naslovima i sadržajima socijalističkoga tiska pomoću kojega se jedino može širiti socijalistička ideja među hrvatsku i srpsku radničku većinu u Dalmaciji.

S razvojem industrije u primorskim gradovima, početkom stoljeća, nešto se povećava broj industrijskih radnika, ali i poluproletarijata, primjerice, među splitskim cementašima ili pak siverićkim rudarima. Klasna borba je prisutnija što se vidi u štrajkovima u Dubrovniku, splitskom bazenu, Siveriću, Šibeniku i Zadru, u zahtjevima za osmosatno radno vrijeme i tomu slično.

Socijalistička ideja je prodirala ne samo među zanatlije, obrtnike, sitne trgovce, radnike i omladinu nego i među seljake, osobito tamo gdje su zaoštreni agrarni odnosi, primjerice, u selu Kukljici na otoku Ugljanu, gdje se istakao Pero Ranj ili pak među splitskim težacima. Budući da su socijalisti zanemarili agrarno pitanje, pristajanje uz socijaliste kratko je trajalo.

Dalmatinski socijalisti imali su žučne sukobe s udruženom građanskom opozicijom, napose s pristašama klerikalizma. Na temelju enciklike pape Leona XIII. „Rerum novarum" (1891.) u Evropi i u nas ustaje se u obranu kršćanskih vrednota, kritizira se socijalna demokracija i zagovara kršćanski socijalizam, a napada marksistički socijalizam. U tome su se istakli Nikša Gradi, Urban Talija, U. Tadin iz Dubrovnika, Ivo Prodan i Ivan Andrović iz Zadra.

SOCIJALISTIČKA OBILJEŽJA

Pored sukoba s opozicijom i trzavica u vlastitim redovima dalmatinski socijalisti od godine 1902. prihvatili su klasnu borbu i geslo međunarodnog proletarijata „Proleteri svih zemalja, sjedinite se". Za Prvog svjetskog rata došlo je do zastoja budući da je veliki broj socijalista pozvan u vojsku. Neki su dalmatinski socijalisti bili zaokupljeni idejom Oktobarske revolucije. Nakon rata socijalistička ideja oživljava, a napose rad Socijaldemokratske stranke. Novopokrenute „Radničke novine", glasilo Stranke, zagovarale su njezino ujedinjenje, s ostalim radničkim i socijalističkim strankama, u jugoslavensku socijalističku radničku stranku do kojega je došlo godine 1919. na kongresu ujedinjenja u Beogradu.

Zaključno se može reći da je socijalistička ideja u Dalmaciji nastala i razvijala se u gospodarski i društveno nerazvijenu dalmatinskom društvu, bez razvijena industrijskog radništva i potrebne klasne svijesti, koje je opterećeno brojnim problemima među kojima socijalno i nacionalno zauzimaju istaknuto mjesto. O pristašama socijalizma, u fazi radničkih društava, ne može se, za sada, ništa pouzdano reći budući da su prva radnička društva manje radnička, a više sitnoobrtnička, malograđanska i politički obojena. Inače dalmatinsko obrazovano građanstvo prati pojavu i razvoj modernog socijalizma godine 1848./49. u doba Prve internacionale, Pariške komune i poslije, uglavnom, preko domaćeg i stranog tiska ili pak preko prokrijumčarenih brošura i knjiga.

Od devedesetih godina do Prvoga svjetskoga rata radnički pokret u Dalmaciji dobiva socijalističko obilježje u proslavama Prvoga svibnja i brojnim štrajkovima koji su, dobrim dijelom, imali klasno obilježje, zatim u pojavi

socijalističkih društava, novina, brošura, organiziranju skupova i govora koje su držali istaknuti socijalistički prvaci. Socijalistička ideja, u početku, bila je prisutnija kod socijalista talijanskog porijekla i kulture, osobito domaćih Talijana, napose tipografa. Među hrvatskom i srpskom radničkom većinom socijalistička ideja se širi sporije zbog neprosvijećenosti, tako da će se najviše zadržati u stranačkom vrhu. Ona je više odgovarala zbog slobodarstva, a manje kao ideologija, više se propagirala nego što je bila u svijesti ljudi. Inače dalmatinski socijalisti opterećeni su reformizmom i oportunizmom Druge internacionale i austro-marksizmom. Socijalizam je stidljivo zanio i poneke težake koji su od socijalista očekivali rješenje agrarnih odnosa, ali su se ubrzo razočarali, jer su ovi imali iskrivljeno mišljenje o seljačkom i nacionalnom pitanju, zagovarali su jedinstvenu jugoslavensku naciju, revoluciju i diktaturu proletarijata. S druge pak strane pioniri socijalističke ideje nailazili su na otpore kod građanskih i vjerskih krugova, mnogi su proganjani, sve je bilo usmjereno da se socijalizam u zametku uguši. Analizirajući pisanu riječ i odgovore protivnicima, teško je pronaći marksistički obrazovano pero među socijalistima, te je prema tome o marksizmu kao kritičkoj misli i ideji vodilji, do kongresa ujedinjenja, teže govoriti.

THE DEVELOPMENT OF THE SOCIALIST IDEA IN DALMATIA

SUMMARY

Although the first real form of socialism appeared in France around the 1830, some socialist theoreticians belive that its duration is as old as the history of mankind. Modern socialism emerged in the European West, in France and England, and spread from there to Germany and the countries of the Austro-Hungarian Monarchy. Several types of socialism can be found in the literature, such as, religious, ethical, utopian, reformist, state, and Marxist, known also as scientific socialism. On the basis of historical science and his own research the author aims to present the genesis of the socialist idea in Dalmatia in the 19th century.

POČECI RADNIČKOG POKRETA U DUBROVNIKU

Radnički pokret u Dubrovniku pojavljuje se i razvija se u zaostalim ekonomsko društvenim uvjetima s jedne strane, te pučko nacionalnim (preporodnim) s druge strane. Obje strane ostavit će znatno obilježje na karakter pokreta. Od prvih političkih radničkih pokreta revolucionarne godine 1848. do posljednjih desetljeća XIX. stoljeća, kada ovaj pokret dobiva socijalistički karakter, ovo se razdoblje može analizirati kroz sljedeće faze razvoja.

U prvom dijelu, od godine 1848. do osnivanja radničkih društava 1873. i 1874. radnici Dubrovnika nisu organizirani ni povezani, nema ih čuti u javnom životu do 1848. godine kada učestvuju u bunama i neredima ovog grada.

U drugom dijelu, od 1873.g. do kraja sedamdesetih godina, u Dubrovniku stvaraju se radnička društva, a upravo 1873.g. „Radničko društvo napretka" orijentacije autonomne Dalmacije, a 1874.g. „Radničko društvo Dubrovnika" nacionalne (patriotske) orijentacije. Sedamdesetih godina nacionalisti imaju u svojim rukama uzde političkog života, vrše propagandu u korist „Radničkog društva Dubrovnika", tako da utjecaj protalijanskog radničkog društva počinje slabiti, a oko sredine osamdesetih godina ne spominje se više.

U trećem dijelu, od početka osamdesetih godina do oko kraja stoljeća, u novim političkim uvjetima, u „Radničkom društvu Dubrovnika" izlaze na vidjelo nacionalističke i šovinističke tendencije većih razmjera kao djelovanje srpsko-hrvatskog spora, a s time Društvo gubi svoj nacionalistički karakter koji je prije imalo. Proizlazi iz toga element hrvatstva, te 1894.g. osniva se „Hrvatska radnička zadruga" koja u biti sakuplja manje imućne radnike i zanatlije.

U ovom razdoblju u Dubrovniku počinju izlaziti novine „Radnik" (1887.) srpske orijentacije, a koje skreću pozornost na nedostatke Društva radnika, navodeći članke protiv socijalizma. G. 1892. izlazi brošura „Socijalizam u svom aktualnom obliku" Nikše Gradija koji pokušava poreći doktrinu Marxa i Engelsa. Ali usprkos tome u Dubrovniku razvija se socijalistička misao tako da na izborima 1897.g. radnici Dubrovnika predstavljaju se s nezavisnim programom. Iste godine slavi se u Dubrovniku, po prvi put, međunarodni praznik rada, Prvi svibnja.

Radnički pokret u Dubrovniku, posebno za vrijeme radničkih društava, trpi jaki utjecaj politike partija buržoazije; još uvijek ne postoji industrijski proletarijat koji bi imao klasnu svijet i vlastitu politiku. Usprkos tome razdoblje radničkih društava označava jedan odlučujući zaokret radničkog pokreta u ovom gradu. Upravo se u ovom trenutku ističe, po prvi put, skupljanje radnika različitih zanimanja u jednu udrugu preko koje nastaje klasna solidarnost. Radnici Dubrovnika postepeno učestvuju u aktualnom javnom i društvenom životu, te postaju faktor na koji treba pripaziti.

Radnički pokret u Dubrovniku javlja se i razvija u uvjetima ekonomsko-društvene zaostalosti s jedne, i narodnopreporodnog gibanja s druge strane. I jedno i drugo ostavit će znatna traga na obilježje pokreta. Od prvih do sada poznatih političkih istupanja radnika revolucionarne godine 1848. do kraja devetnaestog stoljeća, kada pokret dobiva socijalističko obilježje, ovo razdoblje u razvitku radničkog pokreta u Dubrovniku može se promatrati kroz sljedeće razvojne faze: od prvih zahtjeva radnika godine 1848. do osnivanja radničkih društava 1873.-1874.; zatim od osnivanja društava do kraja sedamdesetih godina, kada uglavnom završava borba između narodnjaka i autonomaša oko idejnog utjecaja u radničkim društvima, te od početka osamdesetih godina do potkraj stoljeća, kada radnički pokret u ovome gradu dobiva socijalistički karakter. Posljednje dvije faze podudaraju se s tzv. periodom radničkih društava.

I.

Do potkraj devetnaestog stoljeća Dubrovnik još živi u uvjetima zaostale privrede, bez industrije, banaka i štedionica. I robno-novčani odnosi također su nerazvijeni zbog male i slabe proizvodnje i nedovoljno razvijene trgovine. Aktivno privređivačko pučanstvo čine obrtnici, trgovci, pomorci, nadničari, a na selu zemljoradnici. Ostalo stanovništvo živi od državnih i privatnih službi, a mali broj vlastele od rente. Tradicionalni sitni obrt donekle podmiruje potrebe pučanstva. Stari dubrovački obrtnički duh još je živ, tako da u gradu ima tridesetak raznih vrsti zanata gdje je zaposleno preko dvije stotine obrtnika sa zanatskim radnicima i šegrtima. To su uglavnom male zanatske radionice u kojima radi vlasnik s jednim ili dva šegrta, rijetko kada više obično manje. U gradu prevladava sitnoobrtnička proizvodnja. Najviše su zastupljene uslužne zanatlije: postolari, krojači, bravari, mlinari, papučari, mesari, bačvari, brijači, zlatari, drvodjelci, pekari i drugi. Većina je radionica na Placi, Ulici od bačvara, Prijekom, te ulicama koje vode Placi. Po tim zanatima neke ulice još i danas nose imena. Pored navedenih postojale su i radionice za proizvodnju vunenih pokrivača, štavljene kože, bojadisaonice, voštarnice i druge.[1] Proces rada u tim radionicama obavljao se ručno bez stroja, pa je i proizvodnja bila mala.

1 L. Maschek, Manuale del regno di Dalmazia per l'anno1874, 275-285; Bilanger Gaetano, La Dalmazia, u: Compendio di geografia e statistica, Roveretto, 1881, 49.

POPIS OBRTNIKA I DRUGIH ZANIMANJA[2]

Red. br.	Naziv	Broj	Red. br.	Naziv	Broj
1	Birtaša	93	22	Pekara	5
2	Ribara	40	23	Zidara	5
3	Postolara	30	24	Kišobranara	5
4	Kavanara	23	25	Poduzetnika	5
5	Krojača	20	26	Preprodavača	5
6	Bravara	17	27	Bojadisara	4
7	Mlinara	16	28	Supera	4
8	Papučara	11	29	Dobavljača mesa	4
9	Mesara	11	30	Urara	4
10	Bačvara	10	31	Užara	4
11	Krčmara	10	32	Knjigoveža	3
12	Brijača	10	33	Klobučara	3
13	Limara	9	34	Ljekarnika	3
14	Zlatara	8	35	Voćara	3
15	Trgovaca sit. robom	8	36	Tkalaca	2
16	Drvodjelaca	7	37	Sedlara	2
17	Trgovačkih putnika	7	38	Puškara	2
18	Gostioničara	6	39	Brijača	2
19	Trgovačkih poduzetnika	6	40	Dimnjačara	1
20	Odvjetnika	6	41	Tapetara	1
21	Hotelijera	5	42	Modistkinja	1
			43	Javnih bilježnika	1

2 V. Lago, Memorie sulla Dalmazia, Venezia 1869, CXXX-CXXXIX. Navedeni statistički podaci su iz g. 1857. Budući da se arhiv Kotarskog poglavarstva u Dubrovniku još sređuje, za sada nije bilo moguće doći u potpunosti do podataka koji se odnose na razdoblje o kojemu je riječ. Usporedi još i Lista anuale dei membri del preesist'to Circolo di Ragusa chiamati all'Ufficio dei giurati pei reati di stampa conformata a senso della legge 9 Marzo 1869. per l anno 1873. (Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Kotarskog poglavarstva, poz. XIII.)

POPIS RADIONICA I PRODAVAONICA

Red. br.	Naziv	Broj	Red. br.	Naziv	Broj
1	Trgovina jestivom	154	10	Pivovara	4
2	Uljarna	73	11	Prodavaonica svjež. i solj. mesa	3
3	Prodavaonica špirita	40	12	Željezarija	3
4	Prodavaonica sitne manufakturne trgovine	19	13	Radionica zemalj. posuđa	3
5	Žitnih mlinova	16	14	Knjižara i papirnica	3
6	Prodavaonica vina i ulja	9	15	Radionica za proizv. voska	2
7	Kožara	8	16	Radionica za proizv. tjestenine	2
8	Radionica građevinskog drva	7	17	Radionica za proizv. ogrtača	1
9	Prodavaonica sitne trg. ukrasne robe	5	18	Tiskara	1

POPIS PROMETNIH SREDSTAVA[3]

Pored sitnog, donekle je zastupljen i razvijeni obrt. Tako, sedamdesetih godina u Gružu radi desetak brodogradilišta.[4] U tim brodogradilištima grade se bracere, škune, male brodice, trabakule, a i veći brodovi, koji su uglavnom građeni za Dubrovačko pomorsko društvo. Od mehaniziranih pogona postoji tiskara, u kojoj radi nekoliko tipografa. Prerada poljoprivrednih proizvoda, maslina, žita i grožđa obavlja se primitivno, na ručni pogon. Gotovo u svakom selu jedna uljarna u vlasništvu je seljaka ili pak vlastele. Brašno se melje u žitnim mlinovima u Konavlima (Ljuta), Župi (Mlini) i Primorju (Zaton). Grožđe se prerađuje u seoskim konobama i vlasteoskim podrumima. Najveći je pogon izvan Dubrovnika solana u Stonu koja može zaposliti nekoliko desetina radnika, više sezonskih nego stalnih. G. 1874. u stonskoj solani proizvedeno je sedamnaest tisuća metarskih centi soli, koja služi za podmirivanje domaćih potreba, a nešto i za izvoz.

3 Isto.

4 C. Fisković, Pravilnik bratovštine, dokumenti o gradnji i ostaci brodogradilišta u Gružu, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960, 107—147.

POPIS BRODOGRADITELJA DUBROVAČKOG POMORSKOG OKRUŽJA[5]

Promet u dubrovačkom kraju slabo je razvijen. Postoji samo jedna cesta izgrađena u ranijim desetljećima, i to više u strateške svrhe. Veze sa zaleđem održavaju se karavanskim putem, a one na moru brodovima manje tonaže. G. 1868. pokrenuta je akcija za izgradnju kolnog puta i željeznice koja će vezati i približiti unutrašnjost Dubrovniku. Sljedećih godina na tome se više radi, osobito poslije okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austrije, kada je ukinuta stoljetna granica između Dalmacije i ove pokrajine.[6]

Osamdesetih i devedesetih godina življe su trgovačke veze s gravitacionim zaleđem. Trgovci iz tih krajeva donose vunu, vosak, stoku i stočarske proizvode, a kupuju manufakturnu i prehrambenu robu. Poljoprivredni i stočarski proizvodi dubrovačkog kraja prodaju se uglavnom na domaćem tržištu. Neki od njih po kvaliteti zaostaju za onima u ostaloj Dalmaciji. To se lijepo vidi i na Mljekarskoj izložbi u Beču 1873., na kojoj sudjeluju Defedente Fenili iz Dubrovnika, Antun Špica iz Srpanjske luke, te učitelj Petar Obuljen i vlastelin Sabo Đorđić s Lopuda. Proizvodi dubrovačkih izlagača jeftiniji su od drugih, ali i slabiji po kvaliteti.[7] Međutim, dubrovačko maslinovo ulje na glasu je kroz čitavo devetnaesto stoljeće, osobito na imanjima Gundulića, Bizzaro-Ohmučevića, Natalića i Puljezija. Dobrim dijelom se izvozi, i to u Trst, Krf i Italiju.

Početkom sedamdesetih godina znatno se povećava pomorska trgovina, a s njom u vezi i tonaža brodova. Tako na primjer 1859. Dubrovnik ima 52 broda do 50 tona nosivosti. Osnivanjem Dubrovačkog pomorskog društva 1869. grad će sljedećih godina dobiti još nekoliko brodova s više tisuća tona nosivosti. Tako 1874. Društvo ima jedanaest jedrenjaka s preko sedam tisuća tona nosivosti i vlastito brodogradilište u Gružu. Brodovlasnici i brodograditelji uglavnom su domaći ljudi iz Dubrovnika, bliže ili dalje okolice grada.

Osamdesetih, osobito devedesetih godina nastale su krupne promjene u našem brodarstvu. Doba jedrenjaka kao da prestaje, a mjesto njih sve više dolaze brodovi na paru. Preorijentacija na parobrodarstvo išla je dosta sporo. U Dalmaciji se Dubrovčani među prvima orijentiraju na parobrode, pristupajući

5 Historijski arhiv u Dubrovniku, Ostavština Pera Čingrije, oglas broj 1204.

6 Historijski arhiv u Dubrovniku, Ostavština Pera Čingrije, oglas broj 1204.

7 Narodni koledar 1873, Zadar, 1874, 66, 59 i 70.

osnivanju parobrodarskih društava i u tolikoj mjeri podižu trgovačku mornaricu da je na prijelazu stoljeća bila među najjačima u ovom dijelu naše obale.

Ribarstvo je nerazvijeno, ali je donekle podmirivalo domaće potrebe. U svakom većem primorskom mjestu: Cavtatu, Slanom, Stonu, Šipanu i Lopudu bilo je nekoliko ribara, a u Dubrovniku najviše.

II.

Gospodarske prilike na dubrovačkom selu dosta su teške jer većina seljaka još živi u kmetskim odnosima, ekonomskoj i prosvjetnoj zaostalosti, patrijarhalnim životnim navikama, klasno izrabljivano i nezadovoljno. Do sedamdesetih godina vlasnici zemljišta nisu ništa radikalno učinili da se unaprijedi poljoprivredna proizvodnja ili pak riješe agrarni odnosi. Kmetovi su postavljali zahtjeve za raskidanje tih odnosa još prvih desetljeća devetnaestog stoljeća, te g. 1848., a osobito šezdesetih i sedamdesetih godina.[8] U Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću više puta se raspravljalo o tom pitanju u dubrovačkom kraju, ali se ništa radikalno nije riješilo. Seljaci nastoje doći do zemlje, kako bi se izvukli iz bijede i zaostalosti. Na njihovo siromašno stanje dobrim dijelom utječe i usitnjenost posjeda, primitivna obrada većinom lošeg zemljišta, nerodice, kao ona 1873., nameti i davanja „gosparu". Početkom sedamdesetih godina položaj kmetova se toliko pogoršao da mnogi više nisu mogli udovoljavati obavezama, ali ih je vlastelin putem procjenitelja (zapostata) ili pak vlasti prisiljavao da plate dužni iznos. Ukoliko kmet ne bi predao ili platio određeni iznos u roku četrnaest dana, onda bi se učinilo „da stvari porobljene budu predane u ruke držatelja seoskog glavara ... od kojih stvari nek pak bude određena procjena i

8 Od g. 1815. sve su češći zahtjevi za raskidanje agrarnih odnosa na području bivše Dubrovačke Republike. Osobito do toga dolazi 1848., kad kmetovi u Konavlima, a i oni u ostalom dijelu okružja, otkazuju davanja *gosparima*. Šezdesetih godina zahtjevi su češći, osobito na području cavtatske općine. Tako se 1864. Niko Veliki Pucić dogovorio s kmetovima Dunava, Mrcina, Pločica i Mikulića u Konavlima za otkup, ali do toga nije došlo zbog pokrajinskih izbora, na kojima su autonomaši kandidirali Orsata Bondu nasuprot narodnjaku Đuru Puliću. Oni su pronijeli vijest u Konavlima „da gospar Orsat oslobodit će kmete od službe", a protiv Pucića su govorili da „Skatići (Pucići, op. S. O.) su se arvali s' kraljem, pa ih je strah da ih ne sataršie ter hoće da bježu iz Dubrovnika. Ne pustite se privari i oni će biti usilovani dat Vam i kuće i baštine za komad kruha." (N. Beritić, Iz korespondencije Nika Velikog Pucića, Arhivski vjesnik, III, Zagreb 1960, 101, pismo br. 12.)

prodaja".[9] Nekada se kmet morao zadužiti kod domaćeg trgovca da bi „isplatio gospodara", pa je bilo slučajeva da bi istodobno bio dužan i jednome i drugome. U takvim ekonomskim prilikama kmetovi su se teško mogli oslobađati i postati „vlastiti". Nije drugo preostalo nego napuštati selo i odlaziti na more ili prekomorske zemlje, jer u ekonomski nerazvijenom Dubrovniku višak seoske radne snage nije mogao naći zaradu. Otada datira prvo veće iseljavanje stanovništva iz dubrovačkog kraja u izvaneuropske zemlje, osobito Ameriku. Tako je 1884.-1887. iz dubrovačkog kotara iselilo u Ameriku preko 400 muških i 33 ženske osobe.[10]

III.

Društveno-političke prilike u Dubrovniku u drugoj polovici stoljeća dosta su složene. Pedesetih godina vlada političko mrtvilo, dok se sljedećeg desetljeća lokalna politička vlast nalazi u rukama autonomaša. Na općinskim izborima 1869. dubrovački su narodnjaci među prvima u Dalmaciji dobili općinu u svoje ruke i može se reći da sedamdesetih godina uglavnom rukovode političkim životom grada.[11] Uzevši vlast, odmah pristupaju ponarođivanju škola i ureda.

9 Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Kotarskog poglavarstva, spis br. 234, 1. VII. 1871. Vidi i Antonio Degl`Ivelio, Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, Ragusa 1873.

10 Radnik, br. 2, 15. III. 1887; br. 4, 15. IV. 1887.

11 Pobjeda dubrovačkih narodnjaka snažno je odjeknula i među rodoljubima izvan naših krajeva. Dubrovački studenti na bečkom sveučilištu uputili su čestitke prvom načelniku narodnjaku grada Dubrovnika Rafi Puciću i Štionici dubrovačkoj. Također i hrvatsko-slovensko društvo „Jug" uputilo je pismo zastupnicima grada Dubrovnika koje glasi ovako:
Poštovana gospodo zastupnici grada Dubrovnika
Veseli nam glasovi doletiše da je Dubrovnik u borbi za narodnu svetinju, pravo i jezik pobijedio tudjinštinu izabravši u gradsko vijeće same narodnjake. Tim se glasovom mi odazivljemo u znak radosti što se najkrasniji diel naše domovine otimlje ispod tudjinštine. Što Hrvat tu biva svoj na svojem, što vašim gradom ne ravnaju već ljudi koji uvriediahu i vriedjaju svetinje vaše i naše, koji ne pamte da je Dubrovnik rodio prve nam pjesnike, da je slovio i slovi sa svoje ljubavi spram slobode. Nje ste pobjedili, a s njima tudjinski upliv: dao Bog i oživielo nekadanja veličje Dubrovnika, a uzanj čitave nam domovine. Stvorilo se stvarnom istinom naše pravo, koji ište da nam domovina bude samosvojna, neovisla, da se njena raskomadana uda skupe u jedno tielo. To pravo je stanac kamen na kojemu se ima osnivati i podizati sva naša državna zgrada. Pravo hrvatsko geslo je naše narodne borbe, te ste borbe vi sada slavoučestnici, a mi ćemo za vami. Vani braniocem za narodnu čast, pravo, jezik i slavu, vam kličemo iskreno: Živili! Živio Dubrovnik stara dika i ponos hrvatski! Živila Dalmacija koljevka hrvatske države i slave! Podpisani: Predsjednik „Juga" Ulrich, Podpredsjednik Kozić, Odbornici: Mrazović, Lanta, Vrčević, Tajnik Zelenik. Vidi Narodni list, br. 24, 24. III. 1869.

G. 1868. dubrovačka gimnazija je sekularizirana, a 1869. uveden je u njoj hrvatski kao nastavni jezik, tako da je za nekoliko sljedećih godina potpuno slavenizirana, odnosno kroatizirana i postala patriotsko i prosvjetno žarište ovoga grada.[12] Tih godina dubrovačka gimnazija bila je najnarodnija srednja škola u Dalmaciji. Profesori i učenici uglavnom su svi narodnjaci.

I dubrovačka općina postepeno se ponarođuje. G. 1869. na sjednicama općinskog vijeća prvi put većina vijećnika govori hrvatskim jezikom, a sljedeće godine i zapisnici se počinju voditi na tom jeziku. I inače u obiteljima i na javnim mjestima Dubrovčani se služe narodnim jezikom i po tvrdnji jednog suvremenika „Dubrovnik je bio najnarodniji dalmatinski grad toga vremena".[13] Bez sumnje nacionalno-preporodni duh zahvatio je sve slojeve dubrovačkog društva.

U to doba znatno su pojačane znanstvene, književne i kulturne veze sa Zagrebom. S otvaranjem Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i Sveučilišta u Zagrebu, neki dubrovački učenjaci postaju članovi Akademije, a studenti, istina još u malom broju, odlaze u Zagreb „da se kod vas uče i dostignu jevropejsku prosvjetu, pa akoli se taj zavod dobro razvije i rascvjeta zbližit će nas veće nego sva prava na dalmatinski teritorij."[14] Sedamdesetih godina Dubrovnik

12 Narodni list, br. 86, 27. X. 1869; A. Palavršić B. Zelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića, sv. 4, Split 1962, pismo br. 82. Usp. G. Novak, Borba za narodni jezik u školama, sudovanju i uredovanju u Dalmaciji (Prilog Narodnome preporodu u Dalmaciji), Anali Historijskog instituta JAZU, Dubrovnik 1962. Prosvjetne prilike u dubrovačkom području bile su dosta loše. Relativno je malen broj pismenih. G. 1873. od 36.307 stanovnika, nepismenih je 31.059, a pismenih 5248. U dubrovačkom kotaru šk. g. 1872./73. postojala je 31 škola, od toga u općini Dubrovnik 7, Rijeci 2, Zatonu 4, Slanom 1, Stonu 6, Lopudu 2, Šipanu 2, Mljetu 2 i Cavtatu 4. Većinom su muške, a ostalo pomoćne škole. Šk. g. 1871./72. bilo je 2130 muških i 2110 ženskih školskih obveznika, a škole je posjećivalo svega 714 muških i 174 ženske djece (Maschek, *Manuale*, 274). U tim školama predavalo se na hrvatskom, dok u Dubrovniku, Slanom i Rijeci na oba jezika. (Arhiv Kotarskog poglavarstva, Poz. Consiglio scolastico distrituale 1873. Prospetto sommario . . . nel anno 1871/72).

13 Vienac, br. 13, 1875, 213.

14 Arhiv JAZU, XII A, 580, 3. Pismo Meda Pucića Franji Račkom. Prilikom dolaska Franje Josipa u Dubrovnik 1875. Dubrovčani su raznim manifestacijama nastojali pokazati caru slavenski ili bolje reći hrvatski karakter grada. Glavna ulica Placa bila je iskićena državnim i hrvatskim trobojnicama. Učenici gimnazije dočekali su cara na vratima grada s hrvatskim trobojnicama oduševljeno vičući „Živio naš hrvatski kralj". I Niko „Veliki" Pucić, kojeg je car posjetio izvjesio je na svojoj kući hrvatsku zastavu. Narod na ulici većinom ga je pozdravljao sa „živio", a autonomaši s „eviva". Jedna skupina Konavljana nagovorena od autonomaša pozdravljala ga je s „avviva", jer da bi u riječi „živio" car mogao razumjeti da mu se kaže „živino". Na prolazu

je zaista doživljavao preporod u svakom pogledu u novim uvjetima i težnjama izraženim u nacionalnopreporodnom gibanju u ovim našim krajevima.

Osamdesetih i devedesetih godina među dubrovačkim narodnjacima nema ranije sloge, već dolazi do sukoba kao posljedica hrvatsko-srpskog spora širih razmjera. Zalaganjem slovinaca, okupljenih oko lista „Slovinac", sukob se ublažava, ali godine 1885. dolazi do konačnog raskida.[15] Otada uglavnom narodnjaci izbjegavaju upotrebljavati staro zajedničko ime „narodnjak", već se sve više deklariraju kao Hrvati i Srbi. U dubrovačkoj i ostaloj dalmatinskoj štampi hrvatske i srpske orijentacije pojavljuju se članci u kojima se raspravlja da li su Dubrovčani Hrvati ili pak Srbi. Uz pomoć autonomaša Srbi neko vrijeme drže općinu, koja posljednje godine stoljeća dolazi u hrvatske ruke.

IV.

Prvo političko istupanje radnika revolucionarne godine 1848. označava početnu fazu u razvitku radničkog pokreta u Dubrovniku, koja traje do osnivanja radničkih društava početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Još u predrevolucionarno doba primjećuje se veliko nezadovoljstvo među dubrovačkim radnicima, osobito obrtnicima zbog zavođenja takse na obrt, koja se do 1848. toliko povećala da su mnogi morali prodavati namještaj da bi platili porez.[16]

kroz dubrovački kraj narod ga je dočekivao s hrvatskim i austrijskim zastavama i pozdravljao jednim i drugim pozdravom. Tih dana gostovalo je u Dubrovniku prvi put Zagrebačko zemaljsko kazalište koje je došlo na poziv Dubrovčana. Izveli su nekoliko predstava među kojima i Mejrimu od Matije Bana u korist Dubrovačkog radničkog društva (Slavko Batušić, Kazališne veze između hrvatskog sjevera i juga, Dubrovački festival, 1950, 118). O gostovanju Zagrepčana u Dubrovniku vidi Miljenko Foretić, Predstave na narodnom jeziku u Dubrovniku od otvaranja Bundićeva kazališta godine 1865. do djelovanja Gjačkog teatralnog društva godine 1882, Dubrovnik, br. 3-2, 1963. Povodom odlaska Zagrepčana u Dubrovnik August Šenoa napisao je pjesmu „Pozdrav Dubrovniku", koja je pročitana na svečanom skupu u Dubrovniku. Sutradan načelnik grada Rafo Pucić uputio je brzojav koji glasi: „Obćina dubrovačka čuvši sinoć s ushićenjem Pozdrav Dubrovniku na ime svega pučanstva zahvaljuje srdačno velikom pjesniku uzdižuć k nebu ruke da se bratski vez što prije ispuni. Načelnik Pucić." (Nacionalna sveučilišna biblioteka Zagreb, brzojav iz Dubrovnika, R 4064 b). Tih dana jedni i drugi više puta su nazdravljali slozi i jedinstvu našega naroda. Na kraju između Dubrovčana i Zagrepčana bilo je iskreno „pozdravljenje ne kao između ljudi koji su kratko doba zajedno, nego baš kako među starom braćom iste ćudi i krvi." (Narodni list, br. 44, 20. VI. 1875.)

15 N. Ivanišin, Časopis Slovinac i slovinstvo u Dubrovniku, Rad JAZU, knj. 324, 1962, 171-245. Usporedi J. Sidak. Prilog razvoju jugoslavenske ideje do 1914, Naše teme, br. 8-9, 1965, 1310, 1311.

16 Historijski arhiv Zadar, Spis br. 444 2 St, 17. 4. 1848. III/4

Nezadovoljstvo puka najbolje se manifestira u proljeće 1848. oštrim protestom protiv administracije starog režima. Nove slobode neki radnici shvaćaju tako kao da se ubuduće neće raditi, da će biti ukinuta dotadašnja davanja, da će bogati uzdržavati siromašne i da će živežne namirnice biti besplatne za svakoga.[17] Jedna skupina nezadovoljnika protestira kod okružnog poglavara i općine radi nedovoljne opskrbe grada prehrambenim artiklima. Zbog suprotstavljanja njihovim zahtjevima dvojica prisjednika izbačeni su iz općine na ulicu. U tim događajima osobito se ističu postolari otac i sin Pavo i Jero Savasta i brijač Antun Selak, čija je brijačnica neke vrsti klub, gdje se sastaju nezadovoljnici i raspravljaju o dnevnoj politici.[18] Po ocjeni lokalnih političkih vlasti to je bila „jedna bezobrazna galama od trideset ili četrdeset osoba između neotesanaca i drugog ološa niže klase, koji su nekad nagovoreni, a nekad i potkupljeni".[19]

Dakle, u dubrovačkom četrdesetosmaškom previranju sudjeluju dobrim dijelom radnici, obrtnici i gradska sirotinja, zahtijevajući poboljšanje uvjeta života. Nezadovoljnike predvode ugledniji obrtnici proslavenske ili pak protalijanske orijentacije. Vještim posredovanjem lokalnih političkih vlasti nezadovoljnici se smiruju, tako da su početkom 1849. političke vlasti mogle konstatirati da više „nema stvarne komunističke opasnosti".

Dubrovnik u to doba još nema strukovnih udruženja ili pak radničko društvo koje bi okupilo radnike svih struka. Od nekadašnjih obrtničkih korporacija iz doba Dubrovačke Republike, koncem šezdesetih godina spominju se samo četiri, i to vjerskog obilježja. Pored obrtnika, čije ime nose, u njima ima članova iz drugih društvenih slojeva.

Trgovačko-obrtnička komora u Dubrovniku pokušava više puta utemeljiti udruženje za skrb i uzajamno pomaganje radnika, ali do toga ne dolazi, jer se mnogi boje da će se time ugasiti bratovštine. Nemoguće je bilo osnovati i strukovna udruženja, jer u Dubrovniku nema toliko obrtnika pojedinih struka, na primjer drvodjelaca, postolara, kovača, zidara, limara, zlatara itd., da bi mogli imati svoja društva. S druge pak strane, mnogi obrtnici su toliko siromašni da ne mogu uplaćivati potrebni iznos u zajedničku blagajnu.

17 Rimembranze della settimana, br. 4, 22. 4. 1848.

18 Historijski arhiv Zadar, Presidijalni spis, br. 1164/p, 15. 5. 1848. Usporedi Presidijalni spis, br. 400/p, 7. 8. 1849, te sign. Ve Arhiv općine Dubrovnik i sign. AN-VI/14, Arhiv Historijskog instituta JAZU Dubrovnik.

19 Rimembranze della settimana, br. 9, 27. 5. 1848, 89.

U sastavu trgovačko-obrtničke komore nalazi se neka vrst „škole" za obuku obrtnika i druga „crtanja" s oko dvadeset i pet učenika za čitavo područje Komore, u koju spada i Kotor, s tim da svake treće godine škola prelazi iz jednog u drugi grad.[20]

Pedesetih godina ne primjećuje se jače gibanje među dubrovačkim radnicima, niti sudjelovanje u političkom životu grada. S obnavljanjem ustavnog života početkom šezdesetih godina, zapaža se nešto veće angažiranje pojedinaca u politici jedne i druge građanske stranke, među kojima prednjače učesnici iz četrdesetosmaških događaja u Dubrovniku. To se opaža 1861., te za izbora 1865. i 1869. među kojima se ističe Antun Selak, tada već narodnjak. Inače tih godina građanske stranke još ne pokazuju veći interes za ovaj društveni sloj, a političke vlasti također ne pokušavaju riješiti pitanje nezaposlenosti i siromaštva, pogotovo među osobama starije dobi.

V.

Pojava radničkih društava označava početak druge faze u razvitku radničkog pokreta, koja traje do konca sedamdesetih godina. Nakon pobjede narodnjaka na pokrajinskim izborima 1870. autonomaši gube mnoge pozicije iz ranijeg desetljeća, ali se zato grčevito bore da u novim političkim prilikama sačuvaju što se može sačuvati, ili još više, da okupe oko sebe i one društvene slojeve koje ranije nisu imali.[21]

Početkom sedamdesetih godina u Dubrovniku i u ostaloj Dalmaciji osnivaju se radnička društva na temelju zakona o slobodi udruživanja. Inicijatori su uglavnom autonomaši, ali i narodnjaci.

20 M. Foretić, Političko-društvena pozadina dubrovačke satire iz godine 1869 (u tisku).

21 Sedamdesetih godina autonomaši nastoje na razne načine oživjeti stranku. Tako su na primjer na izborima pomoću agitacija, spletki i obećanja kmetovima da će biti oslobođeni kmetstva, autonomaši uspjeli da Lopuđani i Šipanjani izdadu na izborima 1870. i da Orsat Bonda i Ante Bajamonti dođu mjesto Đura Pulića i Rafa Pucića (Narodni list, br. 54 i 57 za godinu 1870., te A. Palavršić-B. Zelić, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, 141. i 143,. bilješka 5, str. 26. i 28). I u svakidašnjem životu autonomaši se ponašaju silovito. Tako jednog dana tajnik prusko-njemačkog konzulata u Dubrovniku obraća se činovniku na pošti na hrvatskom jeziku, a ovaj se izdere na njega riječima: „Parlate italiano! Io non capisco il vostro slavo". Ovaj ne zna talijanski, već nastavi i dalje hrvatski. Činovnik ljutilo zahtijeva od njega da razgovaraju njemački. Dubrovački dopisnik zadarskog Narodnog lista se pita: „Gdi smo mi? U čijoj smo zemlji? Čiji znoj ova gospoda činovnici jedu? Oli talijanski, oli naš hrvatski." (Narodni list, br. 81, 17. 10. 1877.).

Ni dubrovački autonomaši nisu htjeli ostati iza svojih drugova u Dalmaciji, tim više što od 1869. narodnjaci imaju lokalnu političku vlast, a time postepeno dolaze i do ključnih pozicija u gradu. U drugoj polovici 1873. skupina autonomaša Abel Serragli, Frano Blazić, Jakov Benpotarh, Vincenzo Garzoni, Lodovico Marotti, Stijepo Matičević i Đuro Milošević pokreću akciju za osnivanje radničkog društva.[22] U početku pripreme teku normalno. Osnovan je inicijativni odbor u koji ulaze Frano Blazić, Abel Serragli, Jakov Benpotarh, te Jero Savasta, Antun Selak i Alaga koji ne pripadaju autonomaškoj stranci.[23] U početku autonomaši ne teže da Društvo dobije stranačko obilježje, već da okupi sve radnike bez obzira na stranačku pripadnost. Društvo dobiva naziv Napredno radničko društvo, i za kratko vrijeme okuplja preko četiri stotine članova, podrijetlom iz raznih društvenih slojeva. Tako u Društvu nalazimo brijače, postolare, papučare, kovače, drvodjelce, zlatare, urare, krojače, vlasuljare, kožare, bačvare, soboslikare, te liječnike, ljekarnike, inženjere, trgovce i druga zanimanja. Po jedan predstavnik svake profesije ulazi u upravu Društva.

Napredno radničko društvo osnovano je sa svrhom da među članovima širi ljubav i bratstvo, moralni, intelektualni, ekonomski i tehnički napredak radnika, da unapređuje obrt i pomaže bolesne, stare i nemoćne radnike, koji su zbog iscrpljenosti i siromaštva upali u bijedu. Isključuje se svako političko djelovanje u Društvu.[24]

Međutim, namjere autonomaša brzo su uočene. U stvari, njihova je svrha bila pridobiti što veći broj članova, osobito radnika, kako bi oživili rad stranke koja je poslije pobjede narodnjaka na lokalnim izborima 1869. i pokrajinskim izborima 1870. izgubila onaj prestiž koji je imala šezdesetih godina.

Početkom 1874. dubrovački narodnjaci preko radničkih prvaka Jera Savaste i Antuna Selaka nastoje paralizirati akcije autonomaša. Savasta se povlači iz

22 Arhiv Kotarskog poglavarstva, Protocolli dal 1 al 2800, br. 151, 233, 498, 700, 930, 1060, 1300, 1338, 1874, 2381, 2406, 2564, Historijski arhiv u Dubrovniku. Za sada se navedeni spisi nisu mogli naći na odnosnom mjestu. Vidi i Maschek, Manuale, 1872, 309, 315; 1873, 331; 1874, 320-321; 1875, 294. Sedamdesetih godina u Dubrovniku su još i ova društva: Casino 1820 -1880; Narodna štionica 1863; Societa di Risparmio in Ragusa, 1871; Zemljoradnički savez, 1871; Srpsko pjevačko društvo Sloga (crkveno), 1874; Societa filharmonica, 1875; Narodna čitaonica u Gružu, 1876; Dubrovačko akademičko društvo, 1876; Dubrovačka građanska muzika, 1878.

23 Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Kotarskog poglavarstva, spis br. 14, 14. 1. 1874.

24 Maschek, Manuale, 320. Usp. Skurla Stjepan, Ragusa. Cenni storici, Zagabria 1873, 113.

uprave Društva gdje je vršio funkciju potpredsjednika. Putem otvorenih pisama uprava zahtijeva da izjavi da li i dalje želi ostati potpredsjednik Društva ili ne. Također ga optužuju da je „nepravilno zadržao" originalan tekst statuta i poručuju mu da ga vrati ili će u protivnom biti prisiljeni predati tužbu Kotarskom sudu.[25]

Narodnjaci preko Jera Savaste i drugih unose razdor u Društvo. Savasta ih optužuje da se više brinu o stvarima koje ih se „lično tiču nego za društveni interes". Po njegovim riječima, apsolutna većina članova misli kao i on, te s ostalima želi napustiti Društvo, jer se uvjerio da su njegovi ciljevi sasvim drugi nego što je najavljeno u statutu.[26]

Vidjevši da se Društvo ne može održati, uprava upućuje poziv radnicima i upozorava kako je žalosno da se Društvo mora raspustiti, i to krivicom skupine ljudi koji su neiskusne radnike pridobili za sebe. Na kraju poziva se kaže: „Braćo radnici! Naše Društvo je postavljeno da se volimo i pomažemo jedan drugoga. Odstranimo politiku i živila bratska ljubav".[27]

Za sve što se dogodilo u Društvu uprava optužuje općinu kojom rukovode narodnjaci, vlastelu koja u većini pripada toj stranci, te njihove pristaše i „plaćenike" da su krivi što je Društvo došlo u takvo stanje.[28]

Narodnjaci ne oklijevaju, već nastoje da što prije izvrše udar na Društvo. Prethodno upozoravaju radnike s namjerama uprave Naprednog radničkog društva, u cilju da se pokaže i dokaže „onome koji nas cijeni da smo djeca, te kao djecu htio bi nas voditi za nos, ukažimo da smo od njega svjesniji".[29] Tako je u svibnju zakazana skupština u Bondinu kazalištu, na kojoj je trebalo izabrati upravu Društva. Skupina radnika na čelu s Antunom Selakom nije htjela prisustvovati radu skupštine, već je naknadno upala sa zahtjevom da i oni kao članovi

25 Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Kotarskog poglavarstva, Poz. XIII, spis br. 602, 15. 1. 1874. Ovo društvo potvrđeno je od strane Namjesništva u rujnu 1873. Usporedi J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880-1895), knj. II, Zagreb 1958, 350.

26 Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Kotarskog poglavarstva, spis br. 602 od 16. I. 1874, Poz. XIII; spis br. 602, 22. I. 1874, Poz. XIII.

27 Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Kotarskog poglavarstva, spis br. 658, 24. I. 1874, Poz. XIII.

28 Il Dalmata, br. 15, 21. II. 1874.

29 Historijski arhiv u Dubrovniku, Arhiv Kotarskog poglavarstva, spis br. 658, 7. II. 1874, Poz. XIII.

žele glasovati. Na ponovnom glasovanju narodnjaci su dobili većinu glasova, te istupili iz Društva. Sljedećih godina Napredno radničko društvo slabi, te uprava podnosi zahtjev novoosnovanom radničkom društvu narodnjačke orijentacije da se spoje, ali ovi drugi odbijaju *a limine*. Još neko vrijeme Društvo životari i sredinom osamdesetih godina više se ne spominje.

Kako se vidi, autonomaši su osnovali prvo radničko društvo u Dubrovniku i time prvi pristupili organiziranju radnika u ovome gradu. Njihovim okupljanjem u radničko društvo, autonomaši su htjeli vratiti izgubljene pozicije, ali je akcija završila neuspjehom, s obzirom da su narodnjaci imali političku vlast i jak utjecaj u svim slojevima društva.

VI.

Sredinom 1874. narodnjaci pristupaju pripremama, zatim osnivanju svog radničkog društva koje je dobilo naziv Dubrovačko radničko društvo. U upravu ulaze Jero Savasta, predsjednik, Antun Selak, Antun Kelez, Dragutin Pretner, te istaknuti intelektualci odvjetnik Pero Čingrija kao prvi tajnik i prof. Antun Vučetić drugi tajnik.[30] Osnutak je imao velik odjek u dalmatinskoj i banskoj Hrvatskoj. Utemeljenje društva kao veliku pobjedu dubrovačkih narodnjaka pozdravljaju ban Ivan Mažuranić, Josip Juraj Strossmayer, Miho Klaić, Đuro Pulić i drugi. I zadarski *Narodni list* pozdravio je osnutak društva „nazirajuć mu dugi opstanak i svaki napredak".[31] Kompozitor Ivan Zajc izabran je za počasnog člana, a dubrovački dobrotvor Nikola Amerling za pokrovitelja Društva.

Dubrovačko radničko društvo utemeljeno je sa svrhom da moralno i materijalno potpomaže siromašne radnike i obrtnike, da unapređuje umni, moralni i tehnički napredak radnika. Društvo također ima zadatak prosvjećivati radnike, podizati njihov ekonomski položaj, pomagati bolesne, starce, udovice i sirotinju umrlih radnika, pronalaziti zaposlenja i ukazivati kada je potrebna pomoć u rasprodaji proizvoda svojih članova.[32] Da bi Društvo postiglo cilj, ustanovljena je zakladna glavnica,[33] u koju je priložio znatnu sumu društveni dobrotvor Nikola Amerling. Tako na primjer, ako se radnik razboli i boluje više od tri mjeseca, prima potporu

30 Historijski arhiv u Dubrovniku, Ostavština Pera Čingrije pod Razno.

31 Narodni list, br. 48, 17. 6. 1874; br. 54, 8. 7. 1874.

32 Ustanova Dubrovačkog radničkog društva, Dubrovnik 1874, 2. Usp. Narodni list, br. 54, 8. 7. 1874; Slovinac, br. 14 od 1873, 233. Stjepan Skurla, Ragusa. Cenni storici, 13; kao i Josip Cazi, Počeci, 322, 323 i 350.

33 Narodni list, br. 54, 8. 6. 1874.

od Društva. Pomoć može dobiti i član obitelji radnika ako je u veliku siromaštvu, a kretala se je 30-40 novčića na dan, u vremenu od tri mjeseca. Ako pak bolest traje duže, o tome odlučuje glavna skupština Društva. Članovi također plaćaju tjedni prilog prema godinama starosti i na temelju toga imaju pravo na društvenu pomoć. Ako se zaklada poveća, postoji mogućnost da se i potpora poveća.

Prema nekim odredbama statuta Društvo teži da se pretvori u neku vrst humanitarne ustanove. U gradu ima velik broj siromašnih radnika, osobito onih u starijim godinama koji trebaju od nekoga pomoć. Društvo je zaista okupilo znatan broj siromašnih radnika. Od 270, koliko ih je bilo u početku, potkraj sedamdesetih godina broj se popeo na 350 članova.

Uprava društva također nastoji podići stručnu spremu, osobito mlađih radnika. Tako pri Društvu postoji „škola" za stručno obrazovanje, a vodi je učitelj Vjekoslav Pjerotić. Iz nepoznatih razloga od 1876. škola nije mogla biti više „slava". Tomu se protive Pretner, Flori, Đivović i Bibica, te istupaju iz Društva. Od 1879. Društvo ima glazbu Dubrovačka građanska muzika pod vodstvom učitelja Grossmana.[34] Među članovima i građanstvom kupe se prilozi za nabavku društvenih glazbala.[35]

34 Slovinac, br. 6, 1879, 96.

35 3. 2. 1879. pojavila se prvi put u javnosti „Dubrovačka gragjanska muzika" Dubrovačkog radničkog društva pod vodstvom Grossmana. Društvo je također dobilo i himnu koju je napisao Medo Pucić, a uglazbio Ivan Zajc. Tekst glasi:

Na djelo, Braćo Radnici!
Složnom snagom tecimo!
A da nas i znoj ovlaži,
Pošten je znoj u radnika.

Djelaj, kreši, kuj;
Predi, pleti, snuj.

Zalud bi zemlja nosila
Dubrave, rude i živo
Da nije ruke radničke
Što zemnim blagom promeće.

Djelaj, kreši, kuj;
Predi, pleti, snuj.

Zalud bi čovjek pameću
Najboljih našo izuma,
Da nije ruke radničke,
Što miso u čin pretvara.

Skupština Društva održava se svake godine u društvenim prostorijama na Placi, kasnije na Poljani i Zuzorinoj ulici.[36] Članovi mogu biti redoviti i počasni od 15 do 60 godina. Pored radnika i obrtnika u Društvu je bilo trgovaca,

Djelaj, kreši, kuj;
Predi, pleti, snuj.

Zaludu sve nam bez rada,
Bez rada nema radosti,
Bez rada nema slobode,
A rad je božji blagoslov.

Djelaj, kreši, kuj;
Predi, pleti, snuj.

Uz dobar rad nam kutnjica
Valjanu djecu odgaja
Sokole sve i grlice
I š njima božji blagoslov.

Djelaj, kreši, kuj;
Predi, pleti, snuj.

Od dobra rada država
Bogastvom raste i slavom
A cjeloj ljuckoj općini
Radnički trud je blagoslov.

Djelaj, kreši, kuj;
Predi, pleti, snuj.

Na djelo dakle radnici
Slobodnim srcem nastojmo,
Pa da nas i znoj natopi,
Radnički znoj je blagoslov.

Djelaj, kreši, kuj;
Predi, pleti, snuj.
(*Slovinac*, br. 4, 16. 2. 1879, 64)

36 20. 11. 1874. svečano je otvorena dvorana Dubrovačkog radničkog društva. Tom prilikom priređena je glazbena zabava s plesom. Muški zbor uz pratnju orkestra otpjevao je „Pjesmu Dubrovačkog radničkog društva" koju je za tu prigodu sastavio Ivan August Kaznačić, a uglazbio Vjekoslav Bizzaro. Pero Budmani je otpjevao komičnu ariju „Uđite rustici" iz operete „Elisir d'Amore" od Donizzetija, dok je ariju iz opere „Lucia" također od Donizzetija pjevao Đuro Musselin, a Vjekoslav Pretner i Vjekoslav Bizzaro su svirali na violini i glasoviru „I puritani" od Bellinija, dok je Mato Zglav pjevao cavatinu „La Callunia e un venticello" iz opere „II barbiere di Seviglia" od Rossinija. Orkestar radničkog društva izveo je cavatinu iz opere „Atilia" od Verdija, dok je Ivo Tedeski pjevao romancu iz opere „Il Furioso" od Donizzettija i na koncu dvostruki četveropjev otpjevao je „Tam gdje stoji" od Vatroslava Lisinskog (Vidi

činovnika, intelektualaca, dok predsjednik Društva može biti samo osoba koja se bavi nekim obrtom.

Dubrovačko radničko društvo posjeduje zastavu, dubrovačku dvobojnicu kao simbol nekadašnje dubrovačke političke nezavisnosti, a u sredini su izvezene riječi Dubrovačko radničko društvo.[37] Pored zastave Društvo ima i značku s dubrovačkim bojama na kojoj je pčela kao simbol sloge i marljivosti.

Dubrovačko radničko društvo, osnovano u burnim godinama našeg nacionalnog života, uglavnom je okupilo sve ono što je bilo nacionalno u Dubrovniku. Najveće zasluge na organiziranju radnika imaju politički prvaci Medo Pucić, Rafo Pucić, Pero Čingrija, te radnički prvaci Antun Selak i Jero Savasta, koji se u političkom životu grada javljaju još 1848. Narodnjaci uglavnom preko njih razbijaju autonomaško radničko društvo u nastojanju da se radnici organiziraju u novo društvo koje će imati narodnopreporodni pečat. Svakako, Društvo želi pomoći osobito siromašnim radnicima, ali više na principu samopomaganja. To je, istina, bio korak naprijed, ali ne i rješenje svih problema iz života radnika.

VII.

U trećoj fazi razvitka radničkog pokreta u Dubrovniku od početka osamdesetih godina do potkraj stoljeća dolazi do značajnih previranja među dubrovačkim radnicima s obzirom da se u Dubrovačko radničko društvo uvlače nacionalističke i šovinističke tendencije, i time ono gubi ranije obilježje. Društvo gubi onaj ugled koji je imalo u prethodnom desetljeću, u njemu dolaze do izražaja gospoda, a radnici ga napuštaju, jer od njega nemaju koristi, tako da je došao u pitanje opstanak Društva.[38] S druge pak strane Društvo gubi ranije narodnjačko, a dobiva srpsko obilježje. U njemu imaju sve veću ulogu Srbi, i to srbokatolici skupa s autonomašima koji poslije raspuštanja svog društva prilaze ovome.[39]

Nakon raskida među dubrovačkim narodnjacima, Hrvati izlaze iz radničkog Društva i potkraj osamdesetih godina pomišljaju osnovati svoje društvo. Do toga dolazi godine 1894., i to zauzimanjem Frana Supila koji nekoliko

program zabave prigodom otvaranja dvorane Dubrovačkog radničkog društva, Dubrovački muzej Arhivska zbirka).

37 Zastava Dubrovačkog radničkog društva iz 1874. čuva se u Dubrovačkom muzeju.

38 Glas dubrovački, br. 24, 15. 8. 1886, 190; Radnik, br. 3, 1. 4. 1887; *Dubrovnik*, br. 2, 12. 1. 1896.

39 Dubrovnik, br. 2, 12. 1. 1896.

godina igra značajnu ulogu u njemu.[40] Društvo je dobilo naziv Hrvatska radnička zadruga s izrazito hrvatskim obilježjem.[41] Prvih godina ono lijepo napreduje, okuplja dobrim dijelom siromašne radnike i obrtnike, tako da oko 1897. ima više članova od Dubrovačkog radničkog društva.

G. 1887. u Dubrovniku izlazi list „Radnik", koji ima srpsko obilježje. List se bavi više mjesnom politikom, ali upozorava na slabosti u Radničkom društvu. U njemu se tiskaju članci iz pera Stijepa Stražičića u kojima se govori protiv socijalizma, koji kao „otrovna strijela" teži za tuđim posjedima, a „mi se grazamo čitajući što rade danas neki socialiste",[42] osobito oni u Francuskoj i Njemačkoj.

Nekoliko godina kasnije pojavljuje se knjižica *Socializam u sadašnjem obliku* Nikše Gradija,[43] koji pokušava negirati Marxovo i Engelsovo učenje. Koliko je do sada poznato, to je prva tiskana knjižica u Dalmaciji u kojoj se raspravlja o marksizmu.

Ali i pored toga u Dubrovniku dolazi do jačih pokušaja organiziranja radničkog pokreta i širenja socijalističkih ideja. Prve vijesti o tome imamo 1897., kada dubrovački socijalisti samostalno istupaju na izbore i putem proglasa pozivaju radnike da „glasaju za one ljude, koji će se boriti za sveopće pravo glasa, za osmosatni rad i za osiguranje starosti radnika. Time su oni konkretno i jasno definirali prvi socijalistički program radničke klase toga vremena u Dalmaciji".[44] List *Crvena Hrvatska* reagira na pojavu socijalista, koji propovijedaju „da više ne valja bit ni Srbi ni Hrvati nego socijaliste".[45]

G. 1897., proslavljen je u Dubrovniku međunarodni praznik rada 1. maja. Tom prilikom oko osamdeset socijalista prošlo je Placom u povorci, zakićeno

40 Crvena Hrvatska, br. 52, 29. 12. 1894.

41 Crvena Hrvatska, br. 4, 26. 1. 1859; br. 2, 11. 1896; br. 2, 9. 1. 1897. Prema „Proglasu" list je trebao izaći krajem 1886., ali je Kotarsko poglavarstvo zabranilo tiskanje. List se pojavio 1. 4. 1887, te izlazi svakog prvog i petnaestog u mjesecu do kolovoza. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik je Domo Depolo, a tiskan je u tiskari Dragutina Pretnera u Dubrovniku.

42 Radnik, br. 1, 1. IV. 1887.

43 Nikša Gradi jedan je od najučenijih Dubrovčana tih godina, suradnik u „Slovincu" i urednik lista „Glas Dubrovački".

44 D. Foretić, Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća. Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VI-VII. Zagreb 1960, 14.

45 Crvena Hrvatska, br. 10, 6. 3. 1897. Usporedi i brojeve 19, 23 i 28 iste godine.

crvenim karanfilima. To je bila prva proslava međunarodnog praznika rada u ovome gradu kojoj su dubrovački radnici socijalisti dali klasni karakter.[46]

Radnički pokret u Dubrovniku u ovom razdoblju pod jakim je utjecajem politike građanskih stranaka, osobito u razdoblju radničkih društava. Radničku klasu uglavnom čine zanatlije i zanatski radnici, još nema industrijskog proletarijata, klasne svijesti i vlastite politike, već se građanskom politikom pokušavaju rješavati neka pitanja života radnika. Od toga su radnici imali malo koristi. Dakle, problem siromaštva ostaje i dalje čekati svoje radikalno rješenje.

Dubrovačka radnička društva autonomaške i narodnjačke orijentacije nisu odgovorila svojoj svrsi koja je zacrtana u statutima, već su više postala institucije za stranačke interese, okupljajući radnike prema nacionalnoj pripadnosti. Takva politika razjedinjavala je radnike i usporavala nastojanje k rješavanju društveno-ekonomskih problema.

I pored toga pojava radničkih društava označava prekretnicu u razvitku radničkog pokreta u Dubrovniku. Upravo tada javlja se prvi put povezivanje radnika raznih struka u jedno udruženje kroz koje se počinje rađati klasna solidarnost. Ulazeći postepeno u javni politički život, dubrovačko radništvo prvi put stupa na povijesnu pozornicu i postaje faktor na koji se počinje računati.

46 O razvitku radničkog pokreta dalje vidi Mato Kapović, Radnički pokret u Dubrovniku (1897-1929), Dubrovnik, br. 3, 1964.

GLI INIZI DEL MOVIMENTO OPERAIO A RAGUSA

RIASSUNTO

II movimento operaio a Ragusa comparve e si sviluppò in condizioni di arretratezza economico-sociale da un lato e dal movimento nazionale (risorgimentale) del popolo dall'altro. L'uno e l'altro lasceranno importanti impronte sul carattere del movimento. Questo periodo che va dai primi movimenti politici degli operai nell'anno rivoluzionario 1848 sino agli ultimi decenni dell`Ottocento quando il movimento acquista un carattere socialista, può essere analizzato attraverso le seguenti fasi di sviluppo.

Nel primo periodo, dall'anno 1848 fino alla fondazione delle società operaie nel 1873-74, gli operai di Ragusa non sono organizzati né collegati, la loro voce non si sente nella vita pubblica fino all'1848, l'anno in cui prendono parte ai tumulti e ai disordini in questa citta.

Nel secondo periodo, dal 1873 alla fine degli anni Settanta, si formano a Ragusa società operaie e precisamente nel 1873 la „Società operaia Progresso", di orientamento autonomista dalmato e nel 1874 la „Società operaia di Ragusa" di orientamento nazionalista (patriottico). Negli anni Settanta i nazionalisti hanno in mano le redini della vita politica, fanno propaganda a favore della „Societa operaia ragusea", sicché l'influsso della società operaia controitaliana incomincia a indebolirsi e verso la metà degli anni Ottanta non viene più menzionata.

Nel terzo periodo, dall'inizio degli anni Ottanta, fino alla fine del secolo, in nuove condizioni politiche, nella „Societa operaia ragusea" emergono tendenze nazionaliste e scioviniste di maggior rilievo a causa della questione serbo-croata e per tali motivi la Società perde il suo carattere nazionalista di prima. Da tutto ciò scaturisce l'elemento croato e nel 1894 viene fondata la „Cooperativa operaia croata" nella quale si radunano in sostanza operai e artigiani meno facoltosi.

In questo periodo incominica a uscire a Ragusa il giornale „L' Operaio" (1887) di orientamento serbo, che richiama l'attenzione sulle manchevolezze della Società operaia, citando alcuni articoli contro il socialismo. Nel 1892 viene publicato l'opuscolo „Il Socialismo nella sua forma attuale" di Nikša Gradi, il quale cerca di negare la dottrina di Max e Engels. Ciò nonostante, a Ragusa si sviluppa il pensiero socialista sicché alle elezioni del 1897 gli operai socialisti di Ragusa si presentano con un programma indipendente. Nello stesso anno per la prima volta viene celebrata a Ragusa la festa internazionale del lavoro, il Primo Maggio.

II movimento operaio a Ragusa, particolarmente durante il periodo delle società operaie, subisce un forte influsso della politica dei partiti borghesi; non esiste ancora un proletariato industriale che abbia una coscienza di classe e una propria politica. Ciò nonostante il periodo delle società operaie indica una svolta decisiva del movimento operaio in questa città. Proprio in questo momento si verifica per la prima volta il raggrupparsi di operai di vari mestieri in una associazione attraverso la quale incomincia a sorgere la solidarietà di classe. Gli operai di Ragusa iniziano a prendere parte alla vita pubblica e politica entrando in scena e diventando un fattore da prendere in considerazione.

POUKE I PORUKE SUPILOVE „CRVENE HRVATSKE”

U svom radu pisac iznosi nekoliko zanimljivih misli iz tekstova „Crvene Hrvatske” koji su imali važnu ulogu u nacionalnom i političkom osvješćivanju dubrovačkog građanstva devedesetih godina prošloga stoljeća. Te misli pripadaju oštroumnom Franu Supilu, uredniku i piscu uvodnika i glavnih članaka, koje su kasnije prihvaćene u kritičkoj hrvatskoj povijesnoj znanosti, a odnose se na ilirske, jugoslavenske, slovinske i srbohrvatske zablude, napose na oportunizam narodnjaka u tridesetogodišnjem trajanju, za hrvatskoga narodnog preporoda i poslije njega. Njihova politička i nacionalna nedozrelost, neopreznost i naivnost završila je spregom i pobjedom Srba katoličke i pravoslavne vjere, Talijana i talijanaša na općinskim izborima (1890.) na način da je dubrovačka općina, iako u apsolutnoj većini hrvatska i katolička, devet godina bila u rukama srpsko-talijanskotalijanaške koalicije. Ta jedinstvena pojava u Dalmaciji otrijeznila je, okupila i povezala političke narodnjake i pravaše, koji zajednički nastupaju u vraćanju općine u hrvatske ruke. Veliku ulogu u pohrvaćivanju dubrovačkoga građanstva imala je Supilova „Crvena Hrvatska” koja je mnogim Dubrovčanima otvorila vidike, poučila ih o vlastitoj prošlosti i ukazala na zablude s jasnom porukom da se ubuduće ne ponovi. Postupno nacionalno i političko buđenje dovelo je do pobjede udruženih narodnjaka i pravaša na općinskim izborima (1899.), te se ta politička pojava iz devedesetih godina u budućem stogodišnjem političkom življenju nije ponovila. Njezini nositelji kao produžena ruka velikosrpstva i talijanskoga iredentizma postupno se gase, jer u dvadesetom stoljeću u osviještenom dubrovačkom građanstvu nisu imali društvenu podlogu.

Na južnohrvatskoj povijesnoj sceni Supilova „Crvena Hrvatska“ pojavljuje se u trenutku kada je svom gradu i narodu bila najviše potrebna. Nezadovoljan oportunizmom Narodne hrvatske stranke i protuhrvatskim djelovanjem lokalnog tiska, u dvadesetoj godini života Frano Supilo počinje uređivati politički tjednik „Crvena Hrvatska”, koja mu je otvorila prostor za političko i nacionalno djelovanje. Njega i dubrovačke pravaše, osobito pravašku mladež, mučila je srpsko-talijansko-talijanaška sprega, koja je dovela do njihove pobjede na općinskim izborima godine 1890. Srpsko-talijansko-talijanaška koalicija nije nastupila sa srpskim i talijanskim imenom, već lukavo s dubrovačkim programom, te su potplaćivanjem, podmićivanjem i lažnim obećanjima dobili na izborima. Hrvati su se ustegli na izborima, tako da je Općina devedesetih godina iz hrvatskih prešla u srpsko-talijansko-talijanaške ruke i ostala do godine 1899. Tako je Grad došao u opreku s okolicom s kojom je uvijek tvorio jedinstvenu cjelinu, koja je bila hrvatska. Sve ostale općine u dubrovačkom kraju bile su u hrvatskim rukama.

Iz programa lista uočavaju se problemi zbog kojih je pokrenuta „Crvena Hrvatska”. U programskom tekstu Supilo priželjkuje da se Dubrovnik vrati u hrvatsko krilo, da bude kako su ga nekoć nazivali „kruna hrvatskih gradova” Da bi se vratila Općina u hrvatske ruke, potrebno je buditi hrvatsku nacionalnu svijest u svim slojevima dubrovačkoga društva i među seljacima okolice od Konavala do Pelješca i na otocima, osobito među onima koji su se oslobodili kmetstva i postali gospodarski neovisni. Upravo među gospodarski neovisnim građanima i seljacima trebalo je politički i nacionalno djelovati, ali i među ostalim građanima, kako bi na idućim izborima pobijedili politički narodnjaci i pravaši i tako iz opozicije neovisno ili u koaliciji postali vladajuća hrvatska stranka.

Supilo je imao jasnu političku i nacionalnu koncepciju, koja se nije slagala s njegovim političkim učiteljem narodnjakom Perom Čingrijom. Supilo zastupa načelo da svaki narod ima prirodno pravo na postojanje i razvitak i nije pravedno da se bilo koji narod, pa ni hrvatski, odriče svoga imena, prošlosti i državnog prava, već da traži na temelju narodnoga i državnog prava sjedinjenje Dalmacije s ostalom Hrvatskom. Od Srba traži da pomognu većinskom narodu „da se što bolje učvrsti u svojoj kući”.

Do devedesetih godina hrvatsko ime u Dubrovniku rjeđe se spominje, pogotovo u usporedbi sa stanjem u gradskom i seoskom društvu Dalmacije. Supilo razlog tomu pronalazi u dugoj ilirskoj, jugoslavenskoj i slovinskoj tradiciji, koja

je ostavila duboka traga u više naraštaja. Slovinstvo u Dubrovniku puno je dulje trajalo nego ilirstvo u sjevernoj Hrvatskoj, pa je po mišljenju Supila upravo zbog toga hrvatsko ime u Dubrovniku postalo neobično. Naime, slovinstvo, jugoslavenstvo, srbohrvatstvo nikakve koristi nisu donijeli Hrvatima, misli Supilo, a to se u Dubrovniku posebno odrazilo. S druge pak strane u Dubrovniku se javlja i jedan fenomen, a to je pojava Srba katolika, koji u početku stidljivo istupaju sa srpskim imenom. Ova pojava u obrisima se prvi put javlja 1848. na temelju Vuk Miklošićeve tvrdnje po kojoj su svi štokavci Srbi, pa prema tomu i Dubrovčani, tako da su Hrvati ostali samo čakavci.

Supilo predbacuje dubrovačkim i ostalim dalmatinskim narodnjacima da su za preporodnoga pokreta i trideset godina ustavna života najbolje svoje snage utrošili u širenje jugoslavenske ideje, da bi se među njima istodobno širila srpska nacionalna ideja, a na dubrovačkom primjeru preko Srba katolika. Ta hrvatska širina dalmatinskih, napose dubrovačkih narodnjaka, skupo ih je koštala osamdesetih, pogotovo devedesetih godina stoljeća.

Sve te spoznaje mučile su mladoga Supila koji je snagom svog pera počeo zagovarati u „Crvenoj Hrvatskoj" „hrvatsku državnu misao, braniti ime i svetinje Hrvatske, gdje se nekoć sterala „Crvena Hrvatska", tj. u Hercegovini s primorjem, Dubrovniku i Boki kotorskoj". U listu Supilo iznosi svoja politička gledišta i ciljeve. Dosta tekstova je posvetio aktualnim političkim pitanjima u Dubrovniku. On nije protiv srpskog imena, već isključivosti i njihova presizanja na dubrovački i ostali hrvatski prostor, dokazujući u polemici s listom „Dubrovnik", prosrpske orijentacije i „Srpskim listom" u Zadru, kako je dubrovačka kulturna baština i književna baština, politička i nacionalna orijentacija, osobito u devetnaestom stoljeću, hrvatska. Supilo napada Srbe zbog njihove sprege s Talijanima, neprijateljima hrvatskoga i srpskog naroda, što ne žele sjedinjenje Dalmacije s ostalom Hrvatskom i što Hrvatsku ne drže svojom domovinom. Dok Srbi budu u savezu s Talijanima „o slozi među nama ne može biti govora", poručuje Supilo. On je svjestan pionirskoga posla koji obavlja „Crvena Hrvatska" u trenutku talijanskih iredentističkih i velikosrpskih presizanja na hrvatski prostor i konstatira „da se Crvena Hrvatska prva usudila lansirati u dubrovački puk čisto hrvatsku narodnu ideju spojenu s imenom i da narod, koji se prema svemu ostalom pokazivao ravnodušno, oduševljeno ju je prihvatio, jer je instinktivno osjećao da je njegova.

Drugo pitanje koje se provlači kroz „Crvenu Hrvatsku" je integracija hrvatskih zemalja. On je vidio u ustavu godine 1860. dobru priliku za sjedinjenje i sa žalošću konstatira da od toga nema ništa. Podvlači da su neki drugi narodi u okviru Austro-Ugarske Monarhije bili odlučniji u ostvarenju svoje nezavisnosti, primjerice, Talijani i Mađari. Smatra da Hrvati imaju dva najsnažnija tijela, Hrvatski i Dalmatinski sabor koji bi sjedinjenje mogli provesti jednostavno. Mnogi hrvatski rodoljubi u Banovini i Dalmaciji mogućnost sjedinjenja vide u velikim događajima, koji bi mogli pomoći (1895.), ali po mišljenju Supila mogli bi biti od koristi, ali i na štetu hrvatskoga naroda. Hrvatskoj političkoj integraciji protive se domaći i strani neprijatelji. Austrijanci znaju, piše Supilo, ukoliko bi se uspostavilo hrvatsko kraljevstvo, da bi došlo do raspada Monarhije, jer bi se Austro-Ugarska morala preurediti na federalističkim temeljima. Mađari pak drže da Dalmacija pripada kruni sv. Stjepana, te bi za prihvaćanje sjedinjenja tražili Rijeku. Talijani žele sačuvati talijanski jezik, koji bi sjedinjenjem hrvatskih zemalja bio zamijenjen hrvatskim jezikom. Srbi ne vjeruju da bi sjedinjenjem hrvatskih zemalja uživali velike slobode.

U hrvatskom sjedinjenju Supilo vidi sveukupni duhovni i gospodarski dobitak (1893.), u usmenoj i pisanoj riječi „gospodovao bi" hrvatski književni jezik, a kroz gospodarsku integraciju oživjela bi trgovina i komunikacija, radilo bi se „bolje i korisnije, a ne kako drugi hoće". Zagovara da se austrijska zajednica naroda ustroji na federativnom načelu, protiv je dualizma, ali i trijalizma. Unutar hrvatske političke zajednice vidi sjedinjenje hrvatskih zemalja, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Istre, kojima bi se pridružila okupirana Bosna i Hercegovina, te bi u okviru Habsburške Monarhije postojala jedinstvena hrvatska država, koja bi s drugim zemljama i narodima rješavala poslove od zajedničkoga interesa. U Zagrebu vidi glavni grad svih ujedinjenih Hrvata, duhovno središte i maticu nacije.

Supila posebno zaokupljaju hrvatsko-srpski odnosi, osobito poremećeni zadnjih desetak godina, patvoreni, kako reče, „u bezdani jaz", koji pobliže razrađuje i daje svoje viđenje. Supilu najviše smeta velikosrpska isključivost, koja ne priznaje Hrvate i hrvatsku državu. Srbi poručuju, piše on (1891.), „Posrbite se svi pa je sloga gotova!" Budući da su propali svi pokušaji da se s njima dođe do dogovora, Supilo se zalaže za oštri kurs protiv velikosrpske politike, koja je opasnija od talijanskoga iredentizma. Od Srba traži da brane i zagovaraju hrvatsko državno pravo, „...kao baštinu svoga brata...", te da prihvate hrvatsko državljanstvo. Poziva se na hrvatsko-srpsku slogu u doba Venecije, kada su se jedni i

drugi borili u ime hrvatskoga narodnog i državnog prava, ali kada su se Hrvati u doba ilirskog pokreta odrekli svoga imena i prihvatili ilirsko, sve radi sloge. Srbi to koriste i izlaze s geslom: „Srbi svi i svuda." Hrvatima je prijetilo, kaže Supilo, da budu potisnuti na čakavske otoke. U svojim razmišljanjima ide toliko daleko tvrdeći da „sa Srbima nikada ne može biti sloge", jer se njihove ideje isključuju. Srbi nikako ne mogu prihvatiti sjedinjenje s Hrvatskom i nastavlja: „Združenje s Hrvatskom ili samoubojstvo, to je Srbima jedno te isto", zaključuje on.

Supilo također ne prihvaća srpsku ideju koja traži krajeve gdje živi pravoslavci, budući se političko srpstvo ne može razlučiti od vjere i obratno. On također smatra da su Hrvati i Srbi jedan narod i da govore istim jezikom, jedni se nazivaju Hrvatima, a drugi Srbima, prvi nazivaju jezik hrvatskim, a drugi srpskim. Pobija mišljenje da su Hrvati ukrali jezik Srbima i smatra da je nemoguće živjeti u ljubavi i jedinstvu sa Srbima koji negiraju postojanje Hrvata (1891.), te umjesto sloge otvara se borba za život ili smrt. Smetala mu je hrvatsko-srpska koalicija u Dubrovniku, talijanski jezik navijestio je rat hrvatskome jeziku i programu, te poručuje (1895.) da će se i protiv udružene opozicije „neustrašivo boriti". Isto tako poručuje knjazu Nikoli na Cetinju da svoj pogled okrene prema pravoslavnom sjeveroistoku, „ovo su hrvatske zemlje, njihova budućnost je u hrvatstvu i sa Zagrebom, ni sa Cetinjem ni sa Beogradom".

Što se pak tiče Bosne i Hercegovine Supilo smatra da su one s etnografskog i historijskog stajališta bliže Hrvatskoj nego Srbiji, pogotovo otkako se s njom nalaze u okviru iste države. Smatrao je da su Bosna i Hercegovina jabuka razdora između Hrvata i Srba. Bio je protiv okupacije ovih dviju zemalja od Austro-Ugarske Monarhije, te je pred mogućnošću aneksije priželjkivao njihovo ujedinjenje s ostalim hrvatskim zemljama. Uz tristo pedeset tisuća Hrvata u Bosni i Hercegovini, koji istina nemaju razvijenu nacionalnu svijest, Supilo računa na muslimane koji bi najvjerojatnije radije živjeli s Hrvatima nego sa Srbima. Drži da bi zapadna Evropa i slavenstvo (1897.) bili na strani Hrvatske, koja bi „na temelju krvi, jezika, osjećaja i historije" zatražila da se ove pripoje Hrvatskoj s kojom u okviru Austro-Ugarske Monarhije tvore jednu cjelinu.

Njegov odnos prema banovinskim narodnjacima i njihovoj ideologiji od posebna je interesa. Supilo je cijenio Strossmayera, ali je njegovu jugoslavensku ideju smatrao utopijom. Više je držao do Mihovila Pavlinovića, tvorca hrvatske nacionalne ideologije u Narodnoj stranci Dalmacije. Kao pravaš nije se slagao s narodnjačkom politikom i u više navrata je u „Crvenoj Hrvatskoj" protiv nje

istupao. Napada oportunizam narodnjaka, koji u trideset godina borbe za sjedinjenje pobiru samo mrvice (1892.) i drži da je u novim uvjetima njihov program zastario, politika utopijska, izbjegavaju uporabu hrvatskog imena, sve radi očuvanja sloge sa Srbima i time „nehotice" omogućuju prodor velikosrpstva.

Govoreći o vladajućoj stranci, nije mimoišao opoziciju kojoj je pripadao. Prateći politiku u hrvatskim zemljama, Supilo je uvjeren da mnogi Hrvati misle dobro i spremni su puno žrtvovati za svoj narod, ali nemaju jasnu viziju. Hrvati se ne smiju gubiti u maštanjima i utopiji jugoslavenske ideje, piše on, već moraju imati jasan smjer u politici. Njegova je poruka na početku političkog djelovanja (1891.) sljedeća: „Ko je rodoljub, dakle, neka se bori za Hrvatsku i jedino za Hrvatsku."

Usporedo s jugoslavenskom idejom, koja se gradi još od ilirskog pokreta, preko 1848./49., šezdesetih i sljedećih godina rađala se nova hrvatska pravaška ideja, kao reakcija na velikosrpsku akciju, počevši od Vukove teze o Srbima triju vjera, preko Garašaninova „Načertanija", do velikosrpskih presizanja za knezova Mihajla i Milana i crnogorskoga knjaza Nikole. Supilo se nada, hrabri i poručuje Hrvatima (1891.) da se ne stapaju i pretapaju u druge i odriču hrvatskoga imena, već da ostanu ono što jesu. Smatra da je Hrvatima u tom trenutku najpotrebnija sloga kako bi se prevladale razlike u međustranačkom životu, budući su jedne za Nagodbu, a druge protiv nje. Smatra da u Banovini, Istri i Dalmaciji ne bi smjele postojati tri stranke već jedna i to Stranka prava (1892.), a tri godine kasnije zastupa samo hrvatstvo, a odbacuje slovinstvo, srbohrvatstvo i jugoslavenstvo u što su „naši stariji" trošili najbolje snage, a nikakve koristi donijele nisu. Ljuti ga razdor u Stranci prava i u Josipu Franku vidi krivca i inicijatora opasne politike povezivanja s Bečom. Supilo poručuje (1895.): „Niti Pešti, niti Beču, nego k Zagrebu! Jedinstvo i sloboda Hrvatske! Van s tuđinom!" Uz razvitak nacionalnih ideja među Hrvatima još uvijek traje slavenofilstvo, te Supilo zauzima jasan stav i prema njima. Ne dopušta da slavenstvo bude iznad hrvatstva, ali slavensku uzajamnost ne podcjenjuje. Upozorava da Rusi nastoje svakom drugom slavenskom narodu oduzeti jezik i narodnost kako bi ruski jezik bio međunarodni. Stoga se Hrvati moraju uzdati samo u sebe. Konstatira (1894.) da su Hrvati puno više pretrpjeli od vlastitih sinova nego od tuđina, te preporučuje da se mladi naraštaj odgaja u domoljublju i nezavisnosti prema drugima. Savjetuje da se treba otvoriti prema slavenskim narodima kako bi Hrvate što bolje upoznali, napose njihova htijenja i da im ne budu neprijatelji.

I na kraju zaključno bi se moglo reći sljedeće. Za devetogodišnjega urednikovanja „Crvene Hrvatske", kao glavna pravaška ličnost u južnoj Dalmaciji, Supilo je formirao temelje svoje politike u svrhu konačna rješenja hrvatskog pitanja, napose afirmacije hrvatstva u Dubrovniku i okolici. Kao nacionalno svjesni Hrvat i politički pravaš pokrenuo je i uređivao list na pravaškim načelima, u težnji da bude neovisan, ne dopuštajući da na njega utječu njegovi sumišljenici. Na taj način stvorio je uvjete da u listu ostvari svoje stvaralačke novinarske i političke sposobnosti i da ih provjeri u javnosti. „Crvena Hrvatska" je Supilov novinarski i politički početak u kojoj se formirao i afirmirao kao najjače pero u dubrovačkom novinarstvu devetnaestoga stoljeća. Prihvaćajući pravaški program nedogmatski, u svojim člancima obuhvatio je probleme čitave Hrvatske, njezin položaj u Monarhiji i Europi, boreći se devet godina protiv dualizma, a za sjedinjenje hrvatskih zemalja i samostalnost Hrvatske. Odbacujući velikosrpsku isključivost, priznaje Srbe u Hrvatskoj i nastoji da se hrvatske političke snage koncentriraju, što će mu kasnije kroz politiku „novoga kursa" i Hrvatsko-srpsku koaliciju omogućiti da hrvatsku politiku postavi na nove temelje. Svakako, njemu i „Crvenoj Hrvatskoj", kao prvom listu pisanom u hrvatskom duhu u Dubrovniku, pripada najveća zasluga u buđenju hrvatske nacionalne svijesti u Dubrovniku i okolici i to u građanstvu i imućnijem seljaštvu. Probuđena politička i nacionalna svijest i zagovaranje sloge među hrvatskim strankama urodit će pobjedom nad srpsko-talijanskom koalicijom na općinskim izborima 1899. godine. Na taj način Frano Supilo je pomogao riješiti dubrovačkim Hrvatima, napose pravašima i narodnjacima, jedno neprirodno stanje, te kao afirmirani novinar i urednik, a sve više i političar bio je poznat u širim hrvatskim krugovima, te je na poziv sušačko-riječkih Hrvata došao u Rijeku, gdje će pokrenuti i uređivati „Novi list", odakle je izbliza mogao pratiti i utjecati na hrvatsku politiku. Završimo s jednom njegovom misli koju je napisao u dvadeset prvoj godini života koja glasi: „Čovječji život jest posve kratak, i sretan (je, op. S. O.) onaj koji pri svrsi svoga života može reći da je i on što doprinio za svoj narod i za svoju domovinu." Za Frana Supila se to može reći još u dubrovačkom razdoblju njegova novinarskoga i političkog rada. Na dubrovačkom iskustvu on će graditi svoju buduću političku karijeru i svrstati se među najistaknutije hrvatske građanske političare potkraj devetnaestog i u ranom dvadesetom stoljeću.

MORALS AND MESSAGES BEHIND SUPILO'S „RED CROATIA"

SUMMARY

In this article the author points out some interesting thoughts in the newspaper "Red Croatia", which played a very important role in the national and political awakening of Dubrovnik middle class at the end of the 19th century. Those very thoughts were profound remarks of Frano Supilo, the main editor and writer of the editorials and most important articles. Later, the main authorities of the critical Croatian historiography accepted those thoughts about the lllyrian, Yugoslav, Slavic and Serbo-Croatian political mistakes, especially those on the opportunism of the National Party (lasting for three decades) during the Croatian national revival in Dalmatia and afterwards. Their political and national immaturity, carelessness and naivety resulted in political union and victory of the Orthodox and Catholic Serbs, Italians and Pro-Italians in the municipal elections in 1890. This was evident in the case of the city of Dubrovnik, where, although Croatians and Catholics formed the majority, the rule fell into the hands of Serbian-Italian-pro-Italian coalition. This exceptional phenomenon in Dalmatia sobered and assembled the political nationalists and legalists, who later worked together to put the rule of Dubrovnik back into the hands of Croatians. Supilo's "Red Croatia" played a great role in raising awareness among the Croatian population in Dubrovnik. These newspapers familiarized them with their own history. They also pointed out the political errors, to ensure that they would not be repeated. Gradual national and political awakening resulted in the victory of the united nationalists and legalists in the municipal elections in 1899. The case of minorities dictating politics in Dubrovnik's political life was not repeated in the next hundred years. The advocates of the "Great Serbia" and the Italian irredentist movement gradually disappeared, as they completely lost the support of the people in Dubrovnik over the course of the 20th century.

KAZALO OSOBNIH IMENA

A

Adamič, Emil 268
Agazzi, Andrija 240, 245
Alesani, Jerolim 142, 190
Ali-paša Janjinski 23
Amerling, Jozo 49
Amerling, Nikola 334
Andrić, Andrija 187
Andrović, Ivan 317
Anđelinić, Drago 305
Antonietti, Josip 211, 227, 231, 279
Antonjak, Stjepan 107
Appendini, Franjo M. 63
Arzić, Ante 162

B

Babarović, Frano 259
Babelli, Šime 205
Babić, Vanda 252
Bach, Alexandr 157, 200, 205, 207, 219, 237
Badurina, Odorik 222
Bajamonti, Antonio 137, 144, 146, 148, 149, 151, 152, 153, 159, 161, 163, 165, 186, 188, 194, 209, 281, 331
Bajamonti, Julije 46
Bakota, Josip 231
Bakotić, Antun 134, 140, 145
Bakotić, Dragutin 130
Bakotić, Ignacije 282
Banić, Marko 162
Banić, Mate 163
Ban, Matija 76, 82, 89, 329
Barbieri, Stjepan 278
Baričević, Mate 13
Basa, M. 245
Bassegli-Gozze, Pavo 106
Batistić, Nikola 111
Battara, Napoleon 96, 100, 104
Battara, Petar 96, 100, 104
Belia, Pravdoslav 229
Bellini, Vicenzo 336
Benpotarh, Jakov 332
Benzia, Ante 216
Benzia, Šimun 203
Bernardi, šibenski pretor 60
Bertrand, Henri-Gatien 16
Biankini, don Juraj 277, 283, 284
Biankini, Juraj 284
Bioni, Andrea 28
Bitanga, Marko 149, 162
Bizzaro, Vjekoslav 336
Bjeladinović, Božidar 266
Bjeladinović, Špiro 238, 241, 242
Bjelanović, Sava 282
Blasić, Božo 308
Blašković, Fabijan 46
Blazić, Frano 332
Blažek, Josip 262, 271
Blažeković, Dragutin 147
Boca, Mate 13
Bodulić, Srećko 261
Bogatella, Antun Ivan 260
Bogatella, Erminio Ćići 271
Bogatella, Ivan Antun 271
Bogišić, Baldo 247
Bogotella, Erminio 268

Boguić, Ivan 13
Bonaparte, Josip 21
Bonaparte, Napoleon 14, 16, 17
Bonda, Orsat 240, 326
Bonifačić, Andrija 222
Borčić, Lovro 134, 145
Borelli, Franjo 206, 243
Borsa, Josip 260
Bosnić, Stjepan 308
Botić, Luka 140
Brajević, Ivan 149
Brajković, Eugen 261
Brajković, Vicko 261
Brakičević, Mato 264
Bralić, Karlo 267
Brguljan, Anto 268
Brguljan, Antun 261
Brguljan, Romelio 268
Britvić Batina, don Paval 170, 172
Brkanović, Ivan 269, 271
Brkanović, Ivo 269
Bronzan, Ivan 113
Brusina, Špiro 287, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298
Bučić, Grgur 291
Budak, Frane 218
Budak, Juraj 214, 216
Budak, Jure 216
Budmani, Pero 134, 243, 246, 336
Bukilica, Joko 239
Bukša, Jakov 216
Bukša Pertorić, Ante 216
Bulat, Gajo 137, 140, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 161, 162, 177, 283
Bulić, don Frane 282
Bulić, don Ivan 172
Buljeta, Benedikt 216
Buljeta, Stjepan 205, 210
Bundić, Orsat 112, 113
Bunić, Josip 134
Bunić, Pijerko 48, 49
Buratti, Ivan 141
Burić, Ante 185, 186
Butorac, Pavao 266, 271
Buzolić, Stjepan 52, 283

C

Cadogan, George 15
Cambi, Jerko 175, 177, 178, 179, 180
Campo Formi 47
Carić, Juraj 256, 258, 271
Castoldi, Domenico 28
Chigos, Nikola 203
Ciko, Ivan 257
Cindro, Jakov 187
Costa, Miho 28
Crljenko, Juraj 214, 218
Crljenko, Jure 210, 216
Crljenko, Juro 217
Crljenko, Valentin 217
Crnković, Nikola 217, 222

Č

Čingrija, Pero 334, 337, 342
Čudina, Jakov 82

D

Dalla Costa, Petar 21, 27
Danese, Franjo 13
Danilo, don Ivan 158, 176, 177, 190, 191, 277
Danilov, Ivan 279
David, Emil 284
Deanović, Ivan 217
Delovski, Toma 266
de Mattei, Ivan 259
Depolo, Domo 338
Despot, Antun 239
Desseco, Giovanni 27
Dešković, Ivan 159, 176, 177, 191
de Weisenturna, Aleksandar Franula 110
Dojmi, Stjepan 238
Dominis, Josip 223, 227-229
Donizzeti, Gaetano 336

Dorbić, Jerko 316
Dorkić, Leopold 202
Dorotić, Andrija 46
Drača, Dmitro 303
Draganić Vrančić, Kazimir 46
Drašković, Božidar 266
Drašković, Janko 47
Drioli, G. Salghetti 28
Drioli, G. Salghetti, sin 28
Drogazze, Ivan 186
Dubelli, Šime 109
Duboković Nadalini, Niko 50
Džepina, Šime 307

Đ

Đorđić, Marinica 238, 247
Đorđić, Sabo 325
Đurđević, M. 238
Đurišić, Josip 261
Đurović, Đuro 261
Đurović, Gracije 261
Đurović, Radovan 268

E

Engels, Friedrich 338

F

Fabijanić, Donat 204
Fabris, Vjekoslav 260
Facini, Marko 215
Fama, Carlo 28
Fanfogna, Antonio 176, 185, 186, 187, 188, 189, 192, 195, 196
Fanfonja, Ivan 226
Fenili, Defedente 325
Ferdinand IV. Burbon 20, 26
Ferić, Đuro 46, 49
Fijan, Andrija 292
Filipi, Božo 226
Filipović, Franjo 129, 177, 238
Filippi, Božo 209
Fontana, Josip 279
Franceschi Perinović, Ivan 90
Frank, Josip 346
Frankopan, Fran Krsto 266, 268
Franović, Krsto 264
Franjo Josip I. 82, 172, 178, 192, 207, 225, 228, 241, 243, 281, 328

G

Gagić, Jeremija 114
Gajer, Đuro 267
Gaj, Ljudevit 48, 49, 50, 51, 52, 72, 89, 95, 97, 103, 203, 204, 270, 271
Galeotović, Viktor 50
Galić, don Ivan 252
Galiot, Marijan 308
Galzinja, Petar 226, 229
Garanjin, Antonio 191
Garanjin, Ivan Luka 46
Garašanin, Ilija 255
Garzoni, Vincenzo 332
Gazzari, poreznik 216
Gerković, Matia 203
Ghetaldi, Vlaho 113, 307
Giljanović, Jakov 226
Gjardolo, Niko 217
Gjonović, Niko 259
Glavina, don Mate 172
Glumac, Dušan 316
Godeassi, Josip 61
Goleš, Pavao 216
Grabovac, Filip 46
Gradi, Nikša 317, 321, 338, 340
Granić, Jakov 194
Granić, Miho Jerko 175
Granić, Mihovil J. 98
Gregorina, Marko Antun 253
Grietz, Eduard 62, 79, 114, 115, 116
Grisogono, Petar 46
Grubišić, Josip 49

H

Hasanbegović, Hasanbeg 304
Hektorović, Petar 50
Henč, Slavko 316
Homen, Antun 266, 271
Hoste, William 15
Hranilović, pukovnik 146
Hranilović, Vladislav 97

I

Ivačić, Gabrijel 79
Ivačić, Ivan 186
Ivanić, Gustav 211
Ivanišević, Ivan 240, 243
Ivanišević, Mihovil 28
Ivanović, Mate 117
Ivanović, Nikola 134, 145
Ivčević, Mate 162
Ivčević, Vicko 193, 194, 196
Ivičević, Mate 133, 134, 145
Ivičević, Stipan 77, 98, 99, 100, 104, 278
Ivičević, Stjepan 48, 49, 52
Ivičević, Vicko 278
Ivović, Antun 264

J

Jakšić, Nikola 47, 184
Jederlinić, Toma 64
Jelačić, Josip 36, 80, 81, 172, 207
Jeremia, Ivan J. 116
Jerić, Antun 229, 230
Jokić, Danilo 307
Jonke, Ljudevit 58, 96
Jovanović, Stjepan 150, 282
Jukić, A. 62

K

Kačić, Antun 46
Kačić Miošić, Andrija 207, 280, 283
Kačić, Šimun 46
Kalođera, Jakov 111
Kalođera, Marko 148, 162, 238, 239, 240
Kamberović, Jerko 193
Kamber, Pavao 149, 158
Kandija, Benedikt 187
Kapor, Matija 50
Karadžića, Vuk S. 89
Karadžić, Vuk S. 69, 84, 89, 115, 255, 304
Karađorđević, Aleksandar 265
Karaman, Srećko Dujam 47
Kasilari, Antun 240, 245
Katalinić, Ivan 49, 100, 184
Katalinić, Petar 149, 158
Katić, Ante 162
Kaurlot, Stjepan 213
Kaznačić, Antun 47, 48, 49, 184, 204
Kaznačić, Ivan August 49, 51, 82, 103, 104, 204, 238, 336
Kažotić, Šimun 186
Kelez, Antun 334
Kerković, Mate 207
Khuen-Héderváry, Karoly 290, 291, 293
Klaić, Miho 133, 173, 188, 208, 246, 247, 276, 277, 279, 334
Klišević, Šime 101
Klišković, kaptolski vikar 61
Knapić, oficir 15
Knežević, Petar 62
Knežević, S. 239
Kolombatović, Juraj 145
Konrad, kotarski poglavar 148
Konrad, O. 271
Kopanica, Ante 239
Kopitović, Antun 270, 271
Korać, Vitomir 316
Košutić, Stjepan 307
Kovačević, Frane 49
Kovačević, Frane M. 100
Kožul, don Frane 214, 217
Krašić, Paško 260
Kreljanović Albinoni, Ivan 47
Kristan, Etbin 316
Krstović, Andrija 252
Krstović, Šime 262

Kukuljević Sakcinski, Ivan 52, 173, 207, 238, 243, 244
Kukuljica, Lovro 134
Kustić, Ivan 203
Kustić, Vincencia 203
Kutlača, Jovan 302
Kuzmanić, Ante 48, 50, 51, 52, 54, 66, 72, 79, 82, 89, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 124, 171, 203, 204, 205

L

Labaš, Andrija 307
Labaš, Luka 307
Lakić, Blaž 13
Lapenna, Luigi 188, 209, 226, 240
Lasić, Božo 107, 303, 304
Lebedina, Vicko 187
Legac, Vjeko 222
Lemaić, komandant bataljona 14
Lenjin, Vladimir Iljič 315
Leon XIII., papa 317
Liebknecht, Karl 315
Lisinski, Vatroslav 336
Lošić-Ledir, Mate 300
Lozovina, Ivan 187
Lozovina, Nikola 192
Lubin, Ante 186
Lubin, Antun 187
Lučić, Ante 214
Lučić Pavlović, Stjepan 282
Lučić, R. 238
Luković, Frano 261
Luković, Niko 268, 271
Luković, Petar 262
Luxardo, kotarski povjerenik 191
Luxemburg, Roza 315

Lj

Ljubić, Franjo 203
Ljubić, Josip Kažimir 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286
Ljubić, Šime 48, 50, 52, 296, 298
Ljubiša, Stjepan M. 247, 238, 239, 247

M

Maček, Vlatko 265, 269
Madirazza, Antun 187
Madirazza, Nikola 194
Maks, Luis 256, 264
Maleš, Jozo 178
Mamula, Lazar 209, 238, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 305, 306, 307
Mandrović, Adam 292
Manger, Petar 162
Manin, Deniele 34
Maričić, Đurađ 307
Marija Staničić, Ivan 214
Marinetti, Antun 271
Marinice Đorđića 243
Marinić, Mato 257
Marinović, Mato 259, 267
Marinović, Mijat 13
Marković, Ivan 217
Marković, Svetozar 316
Marmont, Auguste 16
Marossi, Dragutin 261
Marotti, Lodovico 332
Marović, Gracija 263
Marović, Ilija 263
Martinetti, Antun 260
Martini, Josip 34
Marx, Karl 315, 338
Maržić, Ive 216
Maslarda, Vido 13
Matac, Filip 13
Matas, Ante Konstantin 174
Materazzi, Dujam 162
Matičević, Stjepan 332
Matić, Lovre 277
Matković, Ante 172

Matković, Krsto 261
Matošić, Ivan 149
Matutinović, L. 245
Maupas, Pierino 215
Mauvilović, Nikola 307
Mavretić, Antun 189
Mazoleni, Antun 116
Mazzini, Guiseppe 42, 71
Mažuranić, Antun 51, 72
Mažuranić, Ivan 290, 334
Medici, sudac 215
Medić, Marko 307
Medin, Luka 260
Messina 25
Meštrović, Josip 303
Metternich, Clemens Wenzel Lothar 55, 71, 73, 91, 108, 116, 157, 200, 204, 219, 254
Michieli Vitturi, Radoš Ante 46
Michielli Vitturi, Šime 176
Mihanović, Grgo 162, 163
Miklošić, Vuk 343
Mikula, Pavo 260
Milić, Joakim 186
Milić, Vicko 140, 158
Milin, Jure 303
Milinović, Šimun 173
Milošević, Anton 263, 267, 271
Milošević, Antun 258
Milošević, Đuro 332
Milošević, Jakov 187
Milošević, Miloš 252
Milutinović, Todor 16
Mirković, Bože 201
Mirković, Đuro 216
Mirković, Niko 217
Mirković, Nikola 210, 211, 214
Misniani, Giuseppe 28
Mišetić, Roko 284
Mitrović, Juraj 117
Mitrov Ljubiša, Stjepan 279
Monti, Lovre 157, 158, 173, 188
Moretti, Vjekoslav 158, 176, 186, 187, 188, 189, 190
Morpurgo, Vid 140, 142, 143, 151, 158, 160, 162, 191
Moskovita, Jeronim 162
Mrkica, Josip 50
Murat, Joachim 21
Musselin, Đuro 336
Mutibarić, Jerotej 61

N

Nagy, Dragutin 214
Nakić, općinski načelnik 60
Nakić, serdar 119
Nallini, Aleksandar 147, 148
Nikola I. Petrović Njegoš 345, 346
Nikolajević, Đorđe 51
Nikolić, Ivan 245
Nikolić, pretur 111
Nimira, Antun 231
Nimira, Josip 229
Nisiteo, Petar 50
Nižetić, Petar 50, 52
Nobilo, Natko 133
Nodilo, Ivan 186, 187, 192, 296
Nodilo, Natko 140, 158, 173, 186, 187, 188, 189, 208, 287, 292, 298
Nutrizi, Josip 185

O

Obuljen, Petar 325
Odalović, Bogdan 302
Odalović, Gajo 302, 304
Olujić, Tomo 306
Orose, Antun 108
Ostojić, Nikola 111

P

Pajtoni, Josip 22
Paladino, Diego 189
Palčić, Josip 209, 211, 215

Paro, Frane 109
Paro, Franjo 214
Pastorčić, Josip 203
Pašković, Marko 263
Pašković, Tripo 263
Paštrovići 116, 301
Paštrović, Josip 211, 227, 279, 283, 284
Pavković, Nikola 307
Pavlinović, Mihovil 45, 140, 145, 158, 173, 176, 188, 208, 276, 277, 279, 284, 345
Pavlović Lučić, Ivan 46
Pavlović Lučić, Stjepan 65
Pepe, Guglielmo 20, 21, 24, 29
Peričić, Josip 134, 145
Perić, Virgil 283, 284
Peručić, Rajmund 256, 259
Peruđini, Gracija 269
Perusović, Joso 162
Petar II. Petrović Njegoš 78, 81, 114, 302
Petar I. Petrović Njegoš 301, 302
Petković, Ivo 258
Petranić, Đuro 302
Petranović, Božidar 50, 51, 77, 79, 80, 89
Petričević, Josip 261
Petrović, A. 269
Petrović, Ferdo 263
Petrović, Krsto 264
Petrović, Ljubo 269
Petrović, Niko 264
Petrović, Roko 264
Petrović Šuta, Antun 269
Petrović, Tripo 264
Picquet, komandant 15
Pini, Lujo M. 62
Pini, Vjekoslav Maria 80
Pio VII, papa 25, 26
Piplica, Grgo 300
Piplica, Mateša 300
Pjerotić, Vjekoslav 335
Plavša, fra Andrija 174
Politeo, Ante 315
Politeo, Ivo 50
Popović, Špiro 50, 53, 80, 82, 124
Popović, Vuk 115, 304
Portada, Ardoje 216
Portada, Josip 203
Portada, Niko 216
Portada, Nikola 210, 216
Predolin, Ivan 225, 229
Predolin, Josip 225
Preradović, Petar 50, 180
Pretner, Dragutin 334
Pretner, Vjekoslav 336
Prkić, Mate 178
Prodan, Ivo 317
Protić, Mate 149
Pucić, Marko 303
Pucić, Medo 49, 52, 82, 89, 236, 238, 239, 241, 243, 244, 246, 247, 335, 337
Pucić, Niko 238
Pucić, Niko V. 242, 243, 244, 245, 247, 315, 326, 328
Pucić, N. L. 63
Pucić, Rafo 238, 243, 327, 329, 331, 337
Pulić, Đuro 173, 247, 326, 331, 334
Pulić, Juraj 133
Puović, Ante 190, 193
Puović, Špiro 194, 195

Q

Quarko, Ciprijan 46

R

Rački, Franjo 224
Radaković, Josip 216
Radaković, Jozo 216
Radetzki, Josef 35
Radić, Stjepan 265
Radimiri, Ivan 258, 271
Radimir, Pavo 263
Radman, Ante 176
Radmili, Ivo 115, 240, 242, 243
Radošić 301
Ragazzini, Emil 148

Rakamarić, Petar 216
Rakić, Šimun 307
Rakmanović, Petar 217
Reiche, Vilhelm 36, 77
Relić, Damjan 308
Rendić-Miočević, Duje 149, 163, 195
Rešetar, Josip 195
Rešetar, Pavo 62, 119, 241, 242, 302
Roči, Antun 49
Rodić, Gavrilo 228
Rodić, Gavro 281
Roglić, Ivan 300
Roize, Claude 13, 14, 15, 16
Roksandić, Drago 16
Rossi, Antun 258, 266
Rossini, Giacomo 336
Roszner, Karlo 64, 111
Rožić, Ilija 178
Runje, Filip 214
Ružička-Strozzi, Marija 292

S

Sablić, don Antun 258, 271
Sabljar, Mijat 207
Sager, Petar 267, 271
Sager, Vinko 259, 267
Santo Domingo 13
Sarić, prisjednik 110
Sartori, pukovnik 34
Savasta, Jero 330, 332, 333, 334, 337
Savasta, Pavo 330
Sbutega, Ferdinand 238, 239, 241, 242
Scalach, sudac 216
Schloser, Josip 291
Schmerling, Anton 240, 241, 245, 246
Sedlnitzky, Josef 26, 27, 51, 52, 303
Selak, Antun 330, 331, 332, 333, 334, 337
Sentinella, Antun 187
Sermage, Karlo 47
Serragli, Abel 332
Serragli, Lujo 238, 239, 242, 243, 247
Siminiatti, Lorenzo 28
Simović, Ivan 263
Simović, Tripo 256
Sindik, Ilija T. 262
Sindik, Rafael 252
Skakoc, Ivan 47
Skurla, Stijepo 134
Skutari, Ante 268, 271
Slade, Josip 186-189
Slade, Stipe 187
Slade-Šilović, Mirko 184, 189, 190
Smirić, kotarski povjerenik 216
Smirkinić, Ivan 240
Smrkinić, Ive 247
Spalatin, Josip 229
Stančić, Šime K. 262
Starčević, Ante 271, 293
Starčević, Šime 52
Starigrad 50, 52, 53, 91, 229
Stazić, Andrija 49, 98, 172
Stella, V. 245
Stipanović, Nikola 214
Stjepčević, Ivo 258, 271
Strassoldo, Michele 81
Stratico, Ivan Dinko 46
Stražičić, Stijepo 338
Strossmayer, Josip Juraj 224, 231, 238, 243, 334, 345
Stulli, Joakim 46
Sulić, Martin 300
Suljić, Vid 216
Supilo, Frano 337, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348
Šantić, Mate 50, 98, 99
Šarić, Mate 283, 284
Šenoa, August 329
Šimić, Andrija 308
Šimić, Antun Branko 308
Šimić, Stanislav 308
Škarić, Mate 195
Škobelj, Antun 24, 29
Škunca, Ante 217
Škundrić, Šimun 307
Šokčević, Josip 238

Špica, Antun 325
Šram, Ljerka 292
Šuica, Savo 307
Šulek, Bogoslav 291

T

Taafe, Eduard 150
Tacconi, Eduard 149
Tadić, don Marko 172
Tadin, U. 317
Takoni, Eduard 279
Talija, Urban 317
Tanković, Niko 268
Tedeski, Ivo 336
Tomaseo, Jeronim 203
Tomasović, Janko 259, 271
Tomasović, načelnik 225
Tomas, Tripo 259, 269, 271
Tomašić, Franjo 12, 13, 15, 16, 26
Tomislav, kralj 267, 271
Tommaseo, Niccolò 34, 189, 245
Tripković, Luka 238, 239, 241, 242, 247
Tripković, Niko 263
Tudorin, Josip 226, 229
Turszky, Ivan August 78, 79, 108, 117, 118, 119
Turszky, Johann August 15

U

Uccellini, Frano 257, 271
Ucović, Pero 113
Usmiani, Ivan 214, 216
Usmiani, Jerko 217
Utržan, Mitar 308

V

Valenčić, Grgur 203
Valenčić, Josip 203
Valentić, Nikola 50, 51, 204
Vasiljević Volkov, Gregorije 268
Vavra, Časlav 267, 268, 271
Verona, Adam 256, 257, 271
Verona, Pavao 268
Veselinović, Todor 306
Vidović, Ana 50
Vidović, Marko Antun 50
Vidović, načelnik općine 110
Vince, Zlatko 58, 96
Visiani, Robert 291
Visković, Krile 261
Visković, Niko 259
Vitezić, I. J. 65, 66
Vlajki, K. 238
Vodopić, Mata 112
Vodopić, Mato 49, 113
Vojnović, Kosto 140, 141, 145, 157, 161, 173, 208, 278
Volarić, Mate 207
von Lichtenstein, Joseph Maximilian 301
Vranković, Ivan 279
Vrbančić, Eduard 245
Vrdoljak, Jerolim 50, 52
Vrdoljak, Jeronim Luiz 171
Vrgada, Petar 46
Vrhovac, Maksimilijan 46, 47, 54
Vrsaljko, Ante 13
Vučetin Klaš, Mitro 301
Vukomirić, Simo 301
Vukotinović, Ljudevit 291
Vuković, Jakov 276
Vuksan, Andrija 302
Vuksan, Nikola 304
Vuksan, Sava 302, 304
Vuletica, Vice 240
Vuljaš, Ivan 308
Vušković, Ante 162

W

Waidmannsdorf, Friedrich 22

Z

Zafron, Ivan 239, 240
Zajc, Ivan 334, 335

Zamagna, Mato 239
Zanki, Frane 226
Zelić, Gerasim 13
Zglav, Mato 336
Zlodre, Ante 142
Zora, Luka 283
Zorčić, Ante 50
Zore, Luko 134
Zorović, Frane 204
Zorović, Ivan Pavle 209
Zorović, Niko 217
Zrinski, Petar 266, 268
Zukela, Petar 307
Zvonimir, kralj 271

Ž

Žeželić, Antun 262

Kazalo izradio Luka Donadini

KAZALO GEOGRAFSKIH IMENA

A

Abruzzo 23
Amerika 327
Ancona 22, 35
Apeninski poluotok 37, 45, 72, 73, 76, 88
Apulija 22
Aržano 279
Austrija 11, 12, 13, 16, 18, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 47, 69, 73, 76, 77, 81, 82, 84, 85, 86, 88, 108, 157, 159, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 198, 199, 207, 208, 220, 235, 236, 237, 238, 243, 247, 249, 288, 303, 325
Austrijsko Carstvo 19, 21, 25, 26, 28, 31, 37, 88, 92, 204, 205
Austro-Ugarska Monarhija 74, 130, 131, 137, 141, 149, 158, 183, 190, 237, 313, 319, 344, 345, 347

B

Bajagić 169
Baltik 13
Banovina 287, 290, 346
Banja Luka 146
Banjole 224
Baošići 304
Barbat 203, 206, 224
Barletta 22, 27
Beč 13, 25, 36, 41, 47, 49, 59, 64, 73, 75, 76, 77, 80, 81, 86, 88, 112, 115, 119, 125, 132, 141, 142, 146, 147, 158, 164, 172, 175, 179, 193, 194, 206, 227, 238, 240, 241, 242, 243, 246, 247, 279, 288, 303, 306, 314, 325
Benkovac 36, 281, 306, 308
Beograd 291, 317
Bibinje 36
Bijela 115
Biograd 77, 107
Biokovo 158
Blato 111, 243
Bogdašići 114
Boka kotorska 13, 16, 22, 33, 36, 38, 41, 42, 43, 57, 58, 59, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 78, 79, 81, 87, 88, 89, 96, 106, 114, 115, 116, 119, 120, 122, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 269, 270, 271, 273, 281, 295, 300, 302, 304, 305, 306, 310, 343
Bol 242
Bosna 48, 86, 87, 137, 143, 146, 255, 290, 291, 307, 345
Bosna i Hercegovina 21, 87, 137, 146, 152, 280, 290, 291, 308, 325, 344, 345
Bosoljina 169
Brač 62
Bratislava 47, 48, 54

Brindisi 22, 23
Brist 107, 280
Bristivica 169
Broćanac 170
Budva 31, 37, 38, 53, 70, 74, 239, 241, 252, 254, 260, 267, 271
Bukovica 302, 303, 309

C

Cavtat 31, 36, 38, 75, 77, 112, 119, 229, 243, 245, 246, 303, 326
Cetinje 345
Cislajtanija 41, 70, 88, 141, 222, 288
Cres 81
Crivac 174
Crna Gora 79, 83, 253, 265

Č

Čara 111
Čelo 305
Češka 260
Čiovo 185

D

Dalmacija 12, 13, 16, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 139, 140, 141, 143, 147, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 157, 158, 159, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 229, 231, 232, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 253, 254, 255, 260, 262, 265, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 321, 325, 327, 328, 331, 338, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348
Dalmacija: Kraljevina 16, 41, 57, 69, 70, 84, 87, 252
Dalmatinska zagora 40, 42, 51, 75, 87, 88, 106, 129, 132, 143, 158, 167, 168, 171, 173, 175, 179, 180, 182, 275, 288, 299, 300, 309, 311
Dinjiška 203, 206
Dobrota 78, 114, 262, 268, 271
Dolina Neretve 122
Dubrovačka Republika 236, 326, 330
Dubrovačko područje 16
Dubrovačko primorje 116
Dubrovnik 13, 16, 29, 31, 33, 36, 37, 38, 44, 46, 47, 49, 63, 64, 66, 67, 68, 73, 74, 77, 79, 82, 83, 86, 87, 89, 90, 96, 104, 112, 113, 114, 119, 120, 123, 130, 131, 132, 133, 134, 147, 184, 195, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 247, 249, 293, 295, 303, 311, 314, 316, 317, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 345, 347, 348
Dunave 113, 303

E

Egipat 20
Engleska 11, 18, 23, 40, 313, 319
Europa 16, 17, 32, 73, 291, 315, 317, 347

F

Faenza 25
Francuska 11, 13, 20, 22, 40, 42, 71, 200, 313, 314, 319, 338
Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja 49
Franjevačka provincija Sv. Franje 49
Franjevačka provincija Sv. Jeronima 49

G

Gabrile 304
Gizdavac 174
Gornja Lastva 270, 271
Gospa od Škrpjela 115
Gospić 13
Gračac 13
Grbalj 35, 79, 114, 115, 116, 120, 122
Gruda 112, 113, 303
Gruž 303, 325

H

Habsburška Monarhija 31, 41, 43, 44, 71, 77, 78, 86, 90, 91, 123, 143, 155, 204, 205, 235, 242, 247, 249, 255, 288, 300, 311, 314, 344
Herceg Novi 16, 238, 259, 260, 267, 271
Hercegovina 86, 303, 343
Hrvatska 35, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 55, 60, 61, 63, 67, 72, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 85, 88, 89, 91, 92, 103, 104, 139, 141, 143, 149, 157, 173, 174, 175, 180, 184, 185, 186, 187, 189, 192, 197, 199, 209, 218, 219, 223, 229, 235, 236, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 259, 262, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 296, 297, 316, 321, 334, 338, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348
Hrvatska: Banska 288, 289
Hrvatsko Kraljevstvo 267, 269
Hrvatsko primorje 222
Hvar 28, 34, 106, 110, 242, 315
Hvar: Otok 34, 50, 52, 53, 62, 74, 91, 277

I

Ilirske pokrajine 12
Ilirske pokrajine: Ilirske provincije 48
Imotska krajina 300, 308
Imotski 50, 195, 242
Istra 12, 41, 44, 141, 149, 212, 222, 223, 281, 288, 289, 290, 344, 346
Italija 13, 15, 19, 20, 22, 26, 27, 28, 29, 31, 38, 42, 50, 76, 80, 92, 140, 148, 161, 186, 190, 227, 237, 294

J

Jadran 19, 21, 24, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38
Jadran: Istočna obala 11, 12, 16, 18, 20, 31, 35, 38, 40, 44, 54, 77, 139, 146, 222
Janjina 107, 116
Jesenice 148, 154, 156, 162

K

Kamen 148, 154, 162
Kampor 222, 224
Kanada 13
Karlovačka krajina 12
Kaštela 156, 161, 177
Kaštel Kambelovac 172, 175
Kaštel Novi 195, 196
Katanija 25
Katuni 301
Katunska nahija 114
Kistanje 302

Klek 110
Klis 16, 75, 169, 303
Kljak 308
Ključ 146
Knin 13, 80, 138, 241, 282, 295, 302, 306, 307
Kolan 203, 206, 207, 213, 217
Komiža 27, 229, 242
Konavle 78, 79, 112, 113, 119, 122, 241, 245, 246, 303, 315, 324, 326, 342
Konjsko 75
Korčula 31, 36, 38, 50, 53, 74, 77, 91, 106, 111, 131, 239, 240, 242, 243, 247, 248
Korčula: Otok 22, 111, 122
Kostanje 282
Kotor 16, 22, 28, 37, 53, 73, 74, 83, 91, 114, 115, 116, 131, 239, 241, 243, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 265, 266, 267, 269, 271, 301, 305, 311, 314, 331
Kozjak 138, 156, 158, 168, 169, 175, 176
Kraljevina Jugoslavija 273
Kraljevina Lombardija-Venecija 20
Kraljevina Obiju Sicilija. *Vidi* Napuljska Kraljevina
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 291
Kraljevstvo Venecije i Lombardije 19
Kranjska 12
Krapanj 107
Kreševo 301
Krivošije 304, 305
Kruševica 305
Kučine 148, 154, 156
Kumbur 304
Kuna 107

L

Lastovo 243
Lećevica 169
Levant 13
Lika 36, 212, 307, 308
Lombardija 31, 32, 38, 44, 71, 77
Lopar 223, 224, 225
Lopud 229, 242, 326
Lošinj 81
Lovreć 279
Lun 201, 203, 206, 213, 224
Ljubljana 19, 29
Ljuta 113

M

Mađarska 81, 241
Makarska 28, 45, 46, 47, 49, 80, 175, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 283, 285, 286, 311, 314
Makarsko primorje 40, 42, 88, 168, 171, 276, 278, 283, 285, 299, 309
Manfredonia 23
Mediteran 24. *Vidi* Sredozemlje
Messina 25
Metković 110, 242, 275, 276, 277, 283, 286
Milano 26, 27, 35, 185
Milešina 174
Mihov Do 305
Mirac 114
Mletačka Republika 34, 35, 37, 38, 47, 76, 87, 139, 223, 237
Mljet 116, 229, 243
Mokro Polje 301
Molat 36
Monopoli 21
Morinje 305
Mosor 138, 156, 158, 168, 175, 176
Mravince 148, 154
Mrcine 113, 304
Muć 75, 175
Muć Donji 167, 168, 170, 171, 179, 180, 182
Muć Gornji 174, 175, 179
Mućko polje 178
Mundanije 224
Muo 268, 269, 271

N

Napulj 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 37
Napuljska Kraljevina 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 29. *Vidi* Kraljevina Obiju Sicilija
Neorić 174
Neretva 40, 42, 78, 79, 88, 110, 168, 171, 276, 279, 299, 309
Nerežišće 229
Nin 281
Nisko 178
Norin 16
Norveška 13
Novalja 201, 203, 206, 207, 212, 213, 214, 217, 218, 224
Novara 37
Nova Sela 283
Novigrad 281
Njemačka 22, 313, 319

O

Obrovac 36, 75, 304, 305, 306
Obrovačka krajina 306
Okrug 192, 193
Olib 79, 117, 122
Omiš 161, 175, 242
Omiška krajina 300, 301
Opuzen 110, 242
Orebić 49, 116, 314

P

Padova 49, 50, 185, 227
Pag 25, 78, 109, 110, 122, 199, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 226, 229
Pag: Otok 199, 201, 206, 208, 209, 211, 214, 217
Palermo 24, 25
Papinska Država 19, 25, 26
Pariz 26, 73
Paštrovići 116, 301
Pelješac 49, 107, 116, 242
Perast 261, 271
Petrovo polje 309
Pijemont 20, 26, 207
Plavno 307
Podgrađe 282
Podstrana 148, 149, 154, 156, 162
Poljica 156
Poneretvlje 110
Poreč 289
Postinje 174, 178
  Donje 170
Postira 242
Povijana 203, 206
Prag 205
Prčanj 261, 263, 271
Premuda 35
Prgomet 195
Pribude 174
Pridvorje 112, 113, 304
Primorje 42, 43, 118, 129, 156, 212, 324
Promina 175
Provincija Presvetog Otkupitelja 47, 50, 170, 171, 186
Prugovo 75, 172, 303
Pučišća 242
Pula 31, 32, 38, 290
Pupnat 111

R

Rab 70, 120, 211, 217, 221, 222, 223, 226, 227, 228, 230, 231, 233, 252
Rab: Otok 116, 221, 222, 223, 224, 231, 233
Račišće 111
Radošić 301
Ramljane 178
Ravni kotari 302, 303
Rijeka 12, 212, 222, 229, 230, 289, 344, 347

Rijeka Dubrovačka 242
Rim 207
Romagna 23
Rusija 12, 14, 22, 35, 40

S

Sarajevo 267, 306
Sardinija 37
Seget 185, 192
Sicilija 23, 24, 25, 29
Silba 36, 229
Sinj 28, 49, 169, 171, 242
Sinjska krajina 300
Sitno 148, 154, 162
Siverić 138, 314, 316
Sjedinjene Američke Države 284
Sjeverna Amerika 218
Skradin 16, 36, 195, 241, 242, 306
Slano 326
Slatine 148, 154
Slavonija 41, 47, 48, 55, 74, 75, 77, 80, 81, 82, 89, 91, 175, 180, 184, 186, 187, 192, 208, 219, 223, 235, 284, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 344
Slime 282
Smilčić 36
Smokvica 111
Solin 148, 149, 154, 155, 156, 161, 162, 282
Split 13, 16, 27, 28, 37, 47, 49, 50, 53, 62, 73, 77, 80, 81, 83, 86, 87, 90, 98, 100, 104, 110, 123, 125, 131, 132, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 168, 169, 171, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 185, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 197, 208, 209, 215, 242, 279, 295, 314, 315, 316
Splitska zagora 167, 168, 171, 172, 173, 174, 178, 180
Srbija 85, 88, 93, 291, 345
Sredozemlje 13. *Vidi* Mediteran
Srijemski Karlovci 50, 55, 85, 88, 92, 93
Srinjine 148, 154, 162
Starigrad 50, 52, 53, 91, 229
Stobreč 148, 154, 162
Ston 116, 242, 243, 324, 326
Sueski kanal 284
Sukošan 36
Supetar 195, 242
Supetarska Draga 224
Sutina 170
Sutivan 242
Svilaja 309

Š

Šestanovac 279
Šibenik 13, 16, 46, 47, 50, 53, 73, 80, 81, 86, 88, 90, 107, 116, 131, 175, 242, 279, 301, 315, 316
Šipan 242, 326
Škaljari 114, 263, 264, 269, 271
Šolta 242
Španjolska 19, 20, 22, 26

T

Tisno 195
Tivat 115, 252, 261, 262, 268, 271
Torino 26
Toulon 13
Translajtanija 141, 235
Trogir 16, 46, 47, 49, 161, 168, 175, 176, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 283
Trpanj 107
Trst 31, 32, 33, 34, 37, 38, 44, 86, 143, 306, 325
Turska 13, 22

U

Uble 305
Udine 212
Ugarska 48, 130, 131, 149, 208, 219, 235, 247, 255, 288, 289, 290, 291, 314
Ugljan 317
Ugljane 169
Unište 308

V

Vela Luka 111
Velebit 44, 55, 86, 223, 306, 307, 309
Velušić 314
Venecija 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 50, 71, 76, 77, 85, 92, 212
Verona 35, 185
Vid 283
Vinice 300
Vinišće 193
Vis 27, 28, 178, 229, 242
Vis: Otok 13, 33, 34, 35, 37, 62, 77, 137, 142, 152, 160, 190, 228
Visovac 174
Vlašić 207
Vlašići 203
Vodice 35, 107
Vodovađa 112
Vojna krajina 14, 18, 41, 288, 290
Vojvodina 85, 93
Vranjic 282
Vrgorac 275, 276, 277, 281, 286
Vrlika 76, 242, 306, 308

Z

Zadar 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 27, 28, 34, 36, 37, 38, 40, 42, 44, 46, 47, 49, 50, 53, 59, 60, 65, 66, 70, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 88, 90, 91, 95, 96, 98, 100, 102, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 117, 119, 123, 125, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 139, 140, 152, 155, 158, 161, 164, 178, 179, 184, 186, 187, 188, 193, 194, 195, 200, 202, 204, 205, 206, 209, 211, 216, 222, 224, 225, 226, 227, 235, 239, 240, 241, 242, 247, 249, 252, 254, 262, 263, 264, 275, 276, 277, 279, 281, 282, 283, 284, 287, 289, 292, 293, 295, 296, 298, 302, 303, 304, 305, 306, 314, 315, 316, 317, 343
Zadvarje 282
Zagora 43, 169, 176, 178, 195, 283, 295, 301, 302, 309
Zagreb 45, 47, 52, 53, 54, 66, 71, 72, 75, 78, 81, 92, 95, 103, 104, 108, 123, 173, 186, 207, 214, 219, 235, 236, 238, 239, 240, 242, 244, 247, 252, 262, 266, 287, 289, 291, 292, 295, 297, 298, 304, 305, 328, 344
Zaostrog 175
Zastolje 113
Zaton 242
Zemunik 36
Zlarin 35, 229
Žeževica 282
Žrnovnica 148, 154, 156, 162
Župa Dubrovačka 304, 324

Kazalo izradio Luka Donadini

Zbirka radova prof. dr. Stijepa Obada, sakupljena u jednom svesku obuhvaća širok raspon dalmatinskih tema - od razdoblja početka tzv. Druge austrijske uprave pa sve do konca Prvog svjetskog rata. Sve radove odlikuje jasnoća i sintetičnost. Riječ je o nezaobilaznim temama dalmatinske povijesti 19. stoljeća: o Dalmaciji revolucionarne 1848./49. godine, o pokretanju i izlaženju „Zore Dalmatinske“, o problemima razvoja hrvatskog sela, o hajdučiji u Dalmaciji, o pitanjima vezanim za Hrvatski narodni preporod u Splitu,Trogiru, Pagu, Rabu te splitskoj zagori, o dalmatinskm školstvu, razvoju radničkog pitanja te nezaobilaznim dubrovačkim temama. Znanstveni opus dr. sc Stijepa Obada u potpunosti se zasniva na relevantnim izvorima i literaturi. Očituje se ne samo temeljito poznavanje materije o dalmatinskim temama, nego i njihova uklopljenost u širi kontekst ondašnje zajednice naroda – Habsburške Monarhije.

prof. dr. sc. Mladenko Domazet

Nema nikakve dvojbe da će ovaj svezak biti od goleme pomoći svima koji se bave hrvatskom poviješću 19. stoljeća, napose dalmatinskim političkim, ali i socijalnim, ekonomskim i drugim pitanjima. Ovaj urednički naslov konačno, na jednom mjestu sabire najznačajnije radove, koji su objavljivani po raznim zbornicima i časopisima tijekom duge i plodonosne znanstvene karijere prof. dr. sc. Stijepa Obada — jednog od najvrsnijih poznavatelja dalmatinske povijesti 19. i prvih desetljeća 20. stoljeća — čiji opus predstavlja nezaobilaznu polazišnu točku u svakom nastojanju profesionalnog bavljenja tim temama.

izv. prof. dr. sc. Marko Rimac

ISBN 978-953-352-113-8

9 789533 521138

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |